Годишњак Музеја жртава геноцида – тематски број

ИЗРАЕЛСКО-СРПСКА НАУЧНА РАЗМЕНА У ПРОУЧАВАЊУ ХОЛОКАУСТА
ISRAELI-SERBIAN ACADEMIC EXCHANGE IN HOLOCAUST RESEARCH

Музеј жртава геноцида

ИЗРАЕЛСКО-СРПСКА НАУЧНА РАЗМЕНА У ПРОУЧАВАЊУ ХОЛОКАУСТА
Зборник радова с научног скупа, Јерусалим – Јад Вашем, 15-20. јун 2006.

ISRAELI-SERBIAN ACADEMIC EXCHANGE IN HOLOCAUST RESEARCH
Collection of papers from the academic conference, Jerusalem – Yad Vashem 15-20. june 2006.

Издавач
Музеј жртава геноцида

Редакциони одбор
др Кринка Видаковић Петров
протосинђел Јован (Ћулибрк)
Силвана Хаџи-Ђокић
Јован Мирковић

Уредник
Јован Мирковић

ISBN 978-86-906329-7-8

Copyright © 2008, by Музеј жртава геноцида

Публиковано уз финансијску помоћ
Министарства културе Републике Србије

ИЗРАЕЛСКО-СРПСКА НАУЧНА РАЗМЕНА У ПРОУЧАВАЊУ ХОЛОКАУСТА

Зборник радова с научног скупа,
Јерусалим – Јад Вашем,
15–20. јун 2006.

ISRAELI-SERBIAN ACADEMIC EXCHANGE IN HOLOCAUST RESEARCH

Collection of papers from the academic conference,
Jerusalem – Yad Vashem,
15–20 June 2006

Београд ❖ 2008 ❖ Belgrade

САДРЖАЈ – CONTEXT

Реч уредника ---------- 9
Editor's Forward (english translation) ---------- 11

Програм (превод са енглеског) ---------- 13
Program ---------- 17

Авнер Шалев, Председавајући Директората Јад Вашема
и главни кустос Музеја Јад Вашем
Јад Вашем и сећање на холокауст у XXI веку
(превод са енглеског) ---------- 21
Avner Shalev, Chairman of the Yad Vashem Directorate
and the Chief Curator of the Yad Vashem Museum
Yad Vashem and Holocaust Remembrance in the 21st Century ---------- 25

Срђа Трифковић, Рокфорд институт, Чикаго, САД
Балканско крвопролиће пре Ванзеа: опет о Хрватској 1941.
(превод са енглеског) ---------- 29
Srđa Trifkovic, The Rockford Institute, Chicago, USA
Balkan Bloodbath Before Wannsee: Croatia 1941 Revisited ---------- 47

Дан Михман, главни историчар Јад Вашема и Универзитета Бар-Илан
Јеврејска димензија холокауста:
Контекст савремене јеврејске историје
(превод са енглеског) ---------- 65
Dan Michman, Chief Historian of Yad Vashem, and Bar-Ilan University
The Jewish Dimension of the Holocaust:
The Context of Modern Jewish History ---------- 95

Јехуда Бауер, академски саветник Јад Вашема
Да ли је холокауст објашњив?
(превод са енглеског) ---------- 125
Yehuda Bauer, Academic Advisor of Yad Vashem
Is the Holocaust Explicable? ---------- 147

Милан Ристовић, Универзитет у Београду
Прогоњени и њихови саучесници:
Солидарност и помоћ Јеврејима у Србији 1941-1944. ---- 169
Milan Ristović, University of Belgrade
The Persecuted and their Abettors:
Solidarity and Help for the Jews in Serbia 1941-1944
(english translation) ---- 209

Силвана Хаџи-Ђокић, Министарство културе Републике Србије
Јасеновачки новомученици и свештеномученици
српске православне цркве током II светског рата ---- 251
Silvana Hadži-Đokić, Ministry of Culture – Serbia
The Jasenovac New-Martyrs and Hiero-Martyrs
of the Serbian Orthodox Church During WWII
(english translation) ---- 257

Милан Кољанин, Институт за савремену историју, Београд
Истраживање холокауста у Југославији ---- 263
Milan Koljanin, The Institute for Contemporary History, Belgrade
Holocaust Research in Yugoslavia
(english translation) ---- 275

Кирил Феферман, Јад Вашем и Хебрејски универзитет у Јерусалиму
Холокауст на Криму и северном Кавказу
(превод са енглеског) ---- 287
Kiril Fefferman, Yad Vashem and the Hebrew University of Jerusalem
The Holocaust in the Crimea and North Caucasus ---- 299

Јован Мирковић, Музеј жртава геноцида, Београд
Јасеновац: историја и историографија
(Нека отворена питања о Јасеновцу у историографији) ---- 311
Jovan Mirković, The Museum of Genocide Victims, Belgrade
Jasenovac: History and Historiography
(Some moot questions about Jasenovac in historiography)
(english translation) ---- 327

Драган Цветковић, Музеј жртава геноцида, Београд
Холокауст у Југославији – један покушај квантификације
(методологија, питања, проблеми, резултати ...) ---- 345
Dragan Cvetković, The Museum of Genocide Victims, Belgrade:
Holocaust in Yugoslavia – An Attempt at Quantification
(Methodology, Questions, Problems, Results ...)
(english translation) ---- 359

Кринка Видаковић Петров, бивши амбасадор СЦГ у Израелу
Јасеновац: идеологија, национализам и Црква
(превод са енглеског) ---- 373
Krinka Vidaković Petrov, Former Ambassador of Serbia-Montenegro
Jasenovac; Ideology, Nationalism and the Church ---- 383

Ненад Антонијевић, Музеј жртава геноцида, Београд
Холокауст на Косову и Метохији и његов контекст ---------- 395
Nenad Antonijević, The Museum of Genocide Victims, Belgrade
Holocaust in the Area of Kosovo and the Metohija
During World War II and its Context
(english translation) ---------- 408

протосинђел **Јован (Ћулибрк),** Одбор за Јасеновац Светог
архијерејског сабора Српске православне цркве
Холокауст у Загребу од Иве Голдштајна
у сарадњи са Славком Голдштајном
(Прилог изучавању историографије о холокаусту у Југославији)
(превод са енглеског) ---------- 425
Protosingel **Jovan (Ćulibrk),** Jasenovac Committee of the Holy
Assembly of Bishops of the Serbian Orthodox Church
The Holocaust in Zagreb of Ivo and Slavko Goldstein
(A Contribution to the Research on the Holocaust
Historiography in Yugoslavia) ---------- 451

РЕЧ УРЕДНИКА

Зборник *Израелско-српска научна размена у проучавању холокауста* је плод Научне размене израелских и српских стручњака, која се одвијала од 15. до 18. јуна 2006, под окриљем Међународног института за проучавање холокауста у Јад Вашему у Јерусалиму. Ова стручна размена на пољу историографије била је најзначајнији део ширег програма посете Јад Вашему и Израелу, коју је организовао Музеј жртава геноцида из Београда, под покровитељством Министарства културе Србије.

Десетлећима су – из многих разлога којима су Блиски исток и Балкан подједнако обремењени – научници на овом пољу из Израела и с подручја бивше Југославије имали само спорадичан контакт, који је додатно отежавала и двострука језичка баријера, а од смрти Менахема Шелаха 1994. године, више није било ни личности која је могла да та два света премости. У том погледу, ова академска размена и Зборник који се сада налази пред читаоцима представљају несумњиво преломни догађај.

Конферишући са својим израелским колегама, српски научници су могли систематски да сагледају *state of art* науке која је у осамдесетим и деведесетим годинама прошлог века достигла своје врхунце, а у чијем самом центру развоја се налазе Међународни институт Јад Вашема и научници који њему гравитирају, међу њима утемељивачи и доајени науке о холокаусту, као што су Јехуда Бауер и Израел Гутман. С друге стране, израелски стручњаци су добили увид у њима мање познату, а богату и разуђену научну продукцију и у читаву генерацију историчара, која је на заједнички сто ставила зреле и за широку научну заједницу релевантне резултате с територије која је током Другог светског рата била вишеструко специфична.

Као што се обично дешава са зборницима радова с научних скупова, и овај се унеколико разликује од програма Научне размене с ког је потекао: Јаел Нидам-Орвијето и Мирјам Рајнер нису успеле да приреде своје реферате, док су Јехуда Бауер и Дан Михман приложили већ познате радове који се уклапају у концепт зборника и који ће као такви имати превасходан значај за српског читаоца; у зборник је укључена и „студи-

ја случаја“ Јована Ћулибрка, везана за тему скупа, али која је настала за потребе јерусалимског Универзитета ХаИврит и није изнесена током Научне размене.

Издавач *Зборника* топло благодари на гостопримству домаћинима у Јерусалиму, на челу с председавајућим директората Јад Вашема, господином Авнером Шалевом, а посебно Међународном институту за истраживање холокауста и његовом шефу проф. Давиду Банкиру, од кога је потекла идеја за овај скуп. Такође, захвалност дугујемо тадашњем министру науке и спорта Србије, господину Александру Поповићу и амбасадорима и амбасадама Србије, Босне и Херцеговине, Словеније и Хрватске у Израелу, који су се на различите начине укључили у програм академске размене и посете Јад Вашему.

Гостопримство српским стручњацима су указали Патријарх Јерусалимски Теофил III, као и Центар Симона Визентала, Видал Сасун центар за проучавање антисемитизма, те Архив Јевреја из бивше Југославије Евен-Тов, на чему се захваљујемо њима и њиховим директорима, господи Ефраиму Зурофу, Роберту Вистриху и Цви Локеру.

Посебну улогу у остварењу ове Научне размене имале су госпођа Силвана Хаци-Ђокић из Министарства културе Србије, амбасадор Кринка Видаковић-Петров и протосинђел Јован (Ћулибрк). Њима дугујемо посебну захвалност што светској академској јавности можемо да предамо књигу за којом се дуго осећала потреба.

EDITOR'S FORWARD

The collection of papers *Israeli-Serbian Academic Excange in Holocaust Research* is the fruit of Scholarly Exchange of Israeli and Serbian experts which took place from June 15 to 18, 2006 under the auspices of the International Institute for Study of Holocaust in Yad Vashem in Jerusalem. This experts' exchange in the field of historiography was the most important part of the broader program of the visit to Yad Vashem and Israel organized by the Museum of the Genocide Victims from Belgrade, under aegis of the Ministry of Culture of the Republic of Serbia.

For decades, for various reasons weighing down on both the Middle East and the Balkans, scholars in this field in Israel and in the territory of former Yugoslavia had only sporadic contacts, additionally complicated by double language barrier. Since the death of Menahem Shelah in 1994 there was even no personality who could bridge the gap between these two worlds. In that respect, this academic exchange and the collection of papers which is now before readers, represent without a doubt, a landmark.

Discussing with their Israeli colleagues, Serbian scholars could systematically see the state of development of science which reached its apogee in 1980s and 1990s, the center of whose development is the International Institute Yad Vashem and scholars around it – founders and veterans of the Holocaust science such as Yehuda Bauer and Israel Gutmann. On the other hand, the Israeli experts got an insight into a rich and diversified scientific production less known to them, as well as into a whole generation of historians which put on common table mature results relevant for broader academic community concerning the territory which had several particular traits during WWII.

As usually happens with collections of proceedings from scholarly conferences, this one also differs somewhat from the program of Scholarly Exchange which was at its root: Yael Nidam Orvietto and Miriam Rajner couldn't prepare their papers, whereas Yehuda Bauer and Dan Michman supplied already published works which fitted into the concept of the

Collection, and which will therefore be of importance primarily for Serbian readers; the collection includes also the "case study" by Jovan Ćulibrk connected with the subject of the conference, but which came to being for the Hebrew University in Jerusalem, but which wasn't presented during the Scholarly Exchange.

The editors of the *Collection* sincerely wish to thank for hospitality to their Jerusalem hosts, headed by chairman of the Directorate of Yad Vashem, Mr. Avner Shalev, and particularly to the International Institute for Holocaust Research and its chief Professor David Bankier who authored the idea for this meeting. We are also grateful to the then minister of science and sports of the Republic of Serbia Mr. Aleksandar Popović, as well as to the ambassadors and embassies of Serbia, Bosnia-Herzegovina, Slovenia and Croatia in Israel who took part in various ways in the program of Academic Exchange and the visit to Yad Vashem.

The Serbian experts enjoyed hospitality of Jerusalem Patriarch Teophil III, the Simon Wiesenthal Center, the Vidal Sassoon International Center for the Study of Antisemitism, as well as the Archives of the Jews from former Yugoslavia Even-Tov. For this we are grateful to them and their managers Messrs. Efraim Zuroff, Robert Wistrich and Zwi Locker.

A very special part in realization of this Academic exchange was played by Mrs. Silvana Hadži-Đokić of the Ministry of Culture of the Republic of Serbia, ambassador Krinka Vidaković-Petrov and protosingel Jovan Ćulibrk. It is to them we are particularly grateful that we can present the world academic community with the book for which the need has been felt for a long time.

П Р О Г Р А М

ИЗРАЕЛСКО-СРПСКА НАУЧНА РАЗМЕНА У ПРОУЧАВАЊУ ХОЛОКАУСТА

15. јун 2006 – 20. јун 2006.

Симпозијум ће бити одржан на енглеском у Јад Вашему

ЧЕТВРТАК, 15. ЈУН
09:30
Окупљање

Уводне напомене
9:45-10:30
Давид Банкир, управник Међународног института за истраживање холокауста и шеф Катедре Џон Најман за студије холокауста – Јад Вашем и Хебрејски универзитет у Јерусалиму:
Место холокауста у истраживању Другог светског рата
Јован Ћулибрк, Одбор за Јасеновац Светог архијерејског сабора Српске православне цркве
Миодраг Исаков, амбасадор Србије у Израелу
Силвана Хаџи-Ђокић, Министарство културе Србије
10:30-12:00
Авнер Шалев, Председавајући Директората Јад Вашема и главни кустос Музеја Јад Вашем:
Јад Вашем – историја и сећање у 21. веку
12:00-14:00
Обилазак новог Музеја Јад Вашема
15:00-17:00
Истраживачка радионица

I сесија
15:00-17:00
Срђа Трифковић, Рокфорд инситут, Чикаго, САД:
Прогањање Јевреја пре холокауста – Независна Држава Хрватска, пролеће-лето 1941.
Дан Михман, главни историчар Јад Вашема и Универзитета Бар-Илан:
Историја холокауста – јеврејски поглед
Дискусија

ПЕТАК, 16. ЈУН
09:00–11:15
Истраживачка радионица

II сесија
09:00–11:15
Јехуда Бауер, академски саветник Јад Вашема:
Јединственост и универзалност холокауста
Милан Ристовић, Универзитет у Београду:
Помагање и спасавање Јевреја у Србији
Дискутант **Силвана Хаџи-Ђокић**, Министарство културе Србије:
Жртве или мученици?
Дискусија
11:15–13:00
Отварање уметничке изложбе Шарлоте Саломон:
Живот или позориште

НЕДЕЉА, 18. ЈУН
09:00–16:30
Истраживачка радионица

III сесија
09:00–10:30
Милан Кољанин, Институт за савремену историју, Београд:
Истраживање холокауста у Југославији
Кирил Феферман, Јад Вашем и Хебрејски универ. у Јерусалиму:
Јединствени аспекти холокауста у јужној Русији – поређење
Дискусија

IV сесија
11:00–13:30
Јован Мирковић, Музеј жртава геноцида, Београд:
Јасеновац: Историја и историографија (Нека отворена питања о Јасеновцу у историографији), излагање на немачком
Мирјам Рајнер, Универзитет Бар-Илан:
Јеврејски уметници у Јасеновцу
Драган Цветковић, Музеј жртава геноцида, Београд:
Холокауст у Југославији – покушај квантификације (методологија, питања, примери и резултати)
Дискутант **Кринка Видаковић-Петров**, бивши амбасадор Србије и Црне Горе у Израелу:
Српско-јеврејски односи и Јасеновац
Дискусија

V сесија
14:30-16:00
Ненад Антонијевић, Музеј жртава геноцида, Београд:
Холокауст на простору Косова и Метохије током Другог светског рата и његов контекст
Иаел Нидам-Орвието, Јад Вашем и Хебрејски универзитет у Јерусалиму:
Јевреји под италијанском окупацијом у Југославији – израелска историографија
Дискусија
16:00-16:30
Давид Банкир, управник Међународног института за истраживање холокауста и шеф Катедре Џон Најман за студије холокауста – Јад Вашем и Хебрејски универзитет у Јерусалиму:
Сумарни коментари

ПОНЕДЕЉАК, 19. ЈУН
9:00-10:30
Сара Пећанац, Директор техничке службе Архивског одељења и **Ноеми Халперн,** заменица директора Архива Јад Вашем
Обилазак и преглед Архива Јад Вашем
10:30-11:15
Александер Аврахам, управник Одељења Дворана имена:
Бележење имена
11:30-12:15
Мордехај Палдијел, управник Одељења Праведници међу народима:
Сећање и поштовање спасилаца Јевреја
12:15-13:00
Мирјам Штајнер-Авијезер, дете-преживели и списатељица:
Праведници међу народима у Југославији окупираној од нациста
14:00-16:00
Ева Луткијевић, Одељење за комеморацију и односе с јавношћу
Обилазак Образовног центра, Дечјег меморијала и Долине заједница

УТОРАК, 20 ЈУН
9:00-9:30
Роберт Розет, управник Библиотеке Јад Вашема:
Увод у Библиотеку Јад Вашема – њени циљеви и збирке
9:30-11:00
Дорон Аврахам, управник Европског одељења и

Ришел Бад Каплан, управник за међународне односе – Међународна школа за образовање о холокаусту:

Образовне активности Јад Вашема у Европи

11:30-12:15

Јехудит Инбар, управник Музејског одељења:

Визуелни и музеолошки концепт

12:15-13:00

Јехудит Шендар, виши уметнички кустос Музејског одељења:

Уметност и историјска нарација

13:00-13:30

Ева Луткијевић, Одељење за комеморацију и односе с јавношћу

Обилазак Уметничке галерије

14:30-15:15

Хавива Пелед-Кармели, виши кустос за артефакте и управница Оделења артефаката:

Личне приче иза артефаката

15:30-16:15

Лиат Бен Хабиб, управник визуелног центра

Холокауст на филму:

Пројекција филма о логору Сајмиште

ЗАТВАРАЊЕ

16:30

Церемонија полагања венца у Дворани сећања с министром науке у Влади Републике Србије Александром Поповићем

P R O G R A M

ACADEMIC EXCHANGE WITH SERBIAN SCHOLARS

115 June 2006 – 20 June 2006

The Symposium will be held in English at Yad Vashem

THURSDAY, 15 JUNE
09:30
Assembly

Opening Remarks
9:45-10:30
David Bankier, Head of the International Institute for Holocaust Research and Incumbent of the John Najmann Chair of Holocaust Studies – Yad Vashem, and the Hebrew University of Jerusalem:
The Place of the Holocaust in World War II Research
Jovan Ćulibrk, Jasenovac Committee of the Holy Assembly of Bishops of the Serbian Orthodox Church
Miodrag Isakov, Ambassador of Serbia to Israel
Silvana Hadži-Đokić, Ministry of Culture – Serbia
10:30-12:00
Avner Shalev, Chairman of the Yad Vashem Directorate and the Chief Curator of the Yad Vashem Museum:
Yad Vashem – History and Memory in the 21st Century
12:00-14:00
Tour of the new Yad Vashem Museum
15:00-17:00
Research Workshop

Session I
15:00-17:00
Srđa Trifković, The Rockford Institute, Chicago, USA:
The Persecution of the Jews Before the Holocaust
– Independent State of Croatia Spring – Summer 1941
Dan Michman, Chief Historian of Yad Vashem, and Bar-Ilan University:
Holocaust History – A Jewish Perspective
Discussion

FRIDAY, 16 JUNE
09:00-11:15
Research Workshop

Session II
09:00–11:15
Yehuda Bauer, Academic Advisor of Yad Vashem:
The Uniqueness and Universality of the Holocaust
Milan Ristović, University of Belgrade:
Assistance and Rescue of Jews in Serbia
Respondent **Silvana Hadži-Đokić**, Ministry of Culture – Serbia:
Victims or Martyrs?
Discussion
11:15-13:00
Opening of the Charlotte Salomon Art Exhibit:
Life or Theatre

SUNDAY, 18 JUNE
09:00-16:30
Research Workshop

Session III
09:00-10:30
Milan Koljanin, The Institute for Contemporary History – Belgrade:
The Holocaust Research in Yugoslavia
Kiril Fefferman, Yad Vashem and the Hebrew University of Jerusalem:
Unique Aspects of the Holocaust in Southern Russia – A Comparison
Discussion

Session IV
11:00-13:30
Jovan Mirković, The Museum of Genocide Victims – Belgrade:
Jasenovac: History and the Historiography
(Some Open Questions on Jasenovac in Historiography)
[The lecture in German]
Mirjam Rajner, Bar-Ilan University:
Jewish Artists in Jasenovac
Dragan Cvetković, The Museum of Genocide Victims – Belgrade:
The Holocaust in Yugoslavia – An Attempt at Quantification (Methodology, Issues, Examples and Results)

Respondent **Krinka Vidaković-Petrov**, Former Ambassador of Serbia-Montenegro to Israel:
Serbian – Jewish Relations and Jasenovac
Discussion

Session V
14:30-16:00
Nenad Antonijević, The Museum of Genocide Victims – Belgrade:
The Holocaust in the Area of Kosovo and Metohija During World War II and Its Context
Iael Nidam-Orvieto, Yad Vashem and the Hebrew University of Jerusalem:
Jews Under the Italian Occupation in Yugoslavia – Israeli Historiography
Discussion
16:00-16:30
David Bankier, Head of the International Institute for Holocaust Research and Incumbent of the John Najmann Chair of Holocaust Studies, Yad Vashem, and the Hebrew University of Jerusalem:
Summary Comments

MONDAY, 19 JUNE
9:00-10:30
Sara Pechanac, Director of Technical Services Archives Division, and **Noemi Halpern**, Vice Director of Yad Vashem Archives
Tour and Overview of the Yad Vashem Archives
10:30-11:15
Alexander Avraham, Director of Hall of Names Department:
Recording the Names
11:30-12:15
Mordechai Paldiel, Director of Righteous Among the Nations Department:
Remembering and Honoring the Rescuers of Jews
12:15–13:00
Miriam Steiner-Aviezer, Child Survivor and Author:
The Righteous Among the Nations in Nazi Occupied Yugoslavia
14:00-16:00
Eva Lutkiewicz, Commemoration and Public Relations Division
Tour of the Learning Center, Children's Memorial, and Valley of the Communities

TUESDAY, 20 JUNE

9:00-9:30

Robert Rozett, Director of the Yad Vashem Libraries

Introduction to the Yad Vashem Library – Its Aims and Collections

9:30-11:00

Doron Avraham, Director of Europe Department, and
Richelle Budd Caplan, Director of International Relations – International School for Holocaust Studies

Yad Vashem's Educational Activities in Europe

11:30-12:15

Yehudit Inbar, Director of the Museums Division

The Visual and the Museum Concept

12:15-13:00

Yehudit Shendar, Senior Art Curator of the Museums Division

Art and the Historical Narrative

13:00-13:30

Eva Lutkiewicz, Commemoration and Public Relations Division
Tour of Art Gallery

14:30- 15:15

Haviva Peled-Carmeli, Senior Artifacts Curator and Director of Artifacts Department

Personal Stories Behind the Artifacts

15:30-16:15

Liat Ben Habib, Director of Visual Center
Holocaust in Film

Followed by the screening of the film about the Sajmište Camp

CLOSING

16:30

Wreath Laying Ceremony – Hall of Remembrance with the Minister of Science of the Serbian Government Aleksandar Popović

АВНЕР ШАЛЕВ*
Јад Вашем, Јерусалим

УДК: 069:341.485(=411.16)„1939/1945”
172:341.485(=411.16)„1939/1945”

ЈАД ВАШЕМ И СЕЋАЊЕ НА ХОЛОКАУСТ У XXI ВЕКУ

Употребимо вешала као писаћи сто, запишимо шта год треба да кажемо и испричамо... Пишите кратко и оштро, кратко као преостали дани наших живота, оштро као што су ножеви уперени у наша срца... Усхтедни да примиш наше сузе у Твоју посуду и задржиш их, тако да остану у поузданим рукама и да нађу одштету...

Овај вапај, који су написали јеврејски логораши у логору за истребљење Аушвиц-Биркенау за време холокауста, цитирао је професор Бен-Зион Динур када је представљао закон о оснивању Јад Вашема у Кнесету, израелском парламенту, 1953. године. У Јерусалиму, у којем су положени темељи западне цивилизације, у граду који симболизује наду човечанства у поправљање света хуманим делима, јеврејски народ је основао Јад Вашем као средишњи меморијал најкатастрофалнијем прекиду у историји. Тај прекид је неповратно избрисао богату и цватућу културу која је веровала у своју прошлост, садашњост и будућност.

Тоталност холокауста и бесмислена природа убиства су онемогућили јеврејски народ да се ослони на постојеће комеморативне оквире. Године 1945, док је свет славио победу над нацизмом и спремао се да почне изградњу нове сутрашњице, преживели су се суочавали са празнином и потпуним губитком – губитком својих породица, домова, заједница – свега што је чинило њихов свет пре рата. Кад су почели изнова да изграђују своје животе и да доприносе стварању Државе Израел, морали су да се

* Авнер Шалев је председник Управе Јад Вашема, Управе сећања на холокауст основане у Јерусалиму. Рођен је у Јерусалиму. Дуго је служио у израелским одбрамбеним снагама, достигавши чин бригадног генерала. Током Шестодневног рата се борио на египатском ратишту, на којем је био и рањен. Између осталих војних дужности, био је и лични помоћник и шеф кабинета начелника генералштаба Давида Елазара за време Јомкипурског рата 1973. године и главни официр за обуку и начелник Образовног корпуса. После напуштања војне службе 1980, постављен је за директора Културно-уметничког одсека Министарства образовања и културе, а налазио се и на челу Националне културно-уметничке комисије. Авнер Шалев је студирао модерну историју Блиског истока и географију, а дипломирао је на IDF командном и штапском колеџу и Колеџу националне безбедности.

боре не само са својом личном трагедијом, већ су били суочени и са колосалним задатком постављања темеља за национално сећање на холокауст. У време када је Јад Вашем основан да преузме задатак документовања, истраживања и комеморисања холокауста, оснивачи су положили први слој у обликовању сећања на холокауст – сакупљање документације – задатак који су још за време холокауста започеле саме жртве.

Данас, у години 2006, архив Јад Вашема чува око 70.000.000 страна докумената, преко 300.000 фотографија, око 40.000 сведочанстава и осталог материјала. Коришћењем модерних технологија, ови извори се компјутеризују, дигитализују и скенирају. У првом кораку, Централна база података имена жртава холокауста, с преко три милиона имена – покушај да се реконструишу имена и животне приче свих Јевреја страдалих у холокаусту, коју је иницирала генерација преживелих педесетих година XX века – стављена је на Интернет 2004. године. То је пројекат који је у току, а Јад Вашем, уз помоћ других организација из целог света, наставља да прикупља и компјутеризује имена из архивских извора. Наш циљ је да на Интернет ставимо сва имена, како би она била свима доступна.

Документација је поставила темеље на којима је изникло истраживање. Оно је пак, омогућило хватање у коштац са фундаменталним питањима која је холокауст поставио. Друга генерација – деца преживелих и њихови савременици – била је та која је кренула да трага за одговорима на ова изузетно сложена питања. Док су се њихови вршњаци у Европи борили са застрашујућом прошлошћу генерације својих родитеља, израелска друга генерација се упустила у изучавање другачије врсте – напуштајући унеколико вредносни приступ жртвама холокауста који је карактерисао прве године младе државе, они су почели да саосећају са светом који је уништен.

Трећа генерација одраста уз двоструку револуцију, чију пуну снагу тек сада почињемо да схватамо:

Прва укључује јеврејски народ на свим нивоима. Чланови млађе генерације вуку покидане нити које их повезују са прошлошћу, покушавајући да успоставе њен континуитет, како би ојачали свој јеврејски идентитет. Изазов с којим се суочавају јесте да сећање на холокауст прожму садржајем и значењем.

Паралелно са овим, нова свест о централности холокауста за људско друштво расте у утицајним круговима у свету. Дела уметника и писаца су инспирисала и отворила врата вођама, политичарима и стваралацима јавног мнења који желе да заштите вредности слободног света. Ове групе су заједно утрле пут васпитачима, који сада отварају врата широкој публици. Почетком XXI века, холокауст утиче на људску свест више него икада, али истовремено смо сведоци и растуће плиме антисемитизма, у којој се злоупотребљава сећање на холокауст и расту тенденције његовог порицања и омаловажавања.

Отуд, пошто се смањује генерација преживелих, треба прилагодити начине преношења сећања на холокауст. У складу с тим, Јад Вашем је доживео драстичне промене како би се оспособио за изазове XXI века. Потпору овој транзицији представља основни концепт по коме је Гора сећања посвећено бављењу свим димензијама комеморације холокауста и овековечавању смисленог сећања.

Наш највећи изазов је образовање. Оно повезује све различите саставнице Јад Вашема. Користећи најмодерније методе и информатичка и комуникациона средства, Међународна школа холокауста Јад Вашема ствара образовни материјал, спроводи програме обуке наставника у Израелу и у иностранству, на десет различитих језика, и сваке године води студијске дане за десетине полазника. Она је постала центар интеграционог, интеркултурног и интернационалног дијалога међу васпитачима из многих земаља, који се суочавају са својом националном прошлошћу у покушају да изграде бољу будућност.

Међународни институт за изучавање холокауста је академски огранак Јад Вашема. Он спроводи опсежне истраживачке пројекте, одржава конференције и симпозијуме, помаже размену истраживача и објављује књиге о истраживањима, сећања, дневнике и посебне публикације које документују еру холокауста.

У пролеће 2005. године, Јад Вашем је отворио свој нови музејски комплекс, који се састоји од Историјског музеја холокауста, Уметничког музеја, Изложбеног павиљона, Образованог центра и Визуелног центра. Дубоко смо убеђени да је немогуће разумети холокауст и упити његово значење без учења о онима које је он највише погодио. Зато су жртве у фокусу нашег музеја.

Мултидисциплинаран и интердисциплинаран, Музеј историје холокауста приказује историју Шое (Shoah) из јединствене јеврејске перспективе, наглашавајући искуство индивидуалних жртава у контексту историјских догађаја. Усредсређујући се на људску димензију приче, одлучили смо да изложбу заснујемо на изворним материјалима из опсежних збирки које је Јад Вашем сакупио током више од педесет година. Користећи аутентичне артефакте, сведочанства, документе, архивске изворе, филмове, уметност и музику, музеј прича причу о холокаусту гласом појединачне жртве. Концепција укључивања уметничких дела у нову музејску поставку одражава мултидисциплинарни приступ Јад Вашема. Уметност служи као важан медиј који одражава вишедимензионалан, унутрашњи свет жртава, помажући истовремено да се прикажу историјски догађаји. Она такође проширује знање посетилаца, увећава њихово занимање и обогаћује искуство.

Нарација музеја је испреплетана у деликатном дијалогу између текста и контекста. Појединачне људске приче и лични предмети омогућавају посетиоцима повезивање и успостављање блиског односа са при-

чом и њеним жртвама, док историјски контекст обезбеђује пратеће информације за боље разумевање холокауста. Текст је испричан и разложен у причи о једној особи, па следећој, и следећој, а контекст представља шири ток догађаја који генерише појаву. Музејска нарација се креће од индивидуалне перспективе ка контексту опште структуре, враћајући се затим појединачном случају. Овим путем, музеј обезбеђује знање, истовремено побуђујући саосећање и рађајући искуство које ће посетиоци понети са собом.

Данас, готово пола века од оснивања, Јад Вашем је постао жариште идентификације и важан симбол у јеврејском свету и западној цивилизацији. Смештен на Гори сећања у Јерусалиму, Јад Вашем је огроман комплекс, који обухвата музеје, изложбе, меморијале, научне и образовне центре, архиве и библиотеке. У њему припадници млађих генерација могу успоставити везу са сећањима, причама, сведочанствима и именима жртава која су током година прикупљена; могу се обавестити о праведницима међу народима, које је признао Јад Вашем и који су постали универзални симбол човечности.

У јудаизму, сећање није неутрално, нити ограничено само на обликовање прошлости. Напротив, сећање такође обликује и будућност и прожима је смислом, усмерено је ка моралним вредностима и моралној акцији. На тај начин, сећање на холокауст учествује у развоју људског живота и друштва у XXI веку и његовом трагању за смислом. Подстакнути смо да делујемо са уверењем да је наша дужност да преносимо поруку сећања на холокауст и да је испуњавамо садржајем и дубином, тако да из прошлости изникне значајан и трајан дијалог са очуваним наслеђем, заштита основних вредности људског рода, учење и упозорење будућим генерацијама.

Наслеђе Шое – догађаја нама временски још увек блиског – нагони нас да захтевамо да ток јеврејске и целокупне људске историје поуздано обећа фундаментално другачији свет. У нашој традицији, појединац, иако је део заједнице и нације, остаје аутономно људско биће које је одговорно за избор, како је изражено у Петој књизи Мојсијевој, 30:15: „Гле, изнесох данас преда те живот и добро, смрт и зло.“ Дужност је сваког поколења да изврши свој лични избор.

AVNER SHALEV*
Yad Vashem, Jerusalem

YAD VASHEM AND HOLOCAUST REMEMBRANCE IN THE 21st CENTURY

Let us use the gallows as a desk, let us write down whatever we have to say and relate. Write briefly and sharply, brief as the remaining days of our lives, sharp as the knives that are aimed at our hearts... May You will it that You place our tears in your vessel and retain them, so that they remain in reliable hands and find their repair...

This outcry, written by Jewish inmates in the Auschwitz-Birkenau extermination camp during the Holocaust, was quoted by Prof. Ben-Zion Dinur when he presented the law founding Yad Vashem to the Knesset, the Israeli parliament, in 1953. It is in Jerusalem, where the foundations of Western civilization were laid, the city which symbolizes humankind's hope to mend the world through human deeds, that Yad Vashem was established by the Jewish people as the central memorial to the most catastrophic rupture in history. This rupture ineradicably defaced a rich and flourishing culture that believed in its past, its present and its future.

The totality of the Holocaust and the meaningless nature of the murder made it impossible for the Jewish people to rely on and make use of existing commemorative frameworks. In 1945, while the world celebrated the defeat of Nazism and set out to build a new tomorrow, the survivors were facing emptiness and total loss – the loss of their families, their homes, their communities – of everything that had been their world before the war.

---

* Avner Shalev is the Chairman of the Directorate of Yad Vashem, the Holocaust Remembrance Authority in Jerusalem. Born in Jerusalem, he served for many years in the Israel Defense Forces, reaching the rank of Brigadier-General. During the Six Day War, he fought on the Egyptian front and was wounded in action. Among the various military positions he held were personal assistant and bureau chief for Chief of Staff David Elazar during the period of the 1973 Yom Kippur War, and chief education officer and head of the Educational Corps. After retiring from military service in 1980, he was appointed director of the Culture and Art Division of the Ministry of Education and Culture and served as the chairman of the National Culture and Art Commission. Avner Shalev studied Modern History of the Middle East and Geography and graduated from the IDF Command and Staff College and National Security College.

As they began to engage in rebuilding their lives and contributing to the nation-building process in Israel, they had to contend not only with their personal tragedy, but were simultaneously faced with the colossal task of laying the foundations for national Holocaust remembrance. At the time when Yad Vashem was established to undertake the tasks of documenting, researching and commemorating the Holocaust, the founders created the first layer in the shaping of Holocaust remembrance – the gathering of documentation – a task that began during the time of the Holocaust by the victims themselves.

Today, in 2006, the Yad Vashem archive contains around 70 million pages of documentation, over 300,000 photographs, about 40,000 testimonies and other material. Using modern technologies, these repositories are being computerized, digitized and scanned. In a first step, the Central Database of Holocaust Victims' Names – the attempt to reconstruct the names and life stories of all the Jews who perished in the Holocaust, which was initiated by the survivor generation in the 1950's – was put on the Internet in 2004 with over three million names. It is an ongoing project, and Yad Vashem with the help of other organizations worldwide, continues to collect and computerize names from archival sources. It is our goal to eventually upload all our repositories on the Internet so that they will be accessible to all.

Documentation provided the foundation on which research is built. This in turn provides the basis for grappling with the fundamental questions raised by the Holocaust. It was the second generation – the survivors' children and their contemporaries – who set out to seek answers to these extremely complex questions. While their peers in Europe were contending with the daunting past of their parents' generation, Israel's second generation embarked on a different kind of exploration – abandoning a somewhat judgmental approach to the Holocaust victims which characterized the early years of the young state, they began the slow process of empathizing with the world that had been destroyed.

The third generation is growing into a double revolution, whose full force we are only now beginning to comprehend:

The first involves the Jewish people on all levels. The members of the younger generations are tugging on the broken thread that connects them with the past, trying to rebuild its continuity in order to foster their Jewish identity. The challenge facing them is to imbue Holocaust remembrance with content and meaning.

Parallel to this, a new consciousness of the centrality of the Holocaust for human society is growing among influential groups in the world. The works of artists and writers have inspired and opened the door to leaders, politicians and the shapers of public opinion, who wish to safeguard the values of the free world. Together, these groups have paved the way for

educators who are now opening the door to the public at large. At the beginning of the 21st century, the Holocaust is influencing human consciousness more than ever before, but at the same time we are also witnessing a rising tide of antisemitism, in which the memory of the Holocaust is misused, and tendencies to deny and belittle the Holocaust are on the rise.

Hence, as the generation of survivors dwindles, the ways to impart Holocaust remembrance need to be adapted. Accordingly, Yad Vashem has undergone dramatic changes in order to equip it for the challenges of the 21-century. Underpinning this transition is the basic concept that the Mount of Remembrance is devoted to dealing with all the dimensions of commemorating the Holocaust and perpetuating a meaningful remembrance.

Our greatest challenge is education. It connects all the various components of Yad Vashem. Using state-of-the-art methods and modern information and communication tools, the Yad Vashem International School for Holocaust Studies produces educational material, implements teacher training programs in Israel and abroad in ten different languages, and conducts study days for tens of thousands of students every year. It has become a center for intergenerational, intercultural and international dialogue between educators from many countries who are grappling with their national past in an attempt to build a better future.

The International Institute for Holocaust Research is Yad Vashem's academic arm. It conducts comprehensive research projects, holds conferences and symposia, promotes exchanges of researchers and publishes books of research, memoirs, diaries and special publications of Holocaust era documentation.

In spring 2005 Yad Vashem inaugurated its new museum complex, which consists of a Holocaust History Museum, an Art Museum, an Exhibitions Pavilion, and Learning and Visual Centers. We strongly believe that it is impossible to understand the Holocaust and absorb its meaning without learning about those who were most directly affected. The victims are therefore in the focus of our Museum.

Both multidisciplinary and interdisciplinary, the Holocaust History Museum presents the story of the Shoah from a unique Jewish perspective, emphasizing the experiences of the individual victims within the context of the historical developments. Focusing on the human dimension of the story, we decided to base the exhibition on authentic materials from the extensive collections that were amassed by Yad Vashem in over fifty years. Using authentic artifacts, testimonies, documents, archival sources, films, art and music, the museum tells the story of the Holocaust through the voice of the individual victim. The concept of incorporating works of art into the new museum's displays reflects Yad Vashem's multidisciplinary approach. Art serves as an important medium, reflecting the multidimensional, inner world of the victims, while helping to depict historical events. It also enhan-

ces and broadens the visitors' knowledge, and increases their interest and experience.

The Museum's narrative is woven by a delicate dialogue between text and context. Individual human stories and personal exhibits permit visitors to connect and establish a more intimate relation to the story and its victims, while the historical context provides the necessary background information for a better understanding of the Holocaust. The text is told and elaborated in the story of one person and then another and yet another, and the context is the larger course of events that generates the phenomenon. The museum's narrative moves from the individual perspective to the broader context of the overall structure, and then returns once again to the particular case. Thus the museum provides knowledge as well as generates empathy or an experience that visitors will take with them.

Today, over half a century after the establishment of Yad Vashem, it has become a focal point of identification, and an important symbol in the Jewish world and Western civilization. Located on the Mount of Remembrance in Jerusalem, Yad Vashem is a vast complex, incorporating museums, exhibitions, memorials, research and education centers, archives and libraries. Here the members of the young generations can connect to the memories, the stories, the testimonies, and the names of the victims, which were gathered over the years; it is here that they can learn about the Righteous among the Nations, acknowledged by Yad Vashem, who have become a universal symbol of humanity.

In Judaism, remembrance is not neutral or limited to shaping the past. Rather, remembrance also shapes the future and imbues it with meaning and is directed towards moral values and moral action. Thus, Holocaust remembrance participates in the shaping and the search for meaning of human life and society in the 21st century. We are prompted to act by the belief that it is our duty to transmit the message of Holocaust remembrance and to fill it with content and depth, so that it should be meaningful and so that the past will give rise to a continual dialogue of imparting the heritage, safeguarding the basic values of human society, learning, and warning the generations to come.

The legacy of the *Shoah* – an event still very near to us in time – commands us to assert that the course of Jewish and all human history must hold out the promise of a fundamentally different world. In our tradition the individual, although part of a community and a nation, remains autonomous as a human being and is responsible for making the choice expressed in Deuteronomy, 30:15: "See, I set before you this day life and prosperity, death and adversity." It is each generation's duty to fulfill our personal choice.

СРЂА ТРИФКОВИЋ
Рокфорд Институт, Чикаго

УДК: 341485(=163.41)(497.5)„1941/1945”
94(497.1)„1939/1945”

БАЛКАНСКО КРВОПРОЛИЋЕ ПРЕ ВАНЗЕА: ОПЕТ О ХРВАТСКОЈ 1941.

УВОД

Крајње је време да се у балканским студијама почне с корекцијом тренда који не иде за тим да догађаје *разуме*, већ за тим да конструише пропагандну верзију старих завада које служе текућим политичким потребама. Свака историја је у одређеној мери савремена историја, али њом не смеју да доминирају тренутне политичке преференције и аверзије великих сила. У том духу, наоружани примарним немачким и италијанским изворима, поново се окрећемо непријатном питању шта је ко коме урадио почетком Другог светског рата у средишњем делу некадашње Југославије.

Југославија је била продукт инхерентне нестабилности европског система из 1919. Ранија раздобља релативног мира у Европи, као оно између 1815. и 1914, сведоче о ефикасности комбинације физичких и моралних ограничења. Версајски систем, међутим, није поседовао ниједан од ових ослонаца стабилности. Јужнословенска држава је била отелотворење снова из XIX века, који су се лоше уклапали у реалност Европе XX века.

Од пет сила од пре 1914, Русија је била бољшевизирана, Аустроугарска се распала а Немачка је била понижена и без утицаја на нови светски поредак. Једина европска сила која је опстала била је Француска, али Французи, искрварившн у рововима, нису имали средстава и воље да буду европски арбитар. Та инхерентна нестабилност овог *Pax Gallica* отварала је нешто маневарског простора низу европских незадовољника да на дневни ред поставе своје захтеве.

Мусолинијева Италија се придружила тим незадовољницима после његовог политичког тријумфа 1922, углавном зато што је Далмација додељена новооснованој Југославији. Околности које су Италију од победничког члана Антанте претвориле у реваншистичку силу, у крајњој линији су обезбедиле опстанак – колико год неизвестан – хрватског сепаратистичког покрета окренутог тероризму и насиљу. Усташки покрет,

основан 1929, био је више антисрпски и антијугословенски испад беса него кохерентна артикулација хрватског националног идентитета и националног послања. Његови корени су сезали у ону црту његове традиције која је инсистирала на националном континуитету хрватске државности од прадавних времена, на државном праву. Будући далеко од поштовања легалистичких импликација таквих идеја, *modus operandi* и схватања усташког покрета били су пре балкански него европски. У почетку су наликовали завереницима из „Црне руке“ у Србији пре 1903, пробугарским терористима (ВМРО) у Македонији и другим балканским националистичким заверама.

Усташки феномен је производ двеју група околности из међуратног периода. Прву је чинио сложени унутрашњи и међународни положај Југославије, а другу успон фашизма у Европи. Пропаст парламентарног система у Југославији 1929, оптерећеног сталном кризом коју је изазивало нерешено хрватско питање, коинцидирала је с порастом политичког радикализма широм континента и почетком светске економске кризе, која је давала замајац екстремизму. Сваки од ових процеса је био нужан предуслов, иако сам по себи недовољан, за успон хрватског сепаратистичког покрета, који је био истовремено отворено ауторитаран, расистички и насилан.

САМОНИКЛИ ФАШИСТИ

Без обзира што је „идеологија“ била од секундарне важности за усташког вођу, загребачког адвоката Анту Павелића, као и његове следбенике, развој њиховог покрета показује да му је место у групи феномена познатих као самоникли (локални) фашизам средњоисточне Европе.

Истакнуте црте таквих покрета – у Словачкој, Мађарској, Румунији или Хрватској – биле су четвороструке: 1. величање славне прошлости дотичне нације, засновано на њеним наводним посебним особинама и божанском послању; 2. противљење марксизму и либералној демократији; 3. ослањање на динамику насиља; 4. сатанизација омиљене непријатељске групе.

Било је и значајних разлика. Док је фашизам био *динамичан* покрет, усташе су били у суштини *статични*. Они су тежили стабилној ситуацији: стварању национално хомогене хрватске државе. Идеологија је била потчињена националистичким опсесијама.

Оно што је заиста издвајало усташе, био је степен до кога је досезало њихово антисрпство, постајући кључни елемент њиховог виђења себе, њиховог хрватства. Њихова спремност да угрозе чак и темељне националне интересе – нарочито у Далмацији – не у тежњи за правом независношћу, већ у тежњи за одвајањем од Срба, била је задивљујућа. Она је

усташки покрет потпуно одвајала од главног тока хрватске политике, који је представљала Хрватска сељачка странка.

Хрватски политички лидери, као што су Стјепан Радић (до 1928) и Влатко Мачек, пре 1941. су од Београда захтевали најразличитије уступке – али су, упркос томе, тражили измирење и место за Хрватску унутар Југославије кад год би закључили да би спољне опасности могле учинити Хрватску рањивом уколико би била самостална. Мачек и Хрватска сељачка странка су се коначно показали спремни да прихвате југословенско решење не из убеђења, већ као мање зло. О томе сведочи српско-хрватски споразум од 26. августа 1939, којим је створена аутономна Хрватска, добивши самоуправу практично у свему, изузев у питањима одбране и спољне политике.

За разлику од овога, усташе су сатанску представу Срба поставили као камен темељац целог свог светоназора и самог хрватства. По дефиницији, то је сваки компромис чинило немогућим, а сваку алтернативу могућом – укључујући и ограничени суверенитет под Мусолинијевим туторством и ампутацију територије у корист новог Римског царства.

Италијани су то схватили. На тој основи је Павелићу, после периода лутања по средњој Европи, понуђено уточиште у Италији. Он је био „наш балкански пион“, како рече сам Мусолини, који је активиран или стављан на лед, зависно од потреба италијанских вођа. Свака помисао на независно деловање је била спречена, посебно после Павелићевог доприноса убиству краља Александра у Марсеју 1934, које је Рим довело у непријатан положај.

После краљеве смрти, Мусолини је морао да закључи да су темељи југословенске државе солиднији него што је претпостављао. Његово враћање на помирљив приступ према Београду било је повезано и са успоном Хитлера, кога је Мусолини испрва сматрао претњом италијанским позицијама у Подунављу. Упркос његовим сумњама у намере Немачке, он је убрзо етиопском кризом био намамљен у савез с Рајхом.

СТВАРАЊЕ НЕЗАВИСНЕ ДРЖАВЕ ХРВАТСКЕ

Немачке победе у пролеће 1940. су избациле Мусолинија из такта. Очајнички жељан да и он постигне војне победе, оживео је идеје о обрачуну с Југославијом – што је била стара опсесија, али деценијама латентна. Промена става га је навела да реактивира усташку организацију у Италији. Резултат је био необичан сусрет Мусолинијевог министра иностраних послова Галеаца Ћана и Павелића у Риму, при ком је раније Павелићево обећање, да ће Далмацију дати Италији, уобличено у посебну форму. То је требало да буде цена за италијанску помоћ у случају да околности учине опстанак Југославије неизгледним.

Обема странама је морало бити јасно да није било природне блискости између хрватског шовинизма и италијанског експанзионизма: Мусолинију је Павелић био потребан да добије оно што ни од једног родољубивог Хрвата не би могао добити.

После раздобља истрајног преговарања с Немцима, чији су захтеви стално расли, током зиме 1940-41, југословенски регент, кнез Павле Карађорђевић, био је присиљен да прихвати Тројни пакт, мада је у њему било неколико одредаба које је требало да штите југословенску независност. Међутим, овај прагматичан чин, колико год разумљив у датим околностима, лако раздражљиво српско јавно мнење није било спремно да прихвати. Војни удар у Београду 27. марта 1941. представљао је најснажнији исказ ирационалне, самоуништавајуће црте српског карактера, а његови горки плодови се осећају и данас.

Чим је чуо за пуч, Хитлер је одлучио да нападне Југославију. Обећао је територије Мађарској, Румунији и Бугарској, а Хрватској аутономију у тесној вези с Мађарском. Испрва није размишљао о потпуно независној Хрватској, и против воље је прихватио Павелићеве усташе као Мусолинијеве изабранике за проосовинску владу у Хрватској. Независна Држава Хрватска (НДХ) је била нелагодан италијанско-немачки компромис, због кога ће обе осовинске силе врло брзо зажалити.

Узрок брзог пораза Југославије у априлу 1941. била је огромна војно-стратешка надмоћ Рајха. Чак и да је земља била јединствена и политички консолидована, отпор би био безнадежан. Почетком 1941. године, нису постојале војне, економске, геостратешке, политичке или психолошке основе за трајну одбрану југословенске државе. Активност усташа је била периферни симптом, пре него узрок унутрашњих подела које су војни пораз претвориле у општи колапс.

Анти Павелићу је недостајала харизматичност једног Хитлера или Мусолинија, па ипак је успео, по повратку у Загреб под окриљем победничких снага Осовине, да избије на површину као неоспорни вођа Хрватске. Уз језгро од двеста следбеника који су се с њим вратили из Италије и можда још пет пута толико заклетих чланова у земљи, он је приступио изједначавању појма хрватски с појмом усташки у свим сферама и промоцији сопствене верзије *Führerprinzip*-а. Његово величање природне сељачке правде и вредности, укорењених у динарском кршу далматинског залеђа, произвело је култ разуздане агресивности и чисте мржње. До раног лета 1941. године, усташка мешавина нацистичке бруталности, фашистичке ирационалности и оријенталног деспотизма брзо је преобратила нову државу у пандемонијум анархије и геноцида. Најзлогласнији јавни облик овога био је Павелићев систематски и смишљени покушај да се изврши геноцид над бројним српским становништвом унутар НДХ – преко два милиона људи, једна трећина становништва – као и над Јеврејима, Ромима и над стварним или наводним непријатељима режима.

CARTE BLANCHE ИЗ БЕРЛИНА

Окупациони систем у Југославији, који је створен на брзину у априлу 1941. године, а који је требало да буде привремен, био је од почетка ослабљен међуосовинским зађевицама и последицама њихове одлуке да доведу усташе на власт. Сем тога, Хитлер је хтео Србима да наметне картагински мир: после пуча од 27. марта 1941, њима је одредио посебну казну, а да при том није доделио довољно средстава за одржавање тако суровог поретка. Очита спремност Мусолинијевих невољних вазала, усташа, да се приближе Берлину, била је слаба замена за инхерентну нестабилност овог региона у моменту кад се Вермахт спремао за поход на Исток.

Павелић је први састанак с Хитлером имао 6. јуна 1941. године.[1] Главни део разговора се односио на националну политику. Хитлер је представио план да се Срби из НДХ пребаце у Србију, а Словенци из Рајха у Хрватску, описавши га као тренутно болну операцију, која је ипак боља од сталне патње. Онда је додао кључну реченицу: „На крају крајева, ако хрватска држава жели да буде јака, педесет година треба да се води национално нетолерантна политика, јер сувише толеранције у тим питањима може само да нашкоди.“

Овом изјавом, Хитлер је изричито подржао масован прогон Срба у НДХ, који је већ био почео, али ће свој врхунац достићи тек у наредним месецима. Хитлерово подстицање Павелићеве нетолеранције одражава његову намеру да подстакне српско-хрватски сукоб, као гаранцију трајног раскола међу народима који су дотад живели унутар једне државе. Доводећи формулу *divide et impera* до крајњих консеквенци, Хитлер је дозволио да Италијани постану непријатељи Хрвата, а сада се спремао да дозволи да Хрвати постану непријатељи Срба. На крају, и Мусолини и Павелић су му радо удовољили.

Хитлерово заговарање *педесет година нетолеранције* није било од значаја за хиљаде Срба који су до 6. јуна већ били поклани у НДХ. Први забележени масовни покољ Срба десио се у Бјеловару, 40 км северно од Загреба, у ноћи између 27. и 28. априла 1941. године, када је стрељано око 180 ненаоружаних цивила свих узраста. Такви случајеви су се током маја понављали у другим крајевима.[2] Незамисливо је да би талас овако крвавог терора какав је захватио усташку државу у лето 1941. уопште био могућ да је Хитлер намеравао да га заустави. Његова подршка Павелићу имала је дугорочан утицај не зато што је Поглавника подстакла да уради нешто што сам иначе није намеравао, већ зато што му је дала *carte blanche* да своју намеру спроведе до краја. Хитлер је у Берхтесгадену

[1] DGFP, D, 12, Белешке о Хитлеровом разговору с Павелићем 6. јуна 1941.
[2] Види: Jelić-Butić Fikreta, *Hrvatska seljačka stranka*, Zagreb 1983, 47.

учинио да се Павелић *сматра овлашћеним* да настави започети геноцид над српским становништвом.[3]

Већ 17. априла, Павелић је донео указ под називом *Закон о заштити народа и државе*. То је био свеобухватни псеудозаконски акт, који је буквално омогућавао усташама да убију кога год су желели, и то легално. За све који би увредили част и виталне интересе хрватског народа и за сваког ко би на било који начин угрозио НДХ, чак уколико би то било само у покушају, била је прописана смртна казна. Није постојало право жалбе, а све пресуде су морале бити извршене *у року од два сата*. Сем тога, закон је имао ретроактивно дејство, тако да је чак било могуће да неко буде оптужен за угрожавање државе у времену пре него што је и настала. Сместа су организовани специјални народни судови и покретни преки судови. Следећег дана, 18. априла 1941, донет је први расистички пропис, закон о аријанизовању јеврејске имовине. Он је држави омогућио да конфискује јеврејске радње и некретнине и подели их међу својим присталицама. Већ у априлу 1941, Србима је наређено да око руке носе плаве траке са словом „P“ (православни), а Јеврејима Давидову звезду са словом „Ž“ (Жидов).

ПОЧИЊЕ ХОЛОКАУСТ У ХРВАТСКОЈ

Ако се феномен који се назива холокаустом дефинише као покушај масовног убиства целог становништва, онда је он заиста покренут у касно пролеће 1941. године у Хрватској и Босни под усташким режимом. У јуну 1941, десетине градова и села широм НДХ су били мете терористичких операција, током којих су Срби, Јевреји и Цигани били убијани на лицу места или одвођени у концентрационе логоре. До почетка јула, десетине хиљада људи, великом већином Срба, већ је било побијено; италијански извори процењују 350.000 жртава до краја јула 1941.[4] Методе геноцидног терора и истребљења које је режим увео, *SS Einsatzgruppen* ће касније само усавршити.[5] Ово није било случајно, већ је одражавало суштинску сличност између хрватског режима и нациста, њихов есенцијални нихилизам. Као што су војни циљеви акције Барбароса, у крајњој линији, били небитни за основни циљ – убијање Јевреја и поробљавања Словена – тако је и формално укључивање Хрватске у Нови европски поредак под окриљем сила Осовине било небитно за основну намеру усташа – елиминацију Срба.

Двадесети век је осведочио удаљавање европских држава од концепта трансценденталне моралности, који је обезбеђивао здраву кочницу

[3] Hory, Broszat, *Der kroatische Ustascha-Staat 1941-1945*, Stuttgart 1964, 15.

[4] Falconi Carlo, *The Silence of Pius XII*, Boston 1970, 291.

[5] Steinberg Jonathan, *The Roman Catholic Church and Genocide in Croatia 1941-1945*, необјављени есеј поводом 50-годишњице конференције на Ванзеу, јануар 1992.

њиховог владања из времена пре 1914. Успон тоталитарних идеологија је означио крај епохе у којој се сматрало да физичко уништење противника није легитиман начин решавања сукоба. Постепено опадање и коначна пропаст религиозног подстицаја међу Европљанима, од Атлантика до Урала, створило је зјапећу празнину, коју су испуниле идеологије неспутане религиозним ограничењима, а покретане жељом за влашћу. Али, све до Лењина, сврсисходност није била једино што је спречавало државе да прибегну масовном истребљењу као средству да се постигне одређени циљ. Ограничења у деловању држава су потицала од апсолутног моралног принципа, који је разумљив национални интерес имплицитно подређивао трајној припадности међународној заједници.

Постоји тврдња да је у току Другог светског рата до коначног прелома дошло тек после Хитлеровог напада на Совјетски Савез. По овом схватању, од септембра 1939. до јуна 1941. године, Немачка је водила нормалан европски рат (europäischer Normalkrieg) против Британије и Француске, који је постао гадан тек са операцијом Барбароса. Ово схватање превиђа чињеницу да је много пре него што је први немачки војник ступио на руско тло, Хрватска најавила како ће стајати ствари у Новој Европи. Она је прва напустила последње остатке традиционалних ограничења у корист атавистичког зова крви и тла, распирујући неспутану мржњу. Најизразитија одлика усташке идеологије и државе била је мржња према Србима. За нацисте, Јевреји су били нужан политички, друштвени и психолошки концепт. За усташе, Срби су били много више: интегрални део њиховог хрватства. Без њих, оно не би могло да буде дефинисано, поготово не остварено.

Начин убијања је био дивљачки – пререзан гркљан или ударац тешком батином у потиљак били су уобичајени. Многи Срби су били одведени у неки од новооснованих логора за истребљење (међу којима је Јасеновац био само најистакнутији) и тамо убијани, или су их локални фрањевци превели на католичанство, или су били протерани у Србију.

Хрватска и Босна су се, према хрватском историчару Антуну Милетићу, претвориле у земљу концентрационих логора. Од априла до августа 1941, основана је десетина сабирних логора за прихват огромног броја депортованих. Неки од њих, као Јадовно и Ђаково нпр., били су прави логори за истребљење. Већина логораша је гоњена даље, на истребљење у главни систем логора у Јасеновцу, који је постао средишње место хрватског коначног решења српског и јеврејског питања.

У многим говорима усташких функционера и у пропагандним чланцима објављеним током маја и јуна 1941, којима је припреман терен за погром, Срби су приказани као инфериорни и страни народ, који је незван дошао у Хрватску и увек био њен непријатељ. У својим изјавама, Павелићеви угледници нису крили шта се спрема Србима. „Ова земља ће бити само хрватска земља и нема средства које нећемо употребити да би

је учинили истински хрватском и очистили је од свих Срба.“[6] „Уништавајте их где год их видите, а Поглавников и мој благослов ће вам бити загарантован.“[7] У често навођеном говору који је одржао у Госпићу 22. јула 1941, Павелићев министар образовања, Миле Будак, изјавио је: „За остале – Србе, Јевреје и Цигане – имамо три милиона метака. Побићемо једну трећину Срба. Другу трећину ћемо протерати а остатак ће бити приморан да се покатоличи.“

Примена овог програма је значила – по речима водећег немачког историчара Ернеста Нолтеа – да је Хрватска током рата постала „циновска кланица“. Следећи традицију Оца домовине, Анте Старчевића, чак је и српска националност негирана, па су за Србе коришћени називи Власи и гркоисточњаци. Али, парадоксално, они су били описивани и као отпадници и издајници, који су своју земљу (Хрватску) подредили страним, тј. србијанским интересима. Ово је подразумевало да су они у ствари били Хрвати који су прешли на православље и самим тим прихватили српско име. У оба случаја, српски идентитет је проглашаван злочиначким.

УЛОГА ХРВАТСКОГ КАТОЛИЧКОГ КЛЕРА

Верску компоненту погрома није могуће поуздано одредити. Католичка црква у Хрватској не само да се није оградила од покоља или их осудила, већ је *de facto* постала саучесник у усташким злочинима. У њеном ставу је било и извесног континуитета. Хрватски клер, близак хабзбуршким циљевима до 1918, доживео је стварање Југославије као непожељну и привремену епизоду у дугорочној борби за душе и територије православних шизматика на истоку. Када су у априлу и мају 1941. проглашени антисрпски и антијеврејски закони, службена католичка штампа у Хрватској их је поздравила као „кључне за опстанак и развој хрватске нације, заштиту наше части и крви. Њима Поглавник жели да спречи опасног црва да глође дрво нашег хрватског националног живота.“[8]

Говорећи о овим законима, сарајевски надбискуп Иван Шарић је изјавио да постоје „границе за љубав“. Исмевао је оне који нису могли да поднесу геноцид, проглашавајући их „глупим и недостојним Христових ученика“, јер мисле да се борба против зла може водити „на племенит начин и у рукавицама“.[9] Бискупи Бањалуке и Ђакова су јавно износили тврдње у истом духу. Водећи расни теоретичар у НДХ, католички све-

[6] Из говора Павелићевог министра правде Милована Жанића, како га је пренео „Novi list“, Zagreb, 3. jun 1941.

[7] Говор усташког команданта у Бањалуци Виктора Гутића, цитиран у „Hrvatskom narodu“.

[8] „Hrvatska straža“, 11. maj 1941.

[9] Falconi Carlo, *н. д.*, 272-273.

штеник др Иво Губерина, покушавао је да у својим списима измири „верско пречишћење“ и „расну хигијену“. Спремно је прихватио да Хрватску треба очистити од туђинских елемената њиховом физичком елиминацијом. Његово учење је подржао шеф Средишњег усташког промиџбеног уреда, такође католички свештеник, фра Грга Пеиновић. Фра Перић, из манастира Горица, учествовао је у покољу 5.600 Срба у Ливну. Неки припадници католичког клера у Хрватској су се преобразили у праве кољаче.[10] Војне подвиге неких од њих, као нпр. фра Илије Томаса из Клепаца, поздравила је и хрватска штампа.[11]

И док је у Немачкој коначно решење спровођено углавном далеко на Истоку, у почетку учешћем малог броја специјалних *Einsatzgruppen*, усташки терор је био отворен, експлицитан. Он је срачунато тежио да укључи што је више могуће хрватских и муслиманских цивила делећи им српску земљу и имовину. Чинећи јавно злочине у широким областима изван Загреба, посебно у динарским крајевима, усташе су такође желели да усаде страх међу преостало српско становништво, како би поспешили њихово бежање у Србију или преобраћање у католичанство. Хрватска католичка штампа се наслађивала оним што је било припремано шизматицима:

„Сад је Бог одлучио да употреби друга средства. Он ће успоставити мисије: европске мисије, светске мисије. Њих неће одржавати свештеници већ војни команданти на челу с Хитлером. Проповеди ће се одржавати уз помоћ топова, тенкова и бомбардера. Језик тих проповеди ће бити међународан.“[12]

НЕМАЧКЕ РЕАКЦИЈЕ НА ТЕРОР

Далеко од тога да је терор који су усташе покренули доприносио ратном напору Осовине; напротив, он је помагао непријатељима и НДХ и Рајха. Ова небрига о сопственом одржању показује да су усташке и нацистичке вође геноцид сматрале *основном дужношћу*, која је надилазила чак и значај победе у рату. Таква фундаменталистичка преданост геноциду, као добру по себи, разликовала их је од других деспотских режима у историји.

Упркос томе, треба направити разлику између терора усташа и нациста: ови други су увели стил развијене индустријске државе (сложена опрема, замршена административна мрежа), док је усташки терор био примитиван и традиционалан. Нацистички терор је укључивао планове,

[10] *Исто*, 298.
[11] „Hrvatski narod“, 25. jul 1941.
[12] „Katolički tjednik“, Zagreb, 31. august 1941.

наређења, извештаје, спискове жртава и статистику; усташка наређења су углавном била усмена, а апарат терора је функционисао самовољно, насумично бирајући жртве и методе убијања. Нацистички терор је највећим делом био *безличан и бирократски*, био је хладан, апстрактан, објективан – баш као и нацистичка мржња; усташе су били *директни*, *лични* и топли. Њихов терор је често био уперен против првих комшија; био је *страстан* и *субјективан*. Нацистички терор је (са својом мркошћу, војном дисциплином, бирократском педантеријом итд.) био пуритански, док су усташе дословно уживали у оргији насиља. Најзад, нацистички терор је био модеран по идеологији и технологији; усташе су били само терористи, а њихов фашизам неразвијен.

Неке усташке вође су отворено признавале листу својих приоритета. Крајем 1942, непосредно пре него што ће бити уклоњен с места равнатеља *Равсигура*, Еуген-Дидо Кватерник је свом старом школском другу Бранку Пешељу рекао да допушта могућност да Немачка изгуби рат и да НДХ престане да постоји. Међутим, додао је, без обзира на исход рата, у Хрватској више неће бити Срба. Ко год да се покаже као победник, морао би да уважи реалност било које послератне ситуације.[13] У историји југоисточне Европе до тог времена, усташки терор је *без преседана*; он уједно представља и *први подухват тоталног геноцида у Другом светском рату*.

Један од првих извештаја о растућем терору усташа над Србима стигао је у Берлин 2. јула 1941. године. Едмунд Везенмајер, специјални представник немачког Министарства иностраних послова у Загребу, изјавио је да меродавни представници режима гледају на Србе у Хрватској као на проблем који је у искључивој надлежности усташке полиције и преких судова.[14] Међутим, опуномоћеник Вермахта у Загребу, генерал Едмунд Глезе фон Хорстенау, био је први високи немачки функционер у Хрватској који је дошао до уверења да Павелић жели да побије или на други начин елиминише *све Србе*.

Од својих првих дана у Загребу, Глезе је почео да ствара ефикасну и поуздану обавештајну мрежу. Она га је снабдевала детаљним информацијама о усташким зверствима. Главни Глезеов сакупљач информација био је његов помоћник, капетан Хефнер, који је више година живео у Загребу, знао језик и имао добре везе по целој Хрватској. Хефнерови извештаји садрже верна сведочанства очевидаца усташких покоља. Према његовом педантном рачунању, до почетка августа 1941. је број Срба који су пали као жртве животињских инстинката које су распиривале усташке вође прешао 200.000. Како је растао терор, тако је растао и Хефнеров презир према Павелићу. Он је писао о снажном комплексу мање

[13] Бранко Пешељ аутору, Вашингтон 1988.

[14] PA Büro Staatsekretär, Kroatien, Bd. 1, N° 290. Везенмајер Министарству иностраних послова, 2. јул 1941.

вредности који су усташке вође и њихови следбеници имали у односу на Србе, који су били бројнији и супериорнији у погледу животне енергије.

Глезе је све такве извештаје сакупљао у посебан досије и није пропуштао прилику да питање зверстава покрене пред Павелићем и другим функционерима НДХ. Једном приликом је својим домаћинима изјавио да је хрватска револуција била далеко најкрвавија и најужаснија од свих које је од 1917. лично или издалека видео у Европи, упозоривши да се не само Срби, већ и Хрвати више не осећају сигурно.[15] Типично, добијао је обећања која се никад не би испунила.[16] Будући да је у суштини био пристојан официр старе аустријске школе, Глезе је био згрожен оним што се дешавало. Био је додатно узнемирен када је схватио да за усташке злочине многи криве Немце. У свом извештају од 18. јула 1941, Хефнер је упозорио Глезеа да „Хрвати не мисле више да су немачке трупе присутне само да обезбеде мир и безбедност, већ да су ту да подржавају усташки режим ... Усташе шире уверење не само да поступају *у договору* с немачким надлештвима, него чак *по њиховим наређењима* ... Овде данас влада велико неповерење према Немачкој јер она подржава један режим који нема никакво морално или политичко право да постоји, који се сматра за највећу несрећу која је могла да задеси хрватски народ. Режим у потпуности почива на признању сила Осовине, нема корена у народу и зависи од бајонета пљачкаша који за један дан почине више зла него што је српски режим починио за двадесет година.“[17]

Хериберт Трол-Обергфел, бивши аустријски дипломата и саветник немачког посланства у Загребу, такође је извештавао своје министарство о антисрпском терору. Он је јасно сагледао да усташки злочини стварају експлозивну ситуацију свуда где живе Срби – ситуацију која би ускоро могла да ескалира у центре немира, који ће тешко бити угушени.[18] Истог дана (10. јула 1941), Глезе је свој извештај послао Врховној команди Вермахта:

„Наши војници морају да буду неми сведоци таквих догађаја; то не доприноси њиховом иначе високом угледу ... Често чујем да би било крајње време да немачке окупационе трупе интервенишу против усташких злочина. То ће се на крају можда и десити. Тренутно, с расположивим снагама, не бих могао да затражим такву акцију. Ad hoc интервенција у појединим случајевима би могла да учини да се на немачку војску гледа као на одговорну за безбројне злочине које није могла да спречи у прошлости.“[19]

---

[15] BA/MAF, N° 207/41, Глезеов извештај Врховној команди Вермахта, 19. јул 1941.

[16] BA/MAF, N° 192/41, Глезеов телекс Врховној команди Вермахта, 12. јул 1941.

[17] Хефнеров извештај од 18. јула 1941.

[18] PA Büro Staatsekretär, Kroatien, Bd. 1, N° 307, Трол-Обергфел Министарству, 10. јун 1941.

[19] BA/MAF, N° 174/41 (Deutscher General), Глезе Врховној команди Вермахта/ иностранство, 10. јул 1941.

Ова два извештаја, заједно с Везенмајеровим од 2. јула, били су први службени извештаји о озбиљности усташких злочина који су стигли до Берлина. Захтеви да се интервенише како би се зауставили усташки покољи ускоро су почели да стижу од разних немачких надлештава: од војног команданта југоистока, генерал-фелдмаршала Вилхелма Листа, као и од вођа фолксдојчера у НДХ.[20] До августа 1941, такви захтеви су редовно правдани жељом да се сачува углед Немачке и избегне свака помисао да су Немци инспиратори злочина; страхом да би усташки злочини могли да изазову нестабилност и неред; и једноставно гађењем. Али, у Загребу се на захтеве нижих немачких службеника нису обазирали: у свом приступу решавању српског питања, Павелић је показивао велику одлучност да задржи слободу акције. Увидео је да такве апеле може да игнорише све док с врха, из Берлина, нема притиска да поступа другачије.

УСТАНАК

Првих седмица после пропасти Југославије, српско становништво НДХ је показивало пасивност и пређутно прихватало нови поредак. Неки су нову државу фаталистички доживљавали као реинкарнацију Аустроугарске, коју су – иако невољно – поштовали. На сопствену несрећу, сазнаће да у НДХ није постојала никаква рационална корелација између мисли и дела Срба и става државе према њима:

„Усташе нису хтеле да уваже да поседовање српске националне свести није било политички чин или нешто што би се намерно бирало. Такво признање би учинило да њихова антисрпска политика изгледа као кампања против недужних људи. Зато су они инсистирали на томе да је то што је неко Србин само по себи политички чин, те да они који су желели да буду Срби и који су инсистирали да буду Срби могу да с правом због тога буду кажњени.“[21]

Чак и кад је крвопролиће узело маха, после одласка немачких трупа у Русију, многи Срби су били одвећ запањени да поверују шта се дешава. Многи су били затечени безосећајним односом својих католичких и муслиманских суседа – са којима, како су веровали, нису били ни у каквој свађи. Отворено прелазећи све границе, усташе су очекивали да ће створити осећај неповратности у српско-хрватским односима, који ће сваку помисао на оживљавање Југославије учинити немогућом.

Овај осећај неповратности се раширио и у савезничким круговима. Председник Рузвелт је изразио неверицу да би се од Срба, после таквих искустава, икад више могло очекивати да живе у истој држави с Хрва-

[20] Fricke Gert, *н. д.*, 39-40.
[21] Ђилас Алекса, докторска теза у рукопису, 245.

тима. Када је у марту 1943. британски државни секретар за иностране послове Антони Идн посетио Белу кућу, Рузвелт му је изнео своје више пута понављано мишљење да Хрвате треба ставити под неки вид међународног старатељства. Председник је сличне погледе изнео и државном секретару Халу почетком октобра 1943, пред његов одлазак у Москву на конференцију министара иностраних послова.[22]

Усташки антисрпски терор је дубоко утицао на све аспекте живота у НДХ. Ово унутрашње питање је утицало и на њене спољне односе, распирујући српски устанак – који се претворио у велики герилски рат – и увлачећи тако Немачку и Италију све дубље у замршену мрежу војног и политичког ангажмана на Балкану. Могло би се тврдити да би српски устанак избио и да није било покоља; устанци су у лето 1941. покренути и у Србији и у Црној Гори. Међутим, обе земље су до краја 1941. године била пацификоване и тако је остало – у случају Србије – скоро три године. Због сталне претње покољима, такву пацификацију није било могуће извести у НДХ. Немачки официри на терену су увиђали да је језива војна операција истребљења српског православног становништва увукла младу државу у предвидљиви грађански рат.[23]

Усташки покушај да истребе српску сељачку и варошку елиту у Хрватској и Босни и Херцеговини – при чему су учитељи, свештеници, трговци и образовани људи увек били први на мети – створио је политички вакум. Ово је рашчистило пут комунистима, омогућивши им да стекну упориште и временом прерасту у најјачу герилску војску у окупираној Европи. Али, у преврату који је уследио после првог таласа погрома, српски отпор није имао никакву идеолошку позадину, у овој раној фази то је била борба за одржање голог живота. Ово ће се ускоро променити. Напад на Совјетски Савез 22. јуна 1941. Комунистичкој партији Југославије је ненадано омогућио да се представи као легитимна национална снага, способна и вољна да искористи латентне русофилске сентименте Срба. Њено зазивање представе о мајчици Русији било је, наравно, дрска варка, али је чинило чуда за малу групу партијских кадрова, којима је био неопходан убедљив слоган да придобију потенцијалне регруте.

Током јуна, јула и августа 1941. године, Срби у НДХ су, у потрази за спасом, очајнички гледали према Истоку. Атавистичка вера у мајчицу Русију је надилазила све идеолошке резерве и нудила зрачак наде у правој ноћној мори Павелићевог *Endlösung-a*. У почетној фази, устанак је био чисто српска ствар, али је КПЈ настојала да голготу српског становништва Хрватске, Босне и Херцеговине искористи за своје револуционарне циљеве, намећући се сељаштву, које је било без вођа, и манипулишући њиме.

[22] FRUS, 1943, vol. I, 543. Упореди: Sherwood E. Robert, *Roosevelt and Hopkins: An Intimate History*, New York 1948, 711.

[23] Gorlit Walter, *Der Zweite Weltkrieg 1939-1945*, Band 11, Stuttgart 1952, 125.

Партија је формално осуђивала усташка зверства, али само из тактичких разлога. Њене вође су знале боље: Титови сарадници су цинично примећивали да су усташе обавили посао за комунисте ликвидиравши локалну српску елиту. Павелићеве *Einsatzgruppen* су нехотично рашчишћавале терен за агенте Коминтерне. Остављени без традиционалних вођа, а још давно пре 1941. лишени целовитог националног програма – о стратегији за његово спровођење да и не говоримо – Срби ће платити огромну цену својој разједињености. Унутар устаничког покрета, принцип револуционарног реализма Комунистичке партије Југославије се неизбежно сударио са егзистенцијалним реализмом националиста, што је довело до српско-српског грађанског рата унутар шире борбе против Немаца и усташа. До краја 1941. године, различите локалне некомунистичке групе отпора, које су постале познате под заједничким именом четници, увиделе су да сарадња с комунистима више није могућа, јер је тражила бескрајне српске жртве у корист далеких господара и револуционарних циљева. Тространн грађански рат који је уследио завршио се правом хобсовском драмом, која није имала преседана чак ни у колективној трагедији Европе 1941. године.

ИТАЛИЈАНСКИ ОДГОВОР

Италијански војни команданти у НДХ су били свесни напетости између различитих народности у региону знатно пре избијања устанка. Већ почетком маја, изасланици муслимана из западне Босне су молили Италијане да прошире своју окупациону зону, а српска заједница се сличном молбом обратила дивизији *Sassari*.[24] Како се усташки терор распламсавао, резултирајући српским устанком, Италијани су се нашли пред дилемом. Могли су да помогну својим хрватским савезницима или да успоставе ред делујући на неки други начин.

У неким крајевима, посебно у источној Херцеговини, наоружане групе Срба су од првих дана ставиле до знања Италијанима да с њима нису у сукобу, већ само са усташама. У неколико прилика у јуну 1941. године, српске сеоске старешине су се обраћале италијанским гарнизонима тражећи храну и заштиту.[25] Кад су италијанске снаге ушле на немирно подручје како би обезбедиле линије комуникација између Дубровника и његовог залеђа, устаници им нису пружали отпор. Обе стране, српски устаници и италијански војни команданти, убрзо су увидели да имају заједнички интерес: поновно успостављање реда и мира.

[24] Т-821, ролна 232, квадрат 6, Команда Шестог корпуса Команди Друге армије, 10. мај 1941; иста ролна и извор, квадрати 8-9; иста ролна и извор, квадрат 27, 17. мај 1941.

[25] Види нпр. три извештаја Шестог корпуса Команди Друге армије: Т-821, ролна 232, квадрат 78 (31. мај 1941); квадрат 116 (9. јун 1941) и квадрат 120 (11. јун 1941).

Ако је тај циљ захтевао уклањање узрока немира – наоружане усташке банде и Павелићеву администрацију – Италијани нису зазирали од тога. Са завидном политичком и дипломатском вештином, италијански команданти су приступили постизању свог главног циља – пацификацији. Генерал Dalmaco, командант Шестог армијског корпуса у области Дубровника (која је укључивала и бунтовну источну Херцеговину), закључио је да су усташе и локални проусташки муслимани криви што је дошло до устанка. Он је о овоме детаљно известио штабове Друге армије, после чега је добио одрешене руке да поново успостави ред.[26] Италијани су одмах разоружали преостале усташе у Требињу, а наоружани српски побуњеници су ушли у град 1. августа 1941. године.

Док су Глезе и други команданти Вермахта очајавали обузети недоумицама наметнутим устанком који су усташе подстакли, забринути за „углед немачке војске“ због њене немогућности да спречи покоље, италијански официри су имали много већу слободу деловања у политичким питањима. Будући помирљивији према некомунистичким српским устаницима, Италијани су агитаторима КПЈ отежали заговарање тоталног рата. Омаловажавање и презир италијанских официра и војника према усташама претворио се у касно лето 1941. у артикулисани антиусташки став целог вођства италијанске војске.

Слобода акције италијанских генерала указује на релативну независност италијанске војске од фашистичке идеологије и политике. Мусолини никад није у тој мери потчинио свој официрски кор као што је то урадио Хитлер касних тридесетих година. У много већој мери него њен немачки пандан, италијанска војска је била политички фактор за себе, а по питању Хрватске, она је деловала као аутономна група за притисак, која је имала знатну слободу одлучивања.

НЕМАЧКА ДИЛЕМА

Крајем лета 1941, међу немачким функционерима на терену расла је забринутост због ширења устанка у НДХ. Увидели су да Павелићев режим без притиска из Берлина неће променити тактику. Дана 10. августа 1941, Трол-Обергфел је известио: „Хрвати ће рећи да одбијају побуњенике, али противно хрватским тврдњама да су за немире криви искључиво Срби, немачки војни команданти и трезвени хрватски кругови сматрају да је устанак у суштини изазван дивљим и крволочним понашањем усташа.“[27]

[26] T-821, ролна 232, квадрат 161, Шести корпус Команди Друге армије, 19. јун 1941; иста ролна, квадрат 279, Шести корпус Команди Друге армије, 10. јул 1941.

[27] PA, Büro Staatsekretär, Kroatien, Bd. 2, N° 24, Трол-Обергфел Министарству иностраних послова, Загреб, 10. август 1941.

Шеф иностраног оделења нацистичке странке (Auslandsorganisation) у НДХ, Рудолф Ептинг, делио је ово мишљење, и у једном каснијем извештају Хитлеру недвосмислено је означио усташе као главне кривце.[28] То је било мишљење и Валтера Шеленберга из Иностраног одељења Службе безбедности Рајха (RSHA).[29] RSHA је имала разгранату мрежу у НДХ и темељно извештавала о усташким злочинима и њиховом утицају на немире. Њени агенти су послали дословно на стотине таквих извештаја, на основу којих је Служба донела промишљени суд да усташе сносе главну кривицу за ширење партизанског покрета у НДХ.

Исти општи поглед је изнет рајхсфиреру Хајнриху Химлеру 17. фебруара 1942, у једном детаљном извештају Гестапоа. Закључак овог дугог документа је изричит: „За појачану активност банди су пре свега крива зверства која су починиле усташке јединице против православног становништва у Хрватској. Усташе су починиле злочине на бестијалан начин не само над мушкарацима способним за војску, већ посебно над беспомоћним старцима, женама и децом. Број православаца које су Хрвати масакрирали и садистички мучили до смрти износи око 300.000.“[30]

Феликс Бенцлер, опуномоћеник немачког Министарства иностраних послова у Београду, придружио се хору осуде известивши Рибентропа: „Од оснивања [НДХ] до сада није престао прогон Срба, а чак и опрезне процене указују да је бар неколико стотина хиљада људи побијено. Неодговорни елементи су починили такве грозоте какве би се могле очекивати само од побеснеле бољшевичке хорде.“[31]

Резултат је био да се почетком 1942. окупациони систем успостављен у Југославији распадао. Већи део НДХ се налазио у хаосу, а стварна власт усташа је била ограничена на мање од пола њене територије. Немачки покушаји да се створи заједничка војна стратегија нису успели захваљујући италијанској неспремности да се рат води под немачким условима, у корист усташа, који су и били кривци што су проблеми уопште настали.

Од априла 1941. године до краја рата, фанатични проусташки немачки посланик у Загребу, Зигфрид Каше, био је једини који је заговарао подршку режиму. Против њега је био низ немачких генерала, као и Химлеров СС и други представници нацистичке државе, али је он знао да је сам Хитлер одобравао оно што је Павелић радио. Ова политика на два колосека доводила је до чудних ситуација: Павелићева номинална власт је потврђивана у Берлину, док је у исто време Вермахт имао опе-

[28] Hory, Broszat, *н. д.*, 129-131.

[29] *Исто*, 132.

[30] PA, Büro RAM, Kroatien, 1941-42, 442-449, IV/d/4, РСХА Химлеру, 12. фебруар 1942.

[31] PA, Büro Staatsekretär, Jugoslawien, Bd. 4, Бенцлер Рибентропу, Београд, 16. фебруар 1942.

рациону и логистичку контролу над његовим оружаним снагама и цивилном управом у зонама операција.

Хитлерова неспремност да се отараси Павелића испрва је била подстакнута жељом да се одржава институционализовани хаос, што су усташе оберучке прихватили. Међутим, касније више није било алтернативе Павелићу: кад је постало јасно да ће Немачка изгубити рат, замена се није могла наћи. Осећајући ово, усташе су у последњој фази рата појачали свој антисрпски занос, показујући да су водили више *антисрпски* него пронемачки рат.

Тако је НДХ опстала и после капитулације Италије, а њен опстанак је фатално зависио од све лошије ратне среће Трећег Рајха. Она је за исход рата имала исто тако маргиналан значај као Тисова Словачка или Салашијева Мађарска. Чак је и њен крај био понижавајући: Британци су одбили да прихвате предају оружаних снага НДХ у Корушкој (13. маја 1945) и вратили су их Титу.

ЗАКЉУЧАК

Усташко искуство је европску сцену обогатило изразито пред-модерним извођењем теме шовинизма, деспотизма, тероризма и сировог аутохтоног фашизма *sui generis*.

Да би се схватила величина овог доприноса, важни су бројеви. Немачки савременици су тврдили да је побијена скоро трећина свих Срба који су били под усташком влашћу: од око два милиона православних становника, убијено је готово 600.000.[32] Центар Симон Визентал је дошао до истог броја за Србе, 30.000 за Јевреје (75-80%) и 29.000 за Роме (97%). *Енциклопедија холокауста* наводи да је преко пола милиона [Срба] побијено, око четврт милиона је било протерано из земље, а других четврт милиона силом покатоличено. У сваком случају, више од половине Срба који су живели у НДХ искусило је усташку максиму да једну трећину треба побити, другу протерати, а трећу покатоличити.[33]

Хрватски национализам, мали, несигуран, језички и идеолошки недовољно развијен, Павелићевим усташким покретом је доведен до пароксизма и претворен у сопствену карикатуру. Али, чињеница да се усташко наслеђе отворено признаје као конститутивни ослонац данашње демократске и готово *serbenfrei* Хрватске је занимљива, уједно и илустративна за ситуациону моралност којом се руководе наши политички лидери. Благонаклона толерантност Запада према овом живом наслеђу на његовим рубовима одражава успон вишег цинизма одевеног у Људска Права.

[32] Deschner Karlheinz, *Mit Gott und den Faschisten,* Stuttgart 1965.
[33] *Encyclopedia of the Holocaust*, New York 1990.

Нису сви балкански геноциди исти, а они који се *нису* ни десили, у Босни 1992-1995, или на Косову 1998-1999, више су једнаки од других.

У међувремену, господа Павелић и Туђман мора да се на оном свету слатко смеју. Парафразирајући савременог немачког историчара, који је упозоравао на другу авет из недавне прошлости Европе, могли бисмо рећи: *Још смо далеко од тога да смо завршили са усташама* (у оригиналу: *Wir sind mit Hitler noch lange nicht fertig*).

На Западу има људи који би волели да забораве или чак да порекну хрватски геноцид, да ћутке пређу преко његових жртава, а потомке тих жртава сатанизују као главне кривце за балканске ужасе наших дана.

Такав приступ је не само неморалан; он је и будаласт. Неокајани греси имају гадан обичај да се враћају и походе кривце, а *Götterdämmerung* наше духовно јалове, морално банкротиране и демографски исцрпљене цивилизације може стићи чак и пре но што последњи Србин нестане с лица земље. Звоно звони свима нама.

SRĐA TRIFKOVIĆ
The Rockford Institute, Chicago

BALKAN BLOODBATH BEFORE WANNSEE: CROATIA 1941 REVISITED

INTRODUCTION

It is high time to start correcting the trend in Balkan studies that seeks not to *understand* events but to construct a propagandistic version of old feuds that serve current political needs. All history is in some measure contemporary history, but it must not be dominated by the great-power political preferences and dislikes of the day. It is in that spirit, and armed with primary German and Italian sources, that we revisit the unpleasant issue of who did what to whom in the central part of the former Yugoslavia during an early stage of World War II.

Yugoslavia was the product of the inherently unstable European system of 1919. Previous periods of relatively stable peace in Europe, such as between 1815 and 1914, bore witness to the effectiveness of a combination of physical and moral restraints, but the Versailles system of 1919 possessed neither pillar of stability. The South Slav state was the embodiment of a 19th century dream that fitted uneasily into the realities of the 20th century Europe.

Of the five pre-1914 powers, Russia was bolshevized, Austria-Hungary had disintegrated, and Germany was humiliated and without a stake in the new order. The only European power left standing was France, but the French, bled white in the trenches, lacked the means and the will to be the arbiter of Europe. It was the inherent instability of this *Pax Gallica* that created maneuvering space for an array of European malcontents to assert their claims and advance their agenda.

Mussolini's Italy joined those malcontents after his political triumph in 1922, chiefly because Dalmatia had gone to the newly created Yugoslavia. The circumstances that turned Italy from an Entente victor into a revanchist power ultimately ensured the survival – however precarious – of the Croatian separatist movement devoted to terrorism and violence.

The Ustasha (insurgent) movement, founded in 1929, was an anti-Serb and anti-Yugoslav fit of rage rather than a coherent elaboration of the

Croat national identity and national mission. Its roots went back to the strain in its tradition that insisted on the notional continuity of Croatia's statehood since time immemorial, its "State Rights." Far from respecting the legalistic overtones of such notions, however, the Ustashas' *modus operandi* and outlook were Balkan, rather than European. In the early days they resembled the Black Hand conspirators in pre-1903 Serbia, the pro-Bulgarian terrorists (VMRO) in Macedonia, and other Balkan nationalist conspiracies.

The Ustasha phenomenon was the product of two sets of circumstances in the inter-war period. One was the complex internal and international situation of Yugoslavia; the other was the rise of fascism in Europe. The collapse of the parliamentary system in Yugoslavia (1929), which proved to be perennially ridden by crises springing from the unresolved Croat problem, coincided with the period of growing political radicalism throughout the continent and the beginning of a worldwide economic crisis that provided an impetus to extremism. Each of those developments was necessary, but neither was by itself sufficient for the rise of a Croat separatist movement that was at the same time overtly authoritarian, racist, and violent.

NATIVE FASCISTS

Although "ideology" was secondary to the Ustasha leader, Zagreb-based lawyer Ante Pavelić, the evolution of their movement places it into the group of phenomena known as "native fascism" of Central-Eastern Europe.

The salient features of such movements – notably in Slovakia, Hungary, Romania, and Croatia – were fourforld: (I) celebration of the glorious past of a particular nation, based on its alleged particular qualities and divine mission; (II) virulent opposition to Marxism as well as liberal democracy; (III) reliance on the dynamism of violence; and (IV) demonization of the favorite enemy group. There existed major differences, too. While fascism was a *dynamic* and radical movement, the Ustashas were essentially *static*. They aimed for a stable situation: the creation of a nationally homogeneous Croat state. Ideology was subservient to nationalist obsessions.

What really set the Ustashas apart was the degree to which their anti-Serb animosity was the key ingredient of their self-perception, of their very "Croatness." Their readiness to compromise fundamental national interests – notably in Dalmatia – in pursuit not so much of real independence as of the separation from the Serbs, was remarkable. It also set the Ustasha movement apart from Croatia's mainstream body-politic, represented by the Croatian Peasant Party (Hrvatska seljacka stranka, HSS).

Pre-1941 Croat political leaders, such as Stjepan Radić until 1928 and Vladko Maček thereafter, had demanded all kinds of concessions from Bel-

grade – but nevertheless they chose reconciliation, and were ready to contemplate a place for Croatia within the Yugoslav framework, whenever they concluded that external dangers could leave Croatia vulnerable if it was on its own. Maček and the HSS ultimately proved willing to accept the Yugoslav solution not out of conviction, but as the least of all evils. This is evidenced by the Serb-Croat *Sporazum* ("Agreement") of August 26, 1939, which created an autonomous Croatia that was effectively self-governing, except in defense and foreign affairs.

The Ustashas, by contrast, postulated a demonic Serb as the cornerstone of their entire outlook, of their very Croatness. This made any compromise with Belgrade impossible by definition. Accordingly, every alternative to such a compromise *was* possible – including Croatia's limited sovereignty under Mussolini's tutelage, and amputation of ethnically Croat territories to the new Roman Empire.

The Italians understood this. Iit was on that basis that, after a period of wondering through Central Europe, Pavelić was eventually offered a haven in Italy. He was "our Balkan pawn," in Mussolini's own words, activated or placed on ice depending on the needs of Italy's decision makers. Any thought of independent action was precluded, especially after Pavelić's contribution to the assassination of King Alexander in Marseilles in 1934 that embarrassed Rome.

In the aftermath of the King's death Mussolini was forced to conclude that the foundations of the Yugoslav state were more solid than he had supposed. His return to a conciliatory approach to Belgrade was also linked to the rise of Hitler, whom Mussolini initially regarded as a menace to Italy's position in the Danubian basin. His misgivings of Germany's designs notwithstanding, he was soon cajoled into an alliance with the Reich by the Ethiopian crisis.

CREATION OF INDEPENDENT STATE OF CROATIA

German victories in the spring of 1940 threw Mussolini off balance. Desperate for a martial success of his own, he soon revived the notion of a reckoning with Yugoslavia – an old obsession that had been dormant for years. His change of posture led him to reactivate the Ustasha organization in Italy. The result was a remarkable meeting between Mussolini's Foreign Minister Galeazzo Ciano and Pavelić in Rome, at which Pavelić's earlier promise of Dalmatia to Italy was given a specific form. This was to be the price of Italian support for Pavelić, should circumstances make Yugoslavia's survival unlikely. To both sides it must have been clear that there was no natural proximity between Croat chauvinism and Italian expansionism: Mussolini needed Pavelić to deliver what no truly patriotic Croat could ever deliver.

After a period of arduous negotiations with the Germans during the winter of 1940-41, whose demands kept escalating, Yugoslavia's Prince-Regent Paul Karađorđević was forced to accept the Tripartite Pact, albeit with several provisos which were supposed to guard Yugoslavia's independence. But this exercise in pragmatism, however understandable under the circumstances, was too much to stomach for an easily irritable Serbian public.

The military coup in Belgrade of 27 March 1941 was the culmination of an irrational, self-destructive streak in the Serb psyche, and its bitter fruits are felt to this very day.

Hitler decided to attack Yugoslavia as soon as he heard of the coup. He promised territories to Hungary, Romania, and Bulgaria, and to Croatia an autonomy in close liaison with Hungary. He did not contemplate a fully independent Croatia at first, and only reluctantly accepted Pavelić's Ustashas as Mussolini's preferred appointees for the Axis-sponsored government of Croatia. The Independent State of Croatia (*Nezavisna Drzava Hrvatska*, hereafter NDH) was the product of an uneasy Italo-German compromise that both Axis partners would soon regret.

The cause of the quick defeat of Yugoslavia in April 1941 was the overwhelming military-strategic superiority of the Reich. But even had the country been united and politically consolidated, the defense would have been hopeless. In early 1941 there had been no military, economic, geo-strategic, political, or psychological foundations for a sustained defense of the Yugoslav state. The Ustasha activity was a peripheral symptom, rather than a cause, of the internal divisions that turned military defeat into an overall collapse.

Ante Pavelić lacked the charismatic personality of a Hitler or a Mussolini, but after his return to Zagreb under the mantle of the victorious Axis forces he emerged as the undisputed leader of Croatia. With a nucleus of two hundred followers returning with him from Italy, and maybe five times as many sworn members of his movement within the country, he proceeded to equate "Croat" and "Ustasha" in all spheres, and to promote his own variety of the *Führerprinzip*.

His glorification of peasant natural justice and values, rooted in the Dinaric rocky wasteland of the Dalmatian hinterland, produced a cult of unbridled aggressiveness and pure hatred.

By the early summer of 1941 the Ustashas' mix of Nazi brutality, fascist irrationality and oriental despotism quickly turned the new state into a pandemonium of anarchy and genocide. The most notorious manifestation of this was Pavelić's systematic and premeditated attempted genocide of the large Serb population within the NDH – over two million people, a third of the population – as well as that of Jews, Gypsies, and other real or perceived enemies of the regime.

CARTE BLANCHE FROM BERLIN

The system of occupation in the former Yugoslavia, hastily created in April 1941 and presumably temporary in nature, was weakened from the outset by intra-Axis differences and by the consequences of their decision to install the Ustashas in power. In addition Hitler wanted to impose a Carthaginian peace on the Serbs: he singled them out for special punishment after the coup of 27 March 1941, but without allocating sufficient resources to the maintenance of such a harsh order. The apparent willingness of Mussolini's reluctant clients, the Ustashas, to get drawn closer to Berlin was a poor substitute for the inherent instability of the area as the Wehrmacht was preparing to leave for the East.

Pavelić had his first meeting with Hitler on 6 June 1941.[1] The key part of the conversation concerned national policy. Hitler presented plans to transfer Serbs from the NDH to Serbia, and Slovenes from the Reich into Croatia, and described them as a momentarily painful operation that was nevertheless preferable to "permanent suffering." Then he added the key sentence: "After all, if the Croat state wishes to be strong, a nationally intolerant policy must be pursued for fifty years, because too much tolerance on such issues can only do harm."

With this statement Hitler explicitly endorsed the mass persecution of the Serbs in the NDH that had already started, but was yet to reach it's climax in subsequent months. Hitler's encouragement to Pavelić to pursue "intolerance" reflected his intention to encourage Serb-Croat conflict as the guarantee of a permanent schism between nations which had been within one state until that time.

Bringing the formula of *divide et impera* to it's final conclusions, Hitler had let the Italians make enemies of Croats; and he was now going to let the Croats make enemies of Serbs. In the event, both Mussolini and Pavelić eagerly complied.

Hitler's advocacy of *fifty years of intolerance* did not make any difference to the thousands of Serbs already slaughtered in the NDH before June 6. The first recorded mass murder of Serbs occurred in the city of Bjelovar, north of Zagreb, on the night of April 27-28, 1941, when some 180 unarmed civilians of all ages were shot. Such incidents were repeated in different areas throughout May.[2] It is inconceivable that the wave of bloody terror which engulfed the Ustasha state in the summer of 1941 would have been possible had Hitler wanted to put a stop to it. His encouragement to Pavelić had major long-term impact not because it induced the Poglavnik to do something he had not intended to do in any event, but

[1] DGFP, D, 12, Minutes of Hitler's talks with Pavelić, June 6, 1941.
[2] See Fikreta Jelić-Butić: *HSS,* Zagreb 1983, p. 47.

because it gave him *carte blanche* to go all the way in his intentions. In Berchtesgaden Hitler made Pavelić *feel authorized* to proceed with his attempted genocide of the Serb population.[3]

As early as April 17 Pavelić enacted a fiat called *The Law on the Protection of the People and the State*. It was an all-embracing piece of pseudo-legislation that literally made it possible to kill anyone the Ustashas wanted killed, and to do so legally. Capital punishment was made mandatory for all those who offended the honor and vital interests of the Croat people and who in whatever way, even if only by attempt, threatened the NDH. There was no appeal, and each sentence had to be carried out *within two hours*. The law, furthermore, had retroactive powers, so that a person could be found guilty of offending the state even before it came into being. Special courts and mobile court-martials were immediately established. The following day, April 18, 1941 the first racial law, on the Aryanization of Jewish property, was enacted. It enabled the regime to expropriate Jewish businesses and real estate and distribute the spoils among its followers. Already in April 1941 Serbs were ordered to wear blue sleeve bands with the letter P (*Pravoslavni*, Orthodox), and Jews the Star of David and the letter Ž (*Židov*, Jew).

THE HOLOCAUST STARTS IN CROATIA

If the phenomenon known as *the Holocaust* is defined as the attempted mass murder of an entire population, then it was truly launched in Croatia and Bosnia in the late spring of 1941 under the Ustasha regime. Already by early June 1941, dozens of towns and villages throughout the NDH were subjected to terrorist operations in which Serbs, Jews and Gypsies were either murdered on the spot or led away to newly founded concentration camps. By the beginning of July tens of thousands of people, overwhelmingly Serbs, were already killed; Italian sources estimated 350,000 victims by the end of July 1941.[4] The regime introduced the methods of genocidal terror that were only later perfected by the *SS Einsatzgruppen*.[5] This was not incidental. It reflected a fundamental similarity between the Croat regime and the Nazis, their *nihilism*. Just as the military goals of the Barbarossa were ultimately incidental to the fundamental objective of killing Jews and enslaving Slavs, so the formal enlistment of Croatia into the ranks of

[3] Hory and Broszat, *Der Kroatische Ustascha-Staat, 1941-1945*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1964, p. 15.

[4] Carlo Falconi. *The Silence of Pius XII*. Boston: Little, Brown and Co., 1970, p. 291.

[5] Jonathan Steinberg, *The Roman Catholic Church and Genocide in Croatia, 1941-1945,* unpublished essay to mark the 50th anniversary of the Wannsee Conference, January 1992.

Axis-sponsored New Europe was incidental to the Ustashas' central purpose of eliminating Serbs.

The twentieth century has witnessed a departure in the conduct of European states away from the concept of transcendent morality that provided a salutary restraint on their behavior before 1914. The rise of totalitarian ideologies marked the end of an era that held that physical elimination of an adversary is not a legitimate way of resolving the conflict. The gradual decline and ultimate collapse of the religious impulse among Europeans created a gaping hole that was filled by ideologies uninhibited by religious restraints and motivated by the will to power. But until Lenin it was not mere expediency which had prevented states from resorting to mass extermination as a means to some end. The limitations on the behavior of states derived from an absolute moral principle, which implicitly subordinated perceived national interest to the continued membership of an international community.

It has been argued that the final break came, during World War II, only after Hitler's attack on the Soviet Union. From September 1939 until June 1941, according to this view, Germany was waging a normal European war (*europaeischer Normalkrieg*) against Britain and France that only turned nasty with the Barbarossa. This view overlooks the fact that well before the first German soldier stepped on Russian soil Croatia indicated the shape of things to come in the New Europe. It was the first to abandon the last remnants of traditional restraints in favor of an atavistic call of the blood and soil, and unleash uninhibited hatred.

The most salient feature of Ustasha ideology and state was the morbid hatred of the Serb. To a Nazi, the Jew was a necessary political, social and psychological concept. To an Ustasha Croat, the Serb was much more: an integral part of his Croatness. Without him it could not be defined, let alone practiced.

The method of killing was savage: a slit throat, or a blow with a heavy club in the back of the head, were the most common. Many Serbs were taken to one of the many swiftly established camps (of which Jasenovac was only the most prominent) and killed there, or converted to Roman Catholicism by the local Franciscan friar, or packed off to Serbia. Croatia and Bosnia became, according to the Croatian historian Antun Miletic, "a land of concentration camps." From April to August 1941, a dozen collection camps were established to handle huge numbers of deportees. Some of them – notably Jadovno and Djakovo – were death camps in their own right. Most inmates were moved on for extermination to the main camp system at Jasenovac, which became central to Croatia's final solution of the Serb and Jewish problem.

In the many speeches by Ustasha functionaries and published articles throughout May and June 1941, preparing the ground for the pogrom, the

Serbs were depicted as inferior and alien people who had come to Croatia uninvited and had always been its enemies. In their public statements Pavelić's luminaries left no doubt what was in store for the Serbs. "This land can only be Croat land and there is no method we would hesitate to apply in order to make it truly Croat and to cleanse it of all Serbs."[6] "Destroy them wherever you see them, and the blessing of the Poglavnik and myself are guaranteed."[7]

In a well-publicized speech he gave in Gospic on 22 July 1941 Mile Budak, Pavelić's minister of education, stated: "For the rest – Serbs, Jews and Gypsies – we have three million bullets. We shall kill one third of all Serbs. We shall deport another third, and the rest of them will be forced to become Roman Catholic."

The application of this program meant – in the words of the leading German historian Ernest Nolte – that Croatia became during the war "a giant slaughterhouse." In the tradition of the Father of the Nation, Ante Starčević, even the Serbs' nationality was denied, and the term *Vlachs* or *Greek-Easterners* applied instead. And yet, paradoxically, they were also depicted as apostates and traitors who had betrayed their country (Croatia) to alien, i.e. Serbian interests. The implication was that they were really Croats who had converted to Orthodoxy and thus accepted the Serb name by default. In either case, Serb identity was criminalized.

ROLE OF CROATIAN CATHOLIC CLERGY

The religious component of the pogrom cannot be too strongly stated. The Catholic Church in Croatia, far from dissociating itself from the atrocities or condemning them, became *de facto* accomplice in Ustasha crimes. There was some continuity in this posture. The Croatian clergy, allied with the Habsburg cause until 1918, experienced the creation of Yugoslavia as an unwelcome and temporary episode in the long-term struggle for the souls and territories of the Orthodox schismatics to the east. When the anti-Serb and anti-Jewish racial laws of April and May 1941 were enacted the official Catholic press in Croatia welcomed them as vital for the survival and development of the Croatian nation the protection of our honor and blood the survival and development of the Croatian nation. "With it the Poglavnik wants to prevent the dangerous worm from eating away at the tree of our Croatian national life."[8]

---

[6] Pavelić's minister of justice Milovan Žanić, as reported by *Novi list,* Zagreb, June 3, 1941.

[7] A speech by the Ustasha commander in Banja Luka Viktor Gutić quoted by Hrvatski Narod.

[8] *Hrvatska Straža,* May 11, 1941.

On the subject of those laws the Archbishop of Sarajevo Ivan Šarić declared that "there existed limits to love." He ridiculed those who did not have the stomach for genocide, declaring it "stupid and unworthy of Christ's disciples" to think that the struggle against evil could be waged "in a noble way and with gloves on."[9] The Bishops of Banja Luka and Đakovo made public statements in the same vein. The leading NDH racial theorist was a Catholic clergyman, Dr. Ivo Guberina, whose writings sought to reconcile "religious purification" with "racial hygiene." He readily acceded that Croatia had to be cleansed of foreign elements by means of physical elimination. His teachings were endorsed by the chairman of Ustasha Central Propaganda Office, also a Catholic priest, Fr. Grga Peinović. Fr. Perić of the Gorica monastery participated in the massacre of 5,600 Serbs in Livno. Some members of the Catholic clergy in Croatia became true butchers.[10] The military exploits of some, such as Fr. Ilija Tomas of Klepac, were hailed in the Croatian press.[11]

While in Germany the final solution was mainly carried out far away in the East, at first by a small number of special *Einsatzgruppen*, Ustasha terror was open, explicit. It was calculated to involve as many Croats and Muslims civilians as possible, through the distribution of Serb land and property. By making their terror public in wide areas outside Zagreb, and especially in the Dinaric regions, the Ustashas also sought to instill such fear among the remaining Serb population that their flight to Serbia or conversion to Catholicism would be facilitated. The Croatian Catholic press gloated over what was in store for the schismatics:

"Now God has decided to use other means. He will set up missions: European missions, world missions. They will be upheld not by priests, but by army commanders, led by Hitler. The sermons will be heard with the help of cannons, tanks and bombers. The language of these sermons will be international."[12]

GERMAN REACTIONS TO TERROR

Far from contributing to the Axis war effort, the terror unleashed by the Ustasha regime helped the enemies of both the NDH and the Third Reich. This disregard for their own survival indicated that the Ustasha and Nazi leaders considered genocide *a fundamental duty* that even transcended the importance of victory in war. Such fundamentalist commitment to

[9] Falconi, op. cit. pp. 272-273
[10] Ibid., p. 298.
[11] *Hrvatski Narod,* July 25, 1941.
[12] *Katolički Tjednik,* Zagreb, August 31, 1941.

genocide as a good-in-itself distinguishes them from other despotic regimes in history.

A distinction between Ustasha and Nazi terror should nevertheless be made. The latter adopted the style of a developed industrial state – complex equipment, intricate administrative network – while Ustasha terror was primitive and traditional. Nazi terror included plans, orders, reports, lists of victims, statistics; Ustasha orders were mostly oral and the apparatus of terror functioned in an arbitrary manner and with a random selection of targets and methods of killing. Nazi terror was for most part *depersonalized and bureaucratic*, it was *cold, abstract, objective* – just like Nazi hatred; the Ustashas were *direct, personal* and warm. Their terror was often directed against their first neighbors; it was *passionate and subjective*. Nazi terror (with its somberness, military discipline, bureaucratic pedantry etc) was puritanical, while the Ustashas indulged literally in orgies of violence. Finally, Nazi terror was modern in its ideology and technology; the Ustashas were just terrorists, and their fascism undeveloped.

Some Ustasha leaders freely acknowledged their order of priorities. In late 1942, shortly before he was removed from his post as the head of *Ravsigur*, Eugen-Dido Kvaternik told his old classmate Branko Pešelj that Germany could lose the war and the NDH could cease to exist. However, he added, regardless of the outcome of the war, *there would be no more Serbs in Croatia*. This reality of any post-war situation would have to be taken into account by whoever turned out to be the victor.[13]

The Ustasha terror was *without precedent* in the history of southeast Europe until that time; it was also *the first attempted total genocide in the Second World War*.

One of the first reports on the increasing anti-Serb terror by the Ustashas reached Berlin on July 2, 1941. Edmund Veesenmayer, special representative of the German Foreign Ministry in Zagreb, stated that authoritative representatives of the regime looked on the Serbs in Croatia as a problem which is under the exclusive competence of Ustasha police and court-martials.[14] But the Wehrmacht plenipotentiary representative in Zagreb, General Edmund Glaise von Horstenau, was the first high-ranking German official in Croatia who became convinced that Pavelić wanted to kill or otherwise eliminate *all Serbs*.

From his earliest days in Zagreb Glaise started establishing an efficient and reliable intelligence network. It provided him with detailed information on Ustasha atrocities. Glaise's chief information gatherer was Captain Haeffner, his assistant, who had lived in Zagreb for many years, spoke the language, and had good contacts throughout Croatia. Haeffner's reports contained graphic eyewitness accounts of Ustasha slaughters. Accor-

[13] Branko Pešelj to the author, Washington D.C., 1988.

ding to his pedantic computations, the number of Serbs who have fallen as victims of animal instincts fanned by Ustasha leaders exceeded 200,000 by the beginning of August 1941. As the terror grew, so did Haeffner's disdain for Pavelić. He wrote of the strong inferiority complex of Ustasha leaders and their flock vis-a-vis the Serbs, who are more numerous and superior in terms of life energy.

Glaise collected all such reports in a separate file and missed no opportunity to raise the issue of atrocities with Pavelić and other NDH officials. On one such occasion he stated to his hosts that the Croat revolution was by far the bloodiest and most awful among all I have seen first hand or from afar in Europe since 1917 and warned that not only Serbs, but also Croats did not feel secure any longer.[15] Typically he was given promises that were never meant to be carried out.[16] As an essentially decent officer of the old Austrian school, Glaise was horrified with what was going on. He was additionally alarmed when he realized that many people blamed the Germans for Ustasha crimes. In his report dated July 18, 1941 Haeffner warned Glaise that "Croats no longer think that German troops are present merely to provide peace and security, but that they are here to support the Ustasha regime [...] The Ustashas promote the impression that they act not only *in agreement* with German instances, but actually *on their orders*. [...] There is here today a deep mistrust of Germany, because it is supporting a regime that has no moral or political right to exist, which is regarded as the greatest calamity that could have happened to the Croat people. That regime is based entirely on the recognition by the Axis powers, it has no popular roots, and depends on the bayonets of robbers who do more evil in a day than the Serbian regime had done in twenty years."[17]

Heribert Troll-Obergfell, a former Austrian diplomat and counselor at the German legation in Zagreb, also reported to his ministry about anti-Serb terror. He accurately predicted that Ustasha crimes were creating an explosive situation wherever Serbs lived – a situation that could soon erupt into hotbeds of unrest which would be hard to quell.[18] On the same day (July 10, 1941) Glaise sent his report to the OKW:

"Our troops have to be mute witnesses of such events; it does not reflect well on their otherwise high reputation... I am frequently told that German occupation troops would finally have to intervene against Ustasha crimes. This may happen eventually. Right now, with the available forces,

[14] PA, Büro Staatssekretär, Kroatien, Bd. 1, N° 290. Veesenmayer to the Ministry, July 2, 1941.

[15] BA/MAF, N° 207/41. Glaise's report to the OKW, July 19, 1941

[16] BA/MAF, N° 192/41. Glaise's telex to the OKW, July 12, 1941.

[17] Haeffner's report dated July 18, 1941, ibid. p. 113.

[18] PA, Büro Staatssekretär, Kroatien, Bd.1, N° 307. Troll-Obergfell to the Ministry, July 10, 1941.

I could not ask for such action Ad hoc intervention in individual cases could make the German Army look responsible for countless crimes which it could not prevent in the past."[19]

These two reports, together with Veesenmayer's report of July 2, were the first official reports to reach Berlin about the seriousness of Ustasha crimes. Requests for intervention to stop Ustasha massacres soon started pouring in from different German quarters: from the Military Commander South-East, General-Field Marshal Wilhelm List, as well as from the leaders of the *Volksdeutsche* in the NDH.[20] Until August 1941 such requests were regularly motivated by the desire to preserve the reputation of Germany, and avoid any suggestion that the atrocities were being German-inspired; by the fear that Ustasha crimes could cause instability and disorder; and by simple revulsion. But lower-ranking Germans' demands went unheeded in Zagreb: in the matter of his approach to solving the Serb question Pavelić displayed great determination to preserve his autonomy of action. He realized that he could afford to ignore such appeals for as long as there was no pressure from the top, from Berlin, to do otherwise.

UPRISING

In the first weeks after the collapse of Yugoslavia, the Serb population in the NDH displayed passivity and mute acceptance of the new order. Some perceived the new state, fatalistically, as a re-enactment of Austria-Hungary, which – while unloved – was respected. As they were to learn to their peril, in the NDH there was no rational correlation between a Serb's thoughts or deeds, and the state's attitude to him:

The Ustashas refused to acknowledge that having a Serbian national consciousness was not a political act or something one [did not] intentionally choose. This admission would have made their anti-Serbian policies look like a campaign against innocent people. They therefore insisted that being a Serb was in itself a political act and that those who "wanted to be Serbs" and who insisted on being Serbs' could be justly punlished for that.[21]

Even when the bloodbath began in earnest, after the departure of German units for Russia, many Serbs were too dumbfounded to believe what was happening. Many were taken aback by the callous attitude of their Catholic and Muslim neighbors, with whom – so they imagined – they had no quarrel. By openly going beyond the pale the Ustashas also

[19] BA/MAF, No. 178/41 (Deutscher General). Glaise to OKW/Ausland, 10 July 1941.
[20] Gert Fricke, op. cit. pp. 39-40.
[21] Aleksa Đilas, unpublished PhD thesis, p. 245.

expected to create the feeling of irreversibility in Serb-Croat relations, which would make any notion of a revived Yugoslavia unthinkable.

This sense of irreversibility extended to Allied quarters. President Roosevelt expressed puzzlement how, after such experiences, the Serbs could ever be expected to live in the future in the same state with the Croats. When British Foreign Secretary Anthony Eden visited the White House in March 1943 he was presented with Roosevelt's oft-repeated opinion that the Croats should be placed under some kind of international trusteeship. The President expressed similar views to Secretary of State Hull in early October 1943 on the eve of Hull's departure for Moscow, where he was to attend the Foreign Ministers Conference.[22]

The Ustasha anti-Serb terror profoundly influenced all facets of life in the NDH. This domestic issue affected its foreign relations too, by fanning Serb uprisings – which turned into a major guerrilla war – and thus drawing Germany and Italy ever deeper into a tangled web of military and political involvement in the Balkans. It could be argued that the Serb uprising would have occurred even without the massacres; uprisings occurred in the summer of 1941 in both Serbia and Montenegro. By the end of 1941, however, both had been pacified and remained so – in the case of Serbia – for almost three years. No such pacification could be effected in the NDH, due to the constant threat of massacres. German military officials on the ground realized that a terrible military venture of exterminating the Serbian Orthodox population had thrown the young country into a predestined civil war.[23]

The Ustashas' attempt to exterminate the Serbian peasant and small town establishment in Croatia and Bosnia-Herzegovina – with teachers, priests, merchants and educated people always the first target – created a political vacuum. This opened the way for the Communists to gain an early foothold, and eventually grow into the strongest guerrilla army in Nazi-occupied Europe. But in the upheaval that followed the first wave of pogroms there was no ideological background to Serb resistance, which was in the early phase a struggle to preserve bare life. This was to change soon, however.

The attack on the Soviet Union, on June 22, 1941, suddenly enabled the Communist Party of Yugoslavia (CPY) to present itself as a legitimate national force, able and willing to appeal to the latent Russophile sentiment of the Serbs. Its invoking the image of Mother Russia was a cynical ploy, of course, but it worked wonders for the small band of Party cadres hard pressed to deliver a convincing pitch to their would-be recruits.

---

[22] FRUS, 1943, vol. I, p. 543. Compare: Robert E. Sherwood, *Roosevelt and Hopkins: An Intimate History*, New York, 1948, p. 711.

[23] Walter Gorlit. *Der Zweite Weltkrieg 1939-1945*, Stuttgart, 1952. Band 11, p. 125.

In the months of June, July and August 1941 the Serbs in the NDH desperately looked east for deliverance. Atavistic trust in Mother Russia transcended all ideological reservations and offered a ray of hope in the veritable nightmare of Pavelić's *Endlösung*. In the initial stage the uprising was a purely Serb affair in which the CPY sought to exploit for its revolutionary ends the Calvary of the Serb population of Croatia and Bosnia-Herzegovina, by imposing itself on the leaderless peasantry and manipulating it.

The Ustasha atrocities were formally condemned by the Party, but only for tactical reasons. Its top brass knew better: Tito's henchmen cynically observed that the Ustashas had done the Communists' job by liquidating the local Serbian establishment. Pavelić's own *Einsatzgruppen* were unwittingly clearing the ground for the agents of the Comintern. Left without traditional leaders, the Serbs were going to pay an exorbitant price for their own incoherence. Within the insurgent movement the principle of revolutionary realism of the Communist Party of Yugoslavia inevitably clashed with the existential realism of the nationalists, leading to a Serb-Serb civil war within the wider anti-German and anti-Ustasha struggle. By the end of 1941 various local non-Communist resistance groups that came to be collectively known as Cetniks realized that co-existence with the Communists was no longer possible: it demanded endless Serb sacrifices on behalf of distant masters and revolutionary objectives. The ensuing three-cornered civil war rounded up the truly Hobbesian drama that had no precedent even in the collective tragedy of Europe in 1941.

ITALIAN RESPONSE

Italian military commanders in the NDH were aware of the tension between different nationalities in the area well before the flare-up of insurrection. In early May deputations of Muslims from western Bosnia were already asking the Italians to extend their occupation zone, and Serb community leaders made similar approaches to the *Sassari division*.[24] As the Ustasha terror flared, resulting in the Serb uprising, the Italians faced a dilemma. They could either help their Croat allies, or act in some other way to restore order.

In some areas, notably eastern Herzegovina, from very early days armed Serb groups made it clear to the Italians that they did not have a quarrel with them but only with the Ustashas. On several occasions in June 1941 Serb village heads approached Italian garrisons to request food and

[24] T-821, roll 232, frame 6: 6th Corps Command to the Second Army Command, May 10, 1941; same roll and source, frames 8-9: May 11, 1941; same roll and source, frame 27: May 17, 1941.

protection.[25] As Italian units moved into the area of unrest to secure the lines of communication between Dubrovnik and its hinterland they encountered no opposition from the insurgents. Both sides, Serb insurgents and Italian military commanders, soon realized that they had a common interest: restoration of order and peace.

If this objective demanded the removal of the cause of unrest – the Ustasha armed bands and Pavelić's administration – the Italians had no qualms about doing so. With considerable diplomatic skill Italian commanders proceeded to achieve their primary objective: pacification. General Dalmazzo, the commander of the Sixth Army Corps in the area of Dubrovnik (which included the rebellious eastern Herzegovina) concluded that the Ustashas and local pro-Ustasha Muslims were guilty of causing the uprising. He supplied the Second Army headquarters with detailed reports to that effect, and was given a free hand in restoring order.[26] The Italians promptly disarmed the remaining Ustashas in Trebinje, and armed Serbs entered the city on August 1, 1941.

While Glaise and other Wehrmacht commanders were agonizing over the dilemma posed by the Ustasha-instigated uprising, worrying about "the reputation of the German Army" and its inability to prevent the massacres, Italian officers enjoyed far greater autonomy of action in political matters. By being conciliatory with non-Communist Serb insurgents, the Italians made it more difficult for CPY agitators to advocate total war. The disdain and contempt of Italian officers and common soldiers for the Ustashas turned, by the late summer 1941, into an articulate anti-Ustasha stand of the Italian Army establishment as a whole.

Italian generals' autonomy of action was indicative of the relative independence of the Italian army from Fascist ideology and politics. Mussolini had never brought his officer corps to heel as thoroughly as Hitler had done in the late 1930s. Much more than its German counterpart, the Italian army was a political factor in its own right, and on the issue of Croatia it acted as an autonomous pressure group with considerable decision-making power.

GERMAN DILEMMA

By the late summer of 1941 German officials on the ground were increasingly concerned by the spread of insurgency in the NDH. They realized that without some pressure from Berlin Pavelić's regime would not

[25] Cf. e.g. three reports by the Sixth Corps to the Second Army Command: T-821, roll 232, frame 78 (May 31, 1941); frame 116 (June 9, 1941) and frame 120 (June 11, 1941).

[26] T-821. roll 232, frame 163. Sixth Corps to the Second Army Command, June 19, 1941. Same roll, frame 279: Sixth Corps to the Second Army Command, July 10, 1941.

change its tactics. On August 10, 1941 Troll-Obergfell reported that "Croatians will say they are repelling rebels, but contrary to Croatian assertions that the fault for unrest lies exclusively with the Serbs, German military commands and sober Croatian circles are of the opinion that the uprising was essentially caused by the wild and bloody Ustasha conduct."[27]

The Nazi Party foreign arm (*Auslandsorganisation*) chief in the NDH, Rudolf Epting, shared this view, and in a later report to Hitler he unambiguously named the Ustashas the main culprits.[28] This was also the opinion of Walter Schellenberg of the Reich Security Service (RSHA) foreign department.[29] The RSHA had an extensive network in the NDH and was thorough in its reports of Ustasha atrocities and the effect they had on the unrest. Its agents sent literally hundreds of such reports, on the basis of which the Service reached its considered opinion that the Ustashas bore the brunt of blame for the spread of Partisan movement in the NDH. The same overall view was presented to the *Reichsführer* SS, Heinrich Himmler, on February 17, 1942 in a detailed Gestapo report with an explicit conclusion:

"Increased activity of the bands is chiefly due to atrocities carried out by Ustasha units in Croatia against the Orthodox population. The Ustashas committed their deeds in a bestial manner not only against males of conscript age, but especially against helpless old people, women and children. The number of the Orthodox that the Croats have massacred and sadistically tortured to death is about three hundred thousand."[30]

German foreign ministry plenipotentiary representative in Belgrade Felix Benzler joined the chorus of disapproval by reporting to Ribbentrop that "from the founding [of the NDH] until now the persecution of Serbs has not stopped, and even cautious estimates indicate that at least several hundred thousand people have been killed. The irresponsible elements have committed such atrocities that could be expected only from a rabid Bolshevik horde."[31]

The result was that, by early 1942, the occupation system established in Yugoslavia was in tatters. Most of the NDH was in a state of chaos, with the effective Ustasha authority reduced to less than half its territory. German attempts to devise a common military strategy had failed, owing to Italian unwillingness to fight a war on German terms for the sake of the Ustashas who had caused trouble in the first place.

---

[27] PA, Büro Staatssekretär, Kroatien, Bd. 2, N° 24. Troll-Obergfell to the Foreign Ministry, Zagreb, August 10, 1941.

[28] Hory and Broszat, op. cit. pp. 129-131.

[29] Ibid. p. 132.

[30] PA, Büro RAM, Kroatien, 1941-42, 442-449. IV/D/4 RSHA to Himmler, February 17, 1942.

[31] PA, Büro Staatssekretär, Jugoslawien, Bd. 4. Benzler to Ribbentrop, Belgrade, February 16, 1942.

From April 1941 until the end of the war the fanatically pro Ustasha German minister in Zagreb, Siegfried Kasche, was alone in advocating support for the regime. He was opposed by a wide array of German generals as well as Himmler's SS and other representatives of the Nazi state, but he knew that Hitler ultimately approved of what Pavelić was doing. This dual track policy resulted in curious situations: Pavelić's nominal sovereignty was reiterated in Berlin, but at the same time the Wehrmacht had operational and logistic control over his armed forces, and civilian authority in the zones of operations.

Hitler's unwillingness to get rid of Pavelić was initially inspired by the desire to maintain an institutionalized chaos, which the Ustashas duly provided. Later on, however, there was no alternative to Pavelić: once it became clear that Germany would lose the war, no replacement could be found. Sensing this the Ustashas, in turn, escalated their anti-Serb zeal in the last phase of the war, showing that they were fighting an *anti-Serb*, rather than a pro-German war.

The NDH thus lingered on after Italy's capitulation, fatally dependent for its survival on the dwindling fortunes of the Third Reich. It was as marginal to the war's outcome as Tiso's Slovakia or Szalasi's Hungary. Even its end was humiliating: the British refused to accept surrender of the NDH armed forces in Carinthia (May 13, 1945) and turned them back to Tito.

CONCLUSION

The Ustasha experience added to the European scene a distinctly pre--modern rendering on the theme of chauvinism, despotism, terrorism, and crude native Fascism *sui generis*.

The numbers are important in order to grasp the magnitude of that contribution. German contemporaries stated that close to one third of all Serbs under Ustasha rule were killed: from the total of two million Orthodox population, almost 600,000 were murdered.[32] The Simon Wiesenthal Center has reached the same number for Serbs, 30,000 for Jews (75-80%), and 29,000 for Gypsies (97%). *Encyclopedia of the Holocaust* states that over half a million [Serbs] were murdered, about a quarter of a million were expelled from the country, and another quarter of a million were forced to convert to Catholicism – in line with the Ustasha dictum of kill a third, expel a third, convert a third.[33]

Croatian nationalism, small, insecure, underdeveloped linguistically and ideologically, was thus brought to paroxysm by Pavelić's Ustasha mo-

[32] Karlheinz Deschner. *Mit Gott und den Faschisten*, Stuttgart, 1965.
[33] *Encyclopedia of the Holocaust*, Macmillan Publishing Company, New York 1990.

vement, and turned into a caricature of itself. But the fact that the Ustasha legacy is freely acknowledged as a constitutive pillar of today's democratic and largely *Serbenfrei* Croatia is interesting, and illustrative of the situational morality that guides our political leaders. The benevolent tolerance by the West of that living legacy on its fringes reflects the ascent of higher cynicism under the guise of Human Rights. Not all Balkan genocides are the same, and the ones that did *not* happen, in Bosnia in 1992-1995, or in Kosovo in 1999, are more equal than others.

In the meantime Messrs. Pavelić and Tuđman must be having a good posthumous laugh. To paraphrase a contemporary German historian's warning about another ghost from Europe's not too distant past, *We are far from done with the Ustashas* (originally *Wir sind mit Hitler noch lange nicht fertig).*

There are people in the West who would like to forget, or even deny, the Croatian Holocaust, to gloss over its victims, and to demonize the victims' descendants as the culprits for most of the Balkan horrors of our own time.

This approach is not only immoral; it is also foolish. Sins unatoned have the nasty habit of coming back to haunt the culprits, and the *Göetterdäemmerung* of our spiritually arid, morally bankrupt, and demographically moribund civilization may come even before the last Serb disappears from the face of the Earth. The bell tolls for all of us.

ДАН МИХМАН
Јад Вашем и Универзитет
Бар-Илан, Јерусалим

УДК: 94(=411.16)„18/19"
930:341.485(=411.16)„1941/1945"

ЈЕВРЕЈСКА ДИМЕНЗИЈА ХОЛОКАУСТА: КОНТЕКСТ САВРЕМЕНЕ ЈЕВРЕЈСКЕ ИСТОРИЈЕ*

ПРОБЛЕМ

Сада већ незамисливо опсежна, историографија холокауста се бави фрагментима и подтемама самог догађаја. Мало студија је посвећено постављању холокауста „као целине" у „јединствени историјски контекст у коме је замишљен и изведен", како то рече Арно Мајер.[1] Сем тога, кад се проуче те студије, човек открије да је оно што се обично „смешта у историју", оно што се обично објашњава, прогон Јевреја – заплена њихове имовине, присилна емиграција, и, коначно, убиство. Објашњења се разликују, многоструко наглашавајући Хитлерову жељу за светском доминацијом, загрижени елиминациони антисемитизам, расизам, готово апокалиптични сукоб између бољшевизма и фашизма, модерну бирократску државу и економску модернизацију и саму модерност; али све ове теорије имају једну заједничку особину: предмет анализе је једнодимензионалан – прогањање или убијање – а објашњење се смешта линеарно у немачку и/или европску историју. Тако се Јевреји виде као објекат, као „сировина" и као мање важни у било каквом објашњењу самог „догађаја".[2]

---

* Овај прилог је, по одобрењу проф. Михмана, преузет из: Michman Dan, *Holocaust Historiography, A Jewish Perspective. Conceptualizations, Terminology, Approaches And Fundamental Issues* (Историографија Холокауста, Јеврејски поглед. Концептуализације, терминологија, приступи и темељна питања), London, Portland, Or. Чланак је првобитно објављен под насловом „Understanding the Jewish Dimension of the Holocaust", у: Frankel J. (ур.), *The Fate of the European Jews 1939-1945: Continuity or Contingency?*, vol. 13 of Studies in Contemporary Jewery, New York 1997, 225-249.

[1] Meyer Arno, *Why Did the Heavens Not Darken? „The Final Solution" in History*, New York 1988, 3. Види и моју рецензију његове књиге *The High Price of Audacity*, Holocaust and Genocide Studies, 6, 3 (1991), 293-305.

[2] Види: Michman D., The Holocaust in the Eyes of Historians: The Problem of Conceptualization, Periodization and Explanation, „Modern Judaism", 15, 3 October 1995, 233-264; Bauman Z., *Modernity and the Holocaust*, Ithaca 1989; Bankier D., On Modernization and the Rationality of Extermination, „Yad Vashem Studies", 24, 1994, 109-129 (бави се тезом Гоца Алија и Сузане Хајм); и најновија, усијана расправа поводом објављивања

Међутим, као што знамо, судбина Јевреја у разним окупираним земљама није била једнака, и треба да буде јасно да је до различитих исхода дошло не само због чинилаца везаних за Немце или другачије интеракције између нацистичких починилаца и локалних посматрача,[3] већ и због специфичног „доприноса“ самих Јевреја. Према томе, ако се жели сагледати целовита слика холокауста, мора се избегавати историографска замка којом се он тумачи као јасно дефинисан и чврсто повезан догађај, који обухвата само „јудеоцид“ или прогањање; он се мора сагледавати као поступан, вишеслојан и вишедимензионалан развој, који је обухватао, између мноштва подтема, текући, свакодневни живот Јевреја, јеврејског друштва и јеврејских установа у целој Европи и северној Африци. Ови аспекти трагедије се могу анализирати само у контексту модерне јеврејске историје пре холокауста.

Наравно, ово питање није било потпуно занемарено. Посебно су позната разматрања Раула Хилберга о јеврејској реакцији на нацистичку политику: „Ако ... погледамо цео образац јеврејског реаговања, видећемо да је он у две најистакнутије црте био покушај да се одврати акција, и, кад то није успело, аутоматско покоравање наређењима. Зашто је то било тако? Зашто су се Јевреји тако понашали? ... Надали су се да ће немачка акција некако остати без даха. Ова нада се заснивала на искуству старом две хиљаде година. У изгнанству, Јевреји су увек били мањина; увек су били у опасности; али су научили да опасност могу да одврате и преживе уништење умирујући и задовољавајући своје непријатеље ... Ово искуство је било толико дубоко усађено у јеврејску свест, да је стекло снагу закона. Лекција стара две хиљаде година се није могла заборавити; Јевреји нису могли да се окрену [отпору кад су њихове вође увиделе] ... да ће модерни серијски процес уништавања прогутати европске Јевреје.“[4]

Као што знамо, ове изјаве су изазвале мноштво реакција. Међутим, не улазећи у појединости саме расправе, треба указати да је Хилберга и његове опоненте занимао само јеврејски одговор на рушилачке намере и акције нациста,[5] и да су сви они уопштено говорили о „Јевејима“, „реакцијама“ или „уништењу“. Други историчари, као на пример Јехуда Бауер, Давид Биал и Давид Витал – с директним позивом на Хилбергове изјаве – позабавили су се питањем политичке моћи и немоћи Јевреја то-

---

књиге Goldhagen D. J., *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust*, New York 1996.

[3] Ови аспекти се често, у овој или оној мери, наглашавају. Један од најекстремнијих израза другог приступа (који наглашава улогу локалних услова) може се наћи у клиометријској студији Fein Helen, *Accounting for Genocide: National Responses and Jewish Victimization during the Holocaust*, New York 1979.

[4] Hilberg R., *The Destruction of the European Jews*, New York 1973, 666.

[5] Треба споменути да у време када је Хилберг вршио своја истраживања, у првој половини педесетих година XX века, термин „холокауст“ још није био коришћен у популарном дискурсу.

ком векова, а посебно у модерно доба, покушавајући да схвате улогу коју су ти фактори играли у холокаусту (као и улогу холокауста у каснијој трансформацији јеврејског понашања).[6] Многе друге студије су описале и анализирале судбину разних јеврејских заједница под нацистичким режимом, повезујући је на овај или онај начин са месном ситуацијом пре окупације. У том контексту, на пример, извесна пажња је поклањана питањима континуитета у руководству јеврејских заједница у периоду пре и за време нациста.[7] Други корпус литературе је веома допринео нашем разумевању историје Јевреја у XX веку, посебно у периоду између два светска рата.[8]

У понешто другачијој области, извесни традиционални јеврејски верски метаисторијски приступи – карактеристични за водеће *haredi* (ултра ортодоксне) рабине, с једне стране, и за нобеловца Шмуел Јозеф Агнона, с друге – наглашавали су узрочну улогу јеврејског греха у изазивању холокауста (било да је реч о секуларизацији и прихватању Просветитељства; унутрашњем непријатељству, које је окретало Јевреја против Јевреја; или ционистичкој кампањи за искупљење, чији је творац сам човек, и које је зато преурањено), видећи „холокауст" у том контексту као Божји гнев.[9]

Али, историографски покушаји да се испита како су основни догађаји у модерној јеврејској историји заиста утицали на судбину Јевреја за време холокауста нису предузети, па постоји тенденција да се холокауст – чак и у опсежним студијама савремене јеврејске историје – представи као засебна тема, која није стварно уткана у шири контекст. На пример, Шмуел Етингер, који је крајем шездесетих година XX века за Хаим Хилел Бен-Сасонову *Историју јеврејског народа* написао део о модерној исто-

---

[6] Bauer Y., *The Jewish Emergence from the Powerlessness*, Toronto 1979; Biale D., *Power and Powerlessness in Jewish History*, New York 1986; Vital D., Power, Powerlessness and the Jews, „Commentary 89", 1, 1990, 23-28.

[7] Види на пример: Esh S., „Nituq u-retzifut be-va'adei ha-quelihot ba-tequfah ha-natzit" (Дисконтинуитет и континуитет у комуналним већима у доба нацизма) у његовој *Iyyunim be-hequer ha-shoah ve-yahadut zemaneinu*, Jerusalem 1973, 292-295; и Trunk I., *Judenrat*, New York 1972, посебно поглавље 2.

[8] Ова литература је тако обимна и обухвата тако много земаља, да би било претенциозно понудити чак и основни списак. Неколико дела је споменуто даље, у напоменама 23-25. Види такође и чланке Мордекаја Бројера, Гершона Бејкона, Емануела Мелцера, Јержија Томашевског и Симона Рудницког у: Gutman Y. (ур.), *Major Changes within the Jewish People in the Wake of the Holocaust*, Jerusalem 1996; и одељке о међуратном периоду у сваком тому *Pinqas ha-quehilot* (Летописи јеврејских заједница), Jerusalem 1972-1999, у 15 томова.

[9] За *хареди* ставове види: Schwartz Y. и Goldstein Y., *Shoah: A Jewish Perspective on Tragedy in the Context of the Holocaust*, New York 1990, делови 2 и 4; I (анонимно), „Mi ke-amkha yisrael, goy ehad ba-aretz" (Ко је као твој народ Израел, једини народ на свету), Toda'a (летак литванских *хареди* кругова, који садржи дискусију из недељника „Torah" и дељен је по синагогама) бр. 277, Parashat Korah 5757/Јун 1996. О Агноновим погледима на холокауст види: Weiss H., „Agnon ve-ha-shoah" (Агнон и холокауст), у: Bacharach W. Z., Carpi D., Michman D. i Baumel J. (ур.), *Ot*, Ramat Gan, у штампи.

рији, укљештио је поглавље „Други светски рат и холокауст“ између два поглавља о развоју ционистичког покрета; а у одељку под насловом „Холокауст у јеврејској историји“ разматрао је само јединственост холокауста у аналима прогањања, став европских држава и цркава према судбини Јевреја и значај холокауста као „уништења европских Јевреја, који су до почетка Другог светског рата представљали највећу скупину Јевреја у свету.“[10]

Зато тек треба одговорити на изазов Јехуде Бауера из првог тома серије *Студија о савременим Јеврејима* – да се „холокаустом треба бавити у контексту јеврејског живота у наше доба“.[11] Сврха овог чланка је само у томе да мало осветли шира питања укључена у ову посебну форму контекстуализације.

ГЛАВНИ ФАКТОРИ У МОДЕРНОЈ ЈЕВРЕЈСКОЈ ИСТОРИЈИ

Моја полазна тачка ће бити дефиниција Јевреја у предвечерје модерног доба, у XVII веку. Уто време су сами Јевреји, као и становништво које их је окруживало, Јеврејство сматрали народношћу која је дефинисана својом *вероисповешћу* (у смислу постојања компактне групе која припада једној вери, чија су темељна правила општеприхваћена, истовремено у смислу да је сама вера имала национални карактер);[12] *народом* који живи расут у многим земљама; и компактном групом организованом у

[10] Види: Ben-Sasson H. H. (ур.), *A History of the Jewish People*, Cambridge 1976, 1017-1039, посебно 1033-1035 (оригинално хебрејско издање: *Toledot yisrael ba-et ha-hadasha*, Tel Aviv 1969, 297-318, цитат са стр. 313).

[11] Bauer Y., „The Place of Holocaust in Contemporary History“, у: Frankel J. (ур.), Ostjuden in Central and Western Europe, vol. 1, *Studies in Contemporary Jewry*, Bloomington 1984, 220-221.

[12] Ово схватање или дефиниција јеврејског идентитета је недавно оспорено, углавном деловањем тзв. постциониста, међу којима су били социолози и неколико историчара. Под утицајем дела Бенедикта Андерсона и Ерика И. Хобсбаума о национализму (на пример њихово увођење концепта „замишљене заједнице“ и „измишљених традиција“, у: *Imagined Communities*, London 1991, и *Nations and Nationalism since 1780*, New York 1991), неки постционисистички научници тврде да се не може говорити о постојању јеврејске националности после уништења Другог храма и да се јеврејске заједнице након тога могу посматрати једино као верске скупине које су биле уклопљене у мозаик локалних друштава. Види: Michman D., Los 'Demoledores del sionismo': En derredor de la ideologia 'post-sionista' en la actual sociedad israeli, „Dialogo“, 20, 26, 1995, 33-40; Michman D., *'Post-tziyonut' ve-shoa: ha-pulmus ha-tzibburi ha-yisra'eli be-nosse ha-'post-tziyonut' ba-shanim 1993-1996, u-meqomah shel sugyrat ha-shoa bo* („Постционизам“ и холокауст), Ramat Gan 1997, 11-26; „History and Memory“, 7, 1, Spring-Summer 1995, special issue: „Israeli Historiography Revisited“; и новије, Efrati D., Veshuv: hadash asur? (Опет: у нову забрањену јазбину?), „Meimad“, 7, May-June 1996, 26-27. Ја, међутим, сматрам да је ово схватање неодрживо, јер је противно све већем броју историјских сведочанстава о јеврејској самоперцепцији током касне антике и средњег века. Види на пример: Schweid E., *Le'umiyut yehudit* (Јеврејски национализам), Jerusalem 1972, 21-32; Funkenstein A., *Perceptions of Jewish History*, Berkley 1993, 1-3; Isaac B., „Ethnic Groups in Judaea under

заједнице са посебним правним, донекле аутономним, статусом. Већином тих заједница су управљала извесна, у суштини слична тела – лаичка већа заједница, допуњена духовним ауторитетом рабина.[13]

Низ процеса током XVIII и XIX века је потпуно променио Јевреје у свим аспектима. Ти процеси су укључивали еманципацију, секуларизацију (скептицизам, агностицизам, атеизам), демократизацију, економску модернизацију, миграцију, модерну националну свест и модерни антисемитизам. У интеракцији, они су радикално променили начине јеврејског самоорганизовања, саморазумевања и кохезије, стварајући јеврејски свет који је после 1933. године морао да се суочи са нацистичком претњом. Како се конкретније осетио утицај тих трендова? Потребни су неки специфични детаљи.

Еманципација Јевреја, законски процес који је покренут крајем XVIII века, постепено се проширио и до краја Првог светског рата постао прихваћен свуда у Европи и западном свету. Иако се овај процес радикално разликовао од земље до земље, у великој мери зависећи од степена секуларизације,[14] прихватање Јевреја у одређено национално друштво подразумевало је да заједница губи свој статус аутономно правног лица. Организација заједнице се претворила (у великој мери или потпуно) у добровољну, а утицај јеврејских вођа и правила на појединце је приметно ослабио. Пут ка акултурацији и интеграцији у друштво већине сада је био широко отворен. Последично, јеврејски интерес за добробит и судбину преовлађујућег друштва и слојева је непрекидно растао, што је довело до смањивања свега што је некада чинило готово искључиву припадност јеврејској заједници. Промена интереса се одразила, између осталог, у усвајању доминантног језика на уштрб неког од јеврејских (најчешће јидиша). Успех процеса еманципације и интеграције – за који се обично користи нејасан термин „асимилација“ – показивао је у којој мери су Јевреји развили веру у добре намере месних власти.

Наравно, знамо да је било много препрека: социјална еманципација није напредовала тако брзо као законска, а пут до законске еманципације је био „кривудав и трновит“.[15] Па ипак, идентификација Јевреја са државом и друштвом – и утицај већинске културе на њих – свуда су по-

---

Roman Rule“ и Oppenheimer A., „Ethnic Groups and Religious Contexts in the Talmudic Literature“, оба у: Kasher A., Oppenheimer A. (ур.), *Dor Le-Dor: From the End of Biblical Times Up to the Redaction of the Talmud*, Studies in Honor of Joshua Efron, Jerusalem 1995, 201-208, 209-214; такође и опис комуникационе мреже међу Јеврејима у предвечерје модерног доба у: Menache S., *Communication in the Jewish Diaspora in the Pre-Modern World*, Leiden 1996.

[13] Katz J., *Masoret u-mashber: ha-havrah ha-yehudit be-motza'ei yemei ha-beinayim* (Традиција и криза: јеврејско друштво после Средњег века), Jerusalem 1963, 11-18.

[14] Birnbaum V. P., Katznelson I. (ур.), *Paths of Emancipation*, Princeton 1995.

[15] Riirup R., The Tortuous and Thorny Path to Legal Equality – 'Jew Laws' and Emancipatory Legislation in Germany from the Late Eighteenth Century, „Leo Baeck Institute Year Book“, 31, 1986, 3-33.

расли. Следствено томе, Јевреји су у значајној мери усвојили локалне особине и менталитет.[16] Такав развој догађаја је узроковао, прво, настанак добро познате шизме између *Westjuden* и *Ostjuden*, која је у основи била последица различитог темпа еманципације,[17] и друго, још специфичнију потподелу међу јеврејским заједницама у различитим земљама, зависно од случаја, на „француске", „немачке", „холандске", „мађарске" Јевреје, или чак потпотподелу унутар једне земље, на различите јеврејске групе са различитом историјом.[18] Уз то, било је и конверзија: иако је законска еманципација напредовала, „секуларизовано" друштво окружења је у основи остало хришћанско; у складу с тим, преобраћења су – обично без постајања активним хришћанином – била у служби олакшавања интеграције.[19]

Сви ови процеси су Јевреје суочили са основним питањем модерног времена: њиховим сопственим групним идентитетом. А са становишта укључења у цивилно, али национално друштво, најлогичнији одговор је био (ако су желели да остану Јевреји и задрже неке форме јеврејства) да се укине или умањи национални аспект јудаизма. Ово је многе навело да јудаизам дефинишу у чисто верском смислу, што се могло видети како у различитим гранама реформисаног јудаизма, тако и у неоортодоксији.[20] У ствари, тај процес није иницран само унутар јеврејског друштва, већ

[16] О проблематичној природи овог питања види: Marrus M. R., *The Politics of Assimilation*, London 1971, посебно стр. 2-3.

[17] Katz V., „From Ghetto to Zionism, Mutual Influences of East and West", у: Twersky I. (ур.), *Danzig, between East and West: Aspects of Modern Jewish History*, Cambridge 1985, 37-48.

[18] Види на пример: (у случају Холандије) Michman D., Migration versus „Species Hollandia Judaica": The Role of Migration in the Nineteenth and Twentieth Centuries in Preserving Ties between Dutch and World Jewry, „Studia Rosenthaliana", специјалан број штампан уз том 23, бр. 2, Fall 1989, 56-64; (за Француску) Schwarzfuchs S., L'apparition du Judaisme Alsacien et la revolution Francaise, „Yod", 27-28, 1988, 21-26 и Caron V., *Between France and Germany: Jews and National Identity in Alsace-Lorraine, 1871-1918*, докторска дисертација, Columbia University 1983; (за Мађарску) Mendelsohn E., *The Jews of East Central Europe Between the World Wars*, Bloomington 1987, 85-128. Ситуација у другим источноевропским земљама је била сложенија; па ипак, исти процеси су утицали на многе Јевреје, иако у мањој мери. Тако Менделсон наглашава да се „не може говорити о јединственим 'пољским Јевејима' у међуратном раздобљу, баш као што се не може говорити о јединственим 'чехословачким Јеврејима', 'румунским Јеврејима' или 'литванским Јеврејима'". Mendelsohn, *н. д.*, 17-18.

[19] Преобраћења Хајнриха Хајнеа и Густава Малера су, наравно, добро позната. Али, тај процес је био много шири. Види: Katz J., „Religion as a Uniting and Dividing Force in Modern Jewish History", у његовом делу *Jewish Emancipation and Self-Emancipation*, Philadelphia 1986, 20-33; Endelman T. E., *Radical Assimilation in English Jewish History, 1656-1945*, Bloomington 1990; Heller C. S., *On the Edge of Destruction: Jews of Poland between Two World Wars*, Detroit 1994, поглавље 6.

[20] Види: Meyer M. A., *The Origins of the Modern Jew: Jewish Identity and European Culture in Germany 1749-1824*, Detroit 1967; Breuer M., *Jüdische Orthodoxie im Deutschem Kaiserreich 1871-1918: Sozialgeschichte einer religiösen Minderheit*, Frankfurt 1986.

је имао подршку самих држава: предвиђајући наставак јеврејске егзистенције само унутар параметара религије, оне су подстицале стварање националних организационих оквира за „јеврејску цркву“ или „мојсијевску веру“, коју би могле да надзиру и са којом би могле да преговарају (Consistoire у Француској и Белгији или Kerkgenoopschappen у Холандији). Ово је, наравно, била позадина нове терминологије која се појавила у XIX веку: *Israeliten* на немачком и холандском; *Israelites* на француском.[21] У том контексту, многе јеврејске заједнице не само што су постале добровољне организације, већ су и промениле своју природу и ограничиле активности на „верско поље“, што је, у најбољем случају, могло да укључи извесна културна и социјална питања[22] (само у међуратној Пољској и балтичким државама је постојао нешто другачији, националнији и политичнији тип јеврејских заједница).[23] У тој фази, јеврејске заједнице су све више имале тенденцију да се деле по државним или националним линијама, чак и на нивоу обичаја (*minhag*) и рабинског ауторитета.[24]

Верски скептицизам се развијао *pari passu* са еманципацијом и демократизацијом. Он је утицао на јеврејско друштво прво и првенствено подривајући традиционалне основе јеврејске егзистенције: дефиницију јудаизма и Јевреја (а тиме и јеврејске кохезије) у смислу божанског прописа. Ово подривање се, пак, преточило у ерозију ауторитета традиционалних јеврејских институција и вођа, као што су синагоге и рабини, подстичући неизбежно индивидуализацију и атомизацију јеврејског друштва. Пораст скептицизма је био посебно проблематичан у комбинацији са еманципационим процесима.

Као што смо видели, еманциповани *Израелит* је могао себе национално да дефинише као Немца (или Француза, Холанђана, Мађара), пристајући уз *израелитски* (или *мојсијевски*) *kultus* – али шта ако је био и атеиста?

Оваква ситуација је довела до настанка новог, иако врло нејасног јеврејског идентитета: оног који се изражавао у модерним видовима филантропије. Отприлике од средине XIX века, националне и интернационалне јеврејске организације посвећене хуманитарној помоћи почеле су

---

[21] О Немачкој види: Meyer M. A., *н. д.*; о Француској види: Berkovitz J. R., *The Shaping of Jewish Identity in Nineteenth-Century France*, Detroit 1989, посебно 4. део.

[22] Види: Liberles R., Emancipation and the Structure of Jewish Community in the Nineteenth Century, „Leo Baecker Institute Year Book“, 31, 1986, 51-67.

[23] Heller C. S., *On the Edge of Destruction*, 162-168; међутим, обратите пажњу на њено наглашавање унутрашњег раскола унутар заједнице (*kehilla*) и губитак ауторитета у поређењу с другим организационим структурама. Види такође: Kassow S. D., „Community and Identity in the Interwar“, у: Gutman Y., Mendelsohn E., Reinharz J., Shmeruk C. (ур.), *The Jews of Poland between Two World Wars*, Hanover 1989, 207-208.

[24] Види: Berkovitz J., The French Revolution and the Jews: Assesing the Cultural Impact, „American Jewish Studies Review“, 20, 1, 1995, 83.

да ничу свуда у еманципованим јеврејским срединама (многе од најпознатијих организација – Alliance Israelite Universelle, the Joint Distribution Committee или ORT – још постоје).[25] Оне су деловале независно од заједница, а многе су постале и прилично моћне. С једне стране, оне су доприносиле разлагању ранијих облика организовања, с друге, омогућиле су настанак нових врста вођстава и створиле нове везе међу Јеврејима, како у локалним заједницама, тако и широм света.

Питање атеизма/еманципације и његове везе с потрагом за интерпретацијом јеврејског идентитета попримило је посебну димензију током међуратног периода у Совјетском Савезу. Под специфичним условима у Совјетском Савезу, ранији јеврејски начини организовања нису могли да опстану. Упркос томе, коришћена су нека алтернативна средства, која су омогућавала припадање јеврејству.[26]

Међутим, сукоб „атеизације" с питањем јеврејског идентитета довео је до два друга процеса. Прво, оснажена је ортодоксија. Од друге четвртине XIX века, Јевреји који су остали посвећени упражњавању верских обичаја почели су да збијају редове и да јачају како идеолошки, тако и организационо, супротстављајући се „асимилационистима", који су имали све већи утицај и моћ. То је значило да је онима који су остали религиозни ауторитет рабина и халахе (Hallakah, јеврејски закон) – добровољно – постајао све доминантнији у сваком аспекту живота.[27]

Други процес је представљала појава модерног јеврејског национализма. Ако се све више људи отуђивало од јудаизма као религије, још увек им је остајала опција да редефинишу своје јеврејство терминима световне јеврејске културе и/или националне свести. И заиста, такви одговори – у различитим конкурентским облицима: аутономизам, територијализам, ционизам – појављивали су се током друге половине XIX века и били чак делимично спроведени у дело пре Другог светског рата.[28] Јасно је да настанак ових нових интерпретација јудаизма није био везан само за

[25] Види изврсну анализу ових процеса: Toury J., Irgunim yehudiyuim ve-hanhageothembe-artozot ha-emantzipatziyah (Јеврејске организације и њихово вођство у еманципованим земљама), „Yalqut Moreshet", 2, 4 (July 1965), 118-128. Туријев опис је усредсређен на Немачку, али се може применити и на друге земље. О централности и обиму филантропије у јеврејском животу види два примера – за Холандију, *Jaarboek* (Van de Centrale Organisatie voor de religieuze en moreele verheffing von de Jooden in Nederland) *van 5674*, Amsterdam 1913-1914; за САД, Bogen B. D., *Jewish Philanthropy: An Exposition of Principles and Methods of Jewish Social Service in the United Statetes*, New York 1917.

[26] Gilboa Y., *Ha-tarbut ha-ivrit bi-vrit ha-mo'atzot, me-reshit ha mishtar ha-sovyeti 'ad sof shenotha-esrim* (Хебрејска култура у Совјетском Савезу од почетка совјетског режима до краја 1920-их година), докторска дисертација, Универзитет у Тел Авиву 1975.

[27] Katz J., *Goy shel Shabbat* (Шабес Гој), Jerusalem 1983, 180-182; Bacon G., *Agjidath Israelin Poland, 1916-1939; An Orthodox Jewish Response to the Challenge of Modernity*, докторска дисертација, Columbia University 1979; Bacon G., *The Politics of Tradition: Agudat Yisrael in Poland 1916-1939*, Jerusalem 1996, посебно поглавље 3.

[28] О краткотрајном експерименту са нетериторијалном јеврејском националном аутономијом у источној Европи види: Mendelsohn E., *н. д.*, 32-39, 133-138, 152-157, 219-224,

унутрашње јеврејске процесе, већ је био подстакнут и нарастањем европских националних покрета у XIX веку (посебно утицајни су били примери „класичних“, сада васкрслих нација – Грка и Италијана, са којима су се Јевреји, потомци још једног древног народа, могли идентификовати) и модерним антисемитизмом, чији су интензитет и широка прихваћеност у доба „прогреса“ били утолико шокантнији. Нове идеологије су створиле сопствене организационе структуре, које су – по природи њиховог националног јеврејског погледа на свет – имале тенденцију да буду распрострањене по целом свету, а не зависне од преосталих комуналних структура.

Затим, ту је наравно била и миграција, још један фактор од велике важности. Истина је да је миграција била стални састојак јеврејске егзистенције и трајања током јеврејске историје. Међутим, велики миграциони таласи који су започети у другој половини XIX века, после поделе Јевреја у свету на различите локалне „типове“ и после развитка филантропског етоса, имали су квалитативно другачији утицај од оних из ранијих времена. Масовни покрети људи између 1880-их и Првог светског рата, одмах после рата и 1930-их година – који су сви имали корен у економској беди, ограниченим друштвеним и привредним опцијама у источној Европи, порасту становништва, ратовима и прогонима – изазвали су стварање додатног типа јеврејских организација, посвећених помагању мигрантима и избеглицама. Такве организације су могле бити локалне (са активностима ограниченим на одређено одредиште или земљу транзита) или међународне (на пример, HIAS, JCA и Emigdirekt, три организације које су се касније ујединиле и основале HICEM).[29]

Али, унутар специфичног географског контекста холокауста, хтео бих да нагласим утицај миграција унутар Европе, са истока према западу. Тако су се *Ostjuden* – углавном из Пољске, али и из Мађарске и Румуније, на пример, са различитим традицијама и различитим искуствима у односу према властима од оних *Westjuden*-а – населили у Немачкој, Аустрији, Белгији и Француској. Они су створили сопствене организације и на свој начин реаговали на одређене процесе. Напетости и непријатељства између различитих група у заападноевропским земљама су порасле.[30] Па ипак, упркос антагонизму, дошљацима је још увек пружана знатна помоћ, а та чињеница је успоравала интеграцију јеврејских „старинаца“ у целину друштва, посебно 1920-их и 1930-их, када је нејеврej-

246-247, 257. Постојало је и мноштво територијалних предлога: један наметнути експеримент је била совјетска „Јеврејска“ аутономна област Биробиџан.

[29] Види: Michman D., *Migration versus „Species Hollandia Judaica“*, 61-66; Bauer Y., *My Brother's Keeper: A History of the American Jewish Joint Distribution Committee 1929-1939*, Philadelphia 1974; Wischnitzer M., *Visas to Freedom: The History of HIAS*, Cleveland 1956. Име HICEM је настало од скраћеница имена три оснивачке организације HIAS, JCA, (Јеврејска колонизациона асоцијација) и Emigdirekt.

[30] Greilsammer, „Challenges to the Institutions of the Jewish Community of France during the Nineteenth and Twentieth Centuries“, у: Cohen A. S., Don-Yehiya E. (ур.), *Con-*

ско друштво обе групе видело као припаднике једног те истог туђинског ентитета. У ствари, помоћ мигрантима и избеглицама је обновила везе између јеврејских група које су се отуђиле током претходног периода.[31]

Демократизација европског политичког живота је била други кључни фактор у трансформацији јеврејског живота. Како су Јевреји постајали све више заинтересовани за живот друштава у свом окружењу – у западној Европи у оквиру процеса еманципације, а у источној чак и пре постизања потпуне законске еманципације – они су прихватали и усвајали правила политичке активности која је настајала. Јевреји у западноевропским земљама су се укључивали у напредне странке, које су тежиле да у потпуности примене логику интеграције;[32] знатан број Јевреја у царској Русији пре Првог светског рата, а још већи у Пољској у међуратном раздобљу, био је склон да се придружи левичарским револуционарним странкама, како би постигли стварну еманципацију у праведном друштву будућности. Али, Јевреји су оснивали и своје странке, које су одражавале широк спектар различитих интерпретација савременог јудаизма.[33] Тако су опредељења Јевреја била свуда подељена, као што су се и њихова вођства разликовала.

Коначно, треба споменути и привредну модернизацију: индустријску револуцију и њене последице. Многи Јевреји су имали користи од тог процеса и спретно су искористили нове могућности. Међутим, управо стога су често долазили у ситуацију да постану врло истакнути припадници слободних професија и предузимачи – што су биле друштвено-економске функције које су изједначаване са стрмоглавим променама. Последично, Јевреји су постајали омиљена мета покретима који су се су-

flict and Consensus in Jewish Political Life, vol. 2, *Comparative Jewish Politics*, Jerusalem 1986, 41-46; Volkov S. „The Dynamics of Dissimilation: Ostjuden and German Jews“, у: Reinharz J., Schatzberg W. (ур.), *The Jewish Response to German Culture – From Enlightenment to Second World War*, Hanover 1985, 195-211; и мајсторско дело Ascheim S. E., *Brothers and Strangers: The East European Jew in German and German Jewish Consciousness, 1880-1923*, Madison 1982.

[31] Види на пример: Caron V., The Politics of Frustration: French Jewry and the Refugee Crisisin the 1930s, „Journal of Modern History“, 65, June 1993, 311-356; Voigt K., „Jewish Refugees and Immigrants in Italy, 1933-1945“, у: Herzer (ур.), *The Italian Refugee: Rescue of Jews during the Holocaust*, Washington 1989, 153-158; Michman D., „Temurot be-yahasam shel ha-holandim la-yehudim erev ha-shoa“ (Промене у држању Холанђана према Јеврејима у предвечерје холокауста), у: Michman J. (ур.) *Mehqarim al toledot yahadut holand*, vol. 3, Jerusalem 1981, 247-262.

[32] Blom J. C. H., Cahen J. J., „'Jodes Nederlanders', Nederlandse joden en joden in Nederland (1870-1940)“, у: Blom J. C. H., Fuchs-Mansfeld R. G., Schoffer I. (ур.), *Geschidens van den Jodenin Nederland*, Amsterdam 1995, 278-282; Birnbaum P., „Between Social and Political Assimilation: Remarks on the History of the Jews in France“, у: Birnbaum, Katznelson, *Paths of Emancipation*, 115-121.

[33] Mendelsohn E., *On Modern Jewish Politics*, New York-Oxford 1993; Frankel J., *Prophecyand Politics: Socialism, Nationalism and the Russian Jews, 1862-1917*, Cambridge 1981; Bacon G., „Prolonged Erosion, Organization and Reinforcement: Reflections on Orthodox Jewry in Congress Poland (up to 1914)“, у: Gutman, *н. д.*, 71-91, посебно 88-90.

протстављали модерности и модернизацији (или бар начинима на које се модернизација развијала).[34] Удружени, процеси друштвено-економског развоја и миграције додатно су подстицали интензивну урбанизацију Јевреја,[35] док је индустријализација изазвала значајну пролетаризацију међу јеврејским масама, посебно у царској Русији и међуратној Пољској, али и у неколико западноевропских земаља (Великој Британији, Холандији, Француској, Белгији). Ове околности су довеле до тога да су у јеврејском друштву све варијанте социјализма наишле на добар пријем, а социјализам постао одлучујући фактор у јеврејској политици.[36]

Укратко, може се рећи да су у предвечерје доба нацизма Јевреји свуда представљали засебну групу, са мноштвом друштвених и културних нити које су их међусобно повезивале, како унутар земаља у којима су живели, тако и на међународном плану.[37] Међутим, некадашња структура јеврејског живота је готово у потпуности атрофирала; стари обрасци вођства су изгубили утицај; појавио се широк спектар нових политичких елита – и што је најважније – више није постојао било какав централни или општеприхваћени извор ауторитета. Сем тога, није више било икаквог консенсуза о томе шта „јудаизам“ и „јеврејство“ значе, или свести о томе шта би требало да чини идеалну будућност за Јевреје.

УТИЦАЈ МОДЕРНЕ ЈЕВРЕЈСКЕ ИСТОРИЈЕ НА ЖИВОТЕ И СУДБИНУ ЈЕВРЕЈА У ДОБА НАЦИЗМА

Једна чињеница се јасно издваја: насупрот антисемитској и нацистичкој перцепцији Јевреја као међународно усклађеног, добро организо-

[34] Stern F., „The Burden of Success: Reflections on German Jewry“, у његовој књизи *Dream and Ilusion: The Drama of German History*, New York 1989, 102-109; Jochmann W., *Gesellschaftskrise und Judenfeindschaft in Deutschland 1870-1945*, Hamburg 1988, 94-95; Katz, *Sinat yisrael: mi-sinatha-dat li-shelilat ha geza* (Мржња према Јеврејима: од мржње према религији до одбацивања расе), Tel Aviv 1979, 278-279.

[35] Frisel E., *Atlas of Modern Jewish History*, New York 1990, 12-15.

[36] Frankel V., *Prophecy and Politics*; Shaltiel E. (ур.), *Yehudim bi-tenu'ot mahapkhaniyot* (Јевреји у револуционарним покретима), Jerusalem 1982; Doorslaer R. van, *Kinderen van het getto: Joodsieimmigratie en communisme in Belgie, 1925-1940*, докторска дисертација, Универзитет у Генту 1990; Doorslaer R. van, „Les enfants du ghetto. L'immigration juive Communiste en Belgique et la quete de la modernite (1925-1940)“, у: *Les Juifs de Belgique. De Immigration an Genocide 1925-1945*, Brussels 1994, 59-77; Green N. L., „The Contradictions of Acculturation: Immigrant Oratories and Yiddish Union Sections in Paris before World War I“, у: Malino F., Wasserstein B. (ур.), *The Jews in Modern France*, Hanover-London 1985, 54-77.

[37] Ради уравнотеженог погледа на сучељене историографске приступе, који пренаглашавају јеврејску кохезију или инсистирају на непостојању икаквих националних црта или веза, види: Volkov S., Ha-yehudim be-hayei haamim: sippur o historiya meshulevet (Јевреји у животу нација: национална сторија или интегрисана историја?), „Zion“, 61, 1, 1996, 91-111; види такође представу коју дају чланци у: Frankel J., Zipperstein S. J. (ур.), *Assimilation and Community: The Jews in Nineteenth-Century Europe*, Cambridge 1992.

ваног народа, заснованог на раси, с јасним циљевима,[38] право стање односа је одисало нејединством и недостатком заједничког циља. Овај несклад између нацистичког мита о јеврејском народу и стварности биће фаталан за Јевреје. Али, као што смо видели, чињеница нејединства је била само један аспект – и то вишедимензионалан – јеврејске егзистенције у предвечерје нацистичког периода.

У оквиру овог чланка је немогуће карактеристикама модерне јеврејске историје, претходно описаним, дотаћи цео спектар последица насталих током холокауста. Концентрисаћу се, међутим, на неколико кључних питања.

Интеграција

Као што смо видели, еманципација је олакшала интеграцију Јевреја у друштва која су их окруживала. Тај процес је имао неколико резултата. Прво, Јевреји су у многим западноевропским земљама били склони да се чврсто држе новостеченог стауса грађана, идентификујући се са својим државама и/или друштвима чак и када су се суочили са сумраком демократије и либерализма. Тако је и пре, а поготово после доласка нациста на власт 1933, више јеврејских група у Немачкој – *Der Deutsche Vortrupp* (Немачка претходница) Ханса Јоахима Шепса и *Verband nationaldeutschen Juden* (Савез немачко-националних Јевреја) Макса Наумана – покушало да споји *völkisch* национализам с јеврејством, и то упркос нацистичком одбацивању Јевреја.[39] Слично томе, чланови Consistoire (службене организације неусељеничких француских Јевреја) и врховни рабин Исаија Шварц наставили су да исказују потпуну лојалност Петеновом режиму не само 1940, већ и 1941, када је влада у Вишију већ била донела серију антијеврејских мера и када је њен близак савез с Немцима постао очигледан.[40] Такви ставови су обично нестајали после мале дозе нацистичке власти, иако не увек.

---

[38] Види на пример: Хитлерове изјаве у његовом првом политичком меморандуму од 16. септембра 1919. године (цитирано у: Deuerlein E., *Der Aufstieg der NSDAP in Augenzeugenberichten*, München 1978, 91), у његовом *Mein Kampf* (релевантни изводи на енглеском у: Arad Y., Gutman Y., Margaliot A., *Documents on the Holocaust*, Jerusalem 1981, 234), у његовом познатом говору пред Рајхстагом 30. јануара 1939 (Arad Y., Gutman Y., Margaliot A., *н. д.*, 134-135) и у његовом политичком тестаменту од 29. априла 1945 (Arad Y., Gutman Y., Margaliot A., *н. д.*, 162-163). О истом мишљењу које је делило Јеврејско одељење (11/112) Службе безбедности и користило га у службене антисемитске сврхе види: Wildt M. (ур), *Die Judenpolitik des SD 1935 bis 1938: Eine Dokumentation*, München 1995, посебно 94-105.

[39] Mosse G. L., *Germans and Jews*, London 1971, 105-115; Margalioti A., *Beyn hatzala le-avdan* (Између спаса и пропасти), Jerusalem 1990, 165-182.

[40] Cohen R. I., „Dat u-moledet: Le-darkah shel ha-konsistoria ha-merkazit be-tzarefat bi-tqufat milhemet ha-olamha-shniya“ (Религија и отаџбина: Централна конзистори-

Значајнији су били легалистички приступ Јевреја у оним земљама које су им омогућиле широку еманципацију и чврста вера у њихове прогресивне земљаке – владе, политичке странке и појединце – са којима су били убеђени да ће се заједнички борити за своја права и да ће им они помоћи кад буде потребно. Такав став је, виђен у ретроспективи, водио до наивног понашања и очекивања. У једном случају, реагујући на ционистички позив на „јеврејску самопомоћ" (Jüdische Selbshilfe), објављен у „Jüdische Rundschau" дан после Хитлеровог именовања за канцелара Рајха, „Jüdisch-liberale Zeitung" је захтевао „сарадњу са свим племенитијим деловима нејеврејског немачког становништва ... који пати не мање него ми."[41] У прогласу *Reichsvertretung der Juden in Deutschland*, поводом његовог оснивања у септембру 1933, његове вође су изјавиле да се „надамо помоћи пуној разумевања од стране власти и поштовању од наших нејеврејских суграђана, којима се придружујемо у љубави и лојалности према Немачкој."[42] Ортодоксни Јевреји у Немачкој су ишли и даље, изјављујући у свом меморандуму Хитлеру из октобра 1933. да „ортодоксни Јевреји нису спремни да одустану од убеђења да циљ немачке владе није да уништи немачке Јевреје. Чак и ако неки појединци гаје такве намере, ми не верујемо да то има пристанак Фирера и немачке владе."[43] У то време, упркос ужасима које су већ доживели 1933, то није било пуко ласкање; Јеврејима је једноставно било тешко да поверују да је једна модерна влада у XX веку тако чврсто одлучила да окрене леђа једној групи толико жељној да се интегрише.

Слична јеврејска реакција се могла срести и у Холандији 1940. године. После немачке инвазије, холандска влада и краљица су побегли из земље, а форум виших државних службеника (College van Secretarissen-General) је служио као заменичка влада под нацистичким окупационим властима. Судија Лодевијк Е. Висер, јеврејски шеф Врховног суда, био је уклоњен с положаја (његове колеге судије нису протестовале) пошто је немачко законодавство забранило запошљавање неаријеваца у јавном сектору. У децембру 1940, прихватио је место председника Јеврејске координационе комисије (Joodsche Coordinatie-Commissie), добровољног тела које је тврдило да представља холандске Јевреје. Међутим, ова

ја у Француској за време Другог светског рата), у: Almog S. и др. (ур.), *Beyn yisrael la-umot* (Између Израела и нација), Jerusalem 1987, 309-312; Cohen R. I., „The Jewish Community of France in the Face of Vichy-German Persecution: 1940-1944", у: Malino F., Wasserstein B., *н. д.*, 180-213, посебно 185-186.

[41] „Jüdisch-liberale Zeitung", 15. фебруар 1933; цитирано у: Ben-Avner Y., *Vom orthodoxen Judentumin Deutschland zwischen zwei Weltkriegen*, Hildesheim 1987, 28.

[42] „Jüdische Rundschau", 78, 29. септембар 1933., цитирано у: Arad Y., Gutman Y., Margaliot A., *н. д.*, 58. О сличном приступу Reichsbund jüdischer Frontsoldaten види: Dunker U., *Der Reichsbundjüdischer Frontsoldaten 1919-1938*, Düsseldorf 1977, 113-153.

[43] Архив Јад Вашем, JM/2462 и збирка „Немачка ортодоксија" у библиотеци Института за истраживање дијаспоре Јевреја у савремено доба, Универзитет Бар-Илан, 9/162.

организација је била у спору са Јеврејским већем (Amsterdam Joodsche Raad) – које је основано два месеца касније – око тога како исправно водити јеврејску заједницу. Став *Joodsche Coordinatie-Commissie* је био да Јевреји, пошто су равноправни грађани, све послове са немачким властима треба да обављају искључиво *преко* холандских власти, а не директно. Другим речима, Висер је претпостављао да ће Холанђани бити вољни да се боре за начела еманципације у време кризе. Упркос његовим напорима, холандске власти нису оправдале ова очекивања.[44]

Холандски Јевреји су били разочарани и држањем Холандске уније (Nederlandsche Unie), покрета који су у лето 1940. основали холандски нејевреји заинтересовани да пронађу неки прихватљив одговор на нову ситуацију. Покрет који је схваћен као израз патриотизма против окупације, стекао је знатну подршку међу Холанђанима током првих месеци постојања, а приступали су му и Јевреји. Али, протести овог покрета против прогона били су минимални.[45] Коначно, непоколебива вера Јевреја у легализам је показана 1941, када је холандским Јеврејима наређено да се пријаве за посебан јеврејски попис – број људи који су одлучили да се не пријаве био је готово раван нули.[46] Сличне реакције су се могле наћи и међу интегрисаним Јеврејима у другим земљама западне и средње Европе, као што су Белгија, Француска и Мађарска[47] – и не само тамо. У Пољској је такође живела посебна врста јеврејских „асимилациониста“, који су истовремено пристајали уз неки вид јудаизма и себе сматрали правим Пољацима, и који од оваквог приступа нису одустали чак ни за време нацистичких прогона. Јануш Корчак је један од најочигледнијих примера ове тенденције.[48]

Давање формалне равноправности и интегрисање Јевреја у редове друштва попримило је посебан значај на територијама које су Немци окупирали у СССР-у, како у СССР-у у ужем смислу, тако и на територијама које је он окупирао 1939. Чињеница да је совјетски режим уништио ранију јеврејску организациону инфраструктуру учинила је Јевреје утолико зависнијим од нејеврејског друштва. Очекивања „братства“ су можда била мања него у многим другим земљама, јер су Јевреји били свесни да совјетска власт није темељно изменила старе ставове; па ипак, таква

[44] Види: Michman J., The Controversial Stand of the *Joodsche Raad* in the Netherlands: L. E. Visser's Struggle, „Yad Vashem Studies“, 10, 1974, 9-68; Jong L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, vol. 5, The Hague 1974, 508-528, 573-583.

[45] Jong L. de, *н. д.*, vol. 4, The Hague 1972, 766-768.

[46] *Исто*, 874-876; *Statistik der Bevolking van Joodschen Bloede in Nederland*, The Hague 1942.

[47] Види: Braham R., Katzburg N., *Toledot ha-shoa: hungariyah* (Историја холокауста: Мађарска), Jerusalem 1992, 208-209, 335.

[48] Види: Gutman A., Al ba'yat zehuto ha-leumit shel Janusz Korczak (О проблему националног идентитета Јануша Корчака), „Yalqut Moreshet“, 50, April 1991, 61-71.

очекивања су постојала, поготово јер су многи Јевреји постали активни на управним функцијама и у Комунистичкој партији.[49] Али, изузетну судбину која је очекивала јеврејско становништво у власти нациста, совјетске власти нису признавале на службеном нивоу; а на прагматичном нивоу – нарочито кад је била потребна помоћ партизанског покрета – Јевреји су се обично сусретали са снажним антисемитизмом, недостатком посебних напора у њихову корист, и неретко, насилним непријатељством (иако треба додати да су неки Јевреји успели да нађу пут до комунистичких партизанских јединица).[50]

Као што је описано, Јевреји су у знатној мери били укључени у социјалистичке и комунистичке покрете у свим крајевима у којима су живели. Тај ангажман треба разумети као део жудње Јевреја за потпуном еманципацијом – за коју су сматрали да још није постигнута – у праведном друштву које је требало да настане. Многи левичарски јеврејски активисти су остали верни том циљу чак и пошто су се суочили са нацистичким антисемитским грозотама, настављајући да верују да ће опште ослобођење спасти и Јевреје, тако да није било потребе за засебном јеврејском организацијом отпора. Тако су многи Јевреји, у земљама као што су Пољска, Француска, Белгија, Немачка и Холандија, наставили да делују унутар и као део различитих левичарских покрета (неки су чак пришли тим покретима током овог периода), не напуштајући их зарад јеврејских организација.[51] Таква ситуација можда није изненађујућа за западноевропске земље; али чак су и у неким од главних гета у Пољској социјалистички/комунистички универзалисти и еманципаторска идеологија сачували снагу, а њене јеврејске присталице нису своје старо убеђење напустиле ни суочене са изолованим положајем Јевреја. Ова чиње-

[49] Види: Pinchuk, *Yehudei berit ha-mo'atzot mul penei ha-shoa* (Јевреји Совјетског Савеза се суочавају са холокаустом), Tel Aviv 1979; Levin D., *Tequfah be-sograyim, 1939-1941: temurot be-hayeiha-yehudim ba-ezorim she-supehu li-vrit ha-mo'atzot bi-tehilat milhemet ha-olam ha-sheniya* (Период у загради: Јевреји на територијама које су Совјети анектирали 1939-1941), Tel Aviv 1989, посебно поглавље 2 (делимичан превод на енглески: Greenwood N., *The Lesser of Two Evils: Eastern European Jewr yunder Soviet Rule, 1939-1941*, Philadelphia 1995).

[50] Altshuler M., „Soviet Union", у: *Encyclopedia of the Holocaust*, New York 1990, 1.383-1.390 (посебно 1.384).

[51] Krakowski S., *Lehimah yehudit be-polin neged ha-nazim* (Јеврејски оружани отпор у Пољској против нациста), Tel Aviv 1977, 179-186; Poznanski R., Reflections on Jewish Resistance and Jewish Resistants in France, „Jewish Social Studies", 2, 1, 1995, 124-158; Steinberg M., *1942. Les cent jours de la deportation de Juifs de Belgique* , L'Etoile et le Fusil, vol. 2, Brussels 1984, 76-78; Kwiet K., „Nach dem Pogrom: Stufen der Ausgrenzung", у: Benz W. (ур.), *Die Juden in Deutschland 1933-1945: Leben unter nationalsozialistischer Herrschaft*, München 1988, 585-586 (о „групи Баум" у Берлину); Braber B., *Pasage naar de Vrijheid: Joods Verzet in Nederland (1940-1945)*, Amsterdam 1987, 110-114; и Braber B., *Zelfs Als Wij Zullen Verliezen: Joods Verzet en Illegaliteit 1940-1945*, Amsterdam 1990, 82-90, 142 (о Герхарду Бадриану и другима у отпорашкој групи Герита ван дер Венса у Амстердаму).

ница је била најјасније изражена у односима међу комунистичким и ционистичким илегалним организацијама 1941-1942. године.[52]

Свака расправа о јеврејском пристајању уз емаципаторско јеванђеље мора да обухвати и политику неких прекоморских јеврејских организација за помоћ, као што је Здружени амерички дистрибуциони комитет („Joint"), повезан с немачким Јеврејима 1930-их година. Joint је после 1933. уложио огромне суме новца помажући немачким Јеврејима, делом подстичући њихово исељавање, али и подржавајући њихову борбу за опстанак у Немачкој. За једног од вођа Joint-а, Џемса Маршала, у априлу 1935. је наведено како је тврдио да је исељавање Јевреја уступак Хитлеровој теорији да Јевреји морају да оду. „[Емиграција] је помагала само неколицини, док је главни проблем морао да се реши у самој Немачкој. ... Сем тога, у Немачкој је било и других група које су озбиљно патиле. Џ. Маршал је сматрао да се, покушавајући да емигрирају, немачки Јевреји одвајају од других група, које би им, дугорочно, биле од помоћи. То су била питања од темељне важности, и цена њиховог губитка је била превисока да би се неколико хиљада Јевреја извукло из Немачке.[53]

Месец дана по обзнани Нирнбершких закона, „Jewish Chronicle" је, изражавајући ставове либералних Јевреја у Британији, писао у сличном духу: „Зар ћемо признати да смо поражени и ми и ствар толеранције, и евакуисати немачке Јевреје, њих готово пола милиона, у Бог зна коју другу земљу ... Одвратно? Да, то је стварно кукавички! ... Јевреји ће наставити да се боре. Нема другог циља. Боље је помоћи им него их усмерити ка предаји, која би их осрамотила у очима историје и коју би сви љубитељи напретка – можда чак и будућа, поправљена Немачка – осудили као издају човечности."[54]

Ови и други примери јасно показују да многи Јевреји, у Европи и преко мора, нису хтели да дигну руке од њима драгих циљева и достигнућа еманципације и интеграције, чак и ако је то ометало (некад и фатално) изгледе на спасење. У послератном скору, било је пречесто очигледно да се јеврејска очекивања у погледу њихових земљака – заснована на чињеници да је еманципација у преднацистичком периоду наизглед функционисала и да су се Јевреји показали као лојални грађани – нису испунила ни у Немачкој, ни у Холандији, ни у Мађарској, Словачкој, па

[52] О случају Варшаве види: Gutman Y., *Ba-alatah u-ve-ma'avaq* (У мраку и борби), Tel Aviv 1985, 180. Чак и кад су јеврејски комунисти сарађивали са другим илегалним организацијама, задржавали су свој засебан организациони оквир и нису напуштали своју идеологију и одвојене контакте с комунистима изван гета. Arad V: Y., *Vilna ha-yehudit be-ma'avaq u-ve-kilayon* (Јеврејски Виљнус у борби и уништењу), Tel Aviv 1976, 198 и даље; види такође Trunk I., *Jewish Responses to Nazi Persecution*, New York 1982, 47.

[53] Меморандум Хајмена Берволду, 23. април 1935, JDC Archives, New York, досије 14-46, цитирано у: Bauer Y., *My Brother's Keeper*, 116; о опсегу финансијске помоћи Joint-а немачким Јеврејима током 1930-их види: Bauer Y., *My Brother's Keeper*, 127, 258.

[54] „Jewish Chronicle", 11. X 1935, цитирано у: Bauer Y., *My Brother's Keeper*, 116.

чак ни у Француској.[55] Сем тога, у оштром контрасту са овим, Јевреји су у неким случајевима подршку добили у околностима које тешко да су одговарале еманципаторском моделу. На пример, многи људи у фашистичкој Италији, из свих ешалона, посебно из владиних кругова, помагали су и спасли значајан број Јевреја, чак и на територијама које је Италија окупирала.[56] Белгија, у којој је око 25.000 Јевреја, од њих 66.000, нашло скровиште код становништва, била је заиста демократска земља до 1940, али су већина Јевреја (више од 90%) били скори усељеници, од којих многи нису знали ни локални језик како треба.[57] У овим случајевима је пре била реч о хуманости него о пристајању уз либерална политичка начела или јеврејску интеграцију, што је био одлучујући фактор који је покретао помоћ Јевејима.[58]

Јеврејски идентитет и солидарност

Криза коју је проузроковао неизбежни сукоб с нацистичким режимом нагласила је дугорочне проблеме јеврејског идентитета и јединства. Тако је Шепс у Немачкој још увек покушавао да нагласи како је јудаизам

[55] Види на пример: Weinberg D., „The Reconstruction of the French Jewish Community after World War II“, у: Gutman Y., Saf A. (ур.), *She'erit Hapeletah 1944-1948: Rehabilitation and Political Struggle*, Jerusalem 1990, 174-175. Занимљиво је приметити да је у послератном периоду, као последица холокауста, јеврејска вера у чврстину либералних начела у западној Европи била уздрмана чак и у Британији. Види цитате у Kushner T., *The Holocaust and the Liberal Imagination: A social and Cultural History*, Oxford 1994, 222.

[56] Carpi D., *Between Mussolini and Hitler: The Jews and the Italian Authorities in France and Tunisia during World War II*, Hanover 1994.

[57] Michman D., „Ha-historiografiyah shel ha-shoa be-belgiya: aggadot ve-hiddushin“ (Историографија холокауста у Белгији: легенде и новеле), у: *The History of the Jewish People,* vol. 1, Proceedings of the Tenth World Congress of Jewish Studies, Section B, Jerusalem 1990, 510; види и: Michman D., „Belgium“, у: *Encyclopedia of the Holocaust*, 160-169; и Michman D., „Research of the Holokaust in Belgium and in General: History and Context“, у: Michman D., (ур.), *Belgium and the Holokaust: Jews, Belgians, Germans*, Jerusalem 1998, 30-31.

[58] Из новије литературе о питању алтруизма и других мотива за спасавање види, између осталог: Tec N., *When Light Pierced the Darkness: Christian Rescue of Jewsin Nazi-Occupied Poland*, New York 1986; Oliner S. P., *The Altruistic Personality: Rescuers of Jews in Nazi Europe*, New York 1988; Block G., Drucker M., *Rescuers: Portraits of Moral Courage in the Holocaust*, New York 1994; Meltzer M., *Rescue: The Story How Gentiles Saved Jews in Holocaust*, New York 1988; Paldiel M., *The Path of the Righteous: Gentile Rescuers of Jews during the Holocaust*, Hoboken 1993. Већи део ове литератуере је анегдотски, социолошки или психолошки. За неке историјске примедбе види: Dworzcecki M., *Yerushalyaim de-lita* (Литвански Јерусалим), Tel Aviv 1948, 326-327; Gutman I., *The Jews of Warsaw: Ghetto, Underground, Revolt*, Bloomington 1982, 265; Jong L. de, *н. д.*, vol. 6, The Hague 1975, 339-354, и vol. 7, 1976, 461-477. О спасиоцима који су угрозили сопствене животе сакривајући Јевреје, али задржавајући своје антијеврејске ставове, види: Verhey E., *Om het Joodse Kind*, Amsterdam 1991, 80; Presser J., *Ashes in the Wind: The Destruction of Dutch Jewry*, Detroit 1988, 388.

стриктно вера – што је био концепт за који се он надао да ће Јеврејима омогућити да остану део немачке нације чак и после успона националсоцијализма.[59] Иако мање екстремни од Шепса, либерално-религиозни и реформски Јевреји у Немачкој, посебно они који су припадали *Reformgemeinde* у Берлину, на почетку нацистичке владавине су имали сличне ставове.[60] И у Француској су, како је показао Ричард Коен, неусељенички француски Јевреји током првог дела нацистичке окупације још увек веровали у *religion et patrie*.[61]

Реалност је, међутим, била да је нацистичка политика ишла за тим да поткопа ову интерпретацију јудаизма, игноришући његове религиозне аспекте у намери да „јеврејски проблем" дефинише само у расном смислу.[62] Последично, карактер реформског и либералног јудаизма се врло брзо мењао током нацистичког периода, а јеврејска национална свест је у либералном и реформском миљеу постајала све изразитија.[63] Овај чинилац је омогућио либералима из *Zentral Verein deutscher Staatsbürger jüdischen Glaubens* (CV) да се придруже ционистима и другим групама у оснивању *Reichsvertretung* у септембру 1933.[64] Па ипак, нека од ранијих непријатељстава међу религиозним струјама су и даље доминирала сценом, а независна ортодоксна јеврејска организација у Немачкој је одбила да се придружи *Reichsvertretung*-у: они нису били спремни да сарађују са секуларним националистима ништа више него с либералним и реформским Јеврејима.[65]

Слично томе, ортодоксни рабини у Холандији су се супротставили зближавању с либералном јеврејском заједницом када су у априлу 1941. године, због појачаних ограничења слободе, били позвани да здруже сна-

---

[59] Суочен с народњаштвом, Шепс је био склон да Јевреје дефинише као „племе", налик Прусима, Баварцима и другима. Међутим, његово разумевање природе тог „племена" је следило учење Самсона Рафаела Хирша о Јеврејима као моралној заједници која носи универзалну поруку. Види његов чланак Der Jude im neuen Deutschland, „Der Deutsche Vortrupp", 1, October 1933.

[60] Ben-Avner Y., „Religious-Liberal Jewry in Germany during the First Year of Nazi Rule", у: *Religious Jewry and Religious Thought during and after the Holokaust*, необјављени радови с конференције на универзитету Бар-Илан, мај-јун 1986, библиотека Института за истраживање холокауста Арнолда и Леона Финклера на универзитету Бар-Илан.

[61] Cohen R. I., *Religion and Fatherland.*

[62] Michman D., „Jewish Religious Life under Nazi Domination: Nazi Attitudes and Jewish Problems", у: *Holocaust Historiography, A Jewish Perspective.*

[63] После холокауста, либерални и реформски Јевреји из целог света су прихватили националну компоненту јудаизма, а 1970-их, Светски савез за напредни јудаизам је чак приступио Светској ционистичкој организацији. Види: Michman D., „The Impact of the Holocaust on Religious Jewry", у: Gutman Y. (ур.), *Major Changes Within the Jewish People*, 659-707.

[64] Margaliot A., *Beyn hatzala le-avdan*, 196.

[65] Hildesheimer E., *Jüdische Selbstverwaltung unter dem NS-Regime*, Tübingen 1994, 47.

ге с *Joodsche Coodrinatie-Commissie*. Њима је чак успело да спрече да либерална заједница стекне исти статус као две ортодоксне групе.[66]

Треба имати на уму да се све ово дешавало у периоду историје кад већина чланова ортодоксних заједница у Холандији нису били практикујући верници. Тако су и у немачком и у холандском случају, чак и пред нацистичким нападом на Јевреје, верске разлике поткопале покушаје да се створи уједињени фронт.

Наравно, с Хитлеровим доласком на власт, а још више с почетком рата, јеврејска национална идеја – посебно ционистичка – и националистичке организације свуда су неизбежно јачали. Ционисти су постигли нов утицај и често водећу улогу у заједницама у којима су раније сачињавали маргиналну мањину, као у Немачкој, Аустрији, Чешкој и Моравској, Словачкој, Белгији и Холандији.[67] У пољским гетима је утицај циониста и бундиста у свакодневном животу стално јачао,[68] поставши одлучујући у раздобљу устанака. Чак и међу Јевејима у слободном свету, значај и статус ционистичког покрета су током дванаест година Трећег Рајха непрекидно расли; ционизам се после Другог светског рата уздигао као најснажнија интерпретација јеврејског идентитета у јеврејском свету (иако ционистичке организације нису задобиле већину у свакој јеврејској заједници), а ционистичка борба за независност у Палестини је уживала подршку већине Јевреја широм света.[69]

---

[66] Michman D., „Problems of Religious Life in the Netherlands during the Holocaust", у: Michman J., Levie T. (ур.), *Dutch Jewish History*, vol. 1, Jerusalem 1984, 397-398.

[67] О Немачкој види: Plum G., „Deutsche Juden oder Juden in Deutschland?", у: Benz W. (ур.) *н. д.*, 60-62; о Аустрији (у којој је интервенција Адолфа Ајхмана играла улогу у јачању циониста) види: Rosenkranz H., „Austrian Jewry: Between Forced Emigration and Deportation", у: Gutman I., Haft C. (ур.), *Patterns of Jewish Leadership in Nazi Europe, 1933-1945*, Jerusalem 1979, 65-74; о Чешкој и Моравској види: Rothkirchen L., „Bohemia and Moravia, Protectorate of", у: *Encyclopedia of the Holocaust*, 227-230; Dagan A. и др. (ур.), *The Jews of Czechoslovakia*, vol. 3, Philadelphia 1984; Bondy R., *„Elder of the Jews": Jakob Edelstein of Theresienstadt*, New York 1989, поглавља 11 и 12; о Словачкој види: Jelinek Y., Rozett R., „Slovakia", у: *Encyclopedia of the Holokaust*, 1.367-1.369; Lipscher L., *Die Juden im slowakischen Staat 1939-1945*, München 1980, 47; о Белгији види: Michman D., „Belgium", у: *Encyclopedia of the Holocaust* (део „Јеврејска заједница"); о Холандији види: Michman J., Beem H., Michman D., *Pinkas: Geschiedens van de Joodse Gemeenschap in Nederland*, Ede 1992, 168-174. У Мађарској, у којој је ционистички покрет имао око 5.000 чланова, међу 450.000 припадника јеврејске популације, спасилачке активности Комитета за помоћ и спасавање, које су почеле 1943 (пре окупације), дале су му велику важност у периоду депортација, када је преговарао с Немцима у афери „Кастнер".

[68] Trunk I., *Jewish Responses to Nazi Persecution*, 32-50.

[69] Литература која поткрепљује ову изјаву је обимна. Види на пример: Weinberg D., „Reconstruction of the French Jewish Community" и Mankowitz Z., „Zionism and *Sheerit Hapletah*", оба у: Gutman, *She'erit Hapeletah*, 168-185, 211-230; Brasz C., *Removing the Yellow Badge: The Struggle for a Jewish Community in the Postwar Netherlands, 1944-1955*, Jerusalem 1995; Berman A., *Nazism, the Jews and American Zionism 1933-1948*, Detroit 1990, посебно поглавље 6; Freundlich Y., *Mi-hurban li-tequmah* (Од уништења до препорода), Tel Aviv 1994. О јачању позиције ционизма у раздобљу после холокауста,

Кад се говори о јеврејској солидарности, треба имати у виду два нивоа: организациони и индивидуални. Упркос мноштву критика упућених јеврејским добротворним организацијама и избегличким комитетима у погледу активности у корист европских Јевреја, њихов укупан биланс постигнућа у помагању Јеврејима под нацистичком доминацијом и избеглицама које су успеле да напусте регион (како током 1930-их, тако и током 1940-их) импресиван је.[70] Настојања јеврејске заједнице у Немачкој да се реорганизује, као одговор на кризу, почела су недуго после нацистичког антијеврејског бојкота 1. априла 1933. Дана 13. априла 1933, основан је Централни комитет немачких Јевреја за помоћ и изградњу (Zentralausschuß der deutschen Juden für Hilfe und Aufbau), који је ускоро показао свој значај у обезбеђивању социјалне помоћи, професионалног и пољопривредног образовања и других услуга како за Јевреје који су остајали у земљи, тако и за оне који су желели да емигрирају (касније је био укључен у Reichsvertretung као оделење).[71]

Током 1940-их, у окупираним земљама су обично *Judenräte* и *Judenvereinigungen*[72] били најактивнији и најцењенији. У *Generalgouvernement-у* у Пољској је Yidishe Sotsiale Aleynhilf (YISO) био не само главна снага у животу Јевреја, већ и једина јеврејска кровна организација коју су Немци допуштали.[73] А током 1930-их година, комитети за помоћ пристижућим избеглицама су основани свуда у земљама које су се граничиле с Немачком.[74]

Јеврејске протестне, помагачке и хуманитарне активности су такође биле врло развијене и раширене на међународном нивоу. Чести протестни скупови су одржавани између 1933. и 1945, почевши од оних у предвечерје антијеврејског бојкота 1. априла 1933 (Херман Геринг је због протеста сазвао јеврејске вође на посебан састанак 25. марта 1933, на коме их је позвао да се ангажују против међународних протеста; коначно, бој-

---

чак и у Мађарској, види: Cohen A., *The Halutz Resistance in Hungary, 1942-1944*, Boulder 1986, 280.

[70] Истраживање питања избеглица и *Exil*-а (политичких емиграната из нацистичке Немачке) било је врло опсежно, поготово током две последње деценије, и овде би било немогуће свеобухватно га представити. Види делимичан преглед ажуриран до почетка 1990-их: Michman D., Ba'ayat he-pelitim ha-yehudim mi-germaniyah be-art-zot eiropah ha-shekhenot (Проблем јеврејских избеглица из Немачке у суседним земљама), „Dappim le-heqer tequfat ha-shoa", 11, 1994, 43-65; О интензитету Joint-ових (JDC) напора да се помогне види: Bauer Y., *My Brother's Keeper*; и наредни том, *American Jewry and the Holocaust: The American Jewish Joint Distribution Committee, 1939-1945*, Detroit 1981.

[71] Vollnhals C., „Jüdische Selbsthilfe bis 1938", у: Benz W. (ур.), *н. д.*, 314-411; и Margaliot A., Beyn hatzala le-avdan, 37-76.

[72] О разлици између ова два типа наметнутих тела види моју одредницу о *Judenräte* у: Laquer W. (г. ур.), *The Holocaust Encyclopedia*, New Haven 1997, 370-377; и „Jewish 'Headships' under Nazi Rule: The Evolution and Implementation of Administrative Concept", у: *The Holocaust Encyclopedia*, 4. део.

[73] Bauer Y., *American Jewry and the Holocaust*, 67-92.

[74] Види напомену 71.

кот је био сведен само на један дан).[75] Јевреји су били покретачка снага која је стајала иза одлуке Друштва народа да оснује Високу комисију за избеглице (јеврејске и остале) које су долазиле из Немачке крајем 1933; они су касније били и главни финансијски спонзори ове установе.[76]

Светски јеврејски конгрес (WJC), који је почео свој рад средином 1930-их година, интервенисао је у многим стварима од кључне важности, а његов вођа Наум Голдман се у корист Јевреја обраћао многим владама и светским лидерима (Максим Литвинов, кардинал Пађели и др.), успевши чак да договори службени сусрет с Бенитом Мусолинијем 4. марта 1937.[77]

Четрдесетих година XX века, WJC је организовао активности за помоћ преко организације *Relico* и правио планове за послератну обнову.[78] Много конкретног посла су преузели и Joint и HICEM, који су имали деценије искуства у бављењу хуманитарном помоћи и миграционим проблемима.[79] Немогуће је у неколико редака приказати огромну скалу организација и активности којима су се бавиле ове и друге групе.

Међутим, треба ставити једну важну напомену у вези са свим овим напорима: колико год да су они били импресивни за једну „замишљену заједницу“ без државе, они су били израз баш оних образаца узајамне филантропске помоћи који су се развили у претходном периоду модерне јеврејске историје. Они су изражавали стварну и искрену бригу за јеврејске сународнике, али обично не и политичку свест с националног становишта.[80]

У основи, помоћ ове врсте је била конзервативна и традиционална, а лидери који су је координирали често нису схватали и анализирали нове димензије нацистичке опасности. Тако су средства која су 1930-их била

---

[75] О бојкоту види: Schleunes K., *The Twisted Road to Auschwitz: Nazi Policy toward German Jews 1933-1939*, Urbana 1990, 77-83.

[76] Bentwich N., *The Refugees from Germany, April 1933 to December 1935*, London 1936; Michman D., *Ha-pelitim ha-yehudiyim mi-germaniyah be-holand ba-shanim 1933-1940* (Јеврејске избеглице из Немачке у Холандији 1933-1940), докторска дисертација, Хебрејски универзитет у Јерусалиму 1978, 62-64, 440-441; Yahil L., *The Holocaust: The Fate of European Jewry 1932-1945*, New York 1990, 94.

[77] Michaelis Meir, *Musolini ve-ha-yehudim* (Musolini i Jevreji), Jerusalem 1990, 179-183; Frimerman S., *Pe'iluto shel ha-kongres ha-yehudi ha-olami, 1938-1946* (Активности Светског јеврејског конгреса, 1938-1946), магистарска теза, Универзитет Бар-Илан 1996, 31-35; Penkower M., „Dr. Nahum Goldmann and the Policy of International Jewish Organizations“, у: Troen S. I., Pinkus B. (ур.), *Organizing Rescue: National Jewish Solidarity in the Modern Period*, London 1992, 141-153.

[78] Frimerman S., *н. д.*, поглавља 3-5 и Cohen Raya, *Solidariyut bemivhan ha-shoa: pe'ilut ha-irgunim he-yehudiyim ha-olamiyim be-zheneva, 1939-1942* (Солидарност на испиту холокауста: активност светских јеврејских организација у Женеви 1939-1942), докторска дисертација, Универзитет у Тел Авиву 1991, passim.

[79] Yahil L., *н. д.*, 615-618.

[80] О овом питању види посебно: Feingold H. L., „Rescue and the Secular Perception: American Jewry and the Holocaust“, у: Troen S. I., Pinkus B., *н. д.*, 154-166.

уложена у Немачку успорила емиграцију уместо да је подстакну, с катастрофалним последицама по многе немачке Јевреје.[81]

На личном и прагматичном нивоу, подела међу европским Јеврејима на *Westjuden* и *Ostjuden* и на Јевреје из различитих земаља често је имала велики значај при суочавању с нацистичком претњом.[82] У целини узевши, западним Јеврејима је било психолошки тешко да прекрше законе и декрете, чак и кад су ови били отворено антисемитски и кад су их доносили Немци. Насупрот овоме, *Ostjuden,* традиционално неповерљиви према властима, често су показивали виши степен будности и ефикасније начине изврдавања. На пример, у Белгији, у којој је већина Јевреја била источноевропског порекла, знатан део заједнице се није појавио на обавезном попису Јевреја,[83] за разлику од Холандије, у којој се само мали број није пријавио, а и ти су углавном били источноевропског порекла.[84]

У неким случајевима је две врсте Јевреја могуће упоредити чак и по начину на који су излазили на крај с физичким тешкоћама. У Коселу, у округу Оплен, немачки командант је добио одобрење да с возова за депортацију скине Јевреје који су ишли за Аушвиц, како би их сместио у логоре за принудни рад. Стопа смртности холандских Јевреја у тим логорима је била знатно виша од оне међу осталим Јеврејима.[85] Сличну слику даје случај гета у Лођу. Јевреји из Немачке, Прага и Луксембурга су депортовани у Лођ од почетка зиме 1941-1942. Они су остали потпуно засебна група, која се није интегрисала у општу популацију пољских Јевреја. И овде је њихова стопа смртности била знатно виша – 16% између октобра 1941. и маја 1942, у поређењу са 8,4% пољских Јевреја.[86] Приметно је такође да су јеврејске покрете оружаног отпора – како ционистичке, тако и нецционистичке – оснивали и сачињавали готово у потпуности источноевропски Јевреји (не само у источној Европи, већ и у западној). Уз то, локалним Јеврејима у западној Европи је било тешко да с јеврејским усељеницима усагласе заједнички фронт и заједничке акције. Тај

[81] Michman D., „Elucidation of the Concept of 'Rescue during the Holocaust'", у 5. делу *Holocaust Historiography.*

[82] Види, на пример, анегдоту коју је испричао Јона Емануел (холандски Јеврејин немачког порекла) о свом сусрету с једним мађарским јеврејским дечаком неколико дана после ослобођења 1945. Изгубивши рачун о данима, ставио је *tefillin* на шабат. Дечак му је рекао како није знао да су западни Јевреји такве незналице! Види: Emanuel J., *Yesuppar la-dor* (Биће речено поколењима), Jerusalem 1994, 179.

[83] Steinberg M., *La Question Juive 1940-1942*, vol. 1, L'Etoile et le Fusil, Brussels 1983, 83-84; Steinbacher S., *„Musterstadt" Auschwitz: Germanisierungspolitik und Judenmord in Ostoberschlesien*, München 2000, 278, 298 (напомена 202).

[84] Jong L. de, *н. д.*, vol. 4, 875.

[85] Michman J., Beem H., Michman D., *Pinqas ha-qehilot: Holland*, Jerusalem 1985, 129; Steinbacher S., *„Musterstadt" Auschwitz*, 278, 293 (напомена 202).

[86] Trunk I., *Jewish Responses to Nazi Persecution*, 11-12; Barkai A., Between East and West: Jews from Germany in the Lodz Ghetto, „Yad Vashem Studies", 16, 1985, 271-332; за податке о стопама смртности види стр. 236.

феномен је Стивен Шукер, пишући о Француској, назвао „продужавање ... свађа чак и пред нацистичким прогонима, који је требало посматрача да упозоре на постојање дуговечних жалби.“[87]

Треба нагласити да су и саме немачке власти правиле разлику између немачких и осталих Јевреја. Ово се може видети, на пример, на многим њиховим антисемитским карикатурама.[88] Чак и 1940-их, они су ову разлику задржавали у многим случајевима (иако не и у погледу коначне судбине Јевреја). Најистакнутији пример је Рига, у којој су била основана два гета, један за локалне Јевреје, а други – „Немачки гето“ – за *Reichsjuden*, или за Јевреје који су у новембру 1941. депортовани из Немачке, Аустрије и Чешко-моравског протектората.[89] Чак су и у неким логорима за истребљење – пре самог уништења – немачке власти биле склоне да примене умеренији начин понашања према западноевропским, посебно према немачким Јеврејима.[90]

Али, подела је ишла даље од одвајања *Ostjuden* и *Westjuden:* као што је раније напоменуто, знатне разлике међу Јеврејима су произашле из посебних утицаја у њиховим земљама порекла. Ово се видело у многим концентрационим логорима у којима су се сусретали Јевреји из различитих земаља и у којима су били присиљени да живе заједно. Објављено је много документарног и литерарног материјала везаног, на пример, за *Austauschlager* у Берген-Белзену, у којем су били сакупљени Јевреји из Холандије, Мађарске, Грчке и Либије; или за Терезијенштат, који је чинио микрокосмос западноевропских и средњоевропских Јевреја, с јеврејским логорашима из Чешке, Немачке, Аустрије, Данске, Луксембурга и Холандије (као и неким пољским Јеврејима). Из опсежне документације, коју су оставиле различите групе, израња слика анимозитета, чак и непријатељства, који су били узроковани недостатком заједничког језика и различитим менталитетима.[91] Такве поделе су често биле пресудне, јер су у многим случајевима спречавале ефикасну сарадњу.

---

[87] Shuker S. A., „The Origins of the 'Jewish Problem' in the Later 'Third Republic'“, у: Malino F., Wasserstein B., *н. д.*, 167.

[88] Види: Kwiet K., *Van Jodenhoed tot Gele Ster*, Bussum 1973, 139, 157.

[89] Levin D. и др., *Pinqas ha-qehilot: Latvia ve-estonia*, Jerusalem 1988, 282; Huttenbach H. R. (састављач), *Introduction and Guide to the Riga Ghetto Archive Catalogue*, New York 1984, посебно стр. 1-8. Види лични извештај о дубоко различитим условима у два гета (и о компаративној предности „немачког“): Kaufmann M., *Die Vernichtung der Juden Lettlands*, München 1947, 89, 167, 169. О сличном случају у Минску види: Zhits D., *Getto Minsk ve-toledotav le-or ha-te'udhe-hadash* (Историја гета у Минску у светлу нових докумената), Ramat Gan 2000, 76-90.

[90] Види сведочанство Леона Фелдхандлера о доласку западноевропских Јевреја у Собибор, цитирано у: Arad Yitzak, *Mivtza Reinhard: Belzec, Sobibor, Treblinka* (Операција Рајнхард: Белзец, Собибор, Треблинка), Tel Aviv 1988, 191-192.

[91] За напетости између холандских и немачких Јевреја пре њиховог доласка у Берген-Белзен види описе живота у транзитном логору Вестерборк у Холандији – на пример, у: Presser J., *н. д.*, 446-450. О самом Берген-Белзену види: Samson S., *He'emanti ki*

Међутим, такво стање ствари није било трајно. Заједничка судбина свих Јевреја in extremis, током холокауста, преокренула је ситуацију у корист солидарности у већини заједница. На пример, у Француској је Конзисторија од 1943. збила редове са источноевропским Јеврејима.[92] У Мађарској су пољски и мађарски ционистички омладинци сарађивали у илегалним активностима.[93] А када су се после рата Јевреји вратили у земље порекла, свуда су открили промене које су се догодиле и знатну разлику између сопствених погледи и назора суграђана. Уопштено говорећи, владе и становништво демократских земаља нису признавали посебну судбину Јевреја за време нацизма;[94] док је у источној Европи пораст антисемитизма, у готово свим земљама, јасно показао да нацистички период никако није заувек дискредитовао овај феномен.[95]

Рат не само да није отворио пут побољшању односа Јевреја и нејевреја, већ их је још више заоштрио. Последично, осећај заједништва које повезује Јевреје је после холокауста био свуда изузетно продубљен. Ово је такође допринело масовној подршци ционистичком подухвату у периоду непосредно после холокауста, чак и међу Јеврејима који нису намеравали да емигрирају у Палестину или активно приступе ционистичком покрету.

Јеврејско вођство

Ни у једној земљи, у ствари нигде у јеврејском свету, није било јединствено прихваћеног јеврејског вођства у раздобљу пре холокауста. Нешто налик таквом централном руководству је понегде остварено за време нацистичког периода: *Reichsvertretung* у Немачкој и његов вођа

---

adabber (Веровао сам да ћу преживети и да ћу моћи да причам), Jerusalem 1990, 222; и сведочанство ауторове покојне мајке (приватни досије). О Терезијенштату види: Adler H. G., *Theresienstadt, 1941- 1945: Das Antlitz einer Zwangsgemeinschaft*, Tübingen 1955, поглавље 10; Bergh S. van de, *Kroonprins van Mandelstein*, Leiden 1982, 127-129; Michman J., Beem H., Michman D., *Pinqas ha-kehillot: Holland*, 130-131; i Karny M., „Deutsche Juden in Thersienstadt", у: Karny M., Kemper R., Kama M. (ур.), *Theresienstadter Studien und Dokumente*, vol. 1, Prague 1994, 36-53.

[92] Cohen, *Persecutions et Sauvetages: Juifs et Francais sous L'Occupation et sous Vichy*, Paris 1993, 467-470.

[93] Cohen A., *Halutz Resistance*, 244-245.

[94] Poznanski, *Etre juif en France pendant la Seconde Guerre mondiale*, Paris 1994, 670-675; Fishman J. S., The Reconstruction of the Duch Jewish Community and Its Implications for the Writing of Contemporary Jewish History, „American Academy for Jewish Research", 45, 1978, 67-101; Kristel C., „De moeizame terugkeer". De repatrierung van de Nederlands overlevenden uit de Duitse con-conttatiekampen, „Oorlogsdocumentatie '40-45'", 1, 1989, 93-94. Главна питања која су изазивала трвења између Јевреја и нејевреја била су економска реституција и питање ратне сирочади.

[95] Michman D., Weitz Y., Be-tom ha-shoa (После холокауста), јединица 12, „Bimey shoa u-fquda", Tel Aviv 1992, 19-92.

рабин Лео Бек представљају један такав пример.[96] Много пажње је, наравно, поклањано организацијама које су наметали нацисти – *Judenräte* – које нису искључиво преносиле немачка наређења, већ су предузимале и многе сопствене иницијативе.[97] Међутим, било би погрешно та тела сматрати јеврејским вођством за време холокауста, као што се често радило, посебно не од објављивања књиге Хане Арент *Ајхман у Јерусалиму*.[98] Раздробљеност модерног јеврејског друштва на мноштво политичких и верских фракција била је важан фактор у спречавању настанка било каквог јединственог ауторитативног вођства, чак и током периода нацистичке власти. На пример, опадање статуса рабина илуструје чињеница да је, упркос наређењу Рајнхарда Хајдриха да се рабини свуда укључе у *Judenräte*,[99] то остварено у врло ограниченом броју случајева. У начелу, рабини нису донели никакву одлуку против сарадње с немачким режимом (иако се понекад тврди супротно); њих једноставно већина Јевреја није прихватала као репрезентативне вође заједница или као способне да се ухвате у коштац са ситуацијом. Стога су председници *Judenräte* више волели да рабине не укључују у већа.

Слично овоме, фрагментација је карактерисала и оружане покрете отпора. У њима је политичко фракционаштво играло главну улогу. Из различитих извора сазнајемо да, чак и када би била донета одлука о побуни против Немаца, све организације нису могле да превазиђу своје идеолошке разлике и уједине се под вођством неког појединца из ривалске групе. У варшавском гету су левичарски ционистички покрети сарађивали између себе и чак успели да створе савез с бундистима и другима, али доиста нису могли да нађу заједнички језик с ревизионистима.[100] У Белгији, Hashomer Hatza'ir није био спреман да се прикључи удруженој илегалној групи отпора, јер су његове младе вође сматрале да је борба на европском тлу трајање снага; њихов циљ је превасходно био да побегну из Белгије и да потом покушају да се домогну Палестине.[101]

---

[96] Много је писано о Reichsvertretung-у, његовом оснивању и проблемима; део те литературе је претходно споменут. Види такође: Hildesheimer E., *Jüdische Selbstverwaltung unter dem NS-Regime: Der Existenzkampf der Reichsvertretung und Reichsvereinigung der Juden in Deutschland*, Tübingen 1994.

[97] Види: Weiss A., „Judenrat", у: *Encyclopedia of the Holocaust*, 762-771.

[98] Arendt H., *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*, N. York 1964.

[99] Види позната упутства Рајнхарда Хајдриха о политици и операцијама према Јевејима на окупираним територијама Пољске од 21. септембра 1939, одељак 11-1/ Nuremberg Documents PS-3363 (преведено у: Arad Y., Gutman Y., Margaliot A., *н. д.*, 174).

[100] Litai Lazar, Metzadah shel varsha: ha-irgun ha-tzeva'I ha-yehudi be-mered geto varsha. Z.Z.W. (Масада Варшаве: јеврејска војна организација у устанку у варшавском гету: Z.Z.W.), Tel Aviv 1983, увод; затим важан чланак Ben-Aryeh C., Politiqah u-mered – geto varsha (Политика и побуна – варшавски гето), „Dappim le-heqer tequfat ha-shoa", 12, 1995, 97-120.

[101] Kles S., Pe'ulot ha-meri ve-ha-lahimah ha-yehudit be-belgiya bi-tequfat ha-shoa (Јеврејски акти побуне и борбе у Белгији за време холокауста), „Zion", 42, 4, 1982, 479, напомена 132.

Недостатак централног вођства је био очигледан и међу Јеврејима у слободном свету. То је преопширна тема да би је овде детаљније разматрали; али треба нагласити да се ниједна јеврејска група, било где, није сматрала водећом снагом у спасавању. Свака организација је покушавала да делује кроз канале за које је веровала да су јој најприступачнији. Идеолошки покрети или групе с другом врстом блиских веза – као што су ортодоксни, ционисти или *Landsmannschaft* – по природи су били склони да дају приоритет спасавању својих вођа, рабина, познатих активиста, чланова или следбеника.[102]

Неке организације су сарађивале, док су друге, због ривалства, одбијале да то чине. Овај парцијални образац покушаја спасавања се често описује као један од великих „неуспеха" јеврејског народа током овог периода. Заиста, нема сумње да би у многим случајевима – посебно када је главно питање било финансирање – већа сарадња вероватно донела боље резултате.

Међутим, ако прихватимо историјску реалност нејединства међу Јеврејима – које је било резултат како чињенице да је „нација" или „народ" (посебно народ без своје државне територије) апстрактна (иако не неаутентична) идеја, тако и посебних реалности периода пре холокауста – онда се чини да закључак Аните Шапире о позитивним аспектима деловања конкуренције међу емисарима различитих ционистичких странака на преживеле у Европи треба сматрати релевантним за цео период холокауста: „Да није било конкуренције међу покретима за душе преживелих, да није било страха сваког појединачног покрета да ће некако бити поражен и да ће се наћи без резерви људства, тешко је замислити да би они били мотивисани да се мобилишу, како су се стварно мобилисали. Овако, иако су кренули да испуне партикуларистички, сепаратистички и чак себични задатак, и да чак посеју семе необуздане политизације међу преживелима, они су такође испунили и хуман, ционистички и јеврејски задатак."[103]

Основно је људско осећање имати више симпатија за рођаке, земљаке или чланове истог идеолошког покрета. Да различите јеврејске организације нису интензивно деловале, пре свега (али не искључиво),[104] у

[102] Види већину чланака у: Cohen A., Cochavi Y. (ур.), *Zionist Youth Movements during the Shoah*, New York, 1995, посебно: Cohen A., „The Rescue Operations of the Zionist Youth Movements", 117-143; Zuroff E., Attempts to Obtain Shanghai Permits in 1941: A Case of Rescue Priority during the Holocaust, „Yad Vashem Studies", 13, 1979, 321-351; Farbstein E., *Hatzalat admorim bi-tequfatha-shoa* (Спасавање рабина за време холокауста), магистарска теза, Хебрејски универзитет, 1984; Warhaftig Z., *Refugees and Survivor: Rescue Efforts during the Holocaust*, Jerusalem 1988.

[103] Shapira Anita, „The Yishuv's Encounter with the Survivors of the Holocaust", у: Gutman Y., Saf A., *н. д.*, 105.

[104] О једној хуманитарној активности, која се касније развила у операцију спасавања, види: Cohen A., *Halutz Resistance*.

корист људи којима су биле најпреданије, вероватно би било учињено много мање.[105]

Али, потребно је рећи још нешто у том контексту. Из ове слике је јасно да вође Светске ционистичке организације и Јишуве у Палестини нису себе сматрали, као што их ни други нису сматрали, вођством одговорним за цео јеврејски народ. Себе су видели пре као авангарду јеврејске националне револуције;[106] све до 1942, они нису увиђали да ће њихова позиција бити тешко одбрањива ако већина јеврејског народа, за који је ционистички подухват и био планиран, не преживи рат. То сазнање их је постепено усредсредило на велику евакуацију Јевреја из Европе (при крају рата и одмах после њега), да би их довели, како су они то видели, до њиховог коначног уточишта.[107] Јачајући током година после холокауста и кулминирајући стварањем државе Израел 1948. године, средишња позиција ционизма и његовог вођства у јеврејском свету постала је опште прихваћена.[108]

Усвајање модерних европских вредности

Последње питање које бих овде хтео да размотрим јесте јеврејско усвајање модерних вредности и концепата европског друштва и културе. Током целе историје, на Јевреје су утицала друштва која су их окруживала; као што сам напоменуо у уводу, то је важило и за модерно доба. За ову расправу је од посебног значаја пример омладинских покрета, ционистичких и нецционистичких. Ти покрети су несумњиво достигли врхунац утицаја на јеврејско друштво и историју за време холокауста, када су постали главни носиоци оружаног отпора и побуне (извршене или намераване) у гетима.

Међутим, треба нагласити да је концепт идеолошких омладинских покрета поникао у Немачкој крајем XIX века, унутар сфере романтичног национализма. Ционистички омладински покрети су усвојили много од

[105] Проблем одређивања приоритета у спасавању – зато што је било немогуће спасити све – било је питање које се стално појављивало у расправама међу припадницима *Judenräte*, али и међу члановима илегалних група (види извештај с познатог састанка чланова Dror-Freiheit-а у Бјалистоку, у: Arad Y., Gutman Y., Margaliot A., *н. д.*, 296-301) и организација за спасавање (види: Michman D., „Ze'ev Jabotinsky – The 'Evacuation Plan' and the Problem of Foreseening the Holocaust", у: *Holocaust Historiography*; и Cohen R., *Solidariyut*, 244).

[106] Michman, „Research on 'Zionism' *vis-à-vis* the Holocaust", у 8. делу *Holocaust historiography*.

[107] Weitz Y., *Muda'ut ve-hoser onim: mapai le-nokhah ha-shoah, 1943-1945* (Свесност и беспомоћност: Мапаи за време холокауста, 1933-1945), Jerusalem 1994.

[108] Michman, Ha-yishuv ve-ha-shoah: mehqarim hadashim, pulmus yashan u-sh'elot she-me-everle-khakh (Јишува и холокауст: ново истраживање, старе полемике и питања преко тога), „Gesher", 133, Summer 1996, 95-97.

духовног садржаја европског романтичног национализма, а на тај начин су оружани херојизам и национална част постали важне вредности у њиховом етосу.[109] Бундистички омладински покрет је усвојио социјалистичке авангардне идеје, које су служиле као основа за њихов отпор „немачком фашизму".[110]

Није тачно да је јеврејска историја у дијаспори била историја послушности и сервилности, као што се обично тврдило у ционистичкој идеолошкој литератури и као што су прихватили неки историчари;[111] новина је била више у милитантној националистичкој мотивацији да се учествује у оружаном отпору и побуни, а њу су представљали ови омладинци. У ствари, опција оружаног отпора коју су заговарали омладински покрети понекад је доводила до физичких сукоба између њихових чланова и становништва гета.[112]

Коначно, треба нагласити да су међународне политичке активности које су током овог периода предузимале јеврејске организације – интервенције WJC,[113] споразум о трансферу (Ha'avarah) између ционистичког покрета и Трећег Рајха,[114] Бернхајмова петиција против Немачке 1933,[115] преговори територијалистичких организација да се негде у свету обезбеди уточиште за Јевреје,[116] разговори Зе'ева (Владимира) Жаботинског и настојања везана за његов „план евакуације",[117] као и многе друге политичке активности које су укључивале лобирање и употребу мас-медија и *public relations* – представљале јасне карактеристике модерног јеврејског понашања прихваћеног под утицајем западних демократских модела и вредности, који нису одражавали традиционалне облике деловања, као што је посредовање (*shtad-lanut*) појединих јеврејских угледника.

---

[109] Cochavi Y., „The Motif of 'Honor ' in the Call to Rebellion in the Ghetto", у: Cohen A., Cochavi Y., *Zionist Youth Movements,* 245-253.

[110] Blatman, *La-ma'an heruteinu ve-herutkhem: ha-bund be-polin 1939-1949* (За нашу и вашу слободу: Бунд у Пољској, 1939-1949), Jerusalem 1995, 110-111; Blatman, No'ar tziyoni u-bunda'i ve-hitgabshut ra'ayon ha-mered: nisayon li-vehina mehudeshet (Ционистичка и бундистичка омладина и учвршћење идеје побуне: покушај поновног разматрања), „Dappim le-heqer tequfatha-shoa", 12, 1995, 144.

[111] Види напомене 6 и 7.

[112] Grossman H., *Anshei ha-mahteret,* Merhavia 1950, 320-321. Други значајан тренд, који је знатно узнапредовао до рата, била је растућа једнакост жена, изражена у млађим нараштајима источноевропских Јевреја – процес који је био најочитији у социјалистичким и омладинским покретима. Улога жена је достигла врхунац у илегалним активностима унутар гета. Види: Bacon G., „The Missing 52 Percent: The State of Research on Jewish Women in Interwar Poland", у: Ofer D., Weitzman L. J. (ур.), *Women in Holocaust,* New Haven 1998; и Bender S., Tze'irot yehudiyot be-bialystok bi-vrit lohma im germanim antinazim'j (Младе јеврејске жене у Бјалистоку у војном пакту са антинацистичком Немачком), „Yalqut Moreshet", 61, April 1996, 75-82.

[113] Види: Frimerman S., *н. д.*, Penkower M., *н. д.*

[114] Gelber Y., „Ha'avara Agreement", у: *Encyclopedia of the Holocaust,* 639-640.

[115] Yahil L., *н. д.*, 97.

[116] Binyamini, *Medinotla-yehudim* (Државе за Јевреје), Tel Aviv 1990.

[117] Michman D., „Ze'ev Jabotinsky" у 4. делу *Holocaust Historiography.*

ЗАКЉУЧАК

На почетку овог поглавља је цитиран Хилбергов опис јеврејског понашања у доба нацизма. Хилберг је говорио о „јеврејском обрасцу реаговања“ – одвраћање акције и, кад то не би успело, „аутоматско покоравање наређењима“. Такав начин понашања, карактеристичан за „јеврејске вође“, био је, по Хилбергу, „заснован на двехиљадегодишњем искуству“. Покушао сам да покажем да су ова и слични типови анализа потпуно погрешни. У предвечерје нацистичког периода – у поређењу са ситуацијом пре XVIII века – „Јевреји“ и „јудаизам“ су били из корена трансформисани и диверсификовани, баш као и традиционални ставови. У складу с тим, немогуће је јеврејском народу *per se* приписати „двехиљадегодишње искуство“ и било какав уопштени „образац реаговања“. Напротив, јеврејско понашање и реакције – различите какви су били – обликовали су услови, могућности и контексти специфични за *модерну* јеврејску историју.[118]

Сем тога, како сам покушао да покажем, погрешно је јеврејском животу током нацистичког периода прилазити једноставно као питању зверстава и реакције на та зверства. Кризна ситуација је као целина, *inter alia*, служила као нека врста лабораторије, у којој су резултати модерне јеврејске историје деловали на различитим нивоима и у различитим окружењима. Јеврејски живот за време холокауста, као и разнолики одговори на њега тада и касније, могу се правилно разумети *само* у контексту двеста година дубоких промена.

[118] За одговор Хилбергу по овом питању види: Funkenstein A., *н. д.*, 309-310.

DAN MICHMAN
Yad Vashem & Bar-Ilan University, Jerusalem

THE JEWISH DIMENSION OF THE HOLOCAUST: THE CONTEXT OF MODERN JEWISH HISTORY*

THE PROBLEM

Holocaust historiography, by now unimaginably extensive, deals with fragments or subtopics of the event itself. Few studies have been devoted to setting the Holocaust 'as a whole' within 'the singular historical context in which it was conceived and executed', as Arno Mayer put it.[1] Moreover, upon examining those studies, one discovers that what is usually being 'set in history', what is usually being explained, is the persecution of the Jews – confiscation of their property forced emigration, and, ultimately, murder. The explanations differ, variously emphasizing Hitler's desire for world domination, rabid eliminationist anti-Semitism, racism, the almost apocalyptic clash between Bolshevism and fascism, the modern bureaucratic state and econimic modernization, and modernity itself; but all these theories share on characteristic: the subject of the analysis is one-dimensional – the persecution or murder – and the explanation is placed linearly in German and/or European history. The Jews are thus perceived as an object, as 'raw material', and of minor importance in any explanation of the 'event' as such.[2]

---

* This contriburion was included into this collection with a kind permission of prof. Michman from his book, Holocaust Historiography, A Jewish Perspective. Conceptualizations, Terminology,Approaches and Fundamental Issues, Vallentine Mitchell, London, Portland, Or. This article was first published under the title 'Understanding the Jewish Dimension of the Holocaust' in J. Frankel (ed.), *The Fate of the European Jews, 1939-1945: Continuity or Contingency?,* vol 13 of *Studies in Contemporary Jewry* (New York, 1997), pp. 225-49.

[1] Mayer, *Why Did the Heavens Not Darken? The 'Final Solution' in History* (New York, 1988), p. 3. Also see my review of this book: 'The High Price of Audacity', *Holocaust and Genocide Studies,* 6, 3 (1991), pp. 293-305.

[2] See D. Michman, 'The Holocaust in the Eyes of Historians: The Problem of Conceptualization, Periodization and Explanation', *Modern Judaism,* 15, 3 (October 1995), pp. 233-64; Z. Bauman, *Modernity and the Holocaust* (Ithaca, 1989); D. Bankier, 'On Modernization and the Rationality of Extermination', *Yad Vashem Studies,* 24 (1994), pp. 109-29 (dealing with Gotz Aly and Susanne Heim's theses); and most recently, the heated debate in

As we know, however, the lot of the Jews in the various occupied countries was not identical, and it should be clear that these differences outcome resulted not only from factors relating to the Germans or to the varying interactions between the Nazi perpetrators and the local bystanders,[3] but also from the specific 'input' of the Jews themselves. Thus, if one wants to see the full picture of the Holocaust, one most avoid the historiographical pitfall of envisioning it as a elearly defined and tightly bound event comprising 'Judeocide' or persecution alone; it must be perceived as an evolving, multilayered, and multidimensional development that encompassed, among many subthemes, the continued daily life of the Jews, of Jewish society, and of Jewish institutions throughout Europe and North Africa. This aspect of the tragedy can be analysed only within the context of modern Jewish history prior to the Holocaust.

This particular issue, of course, has never been entirely neglected. Especially well known are Raul Hilberg's observations on the Jewish reaction to Nazi policies:

If we... look at the whole Jewish reaction pattern, we notice that in its two salient features it is an attempt to avert action and, failing that, automatic compliance with orders. Why is this so? Why did the Jews act in this way?... They hoped that somehow the German drive would spend itself. This hope was founded on a two-thousand-year-old experience. In exile the Jews had always, been in a minority; they had always been in danger; but they had learned that they could avert danger and survive destruction by placating and appeasing their enemies... This experience was so: ingrained in the Jewish consciousness as to achieve the force of law... A two-thousand-year-old lesson could not be unlearned; the Jews could not make the switch [to resistance when their leadership realized]... that the modern machine-line destruction process would engulf European Jewry.[4]

As we know, these statements provoked many reactions. However, without going into the details of the discussion itself, it is important to point out that Hilberg and his opponents were interested only in the Jewish response to the destructive intentions and actions of the Nazis,[5] and they all spoke in general terms about 'the Jews', 'the reactions', or 'the destruction'. Other historians, such as Yehuda Bauer, David Biale, and David Vital, have – in direct reference to Hilberg's statements – addressed the issue of the

the wake of the publication of D. J. Goldhangen's *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust* (New York, 1996).

[3] These aspects are usually emphasized to one extent or another; one of the most extreme expressions of the second approach (which stresses the role of local conditions) can be found in Helen Fein's cliometric study *Accounting for Genocide: National Responses and Jewish Victimization during the Holocaust* (New York, 1979).

[4] R. Hilberg, *The Destruction of the European Jews* (New York, 1973), p. 666.

[5] It should be noted that when Hilberg conducted his study in the first half of the 1950s, the term 'Holocaust' was not yet used in popular discourse.

political power and powerlessness of the Jews throughout the ages, and especially in modern times, trying to understand the role played by these factors in the Holocaust (as well as the role of the Holocaust in the subsequent transformation of Jewish behaviour).[6] Many other studies have described and analysed the fate of various Jewish communities under the Nazi regime, relating it, in one way or another, to the local situation existing prior to the occupation. In this context, for instance, some attention has been paid to the issue of continuity in Jewish community leadership in the pre-Nazi and Nazi periods.[7] Another corpus of historical literature has contributed much to our understanding of the history of the Jews in the twentieth century, especially in the period between the two world wars.[8]

In a somewhat different realm, certain traditional Jewish religious metahistorical approaches – by leading *haredi* (ultra-Orthodox) rabbis one of the hand, and by the Nobel Prize laureate Shmuel Yosef Agnon on the other – have emphasized the causal role of Jewish sin in invoking the Holocaust (be it secularization and the embrace of Enlightenment; the internal enmity pitting Jew against Jew; or Zionist drive for man-made and hence premature redemption), 'the Holocaust' being perceived in this context as God's wrath.[9]

But historiographical attempts to examine how major developments in modern Jewish history actually influenced the lot of the Jews during the Holocaust period have not been undertaken, and the Holocaust tends to be presented – even in comprehensive studies of modern Jewish history – as a distinct theme, not really interwoven into the larger fabric. Shmuel Et-

---

[6] Y. Bauer, *The Jewish Emergence from Poiuerlessness* (Toronto, 1979); D. Biale, *Power and Powerlessness in Jewish History* (New York, 1986); D. Vital, Tower, Powerlessness and the Jews', *Commentary,* 89, 1 (1990), pp. 23-8.

[7] See, for example, S. Esh, 'Nituq u-retzifut be-va'adei ha-qehilot ba-tequfah ha-natzit' (Discontinuity and continuity in the community councils during the Nazi era)/ in his '*Iyyunim be-heqer ha-shoah ve-yahadut zemaneinu* (Jerusalem, 1973), pp. 292-5; and I. Trunk, *Judenrat* (New York, 1972), esp. ch. 2.

[8] The literature is so extensive and encompasses so many countries that it would be pretentious to offer even a basic list. Several works are mentioned in notes 23-5 below. See also the articles by Mordechai Breuer, Gershon Bacon, Emanuel Melzer, Jerzy Tomaszewski, and Symon Rudnicki in Y. Gutman (ed.), *Major Changes within the Jewish People in the Wake of the Holocaust* (Jerusalem, 1996), and the sections on the interwar period in each volume of *Pinqas ha-qehilot* (Record books of Jewish communities) (Jerusalem, 1972-99), 15 vols.

[9] For *haredi* attitudes, see Y. Schwartz and Y. Goldstein, *Shoah: A Jewish Perspective on Tragedy in the Context of the Holocaust* (New York, 1990), parts 2 and 4; and (Anonymous), 'Mi ke-amkha yisrael, goy ehad ba-aretz' (Who is like Your people Israel, a single nation on the earth), *Toda'a* (leaflet of Lithuanian *haredi* circles con taining a discussion of the weekly Torah portion and distributed in synagogues), no. 277 (*Parashat Korah* 5757/June 1996). On Agnon's view of the Holocaust, see H. Weiss, 'Agnon ve-ha-shoah' (Agnon and the Holocaust), in W. Z. Bacharach, D. Carpi, D. Michman, and J, Baumel (eds), *Ot* (Ramat Gan, forthcoming).

tinger, for instance, who in the late 1960s contributed the section on the modern period to Haim Hillel Ben-Sasson's *A History of the Jewish People,* sandwiched the chapter The second World War and the Holocaust' between two chapters on the development of the Zionist movement; and in the part entitled The Holocaust in Jewish History's he discussed only the uniqueness of the Holocaust in the annals of persecution, the attitude of the European states and churches towards the fate of the Jews, and the meaning of the Holocaust as having 'destroyed European Jewry, which until the outbreak of the Second World War, had been the largest concentration of Jews in the World'.[10]

Thus, the challenge posed by Yehuda Bauer in the first volume of the series *Studies in Contemporary Jewry* – that the Holocaust 'be dealt with within the context of Jewish life in our era'[11] – has yet to be met. It is the purpose of this article to do no more than shed some light on the broader issues involved in this particular form of contextualization.

MAJOR FACTORS IN MODERN JEWISH HISTORY

My starting point will be a definition of the Jews on the eve of the modern era: in the seventeenth century. Jewry was perceived at that time by its members as well as by the surrounding population as a nation defined by its *religion* (meaning both that this was a corporate group belonging to a singular faith whose basic rules were unanimously accepted, and that the religion itself had a national character);[12] as a *people* living dispersed in

[10] See H. H. Ben-Sasson (ed.), *A History of the Jewish People* (Cambridge, MA, 1976), pp. 1017-39, esp. 1033-5 (original Hebrew edition: *Toledot yisrael ba-et ha-hadasha* (Tel Aviv, 1969), pp. 297-318; quotation from p. 313).

[11] Bauer, The Place of the Holocaust in Contemporary History', in J. Frankel (ed.), *Ostjuden in Central and Western Europe,* vol. 1 of *Studies in Contemporary Jewry* (Bloomington, IN, 1984), pp. 220-1.

[12] This understanding or definition of Jewish identity has recently been disputed, mainly by the so-called post-Zionists, among them sociologists and some historians. Under the impact of the writings of Benedict Anderson and Eric I. Hobsbawm on nationalism (for example, their introduction of concepts of 'imagined communities' and 'invented traditions' in *Imagined Communities* (London, 1991) and *Nations and Nationalism since 1780* (New York, 1991)), some post-Zionist scholars maintain that no Jewish nationhood existed after the destruction of the Second Temple, and that Jewish communities thereafter must be perceived merely as religious denominations that were parts of the mosaic of local societies. See D. Michman, 'Los "demoledores del sionismo": En derredor de la ideologia "post-sionista" en la actual sociedad israelf, *Didlogo,* 20, 26 (1995), pp. 33-40; D, Michman, '*Post-tziyonut' ve-shoa: ha-pulmus ha-tzibburi ha-yisra'eli be-nosse ha-'post-tziyonut' ba-shanim 1993-1996, u-meqomah shel sugyat ha-shoa bo* ('Post-Zionism' and the Holocaust) (Ramat Gan, 1997), pp. 11-26; *History and Memory,* 7,1 (Spring-Summer 1995, special issue: 'Israeli Historiography Revisited'); and, most recently, D. Efrati, 'Veshuv: hadash asur?' (Once more: is the new forbid den?), *Meimad,* 7 (May-June 1996), pp. 26-7.1 believe, however, that

many countries; and as a corporate group organized in communities with a special legal, and partly autonomous, status. Most of these communities were governed by certain broadly similar bodies – the lay community councils supplemented by the spiritual authority of the rabbis.[13]

A set of developments throughout the eighteenth and nineteenth centuries transformed Jewry entirely in every aspect. These developments included emancipation; secularization (scepticism, agnosticism, atheism); democratization; economic modernization; migration; modern national awareness; and modern anti-Semitism. Interacting, they radically changed the modes of Jewish self-organization, self-understanding, and cohesion, producing the Jewish world that from 1933 onwards had to face the Nazi threat. How, in more concrete terms, did these trends make their impact felt? Some specific details are needed.

The emancipation of the Jews, a legal process set in motion late in the eighteenth century, gradually spread and became accepted everywhere in Europe and the Western world by the end of World War I. Even though the process differed radically from country to country depending largely on the extent of secularization,[14] the acceptance of the Jews into the given national society always meant that the community lost its status as an autonomous legal entity. The communal organization turned into a (largely or totally) voluntary one, and the grip of the Jewish leaders and rules over the individual Jew were markedly loosened. The paths to acculturation and integration into the majority society now opened wide. In consequence, the Jews' interest in the wellbeing and fate of the dominant society and strata grew steadily; this fact tended to reduce what had been an almost exclusive involvement in the Jewish community. The shift of interest found expression, among other things, in the adoption of the dominant language in place of the Jewish one (usually Yiddish). The success of the entire process of emancipation and integration – often referred to by the vague term 'assimilation' – would define to what – extent Jews developed faith in the good intentions of the local authorities.

---

this view is untenable, as it counters mounting historical evidence of the Jewish self-perceprtion throughout late antiquity and the Middle Ages. See, for instance, E. Schweid, *Le'umiyut yehudit* (Jewish nationalism) (Jerusalem, 1972), pp. 21-32; A. Funkenstein, *Perceptions of Jewish History* (Berkeley, CA, 1993), pp. 1-3; B. Isaac, 'Ethnic Groups in Judaea under Roman Rule' and A. Oppenheimer, 'Ethnic Groups and Religious Contexts in the Talmudic Literature', both in A. Kasher and A. Oppenheimer (eds), *Dor Le-Dor: From the End of Biblical Times Up to the Redaction of the Talmud. Studies in Honor of Joshua Efron* (Jerusalem, 1995), pp. 201-8,209-14; as well as the depiction of the communication web among Jews on the eve of the modern period in S. Menache, *Communication in the Jewish Diaspora in the Pre-Modern World* (Leiden, 1996).

[13] J. Katz, *Masoret u-mashber: ha-hevrah ha-yehudit be-motza'ei yemei ha-bei-nayim* (Tradition and crisis: Jewish society after the Middle Ages) (Jerusalem, 1963), pp. 11-18.

[14] See P. Birnbaum and I. Katznelson (eds), *Paths of Emancipation* (Princeton, 1995).

We know, of course, that there were many obstacles: that social emancipation did not proceed as fast as legal emancipation; and that even the path towards legal emancipation was 'tortuous and thorny'.[15] Nevertheless, the Jews' identification with the society and state – and the influence of the majority culture on the Jews – grew everywhere. Consequently, Jews in large measure adopted the local characteristics and mentality.[16] This chain of development brought with it the emergence, first, of the well-known schism between *Westjuden* and *Ostjuden,* basically deriving from the differing pace of emancipation;[17] and, second, of the even more specific subdivision between Jewish communities in different countries: 'French', 'German', 'Dutch', 'Hungarian' Jewry, as the case might be, or even sub-subdivisions within one country between various Jewish groups with different historical backgrounds.[18] Additionally, there were the conversions: even though legal emancipation advanced, the 'secularized' surrounding societies remained basically Christian; consequently, conversion – usually without turning into a practising Christian – served to advance integration.[19]

All these developments confronted Jews with the basic question of the modern period: their own group identity. And, from the point of view of integration into a civil – but national – society, the most obvious answer

[15] R. Riirup, 'The Tortuous and Thorny Path to Legal Equality – "Jew Laws" and Emancipatory Legislation in Germany from the Late Eighteenth Century', *Leo Baeck Institute Year Book,* 31 (1986), pp. 3-33.

[16] On the problematic nature of this issue, see M. R. Marrus, *The Politics of Assimilation* (London, 1971), esp. pp. 2-3.

[17] See Katz, 'From Ghetto to Zionism, Mutual Influences of East and West', in I. Twersky (ed.), *Danzig, Between East and West: Aspects of Modern Jewish History* (Cambridge, MA, 1985), pp. 37-48.

[18] See, for instance (regarding the Netherlands), D. Michman, 'Migration versus "Species Hollandia Judaica": The Role of Migration in the Nineteenth and Twentieth Centuries in Preserving Ties between Dutch and World Jewry', *Studia Rosenthaliana,* special issue published with vol. 23, no. 2 (Fall 1989), pp. 56-64; (regarding France), S. Schwarzfuchs, 'L'apparition du Judaisme Alsacien et la revolution Franchise', *Yod,* 27-8 (1988), pp. 21-6, and V. Caron, 'Between France and Germany: Jews and National Identity in Alsace-Lorraine, 1871-1918' (PhD dissertation, Columbia University,; 1983); (regarding heartland Hungary), E. Mendelsohn, *The Jews of East Central Europe between the World Wars* (Bloomington, 1987), pp. 85-128. The situation in other eastern European countries was more complex; nevertheless, the same process affected many Jews, albeit to a lesser extent. Thus, Mendelsohn emphasizes that 'one cannot speak of a single "Polish Jewry" in the interwar period, just as one cannot speak of a single "Czechoslovak Jewry", "Romanian Jewry", or "Latvian Jewry"', (Mendelsohn, *The Jews of East Central Europe,* pp. 17-18).

[19] The conversions of Heinrich Heine and Gustav Mahler are, of course, well known. But the process was much broader. See J. Katz, 'Religion as a Uniting and Dividing Force in Modern Jewish History', in his *Jewish Emancipation and Self-Emancipation* (Philadelphia, 1986), pp. 20-33; T. E. Endelman, *Radical Assimilation in English Jewish History, 1656-1945* (Bloomington, 1990); C. S. Heller, *On the Edge of Destruction: Jews of Poland between the Two World Wars* (Detroit, 1994), ch. 6.

(if one wanted to remain Jewish and to adhere to some form of Jewishness) was to abolish or minimize the national aspect of Judaism. This led many to define Judaism in strictly religious terms, as was demonstrated both in the different branches of reformed Judaism and in neo-Orthodoxy.[20] In fact, the trend was triggered not only from within Jewish society but by the states themselves: envisioning the continuation of Jewish existence only within the parameters of religion, they pressed to create national organizational frameworks for the 'Jewish Church' or the 'Mosaic religion' that they could supervise and with which they could negotiate (the Consistoire in France and Belgium or the Israelietische Kerkgenootschappen in the Netherlands). This, of course, was the background to the new terminology that emerged in the nineteenth century: *Israeliten* in German and Dutch; *Israelites* in French.[21] Many Jewish communities, in this context, not only became voluntary organizations, but also changed their nature and limited their activities to the 'religious domain', which could, at most, include certain cultural and social issues[22] (only interwar Poland and the Baltic states presented a somewhat different, more national and political type of Jewish community).[23] At this stage, Jewish communities increasingly tended to divide themselves along state or national lines, even at the levels of custom *(minhag)* and rabbinical authority.[24]

Religious scepticism developed *pari passu* with emancipation and democratization. It affected Jewish society first and foremost by subverting the traditional basis for Jewish existence: the definition of Judaism and Jewry (and hence Jewish cohesion) in terms of heavenly writ. This subversion, in turn, translated into an erosion of the authority of traditional Jewish institutions and leaders, such as the synagogue and the rabbi, inevitably encouraging the individualization and atomization of Jewish society. The growth of scepticism was especially problematic in combination with the emancipation process. As we have seen, an emancipated *Israelit* could define himself as a German (or French, or Dutch, or Hungarian) natio-

[20] See M. A. Meyer, The Origins of the Modern Jew: Jewish Identity-and European Culture in Germany, 1749-1824 (Detroit, 1967); M. Breuer, Jüdische Orthodoxie im Deutschen Kaiserreich 1871-1918: Sozialgeschichte einer religiosen Minderheit (Frankfurt, 1986).

[21] On Germany, see Meyer, *Origins of the Modern Jew,* on France, see J. R. Berkovitz, *The Shaping of Jewish Identity in Nineteenth-Century France* (Detroit, 1989), esp. part 4.

[22] See R. Liberles, 'Emancipation and the Structure of the Jewish Community in the Nineteenth Century', *Leo Baeck Institute Year Book,* 31 (1986), pp. 51-67.

[23] Heller, *On the Edge of Destruction,* pp. 162-8; but note her emphasis on the inter nal schisms in the *kehilla* and the loss of authority as compared with other organizational structures. See also S. D. Kassow, 'Community and Identity in the Interwar *ShtetV,* in Y. Gutman, E. Mendelsohn, J. Reinharz, and C. Shmeruk (eds), *The Jews of Poland between Two World Wars* (Hanover, NH, 1989), pp. 207-8.

[24] See J. R. Berkovitz, The French Revolution and the Jews: Assessing the Cultural Impact', *American Jewish Studies Review,* 20, 1 (1995), p. 83.

nal adhering to the *israelitische (or mosaische) Kultus* – but what if he was an atheist as well?

This situation gave rise to a new, albeit very vague, form of Jewish identity: one expressed in modern forms of philanthropy. From about the mid-nineteenth century, national and international Jewish organizations dedicated to philanthropic aid sprouted everywhere in emancipated Jewish settings (many of the best-known organizations – the Alliance Israelite Universelle, the Joint Distribution Committee, and ORT – still exist today).[25] These functioned independently of the communities, and many of them became quite powerful. On the one hand, they contributed to the decomposition of former modes of *organization; on the other, they gave rise to new kinds of leadership and created new bonds among Jews, both within local Jewries and worldwide.*

The issue of atheism/emancipation and its relation to the search for an interpretation of Jewish identity took on a special dimension during the interwar period in the Soviet Union. Under the distinctive circumstances of the Soviet Union, the former Jewish modes of organization could not survive. Nonetheless, some alternative means allowing for adherence to Jewishness were pursued.[26]

But the confrontation of 'atheization' with the question of Jewish identity led to two further developments. First, there was the rise of Orthodoxy. From the second quarter of the nineteenth century, Jews who remained committed to religious observance began to close ranks and strengthen themselves both ideologically and organizationally versus the 'assimilationists', with their growing influence and power. This meant that, for those who remained religious, the authority of the rabbis and the halakhah became – voluntarily – increasingly dominant in every aspect of life.[27]

The second development was the emergence of modern Jewish nationalism. If increasing numbers found themselves alienated from Judaism as a religious faith, they still retained the option of redefining Jewishness in

[25] For an excellent analysis of this development, see J. Toury, 'Irgunim yehudiyim ve-hanhagotehem be-artzot ha-emantzipatziyah' (Jewish organizations and their leadership in the emancipated countries), *Yalqut Moreshet,* 2, 4 (July 1965), pp. 118-28. Toury's description focuses on Germany, but it is applicable to other countries as well. On the centrality and extent of philanthropy in Jewish life, see, for instance, two examples – for the Netherlands, *Jaarboek* (van de Centrale Organisatie voor de religieuze en moreele verheffing van de Jooden in Nederland) *van 5674* (Amsterdam, 1913-14); and for the United States, B. D. Bogen, *Jewish Philanthropy: An Exposition of Principles and Methods of Jewish Social Service in the United States* (New York, 1917).

[26] Y. Gilboa, 'Ha-tarbut ha-ivrit bi-vrit ha-mo'atzot, me-reshit ha-mishtar ha-sovyeti 'ad sof shenot ha-esrim' (Hebrew culture in the Soviet Union from the beginning of the Soviet regime until the end of the 1920s) (PhD dissertation, Tel Aviv University, 1975).

[27] J. Katz, *Goy shel Shabbat* (The Shabbes goy) (Jerusalem, 1983), pp. 180-2; G. Bacon, 'Agjidath Israel in Poland, 1916-1939: An Orthodox Jewish Response to the Challenge of Modernity' (PhD dissertation, Columbia University, 1979); Bacon, *The Politics of Tradition: Agudat Yisrael in Poland 1916-1939* (Jerusalem, 1996), esp. ch. 3.

terms of secular Jewish culture and/or national consciousness. And indeed, such answers – in various competing forms: autonomism, territorialism, Zionism – emerged during the second half oi the nineteenth century and were even partially implemented before World War II.[28] Clearly, the emergence of these new interpretations of Judaism not only derived from internal Jewish processes but was encouraged by the rise of nineteenth-century European national movements (especially influential were the examples of 'classical' nations now resurrected – the Greeks and the Italians, with whom the Jews, descendants of another ancient nation, could identify) and by modern anti-Semitism, whose intensity and widespread acceptance in the period of 'progress' were all the more shocking. The new ideologies created their own organizational structures, which tended – by the nature of their national Jewish outlook – to be worldwide and not dependent on what remained of the community structure.

And then, of course, there was migration, yet another factor of major importance. True, migration had been a constant ingredient in Jewish existence and perseverance throughout Jewish history. However, the huge migrationary waves starting in the second half of the nineteenth century, after the division of world Jewry into different local 'types' and after the development of the philanthropic ethos, had a qualitatively different impact from those of earlier times. These mass movements of people from the 1880s until World War I, in the aftermath of the war, and in the 1930s – all resulting from economic misery *limited social and economic options in eastern Europe, population growth, wars, and persecutions – triggered the creation of an additional type of Jewish organization dedicated to aid for migrants and refugees. Such organizations could be local in focus (their activities limited to a particular destination or transition country) or international (e.g., HIAS, JCA, and Emigdirekt, three organizations that later merged and established HICEM).*[29]

But, within the specific geographic context of the Holocaust, I should like to emphasize the impact of migration within Europe, from the east westwards. Thus; *Ostjuden* – mainly Polish, but also Hungarian and Romanian, for example, with different traditions and with experiences different from those of the *Westjuden* in their relationship with the authorities – settled

[28] On the short-lived experiments in nonterritorial national Jewish autonomy in eastern Europe, see Mendelsohn, *The Jews of East Central Europe,* pp. 32-9,133-8, 152-7, 219-24, 246-7, 257. Territorial proposals were legion: one imposed experiment was the Soviet 'Jewish' autonomous region of Birobidzhan.

[29] See D. Michman, 'Migration versus "Species Hollandia Judaica"', pp. 61-6; Y. Bauer, *My Brother's Keeper: A History of the American Jewish Joint Distribution Committee 1929-1939* (Philadelphia, 1974); M. Wischnitzer, *Visas to Freedom: The History of HIAS* (Cleveland, 1956). The name HICEM was formed from the abbreviations of the names of its three founding organizations: HIAS, JCA – that is, the Jewish Colonization Association – and Emigdirekt.

in Germany, Austria, Belgium, and France. They created their own organizations and reacted in their own way to certain developments. Tensions and animosities between the different groups in the western European countries increased.[30] Nevertheless, in spite of the antagonisms, aid to the newcomers was still extended on a considerable scale, and this fact tended to slow down the integration of the Jewish 'old-timers' into general society, especially in the 1920s and the 1930s, as Gentile society perceived both groups as belonging to one and the same foreign entity. Indeed, the aid extended to the migrants and refugees actually renewed contacts between Jewish groups that had grown apart in the preceding period?[31]

The democratization of European political life was another crucial factor in the transformation of Jewish life. As the Jews became increasingly interested in the life of the surrounding society – in western Europe as part of the emancipation process and in eastern Europe even before having achieved full legal emancipation – they adopted and internalized the emerging rules of political activity. In the western European countries, Jews joined progressive parties that sought to apply the logic of integration to the fullest extent;[32] in tsarist Russia before World War I, and even more so in Poland during the interwar period, a significant number of Jews tended to join left-wing revolutionary parties in order to achieve real emancipation in a just society of the future. But the Jews also established their own parties, which reflected a wide range of differing interpretations of contemporary Judaism.[33] The loyalties of Jews were thus everywhere split, as were their various leaderships.

---

[30] Greilsammer, 'Challenges to the Institutions of the Jewish Community of France during the Nineteenth and Twentieth Centuries', in S. A. Cohen and E. Don-Yehiya (eds), *Conflict and Consensus in Jewish Political Life,* vol. 2 of *Comparative Jewish Politics* (Jerusalem, 1986), pp. 41-6; S. Volkov, 'The Dynamics of Dissimilation: Ostjuden and German Jews', in J. Reinharz and W. Schatzberg (eds), *The Jewish Response to German Culture – From the Enlightenment to the Second World War* (Hanover, NH, 1985), pp. 195-211; and S. E. Aschheim's masterly *Brothers and Strangers: The East European Jew in German and German Jewish Consciousness, 1800-1923* (Madison, 1982).

[31] See, for instance, V. Caron, 'The Politics of Frustration: French Jewry and the Refugee Crisis in the 1930s', *Journal of Modern History,* 65 (June 1993), pp. 311-56; K. Voigt, 'Jewish Refugees and Immigrants in Italy, 1933-1945', in I. Herzer (ed.), *The Italian Refuge: Rescue of Jews during the Holocaust* (Washington, DC, 1989), pp. 153-8; D. Michman, 'Temurot be-yahasam shel ha-holandim la-yehudim erev ha-shoa' (Changes in the attitude of the Dutch toward the Jews on the eve of the Holocaust), in J. Michman (ed.), *Mehqarim al toledot yahadut holand,* vol. 3 (Jerusalem, 1981), pp. 247-62.

[32] J. C. H. Blom and J. J. Cahen, 'Joodse Nederlanders, Nederlandse joden en joden in Nederland (1870-1940)', in J. C. H. Blom, R. G. Fuks-Mansfeld, and I. Schoffer (eds), *Geschiedenis van de Joden in Nederland* (Amsterdam, 1995), pp. 278-82; P. Birnbaum, 'Between Social and Political Assimilation: Remarks on the History of the Jews in France', in Birnbaum and Katznelson, *Paths of Emancipation,* pp. 115-21.

[33] E. Mendelsohn, *On Modern Jewish Politics* (New York and Oxford, 1993); J. Frankel, *Prophecy and Politics: Socialism, Nationalism, and the Russian Jews, 1862-1917* (Cam-

Finally, mention must be made of economic modernization: the Industrial Revolution and its after-effects. Many Jews benefited from this process and were quick to make the most of new opportunities. As a direct result, however, they often tended to become very visible professionals and entrepreneurs – socio-economic functions that were identified with breakneck change. Consequently, Jews became a preferred target of movements opposing modernity and modernization (or, at least, the ways in which modernization had developed).[34] The combined processes of socio-economic development and migration additionally encouraged the intensive urbanization of the Jews,[35] while industrialization caused a significant proletarianization among the Jewish masses, particularly in tsarist Russia and in interwar Poland, but also in several western European countries (Great Britain, the Netherlands, France, Belgium). Consequently, all varieties of socialism found willing ears in Jewish society, and socialism became a decisive factor in Jewish politics.[36]

To sum up, then, one can say that, on the eve of the Nazi era, Jews were still everywhere a distinct group, with many social and cultural threads connecting them with each other, both within their own countries and internationally.[37]

However, the former structures of Jewish life had almost entirely atrophied; the old patterns of leadership had lost their hold; a wide variety of new political elites had emerged and – most important – there was no

bridge, 1981); G. Bacon, 'Prolonged Erosion, Organization and Reinforcement: Reflections on Orthodox Jewry in Congress Poland (Up to 1914)', in Gutman, *Major Changes within the Jewish People,* pp. 71-91, esp. 88-90.

[34] F. Stern, The Burden of Success: Reflections on German Jewry', in his *Dreams and Delusions: The Drama of German History* (New York, 1989), pp. 102-9; W. Jochmann, *Gesellschaftskrise und Judenfeindschaft in Deutschland 1870-1945* (Hamburg, 1988), pp. 94-5; Katz, *Sinat yisrael: mi-sinat ha-dat li-shelilat ha-geza* (Hatred of the Jews: from hatred of the religion to rejection of the race) (Tel Aviv, 1979), pp. 278-9.

[35] E. Friesel, *Atlas of Modern Jewish History* (New York, 1990), pp. 12-15.

[36] See Frankel, *Prophecy and Politics;* E. Shaltiel (ed.), *Yehudim bi-tenu'ot mahapkhaniyot* (Jews in revolutionary movements) (Jerusalem, 1982); R. van Doorslaer, 'Kinderen van het getto: Joodsie immigratie en communisme in Belgie, 1925-1940' (PhD dissertation, University of Ghent, 1990); R. van Doorslaer, 'Les enfants du ghetto. 1/immigration juive Communiste en Belgique et la quete de la modernite (1925-1940)', in *Les Juifs de Belgique. De Immigration an Genocide 1925-1945* (Brussels, 1994), pp. 59-77; N. L. Green, 'The Contradictions of Acculturation: Immigrant Oratories and Yiddish Union Sections in Paris before World War Y, in F. Malino and B. Wasserstein (eds), *The Jews in Modern France* (Hanover, NH and London, 1985), pp. 54-77.

[37] For a balanced view of the conflicting historiographical approaches, either over emphasizing Jewish cohesion or insisting on the nonexistence of any national traits or bonds, see S. Volkov, 'Ha-yehudim be-hayei haamim: sippur leumi o historiya meshulevet' (The Jews in the lives of the nations: national story or integrated history?), *Zion,* 61,1 (1996), pp. 91-111; see also the picture that emerges from the articles in J. Frankel and S. J. Zipperstein (eds), *Assimilation and Community: The Jews in Nineteenth-Century Europe* (Cambridge, 1992).

longer any central and commonly accepted source of authority. Moreover, there was no longer any consensus as to what 'Judaism' and 'Jewishness' meant, or what would constitute the ideal future for the Jews.

THE IMPACT OF MODERN JEWISH HISTORY ON THE LIVES AND FATE OF THE JEWS DURING THE NAZI PERIOD

One fact thus stands out very clearly: in contrast to the anti-Semitic and Nazi perception of the Jews as an internationally orchestrated, well-organized people based on race and having clear goals,[38] the true situation was one of disunion and lack of common purposes. This discrepancy between the Nazis' myth about the Jewish people and reality would be fatal for the Jews. But, as we have seen, the fact of disunion was only one aspect – and a multif aceted one at that – of Jewish existence on the eve of the Nazi period.

Within the limits of this article it is impossible to touch upon the entire range of consequences produced during the Holocaust by the characteristics of modern Jewish history described above. I will, however, focus on several cardinal issues.

Integration

As we have seen, emancipation had furthered integration of Jews into surrounding societies. This process had several results. First, Jews in a number of western European states tended to cling fiercely to their newly acquired status as citizens, identifying with their states and/or societies even when they encountered the demise of democracy and liberalism. Thus, before and even more so after the ascendancy of National Socialism in 1933, several Jewish groups in Germany – Hans Joachim Schoeps' *Der Deutsche Vortrupp* (The German Vanguard) and Max Naumann's *Verband nationaldeutsehen Juden* (Union of German-national Jews) – tried to combine *volkisch* nationalism with Jewishness, despite the Nazi rejection of

[38] See, for instance, Hitler's statements in his first political memorandum on 16 September 1919 (quoted in E. Deuerlein, *Der Aufstieg der NSDAP in Augenzeugenberichten* (Miinchen, 1978), p. 91), in his *Mein Kampf* (relevant extracts in English in Y. Arad, Y. Gutman, and A. Margaliot (comps), *Documents on the Holocaust* (Jerusalem, 1981), pp. 234), in his well-known speech before the Reichstag on 30 January 1939 (Arad, Gutman, and Margaliot, *Documents,* pp. 134-5), and in his political testament of 29 April 1945 (Arad, Gutman, and Margaliot, *Documents,* pp. 162-3). For the same view as held by the Jewish Department (11/112) of the SD and used by it for operational anti-Semitic pur poses, see M. Wildt (ed,), *Die Judenpolitik des SD 1935 bis 1938: Eine Dokumentation* (München, 1995), esp. pp. 94-105.

the Jews.[39] Similarly, members of the Consistoire (the official organization of the nonimmigrant French Jews) and Chief Rabbi Isaie Schwartz continued to declare their full loyalty to the Petain regime not only in 1940 but also in 1941, when a series of anti-Jewish steps had already been taken by the Vichy government and its close alliance with the Germans had become clear.[40] Such attitudes usually faded away after a short dose of Nazi rule, but not always.

More significant was the legalistic approach of the Jews in those countries that had granted them far-reaching emancipation and their (firm faith in their progressive compatriots – governments, political parties, and individuals – who they were sure would fight with them for their rights and aid them when needed. Such an attitude, seen in retrospect, bred naive behaviour and expectations. In one instance, reacting to the Zionist call for 'Jewish self-help' *(Jüdische Selbsthilfe)* published in *the Jüdische Rundschau* the day after Hitler's appointment as chancellor of the Reich, the *Jüdisch-liberale Zeitung* demanded 'cooperation with all the more noble parts of the non-Jewish German population... who suffer no less than we do'.[41] In the proclamation of the *Reichsvertretung der Juden in Deutschland* upon its establishment in September 1933, its leaders declared that 'we hope for the understanding assistance of the authorities, and the respect of our Gentile fellow citizens, whom we join in love for, and loyalty to, Germany'.[42] The Orthodox Jews in Germany went even further, declaring in their October 1933 memorandum to Hitler that 'Orthodox Jewry is unwilling to abandon the conviction that it is not the aim of the German government to destroy the German Jews. Even if some individuals harbour such an intention, we do not believe that it has the approval of the Führer and the government of Germany.'[43] At the time, despite the horrors already experienced in 1933, this was not mere flattery; it was simply

[39] G. L. Mosse, *Germans and Jews* (London, 1971), pp. 105-15; A. Margaliot, *Beyn hatzala le-avdan* (Between rescue and ruin) (Jerusalem, 1990), pp. 165-82.

[40] R. I. Cohen, 'Dat u-moledet: Le-darkah shel ha-konsistoria ha-merkazit be-tzarefat bi-tqufat milhemet ha-olam ha-shniya' (Religion and fatherland: the central consistory in France during the Second World War), in S. Almog et al. (eds), *Beyn yisrael la-umot* (Between Israel and the nations) (Jerusalem, 1987), pp. 309-12; R. I. Cohen, 'The Jewish Community of France in the Face of Vichy-German Persecution: 1940-44', in Malino and Wasserstein, *The Jews in Modern France,* pp. 180-213, esp. 185-6.

[41] Jüdisch-liberale Zeitung, 15 February 1933; quoted by Y. Ben-Avner, Vom orthodoxen Judentum in Deutschland zwischen zwei Weltkriegen (Hildesheim, 1987), p. 28.

[42] *Jüdische Rundschau,* 78 (29 September 1933), quoted in Arad' Gutman, and Margaliot, *Documents,* p. 58. For a similar approach by the Reichsbund jüdischer Frontsoldaten, see U. Dunker, *Der Reichsbund jüdischer Frontsoldaten 1919-1938* (Düsseldorf, 1977), pp. 113-53.

[43] Yad Vashem Archives, JM/2462, and the collection 'German Orthodoxy' in the library of the Institute for Research on Diaspora Jewry in Modern Times, Bar-Ilan University, 9/162.

hard for Jews to believe that a modern government in the twentieth century had so firmly turned its back on a group that was so anxious to integrate.

A similar Jewish reaction was to be found in the Netherlands in 1940. After the German invasion, the Dutch government and Queen fled the country, and a forum of senior civil servants (College van Secretarissen-Generaal) served as a substitute government under the Nazi occupation authorities. Judge Lodewijk E: Visser, the Jewish head of the Supreme Court, had been removed from his position (his fellow judges did not protest) in the wake of German legislation forbidding the employment of non-Aryans in the public sector. In December 1940, he accepted the chairmanship of the Jewish Coordinating Commission *(Joodsche Coordinatie-Commissie),* a voluntary body claiming to represent Dutch Jewry. This organization, however, had differences with the Jewish Council (Amsterdam *Joodsche Raad*) – which was established two months later – over the issue of how to lead the Jewish community properly. The *Joodsche Coordinatie-Commissie's* stance was that, being equal citizens, the Jews should conduct all business with the German authorities only *through* the Dutch authorities, and not directly. In other words, Visser assumed that the Dutch would be willing to fight for the principles of emancipation at a time of crisis. Despite his efforts, the Dutch authorities did not live up to his expectations.[44]

Dutch Jews were also disillusioned by the stand of the Dutch Union *(Nederlandsche Unie),* a movement created in the summer of 1940 by Dutch Gentiles eager to find some suitable response to the new situation. The movement, perceived as an expression of patriotism versus the occupation, gained much support among the Dutch during the first months of its existence, and was joined by Jews as well. But its protests against the persecutions were minimal.[45] Finally, the Jews' excessive faith in legalism was demonstrated in 1941, when Dutch Jews were ordered to register for a special Jewish census: the number of people who decided not to appear was almost nil.[46] Similar reactions could be found among integrated Jews in other western and central European countries, such as Belgium, France, and Hungary[47] – and not only there. Poland, too, was home to a special brand of Jewish 1 'assimilationists' who both adhered to some form of Ju-

[44] See J. Michman, The Controversial Stand of the *Joodsche Raad* in the Netherlands: L. E. Visser's Struggle', *Yad Vashem Studies,* 10 (1974), pp. 9-68; L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog,* vol. 5 (The Hague, 1974), pp. 508-28, 573-83.

[45] L. de Jong, *Koninkrijk,* vol. 4 (The Hague, 1972), pp. 766-8.

[46] Ibid., pp. 874-6; Statistiek der Bevolking van Joodschen Bloede in Nederland (The Hague, 1942).

[47] See R. Braham and N. Katzburg, *Toledot ha-shoa: hungariyah* (History of the Holocaust: Hungary) (Jerusalem, 1992), pp. 208-9, 335.

daism and perceived themselves as full Poles, and who did not abandon this approach even during the Nazi persecutions. Janusz Korczak is one of the most illuminating examples of this tendency.[48]

The granting of formal equality and the integration of the Jews into the general ranks of society took on special significance in the German-occupied territories of the USSR, both in the Soviet Union proper and in the territories occupied by it in 1939. – The fact that the Soviet regime had crushed the former Jewish organizational infrastructure made Jews all the more dependent on Gentile society. Expectations of 'fraternity' were perhaps lower than in many other countries because Jews were aware that Soviet rule had not profoundly changed old attitudes; nevertheless, such expectations did exist, especially as many Jews had become active in administrative functions and in the Communist Party.[49] But the special fate awaiting the Jewish population at Nazi hands was not acknowledged by the Soviet authorities on the official level; and on the pragmatic level – especially insofar as assistance from the partisan movement was required – Jews usually encountered intense anti-Semitism, a lack of special efforts on their behalf, and, not uncommonly, violent enmity (though it should be added that some Jews did find their way into communist partisan units).[50]

As described above, Jews had become heavily involved in socialist and communist movements in every Jewish setting. This involvement has to be understood as part of the Jews' longing for full emancipation – which they felt had not yet been achieved – in a just society to come. Many of the left-wing Jewish activists remained true to this goal even after being confronted with Nazi anti-Semitic atrocities, continuing to believe that the general liberation would also redeem the Jews, such that no separate Jewish resistance organization was needed. Thus, many Jews under Nazi rule in such countries as Poland, France, Belgium, Germany, and the Netherlands continued to act within and as part of various left-wing movements (some even joined those movements during this period) and did not abandon them for Jewish organizations.[51] Such a situation might not be surpri-

---

[48] See A – Guterman, 'Al ba'ayat zehuto ha-leumit shel Janusz Korczak' (On the problem of Janusz Korczak's national identity), *Yalqut Moreshet,* 50 (April 1991), pp. 61-71.

[49] B. Pinchuk, Yehudei berit ha-mo'atzot mul penei ha-shoa (The Jews of the Soviet Union facing the Holocaust) (Tel Aviv, 1979); D. Levin, Tequfah be-sograyim, 1939-1941: temurot be-hayei ha-yehudim ba-ezorim she-supehu li-vrit ha-mo'atzot bi-tehilat milhemet ha-olam ha-sheniya (A period in brackets: the Jews in the Soviet-annexed territories 1939-41) (Tel Aviv, 1989), esp. ch. 2 (partial English translation by N. Greenwood, The Lesser of Two Evils: Eastern European Jewry under Soviet Rule, 1939-1941 (Philadelphia, 1995)).

[50] M. Altshuler, 'Soviet Union', in *Encyclopedia of the Holocaust* (New York, 1990), pp. 1383-90 (esp. 1384).

[51] S. Krakowski, *Lehimah yehudit be-polin neged ha-nazim* (Jewish armed resistance in Poland against the Nazis) (Tel Aviv, 1977), pp. 179-86; R. Poznanski, 'Reflections

sing with regard to western European countries; but even in some of the major ghettos in Poland, the socialist/communist universalist and emancipatory ideology retained its strength, and its Jewish adherents did not relinquish their old faith in the face of the isolated situation of the Jews. This fact was expressed most clearly in the relations between the communist and Zionist underground organizations in 1941-42.[52]

Any discussion of Jewish adherence to the emancipationist faith must also encompass the policies of certain overseas Jewish aid organizations, such as the American Jewish Joint Distribution Committee ('the Joint'), regarding German Jewry in the 1930s. The Joint invested huge sums in assisting German Jewry after 1933, partly to aid emigration but also in order to strengthen German Jewry in its struggle for continued existence in Germany. One of the leaders of the Joint, James Marshall, was quoted in April 1935 as arguing that the emigration of the Jews was a concession to the Hitler theory that Jews must get out... [Emigration] helped only a few people, whereas the bulk of the problem has to be handled in Germany itself... Moreover, there were other groups in Germany that have seriously suffered. Mr. Marshall felt that in trying to emigrate, German Jews tended to set themselves off from other groups who in the long run would be helpful to them. These were issues of fundamental importance, and it was not worth the price of losing out on them to get a few thousand Jews out of Germany.[53]

A month after the promulgation of the Nuremberg Laws, *The Jewish Chronicle* – expressing the views of liberal Jews in Britain – wrote in a similar vein: Are [we] to confess ourselves, as well as the cause of tolerance, beaten, and evacuate the German Jews, nearly half a million of them,

---

on Jewish Resistance and Jewish Resistants in France', *Jewish Social Studies, 2,* 1 (1995), pp. 124-58; M. Steinberg, *1942. Les cent jours de la deportation de Juifs de Belgique,* vol. 2 of *L'Etoile et le Fusil* (Brussels, 1984), pp. 76-8; K. Kwiet, 'Nach dem Pogrom: Stufen der Ausgrenzung', in W. Benz (ed.), *Die Juden in Deutschland 1933-1945: Leben unter nationalsozialistischer Herrschaft* (Munchen, 1988), pp. 585-6 (about the 'Baum group' in Berlin); B. Braber, *Passage naar de Vrijheid: Joods Verzet in Nederland (1940-1945)* (Amsterdam, 1987), 25, pp. 110-14; and Braber, *Zelfs Als Wij Zullen Verliezen: Joods Verzet en Illegaliteit 1940-1945* (Amsterdam, 1990), pp. 82-90,142 (on Gerhard Badrian and others in Gerrit van der Veen's resistance group in Amsterdam).

[52] For the case of Warsaw, see Y. Gutman, *Ba-alatah u-ve-ma'avaq* (In darkness and struggle) (Tel Aviv, 1985), p. 180. Even when Jewish communists cooperated with other underground organizations, they kept their separate organizational framework and did not abandon their ideology and separate contacts with communists outside the ghetto. See Y. Arad, *Vilna ha-yehudit be-ma'avaq u-ve-kilayon* (Jewish Vilna in struggle and destruction) (Tel Aviv, 1976), 198 ff.; see also I. Trunk, *Jewish Responses to Nazi Persecution* (New York, 1982), p. 47.

[53] Memorandum by Hyman to Baerwald, April 23, 1935, JDC Archives, New York, file 14-46, quoted in Bauer, *My Brother's Keeper,* p. 116; on the extent of financial aid by the Joint to German Jewry throughout the 1930s, see Bauer, *My Brother's Keeper,* pp. 127, 258.

to God knows what other country... Repulsive? Yes, indeed it is scuttling!... Jews will fight on. There is no other cause. Better help them than beckon them to a surrender which would disgrace them in the eyes of history and be denounced by all lovers of progress – even, perhaps, by a future regenerate Germany – as a betrayal of humanity.[54]

These examples and others make it clear that many Jews, both in Europe and overseas, did not want to forsake the cherished goals and achievements of emancipation and integration, even if this hampered (sometimes fatally) the prospect of rescue. In the postwar balance sheet, it was too often apparent that the Jews' expectations of their compatriots – based on the fact that emancipation in the pre-Nazi period had apparently worked, and that Jews had proved themselves to be loyal citizens – had been fulfilled neither in Germany, nor in the Netherlands, Hungary, Slovakia, or even France.[55] Moreover, and in sharp contrast, Jews had in certain cases found support in circumstances that hardly fit the emancipationist model. Many people in all echelons in Fascist Italy, for instance, particularly those in government circles, had assisted and rescued significant numbers of Jews, even in Italian-occupied areas.[56] In Belgium, where about 25,000 Jews out of some 66,000 found hiding places among the population, the country had indeed been democratic before 1940, but most of the Jews (more than 90 per cent) had been recent immigrants, with many not even able to speak the local language properly.[57] In these cases, it was more a question of humanity, rather than either adherence to liberal political principles or Jewish integration, that was the decisive factor motivating aid to the Jews.[58]

---

[54] *Jewish Chronicle,* 11 October 1935, quoted in Bauer, *My Brother's Keeper,* p. 116.

[55] See, for instance, D. Weinberg, 'The Reconstruction of the French Jewish Community after World War II', in Y. Gutman and A. Saf (eds), *She'erit Hapeletah 1944-1948: Rehabilitation and Political Struggle* (Jerusalem, 1990), pp. 174-5. It is interesting to see that, even in Britain, Jewish faith in the firmness of the liberal principle in western Europe was undermined in the postwar period as a result of the Holocaust. See quotations in T. Kushner, *The Holocaust and the Liberal Imagination: A Social and Cultural History* (Oxford, 1994), p. 222.

[56] D. Carpi, Between Mussolini and Hitler: The Jews and the Italian Authorities in France and Tunisia during World War II (Hanover, NH, 1994).

[57] D. Michman, 'Ha-historiografiyah shel ha-shoa be-belgiya: aggadot ve-hiddushin' (Historiography of the Holocaust in Belgium: legends and novellae), *The History of the Jewish People,* vol. 1 of *Proceedings of the Tenth World Congress of Jewish Studies, Section B* (Jerusalem, 1990), p. 510; see also D. Michman, 'Belgium', in *Encyclopedia of the Holocaust,* pp. 160-9; and D. Michman, 'Research on the Holocaust in Belgium and in General: History and Context', in D. Michman (ed.), *Belgium and the Holocaust: Jews, Belgians, Germans* (Jerusalem, 1998), pp. 30-1.

[58] For recent literature on the issue of altruism and other motivations for rescue, see, inter alia, N. Tec, *When Light Pierced the Darkness: Christian Rescue of Jews in Nazi-Occupied Poland* (New York, 1986); S. P. Oliner and P. M. Oliner, *The Altruistic Personality: Rescuers of Jews in Nazi Europe* (New York, 1988); G. Block and M. Drucker, *Rescuers: Portraits of Moral Courage in the Holocaust* (New York, 1992); E. Fogelman, *Conscience*

Jewish identity and solidarity

The crisis resulting from the inevitable confrontation with the Nazi regimes served to accentuate longstanding problems of Jewish identity and unity. Thus, Schoeps in Germany still tried to emphasize that Judaism was strictly a religion – a conception that he hoped would enable the Jews to remain part of the German nation even after the rise of National Socialism.[59] While less extreme than Schoeps, Liberal-Religious and Reform Jews in Germany, especially those belonging to the *Reformgemeinde* in Berlin, held similar views in the early days of Nazi rule.[60] In France, too, as Richard Cohen has shown, the nonim-migrant French Jews still believed in *religion et patrie* during the first part of the Nazi occupation.[61]

The reality, however, was that Nazi policies tended to undermine this interpretation of Judaism by ignoring the religious aspects of Judaism in order to define the 'Jewish problem' in racial terms alone.[62] Consequently, the character of Reform and Liberal Judaism changed very rapidly during the Nazi period, and national Jewish awareness became sharply apparent in the Liberal and Reform milieu.[63] This was the factor that enabled liberals of the *Zentral Verein deutscher Staatsbürger jüdischen Glaubens* (CV) to join ranks with Zionists and other groups in establishing the

---

and Courage: Rescuers of Jews during the Holocaust (New York, 1994); M. Meltzer, *Rescue: The Story of How Gentiles Saved Jews in the Holocaust* (New York, 1988); M. Paldiel, *The Path of the Righteous: Gentile Rescuers of Jews during the Holocaust* (Hoboken, 1993). Most of this literature is anecdotal, sociological, or psychological. For some historical remarks, see M. Dworzcecki, *Yerushalyaim de-lita* (Jerusalem of Lithuania) (Tel Aviv, 1948), pp. 326-7; I. Gutman, *The Jews of Warsaw: Ghetto, Underground, Revolt* (Bloomington, 1982), p. 265; L. de Jong, *Koninkrijk,* vol. 6 (The Hague, 1975), pp. 339-54, and vol. 7 (1976), pp. 461-77. As for rescuers who endangered their lives by hiding Jews but retained their anti-Jewish views, see E. Verhey, *Om het Joodse Kind* (Amsterdam, 1991), p. 80; and J. Presser, *Ashes in the Wind: The Destruction of Dutch Jewry* (Detroit, 1988), p. 388.

[59] Confronted with Volkism, Schoeps tended to define the Jews as a 'tribe' like the Prussians, Bavarians, and others. His understanding of the nature of this 'tribe', however, followed Samson Raphael Hirsch's teachings about the Jews as a moral community carrying a universal message. See his article 'Der Jude im neuen Deutschland', *Der Deutsche Vortrupp,* 1 (October 1933).

[60] Y. Ben-Avner, 'Religious-Liberal Jewry in Germany during the First Year of Nazi Rule', in *Religious Jewry and Religious Thought during and after the Holocaust,* unpublished proceedings of an international conference held at Bar-Ilan University, May/June 1986, kept in the library of the Arnold and Leona Finkler Institute of Holocaust Research, Bar-Ilan University.

[61] R. I. Cohen, 'Religion aijid Fatherland'.

[62] D. Michman, 'Jewish Religious Life under Nazi Domination: Nazi Attitudes and Jewish Problems', in this volume.

[63] After the Holocaust, Liberal and Reform Jewry worldwide accepted the national component of Judaism, and in the 1970s the World Union for Progressive Judaism even joined the World Zionist Organization. See D. Michman, 'The Impact of the Holocaust on Religious Jewry', in Gutman (ed.), *Major Changes Within the Jewish People,* pp. 659-707.

Reichsvertretung in September 1933.[64] Nevertheless, some of the pre-existing animosities between the religious streams continued to dominate the scene, and the independent Orthodox Jewish organizations in Germany refused to join the Reichsvertretung: they were not willing to cooperate with secular nationalists such as the Zionists, any more than with Liberal and Reform Jews.[65]

Similarly, Orthodox rabbis in the Netherlands opposed rapprochement with the Liberal Jewish community when, in the face of intensified restrictions, they were asked by the Joodsche Coordinatie-Commissie in April 1941 to join forces. They even succeeded in preventing the Liberal community from attaining equal status with the two Orthodox groups.[66] (One should keep in mind that all this took place at a period in history when most members of the Orthodox communities in the Netherlands were themselves nonobservant.) Thus, in both the German and the Dutch cases, religious differences undermined attempts to create a united front even in the face of the Nazi assault on the Jews.

Of course, with Hitler's rise to power and still more with the coming of war, the national Jewish idea – especially Zionism – and nationalist organizations inevitably gained in strength everywhere. Zionists attained new influence and often won leading roles in communities where they had formerly constituted a marginal minority, as in Germany, Austria, Bohemia-Moravia, Slovakia, Belgium, and the Netherlands.[67] In the Polish ghettos, the influence of Zionists and Bundists in daily life grew steadily,[68] beco-

---

[64] Margaliot, Beyn hatzala le-avdan, p. 196.

[65] E. Hildesheimer, *Judische Selbstverwaltung unter dem NS-Regime* (Tubingen, 1994), p. 47.

[66] D. Michman, 'Problems of Religious Life in the Netherlands during the Holocaust', in J. Michman and T. Levie (eds), *Dutch Jewish History,* vol. 1 (Jerusalem, 1984), pp. 397-8.

[67] On Germany, see G. Plum, 'Deutsche Juden oder Juden in Deutschland?' in Benz (ed.), *Die Juden in Deutschland,* pp. 60-2; on Austria (where Adolf Eichmann's intervention played a role in the advancement of the Zionists), – see H. Rosenkranz, 'Austrian Jewry: Between Forced Emigration and Deportation', in I. Gutman and C. Haft *(eds.), Patterns of Jewish Leadership in Nazi Europe, 1933-1945* (Jerusalem, 1979), pp. 65-74; on Bohemia-Moravia, see L. Rothkirchen, 'Bohemia and Moravia, Protectorate of, in *Encyclopedia of the Holocaust,* pp. 227-30; A. Dagan et al. (eds.), *The Jeius of Czechoslovakia,* vol. 3 (Philadelphia, 1984); R. Bpndy, *'Elder of the Jews': Jakob Edelstein of Theresienstadt* (New York, 1989), chs 11, 12; on Slovakia, see Y. Jelinek and R. Rozett, 'Slovakia', in *Encyclopedia of the Holocaust,* pp. 1367-9; L. Lipscher, *Die Juden im sloioakischen Staat 1939-1945* (Miinchen, 1980), p. 47; on Belgium, see D. Michman, 'Belgium', in *Encyclopedia of the Holocaust* (par.: 'The Jewish Community'); on the Netherlands, see J. Michman, H. Beem, and D. Michman, *Pinkas: Geschiedenis van de Joodse Gemeenschap in Nederland* (Ede, 1992), pp. 168-74. In Hungary, where the Zionist movement had about 5,000 members out of a Jewish population of 450,000, the rescue activities of the Assistance and Rescue Committee, which had started in 1943 (before the occupation), made it of major importance in the deportation period, when it negotiated with the Germans in the 'Kasztner Affair'.

ming decisive in the final period of the uprisings. Even among Jews in the free world, the importance and status of the Zionist movement increased steadily during the 12 years of the Third Reich; by the end of World War II Zionism had emerged as the most powerful interpretation of Jewish identity in the Jewish world (even though the Zionist organizations did not win a majority in every Jewish community), and the Zionist struggle for Jewish independence in Palestine was supported by most Jews throughout the world.[69]

In dealing with the issue of Jewish solidarity, two levels must be considered: organizational and individual. In spite of many criticisms that have been levelled against Jewish welfare organizations and refugee committees with regard to their activities on behalf of European Jewry, their general balance of achievement in aiding Jews under Nazi domination and refugees who had managed to leave the region (both in the 1930s and in the 1940s) is impressive.[70] Attempts to reorganize the Jewish community in Germany in response to the crisis began shortly after the Nazi anti-Jewish boycott of April 1, 1933.

On April 13, the Central Committee of German Jews for Relief and Reconstruction *(Zentralausschuss der deutschen Juden fiir Hilfe und Aufbau)* was established (it was later integrated into the Reichsvertretung as a department) and soon demonstrated its importance in providing welfare, vocational and agricultural retraining, and other services both to Jews remaining in the country and to those seeking to emigrate.[71] In the occupied countries in the 1940s, it was the welfare departments of *Judenriite* and *Judenvereinigungen*[72] that were usually the most active and appre-

[68] Trunk, *Jewish Responses to Nazi Persecution,* pp. 32-50.

[69] The literature supporting this statement is legion. See, for instance, D. Weinberg, 'Reconstruction of the French Jewish Community', and Z. Mankowitz, 'Zionism and *Sheerit Hapletah",* both in Gutman, *She'erit Hapeletah,* pp. 168-85, 211-30; C. Brasz, *Removing the Yellow Badge: The Struggle for a Jewish Community in the Postwar Netherlands, 1944--1955* (Jerusalem, 1995); A. Berman, *Nazism, the Jews and American Zionism 1933-1948* (Detroit, 1990), esp. ch. 6; Y. Freundlich, *Mi-hurban li-tequmah* (From destruction to resurgence) (Tel Aviv, 1994). On the strengthened position of Zionism in the post-Holocaust period, even in Hungary, see A. Cohen, *The Halutz Resistance in Hungary, 1942-1944* (Boulder, 1986), p. 280.

[70] Research on the issue of refugees and *Exil* (political exiles from Nazi Germany) has been quite intensive, especially during the last two decades, and it would be impossible to encompass it here. For a partial overview updated to the early 1990s, see D. Michman, 'Ba'ayat ha-pelitim ha-yehudim mi-germaniyah be-art-zot eiropah ha-shekhenot' (The problem of the German Jewish refugees in neighbouring European countries), *Dappim le-heqer tequfat ha-shoa,* 11 (1994), pp. 43-65; on the intensity of assistance efforts by the Joint (JDC), see Bauer, *My Brother's Keeper;* and the subsequent volume, *American Jewry and the Holocaust: The American Jewish Joint Distribution Committee, 1939-1945* (Detroit, 1981).

[71] C. Vollnhalls, 'Jüdische Selbsthilfe bis 1938', in Benz (ed.), *Die Juden in Deutschland,* pp. 314-411; and Margaliot, *Beyn hatzala le-avdan,* pp. 37-76.

ciated. In the *Generalgouvernement* in Poland, Yidishe Sotsiale Aleynhilf (YISO) was not only a major force in Jewish life but also the only Jewish umbrella organization permitted by the Germans.[73] And in the 1930s, committees to aid incoming refugees were established everywhere in the countries bordering on Germany.[74]

Jewish protest, aid, and relief activities were also widely developed and deployed on the international level. Frequent protest meetings were held between 1933 and 1945, starting with those on the eve of the anti-Jewish boycott of April 1, 1933. (The protests caused Hermann Goring to invite German Jewish leaders to a special meeting on March 25, 1933, at which he called on them to work against the international protests; eventually, the boycott was limited to a single day.)[75] Jews were a driving force behind the League of Nations' decision to establish the High Commission for Refugees (Jewish and Other) coming from Germany at the end of 1933; and they afterwards served as the main financial sponsors of that institution.[76] The World Jewish Congress (WJC), which began its activities in the mid-1930s, intervened in many affairs of critical importance, and its leader, Nahum Goldmann, appealed on behalf of the Jews to many governments and world leaders (Maxim Litvinov, Cardinal Paccelli, and others), even succeeding in arranging a formal meeting with Benito Mussolini in Rome on March 4, 1937.[77] In the 1940s, the WJC organized aid activities through the Relico organization and drew up plans for post-war reconstruction.[78] Much effective work was undertaken as well by the Joint and HICEM, which had

---

[72] For the differentiation between those two types of imposed bodies, see my entry on the *Judenrate* in W. Laqueur (ed.-in-chief), *The Holocaust Encyclopedia* (New Haven, 1997), pp. 370-7; and 'Jewish "Headships" under Nazi Rule: The Evolution and Implementation of an Administrative Concept', in part IV of this volume.

[73] Bauer, American Jewry and the Holocaust, pp. 67-92.

[74] See above, note 70.

[75] On the boycott, see K. Schleunes, *The Twisted Road to Auschwitz: Nazi Policy toward German Jews 1933-1939* (Urbana, 1990), pp. 77-83.

[76] N. Bentwich, *The Refugees from Germany, April 1933 to December 1935* (London, 1936); D. Michman, 'Ha-pelitim ha-yehudiyim mi-germaniyah be-holand ba-shanim 1933-1940' (The Jewish refugees from Germany in the Netherlands in 1933-1940) (PhD dissertation, Hebrew University of Jerusalem, 1978), pp. 62-4, 440-1; L. Yahil, *The Holocaust: The Fate of European Jewry 1932-1945* (New York, 1990), p. 94.

[77] Michaelis Meir, *Mussolini ve-ha-yehudim* (Mussolini and the Jews) (Jerusalem, 1990), pp. 179-83; S. Frimerman, 'Pe'iluto shel ha-kongres ha-yehudi ha-olami, 1938-1946' (The activity of the World Jewish Congress, 1938-1946) (MA thesis, Bar-Ilan University, 1996), pp. 31-5; M. Penkower, 'Dr. Nahum Goldmann and the Policy of International Jewish Organizations', in S. I. Troen and B. Pinkus (ed.), *Organizing Rescue: National Jewish Solidarity in the Modern Period* (London, 1992), pp. 141-53.

[78] Frimerman, 'Pe'iluto shel ha-kongres', chs 3-5; and Ray a Cohen, 'Solidariyut be-mivhan ha-shoah: pe'ilut ha-irgunim ha-yehudiyim ha-olamiyim be-zheneva, 1939-1942' (Solidarity at the test of the Holocaust: activity of the world Jewish organizations in Geneva, 1939-1942) (PhD dissertation, Tel Aviv University, 1991), passim.

decades of experience in coping with welfare and migration problems.[79] It is impossible in a few lines to depict the vast scale of organization and activity engaged in by these and other groups.

One important remark should be made, however, concerning all these efforts: impressive as they were for an 'imagined community' without a state, they expressed exactly the patterns of mutual philanthropic aid that had developed in the previous period of modern Jewish history. They expressed real and sincere concern for fellow Jews, but usually no political awareness from a national point of view.[80] Aid of this type was basically conservative and traditional; and the leaders who orchestrated it frequently failed to grasp and analyse the novel dimensions of the Nazi threat. Thus, the funds that were invested in Germany in the 1930s, for instance, delayed emigration instead of encouraging it, with disastrous results for many German Jews.[81]

On the personal and pragmatic level, the split within European Jewry between *Westjuden* and *Ostjuden* and between Jews from different countries was often of great significance in coping with the Nazi threat.[82] Western Jews generally found it psychologically difficult to transgress laws and decrees, even if these were openly anti-Semitic and decreed by the Germans. In contrast, the *Ostjuden,* traditionally suspicious of authorities, often had a greater level of alertness and more efficient modes of evasion. In Belgium, for instance, where most Jews were of eastern European origin, a considerable portion of the community did not show up for the obligatory census of the Jews,[83] in marked contrast to the Netherlands, where those few Jews who did not appear also tended to be of eastern European origin.[84]

In several cases it is even possible to compare the two types of Jews in their way of coping with physical hardships. In Kosel, in the district of Oppeln, the German commander received permission to take Jews off the deportation trains heading for Auschwitz in order to place them in forced-labour camps. The death rate of Dutch Jews in these camps was conside-

[79] Yahil, *The Holocaust,* pp. 615-18.

[80] On this issue, see especially H. L. Feingold, 'Rescue and the Secular Perception: American Jewry and the Holocaust', in Troen and Pinkus, *Organizing Rescue,* pp. 154-66.

[81] D. Michman, 'Elucidation of the Concept of "Rescue during the Holocaust"', in part V of this volume.

[82] See, for instance, the anecdote told by Jonah Emanuel (a Dutch Jew of German origin) about his meeting with a Hungarian Jewish boy several days after liberation in 1945. As he had lost track of the days, he had put on his *tefillin* on the Sabbath. The boy said to him 1 didn't know western European Jews were so ignorant!' See Emanuel's *Yesuppar la^dor* (It shall be told to the generation) (Jerusalem, 1994), p. 179.

[83] M. Steinberg, La Question Juive 1940-1942, vol. 1 of L'Etoile et le Fusil (Brussels, 1983), pp. 83-4; S. Steinbacher, 'Musterstadt' Auschwitz: Germanisierungspolitik und Judenmord in Ostoberschlesien (Miinchen, 2000), pp. 278, 298 (n. 202).

[84] De Jong, *Koninkrijk,* vol. 4, p. 875.

rably higher than that of other Jews.[85] A similar picture emerges in the case of the Lodz ghetto. Jews from Germany, Prague, and Luxembourg were deported to Lodz beginning early in the winter of 1941-42. They constituted and remained an entirely separate group, not integrating into the general population of Polish Jews. Here, too, their death rate was considerably higher – 16 per cent between October 1941 and May 1942, compared with 8.4 per cent of the Polish Jews.[86] It is also notable that the Jewish armed resistance movements – Zionist and non-Zionist alike – were founded and constituted almost entirely by eastern European Jews (not only in eastern Europe but also in western Europe). In addition, the local Jews in the West found it difficult to agree on a common front and common action with Jewish immigrants (This phenomenon is what Stephen Shuker, writing about France, called 'the perpetuation of... quarrels even in the face of Nazi persecution [which] should alert the observer to the presence of long-standing grievances).[87]

It should be emphasized that the German authorities themselves distinguished between German and other Jews. This can be seen, for instance, in many of their anti-Semitic cartoons.[88] Even in the 1940s, they maintained this distinction in several cases (though not with regard to the Jews' ultimate fate). The most conspicuous example was that of Riga, where two ghettos were established, one for the local Jews, the other – the 'German ghetto' – for the *Reichsjuden,* or Jews who had been deported in November 1941 from Germany, Austria, and the Protectorate of Bohemia-Moravia.[89] Even in some of the extermination camps – before the actual annihilation – the German authorities tended to adopt a more moderate mode of behaviour towards western European, and especially German, Jews.[90]

---

[85] J. Michman, H. Beem, and D. Michman, *Pinqas ha-qehilot: Holland* (Jerusalem, 1985), p. 129; S. Steinbacher, *"Musterstadt" Auschwitz: Germanisierungspolitik und Judenmord in Ostoberschlesien* (Minchen, 2000), pp. 278, 293 (n. 202).

[86]Trunk, *Jewish Responses to Nazi Persecution,* pp. 11-12; A. Barkai, 'Between East and West: Jews from Germany in the Lodz Ghetto', *Yad Vashem Studies,* 16 (1985), pp. 271-332; for the data on death rates, see p. 236.

[87] S. A. Shuker, 'Origins of the "Jewish Problem" in the Later Third Republic', in Malino and Wasserstein, *The Jews in Modern France,* p. 167.

[88] There are many examples of this; see K. Kwiet, *Van Jodenhoed tot Gele Ster* (Bussum, 1973), pp. 139,157.

[89] D. Levin et al., *Pinqas ha-qehilot: Latvia ve-estonia* (Jerusalem, 1988), p. 282; H. R. Huttenbach (comp.), *Introduction and Guide to the Riga Ghetto Archive Catalogue* (Hew York,; 1984), esp. pp. 1-8. For a personal account of the profoundly different conditions in the two ghettos (and the comparative advantage of the 'German' one), see M. Kaufmann, *Die Vernichtung der Juden Lettlands* (München, 1947), pp. 89,167,169. For a similar case in Minsk, see D. Zhits, *Getto Minsk ve-toledotav le-or ha-te'ud he-hadash* (The history of the Minsk ghetto in light of the new documentation) (Ramat Gan, 2000), pp. 76-90.

[90] See Leon Feldhandler's testimony on the arrival of western European Jews at Sobibor, as quoted by Yitzhak Arad in *Mivtza Reinhard: Belzec, Sobibor, Treblinka* (Operation Reinhard: Belzec, Sobibor, Treblinka) (Tel Aviv, 1988), pp. 191-2.

But the divisions went beyond that separating *Ostjuden* from *Westjuden:* there were, as noted before, major distinctions between Jews resulting from the specific influence of their country of origin. This was demonstrated in the many concentration camps where Jews from different states met and were forced to live together. Much documentary and literary material has been published, for instance, relating to the *Austauschlager* at Bergen-Belsen, where Jews from the Netherlands, Hungary, Greece, and Libya were concentrated; and to Theresienstadt, which formed a microcosm of western and central European Jewry, with Jewish inmates from Bohemia, Germany, Austria, Denmark, Luxembourg, and the Netherlands (as well as some Polish Jews). A picture of animosity and even enmity, resulting from the lack of a common language and different mentalities, emerges from the extensive documentation left behind by the various groups.[91] Such divisions were often crucial, because in many cases they prevented effective cooperation.

This state of affairs was not static, however. The common fate in extremis of all Jews tipped the scales towards solidarity in most communities during the course of the Holocaust. For instance, in France from 1943 onwards, the Consistoire closed ranks with the eastern European Jews.[92] In Hungary, Polish and Hungarian Zionist youth cooperated in underground activities.[93] And after the war, when Jews returned to their countries of origin, they discovered everywhere the metamorphosis they had undergone and how different their outlook was from that of their fellow citizens. Generally speaking, the special fate of the Jews during the Nazi period was not acknowledged by governments and populations in the democratic countries;[94] whereas in eastern Europe an upsurge of anti-Semitism in almost

[91] For the tensions between Dutch and German Jews preceding their arrival at Bergen-Belsen, see descriptions of life in the Westerbork transit camp in the Netherlands – e.g., in Presser, *Ashes in the Wind,* pp. 446-50. On Bergen-Belsen itself, see S. Samson, *He'emanti ki adabber* (I believed that I would survive and be able to speak) (Jerusalem, 1990), p. 222; and the author's late mother's testimony (private files). On Theresienstadt, see H. G. Adler, *Theresienstadt, 1941-1945: Das Antlitz einer Zwangsgemeinschaft* (Tübingen, 1955), ch. 10; S. van de Bergh, *Kroonprins van Mandelstein* (Leiden, 1982), pp. 127-9; Michman, Beem, and Michman, *Pinqas ha-kehillot: Holland,* pp. 130-1; and M. Karny, 'Deutsche Juden in Theresienstadt', in M. Karny, R. Kemper, and M. Kama *(eds), Theresienstadter Studien und Dokumente,* vol. 1 (Prague, 1994), pp. 36-53.

[92] Cohen, Persecutions et Sauvetages: Juifs et Franqais sous V Occupation et sous Vichy (Paris, 1993), pp. 467-70.

[93] Cohen, *Halutz Resistance,* pp. 244-5.

[94] Poznanski, *Etre juif en France pendant la Seconde Guerre mondiale* (Paris, 1994), pp. 670-5; J. S. Fishman, The Reconstruction of the Dutch Jewish Community and Its Implications for the Writing of Contemporary Jewish History', *American Academy for Jewish Research,* 45 (1978), pp. 67-101; C. Kristel, '"De moeizame terugkeer". De repatriering van de Nederlandse overlevenden uit de Duitse con-centtatiekampen', *Oorlogsdocumentatie '40-45' ,1* (1989), pp. 93-4. Major issues that caused friction between Jews and non-Jews were economic restitution and war orphans.

all countries made.it clear that the Nazi period had by no means discredited that phenomenon for good.[95] Far from clearing the way to improved Jewish-Gentile relations, the war had exacerbated them still further. Consequently, the sense of common bonds linking Jews, everywhere was greatly deepened in the wake of the Holocaust. This, too, contributed to the massive support for the Zionist enterprise in the immediate post-Holocaust period, even among those Jews who had no intention of migrating to Palestine or actively joining the Zionist movement.

Jewish leadership

In no country, indeed nowhere in the Jewish world, was there a unanimously accepted Jewish leadership in the pre-Holocaust period. In certain places something close to such a central leadership was achieved during the Nazi period: the Reichsvertretung in Germany and its leader, Rabbi Leo Baeck, was a case in point.[96] Much attention, of course, has been paid to the organizations imposed by the Nazis – the *Judenräte* – which not only transmitted German orders but took many initiatives of their own.[97] However, it would be wrong to define these bodies as constituting the Jewish leadership during the Holocaust, as has often been done, especially since the publication of Hannah Arendt's *Eichmann in Jerusalem.*[98] The decomposition of modern Jewish society into so many political and religious factions was a major factor working to prevent the emergence of any single authoritative leadership even during the period of Nazi rule. The decline in the status of rabbis, for instance, was illustrated by the fact that, despite Reinhard Heydrich's order to include rabbis in *Judenräte* everywhere,[99] this actually happened in a very limited number of cases. The rabbis did not take any decision in principle against collaboration with the German regime (even though the contrary is sometimes claimed); they were simply not accepted by most of the Jews as representative leaders of the community, or as capable of coping with the situation. Hence, the chairmen of the *Judenräte* preferred not to include rabbis on the councils.

---

[95] D. Michman and Y. Weitz, 'Be-tom ha-shoa' (After the Holocaust), unit 12 of *Bimey shoa u-fquda* (Tel Aviv, 1992), pp. 19-92.

[96] Much has been written about the Reichsvertretung, its establishment and problems; some of this literature has been mentioned above. See also E. Hildesheimer, *Jiidische Selbstverwaltung unter dem NS-Regime: Der Existenzkampf der Reichsvertretung und Reichsvereinigung der Juden in Deutschland* (Tübingen, 1994).

[97] See A. Weiss, 'Judenrat', in *Encyclopedia of the Holocaust,* pp. 762-71.

[98] H. Arendt, Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil (New York, 1964).

[99] See Reinhard Heydrich's well-known instructions on policy and operations concerning Jews in the occupied territories in Poland, 21 September 1939, par. 11-1/ Nuremberg Documents PS-3363 (translated in Arad, Gutman, and Margaliot, *Documents,* p. 174).

Fragmentation similarly characterized the armed resistance movements. Here political factionalism played a major role. From various sources we learn that even when a decision was taken to revolt against the Germans, not all organizations could overcome their ideological differences in order to unite behind the leadership of an individual from a rival group. In the Warsaw ghetto, the left-wing Zionist movements cooperated among themselves and could even create an alignment with the Bundists and others, but they found no real common language with the Revisionists.[100] In Belgium, Hashomer Hatza'ir was not willing to join a unified underground resistance group because its young leaders thought it wasteful to fight on European soil; their goal was first to escape Belgium, and from there to attempt to reach Palestine.[101]

Lack of central leadership was also apparent among Jews in the free world. This is too broad a topic to be examined in any detail here; but it should be emphasized that no Jewish group anywhere perceived itself as being the leading force for rescue. Each organization tried to act through those channels it found the most accessible. Ideological movements or groups with other kinds of close attachments – such as the Orthodox, the Zionists, or *Landsmannschaft* – naturally tended to give priority to rescuing their own leaders, rabbis, well-known activists, members, or followers.[102] Some organizations worked together while others, out of rivalry, refused. This sectorial pattern of rescue attempts is often depicted as one of the great 'failures' of the Jewish people during this period. Indeed, there can be no doubt that in many cases greater cooperation – especially when funding was a critical issue – probably would have led to better results.

However, if we accept the historical reality of noncohesion among the Jews – the result both of the fact that a 'nation' or a 'people' (especially one without its own state or territory) is an abstract (though not an inauthentic) idea, and of the particular realities of the pre-Holocaust period – then it seems that Anita Shapira's conclusion concerning the positive aspect of

---

[100] Lazar Litai, *Metzadah shel varsha: ha-irgun ha-tzeva'i ha-yehudi be-mered geto varsha. Z.Z.W.* (The Masada of Warsaw: the Jewish military organization in the Warsaw ghetto uprising: Z.Z.W.) (Tel Aviv, 1983), introduction; and the important article by C. Ben-Aryeh, 'Politiqah u-mered – geto varsha' (Politics and rebellion – the Warsaw ghetto), *Dappim le-heqer tequfat ha-shoah,* 12 (1995), pp. 97-120.

[101] S. Kles, 'Pe'ulot ha-meri ve-ha-lehimah ha-yehudit be-belgiya bi-tequfat ha-shoah' (Acts of Jewish rebellion and fighting in Belgium during the Holocaust), *Zion,* 42, 4 (1982), p. 479, note 132.

[102] See most of the articles in A. Cohen and Y. Cochavi (eds), *Zionist Youth Movements during the Shoah* (New York, 1995), esp. A. Cohen, The Rescue Operations of the Zionist Youth Movements', pp. 117-43; E. Zuroff, 'Attempts to Obtain Shanghai Permits in 1941: A Case of Rescue Priority during the Holocaust', *Yad Vashem Studies,* 13 (1979), pp. 321-51; E. Farbstein, 'Hatzalat admorim bi-tequfat ha-shoa' (The rescue of rebbes during the Holocaust) (MA thesis, Hebrew University, 1984); Z. Warhaftig, *Refugee and Survivor: Rescue Efforts during the Holocaust* (Jerusalem, 1988).

competition between the different Zionist parties' emissaries among the survivors in Europe should be considered relevant for the entire Holocaust period:

Had it not been for the intermovement competition for the souls of the survivors, had it not been for the fear of each and every movement that it would somehow lose out and find itself without manpower reserves, it is difficult to imagine that they could have been motivated to mobilize themselves as they, in fact, did. Thus, while they set out to fulfill a particularism separatist, and even self-interested mission, and even sow the seeds of unrestrained politicization among the survivors, they also fulfilled a humane, Zionist and Jewish mission.[103]

It is a basic human feeling to have more affection for relatives, for compatriots, or for members of the same ideological movement. Had the different Jewish organizations not acted intensively first of all (but not exclusively)[104] for the people to whom they were most committed, probably much less would have been done.[105]

But more should be said in this context. It is clear from this picture that leaders of the World Zionist Organization and the Yishuv in Palestine did not perceive themselves, and were not perceived by others, as a leadership responsible for the entire Jewish people. Rather, they viewed themselves as the vanguard of the national Jewish revolution;[106] not until 1942 did they begin to realize that their position was hardly defensible if the bulk of the Jewish people, for whom the Zionist enterprise was planned in the first place, would, not survive the war.

This perceptiongradually led them to focus on the large-scale evacuation of the Jews from Europe (towards the end of the war and immediately after it) in order to bring them to their final haven, as they understood it.[107]

Increasingly in the immediate post-Holocaust years, and culminating with the establishment of the state of Israel in 1948, the central posi-

---

[103] Shapira, The Yishuv's Encounter with the Survivors of the Holocaust', in Gutman and Saf, *She'erit Hapeletah,* p. 105.

[104] For an example of an aid activity that later expanded to a rescue operation, see A. Cohen, *Halutz Resistance.*

[105] The problem of setting priorities in rescue – because it was impossible to rescue everybody – was a recurrent issue in discussions not only among members of the *Judenrcite,* but also among members of underground groups (see the account of the well-known meeting of Dror-Freiheit members in Bialystok, found in Arad, Gutman, and Margaliot, *Documents,* pp. 296-301) and rescue organizations (see Michman, 'Ze'ev Jabotinsky – The "Evacuation Plan" and the Problem of Foreseeing the Holocaust', in this volume; and R. Cohen, *Solidariyut,* p. 244).

[106] Michman, 'Research on "Zionism" *vis-a-vis* the Holocaust', in part VIII of this volume.

[107] Y. Weitz, *Muda'ut ve-hoser onim: mapai le-nokhah ha-shoah, 1943-1945* (Awareness and helplessness: Mapai during the Holocaust, 1943-1945) (Jerusalem, 1994).

tion of Zionism and its leadership in the Jewish world became generally acknowledged.[108]

The internalization of modern European values

The last issue I wish to consider here is the Jews' internalization of modern values and concepts from European society and culture. Throughout history, Jews had been influenced by their surrounding societies; as noted in my introduction, this was also true of the modern period. For this discussion, the example of the youth movements, both Zionist and non-Zionist, is of special importance. These movements undoubtedly reached the apex of their impact on Jewish society and history during the Holocaust, when they became the main vehicles of Jewish armed resistance and revolt (whether carried out or intended) in the ghettos. However, it should be emphasized that the concept of ideological youth movements originated in Germany at the end of the nineteenth century, within the sphere of romantic nationalism. Much of the spiritual content of European romantic nationalism was adopted by the Zionist youth movements, and it was in this way that armed heroism and national honour became important values in their ethos.[109] In the Bundist youth movement, socialist avant-garde ideas were internalized and served as the basis for their resistance to 'German fascism'.[110] It is not that Jewish history in the Diaspora was a history of compliance and servility, as has usually been claimed in Zionist ideological literature and as has been accepted by some historians;[111] the novelty was rather the militant nationalist motivation for engagement in armed resistance and rebellion as presented by these youngsters. Indeed, the option of armed resistance as advocated by the youth movements sometimes led to physical clashes between their members and the general ghetto population.[112]

---

[108] Michman, 'Ha-yishuv ve-ha-shoah: mehqarim hadashim, pulmus yashan u-sh'elot she-me-ever le-khakh' (The yishuv and the Holocaust: new research, old polemics and questions beyond these), *Gesher,* 133 (summer 1996), pp. 95-7.

[109] Y. Cochavi, The Motif of "Honor" in the Call to Rebellion in the Ghetto', in Cohen and Cochavi, *Zionist Youth Movements,* pp. 245-53.

[110] Blatman, *Le-ma'an heruteinu ve-herutkhem: ha-bund be-polin 1939-1949* (For our freedom and yours: the Bund in Poland, 1939-1949) (Jerusalem, 1995), pp. 110-11; Blatman, 'No'ar tziyoni u-bunda'i ve-hitgabshut ra'ayon ha-mered: nisayon li-vehina mehudeshet' (Zionist and Bundist youth and the consolidation of the notion of rebellion: an attempt at re-examination), *Dappim le-heqer tequfat ha-shoa,* 12 (1995), p. 144.

[111] See above, notes 4 and 6.

[112] H. Grossman, *Anshei ha-mahteret* (Merhavia, 1950), pp. 320-1. Another significant trend that was well advanced by the time of the war was the growing equality of women in the younger generations of eastern European Jewry – a process most conspicuous in the socialist and youth movements. It was in the underground activities within the ghettos

Finally, it must be emphasized that the international political activities undertaken during this period by Jewish organizations – the interventions of the WJC;[113] the Transfer *(Ha'avarah)* Agreement between the Zionist movement and the Third Reich;[114] the Bernheim petition against Germany in 1933;[115] the negotiations by territorialist organizations to establish a haven somewhere in the world for Jews;[116] Ze'ev (Vladimir) Jabotinsky's talks and efforts concerning his 'evacuation plan';[117] and many other political activities involving lobbying and the use of mass media and public relations – were all distinct features of modern Jewish behaviour that had been adopted by the Jews under the influence of Western democratic models and values, which did not reflect traditional modes of action such as intercession *(shtad-lanut)* on the part of individual Jewish notables.

CONCLUSION

At the beginning of this chapter, Hilberg's depiction of Jewish behaviour during the Nazi period was quoted. Hilberg spoke of a 'Jewish reaction pattern' of averting action – and, failing that, 'automatic com-ipliance with orders'. Such a mode of behaviour, which was characteristic of 'the Jewish leaders', was, according to Hilberg, 'founded on a two-thousand-year-old experience'. I have tried to show that this and similar types of analysis are entirely wrong. On the eve of the Nazi period – as compared with the pre-eighteenth-century situation – 'Jewry' and 'Judaism' were fundamentally transformed and diversified, as were traditional attitudes. Consequently, no 'two-thousand-year-old experience' and no generalized 'reaction pattern' can be ascribed to the Jewish people per se. On the contrary, Jewish behaviour and reactions – diverse as they were – were shaped by the conditions, possibilities, and contexts specifically characteristic of *modern* Jewish history.[118]

Moreover, as I have attempted to show, it is erroneous to approach Jewish life during the Nazi period simply as an issue of atrocities and the

---

that the role of women reached its apogee. See G. Bacon, The Missing 52 Percent: The State of Research on Jewish Women in Interwar Poland', in D. Ofer *atid* L. J. Weitzman (eds), *Women in the Holocaust* (New Haven, 1998); and S. Bender, Tze'irot yehudiyot be-bialystok bi-vrit lohma im germanim anti-nazim'j (Young Jewish women in Bialystok in a military pact with anti-Nazi Germany), *Yalqut Moreshet,* 61 (April 1996), pp. 75-82.

[113] See Frimerman, 'Pe'iluto shell ha-kongres'; and Penkower, 'Dr Nahum Goldmann'.

[114] Y. Gelber, 'Ha'avara Agreement', in *Encyclopedia of the Holocaust,* pp. 639-40.

[115] Yahil, *The Holocaust,* p. 97.

[116] Binyamini, *Medinotla-yehudim* (States for the Jews) (Tel Aviv, 1990).

[117] D. Michman, 'Ze'ev (Vladimir) Jabotinsky', in part IV of this volume.

[118] For a response to Hilberg on this issue, see Funkenstein, *Perceptions of Jewish History, pp. 309-10.*

reaction to those atrocities. The crisis situation as a whole served, *inter alia,* as a sort of laboratory where the results of modern Jewish history came into play on different levels and in different settings. Jewish life during the Holocaust, as well as the varied responses to it then and later, can be properly understood *only* in the context of two hundred years of profound change.

[118] For a response to Hilberg on this issue, see Funkenstein, *Perceptions of Jewish History, pp. 309-10.*

ЈЕХУДА БАУЕР
Јад Вашем, Јерусалим

УДК: 94:323.12(=411.16)(430)„1939/1945"
329.18:316.75(430)„19"

ДА ЛИ ЈЕ ХОЛОКАУСТ ОБЈАШЊИВ?*

Често се може чути да је холокауст, ако је потпуно необјашњив, потпуно мистериозан, или „јединствено јединствен" – у смислу који аутор те фразе, А. Рој Екарт, није имао на уму – онда и ван историје, те зато и ирелевантан за рационални дискурс.[1] Апсолутна јединственост тако доводи до своје супротности, потпуне тривијализације: ако је холокауст једнократна, необјашњива појава, онда је бављење њиме губљење времена. Неки аутори су врло опрезни, па наглашавају да када говоре о необјашњивости не мисле на процес који је довео до стварања нацистичке државе, или на ирационално објашњење за стварање гета или концентрационих логора, већ на неки унутрашњи квалитет који се изражава бруталношћу починилаца, ћутањем посматрача, запањеношћу изненађених жртава, огромношћу злочина, и наводно необјашњивом умешаношћу великог броја цивилизованих људи.[2] Како хладне бирократске одлуке постају меци из аутоматске пушке и кристали отровног гаса? Одговор је, неретко, да то никад нећемо сазнати.

О овој теми сам већ писао, пре више од двадесет година, у једној изјави против мистификације.[3] Тада, као и сада, нисам се сложио с неким добрим пријатељима, међу којима је првенствено Ели Визел, чијим делима и речима се искрено дивим. Визелов став је противречан, али мислим да он сматра да парадокси не шкоде. С друге стране, он каже да постоје неки аспекти холокауста, пре свега патња жртава и бруталност починилаца, који никада не могу да буду до краја сагледани и схваћени, па да је зато, на крају крајева, холокауст необјашњив. Истовремено, он чини све

* Проф. Бауер је овом зборнику приложио есеј који је објављен као друго поглавље књиге *Rethinking the Holocaust* (*Поновно промишљање холокауста*), Yale University Press, New Haven-London, 14-38.

[1] Eckardt Roy, Is the Holocaust Unique?, „Worldwiew", September 1979, 31-35 и другде.

[2] Ови редови су написани и термин „вољни помагачи" употребљен у чланку који је под истим насловом као и ово поглавље објављен у „Holocaust and Genocide Studies", vol. 5, N° 2, 1990, 145, значи у преголдхагеновско историјско доба.

[3] Bauer Yehuda, *The Holocaust in Historical Perspective*, Seattle 1978, 30-49.

што може да та искуства пренесе и помогне људима да их схвате. Његови читаоци виде холокауст умотан у ирационалност и мистификацију и препуштен непровидној магли – од чега неизоставно беже. Он често изражава страх да се у будућности нико неће сећати холокауста – што је пророчанство које би се могло испунити, ако победи мистификација коју шире он и многи други. Па ипак, својим великим литерарним делом, он у ствари чини супротно од мистификовања – он објашњава. На срећу, мистификатори делају против својих сопствених преференција.

Мој лични одговор је историчарски. Са историјске тачке гледишта – а историја, на крају крајева, није наука, већ *post facto* реконструкција тока људских догађаја у складу са одређеним правилима селекције чињеница и анализе извора – требало би размотрити неколико аспеката. Прво, да ли је холокауст упоредив са другим историјским догађајима? Друго, ако јесте, које су разлике, а које сличности са таквим догађајима. Треће, постоје ли могући модели објашњења који би се могли применити на збуњујући проблем какав је холокауст? Коначно, да ли су такви модели довољно убедљиви да учине холокауст објашњивим у принципу, чак и ако ћемо можда морати још дуго да се хватамо у коштац са алтернативним објашњењима?

Ако бисмо на ова питања добили одговор да одређени „унутрашњи" аспекти холокауста надилазе моћи људског објашњења, још увек бисмо морали да се боримо против аргумента да, у том случају, холокауст надилази људску историју и да се може објаснити само умешаношћу сила које су изнад људског поимања, самим тим стране људском искуству. Термини као *ђаволски*, за нацистички ум, и *свети*, за жртве, могли би упућивати на такве закључке, иако би могли бити и *facon de parler* којим се указује на моралне квалитете починиоца и жртве. Ако би се неки Бог или Ђаво, или комбинација то двоје, или нека загонетна сила која није ни једно ни друго, укључила да објасни необјашњиво, или ако би тај догађај једноставно остао необјашњен, опет бисмо холокауст преместили у аисторичну сферу, где га не бисмо могли обухватити рационалним мишљењем, па чак ни рационалним објашњењем ирационалног.[4] Следи не-

[4] Види: Cohen A. Arthur, „The Holocaust and Christian Theology", у: Yitzhak Mais (ур.), *Judaism and Christianity Under the Impact of National Socialism*, Jerusalem 1982, 415-434. Чак је и Саул Фридлендер, који се изричито ограђује од сваког мистицизма, написао: „Историчарева одузетост настаје због истовремености и интеракције потпуно хетерогених феномена: месијанског фанатизма и бирократске структуре, патолошких импулса и административних декрета, архаичних ставова унутар напредног индустријског друштва. Знамо детаље о ономе што се десило, свесни смо следа догађаја и њихове вероватне интеракције, али нам измиче дубока динамика феномена. Оно што нам такође измиче, јесте готово тренутна дезинтеграција политичке, институционалне и законске структуре Немачке, као и предаја моралних снага које би по самој својој природи требало да буду препрека нацистима у Немачкој, у другим европским земљама и целом Западном свету." Види: Friedlander Saul, From Anti-Semitism to Extermination, у: „Yad Vashem Stu-

избежан закључак: ако холокауст означимо као необјашњив, он постаје релевантан за тужбалице и литургију, али не и за историјску анализу.

Неки историчари (укључујући мене), социолози, теолози и други стручњаци дошли су до закључка да се холокауст може поновити, иако је он у неку руку најекстремнији облик до сада познатог нам геноцида, и прва појава неких врста злочина убиства или злочиначког мишљења, што ћу касније пробати да покажем. Живимо у времену у којем је могуће понављање догађаја налик на холокауст. Јасно је да су холокауст могле да спрече силе које су имале мало шта заједничко с Јеврејима. Већ сам споменуо одустајање Француске, Британије и Совјетског Савеза од војних разговора у лето 1939, који је требало да доведу до војног савеза против нацистичке Немачке. Такав исход је био потпуно противан њиховим интересима, јер су вероватно могле да приштеде више милиона жртава. Други примери би се могли навести да се покаже недостатак детерминизма у развоју ситуације која је омогућила холокауст. Да није било таквог догађаја као што је холокауст, да ли бисмо могли да кажемо да је холокауст избегнут? Ово је наравно бесмислено, јер тада не бисмо ни знали шта је холокауст. Међутим, пошто се он једном десио, можемо да кажемо да живимо у времену у коме су присутни елементи који су произвели холокауст. Будући да се историјски догађаји никад верно не понављају, тј. нису слични као клонови, у сваком детаљу, можемо да кажемо да су догађаји налик на холокауст могући, ако би настали слични или одговарајући услови какви су били они који су довели до холокауста у Другом светском рату.

Тешкоћа би могла да се прошири, али парадоксално, и да се умањи, аргументом да је на неки начин цела људска историја необјашњива, те да њом свакако управљају неке ванисторијске силе, добре или лоше, или обоје, или силе којима недостају вредности које ми називамо људским. Тада би холокауст био само крајњи облик ове у суштини необјашњиве људске судбине. Врло је тешко полемисати с таквим метафизичким објашњењем необјашњивог, али би се свакако могао понудити аргумент да имамо посла с људским акцијама, које се чине према, или против, или у корист људи. Претпоставка је да су људи сличне конструкције и да дела било ког појединца, у принципу, може да учини и било који други, тако да је објашњивост таквих акција предуслов за људске односе. Људски ставови су, у било ком друштву, у било које доба, јасни и препознатљиви; а

dies“, vol. 16, Jerusalem 1984, 50. За анализу социопатолошких феномена које је Фридлендер укључио или се на њих позвао види: Fromm Erich, *The Anatomy of Human Destructiveness*, London 1974; Wiesel Elie, „Introduction“, у: Peck J. Abraham (ур.), *Jews and Christians After the Holocaust*, Philadelphia 1982, IX-XI; Fackenheim Emil, The Holocaust and Philosophy, „Journal of Philosophy“, vol. 82, 10. October 1985; Alexander Edward, „The Incredibility of the Holocaust“, у: *The Resonance of Dust*, Columbus 1979, 3-30. О говору против ћутања види нпр.: Langer L. Lawrence, *The Holocaust and the Literary Imagination*, New Haven 1975, 1-30.

имајући у виду њихову међусобну повезаност, морају се разумети како би имали значење за свакога – отуд следи доступност, бар у начелу, акција једног појединца или групе другима.

Наравно, ниједан појединац не може да осећа туђ бол. Кад ваше дете огребе прст, бол је дететов, а колико год ви саосећали, бол ипак не осећате ви. Али ви знате како је то, на основу сопственог искуства. Овај тривијалан пример постаје мање тривијалан ако узмемо у обзир злочиначка дела. Можемо да разумемо мотиве криминалних чинова, јер смо и сами искусили сличне или одговарајуће мотиве („искушења"), иако одбацујемо закључке који лопове или убице доводе до њихових злочина. Повремено, као у случају холокауста, могућности људи да делају на одређен начин се шире, могућности које раније нису наслућиване. Међутим, већ сама чињеница да је до неке акције дошло, значи да људска бића, у својим душама, инстинктима, поривима, чему год, садрже клицу таквих могућих акција. Ово важи за све врсте акција – без обзира да ли их дефинишемо као зле, добре или ниједно од та два.

У ствари, основа разумљиве историографије је упоредивост људских искустава. Ако постоје препознатљиви обрасци одвијања људске историје, онда има смисла испитивати их. Они могу објаснити како смо стигли ту где јесмо, и могу да укажу на оно што би се могло десити кад би друге ствари остале исте, што се наравно не дешава. Али, и такво знање је водич за акцију, паметну или глупу. Ако су, пак, људи и њихова дела несхватљиви другим људима, онда се налазимо у хаотичној ситуацији, у којој ни историја, ни било шта друго није објашњиво.

Да ли ипак постоји нешто загонетно што је део наших појединачних и колективних живота, а што садржи елементе трансценденције? Ако је таква трансценденција заједничка свим људима, бар потенцијално, онда је она људска карактеристика и објашњива је општим појмовима. Ако је то метафизичка трансцендентност, која делује као могући, али непредвидљиви фактор у људској историји, онда опет цела историја, у принципу, постаје необјашњива серија догађаја, на које утиче спољашњи, нељудски извор. У том случају, развој британске историје између два светска рата није ништа приступачнији од холокауста или било ког догађаја у историји. Резултат би могао бити да је холокауст или део људске историје, у ком случају је његова објашњивост, у принципу, иста као и других догађаја, или није [део историје], у ком случају постаје релевантан само као пример нељудске интервенције у људској историји.

Историја холокауста нам говори о ужасима и бруталностима који су „неописиви", чиме хоћемо да кажемо да их посматрамо са потпуним гађењем – али они су наравно описани, јер на тај начин за њих и знамо. Они су екстремни утолико што представљају дно људске покварености и људске патње. Крајње понижавање појединаца у огромном броју, зверска убиства батином, метком и гасом, масовно умирање од глади и на-

мерно изазваних болести и, вероватно изнад свега, убиства деце, део су онога што је историја забележила. Спаљивање или закопавање живе деце спада међу најгрозније сцене које су описане. Такви догађаји су толико далеко од тривијалности свакодневног живота, чак толико далеко од трагедија свакодневног живота, да смо склони да себи кажемо како их никад не бисмо могли потпуно разумети, јер не можемо да замислимо себе како то доживљавамо. Па ипак, ова зверства су починила људска бића, а сви ми у себи имамо одређене инстинкте, који би, под одређеним околностима рођења, васпитања, друштва, друштвене историје итд., могли да нас доведу до тога да их и разумемо.

Немачки историјски теоретичари XIX века су тврдили да „разумевање“ надилази „објашњавање“; а разумети можемо само ако се инстинктивно или егзистенцијално такорећи ставимо у положај историјских актера. На шта мислимо кад кажемо да бисмо могли да се ставимо у положај Хајнриха Химлера? Наравно, већина нас би с гнушањем одбацила такво смештање: ми *никада* не бисмо могли тако да деламо. Али, прегласно протестујемо. Он је био човек, а то смо и ми. Упозорење које холокауст свакако садржи јесте да дела починилаца може, под одређеним условима, поновити било ко.

Ово можемо проверити у лабораторији историје. Да ли су људи већ били убијани, пошто су претходно понижавани и дехуманизовани?

Под термином дехуманизација не подразумевам да су починиоци или жртве престали да буду људи. Оно што хоћу да опишем јесу поступци понижења и малтретирања који су били толико екстремни, да су жртве биле лишене сваке приватности и личног осећаја срама, сваке врсте индивидуације у свом окружењу, својих имена, личности и породичних веза, контроле над сопственим телесним функцијама, а да су многи били сведени на ходајуће аутомате на ивици смрти (у логорском жаргону назване Musselmänner). Тај термин описује и људе који су у стању да изврше таква дела, који су на тај начин доказали да су изгубили везу са уобичајеним моралним нормама, онако како су оне схватане у већини европских и других друштава пре 1933.

Да ли су Мадијанци у јеврејској Библији понижавани, дехуманизовани и брутално убијани? Прича која је испричана у 31. глави четврте књиге Мојсијеве може, али не мора бити историјски извештај, али је очито да је поколь био нешто што се могло десити, и што је чак било пожељно. Израелци су побили све мадијанске мушкарце, по Божјем налогу, али његово наређење, које је пренео Мојсије, да се побију и све жене, није спроведено и Бог се љути. Мојсије грди Израелце, после чега они оду и побију све жене и сву мушку децу; само су девице остављене у животу, из јасних разлога. Други библијски примери су сувише добро познати да би се овде на њима задржавали. Сличних прича има мноштво у свим верским традицијама.

Шта ћемо са француским градом Безијеом, у којем су катари и други „јеретици“ и католици који су случајно ту живели, укључујући жене и децу, брутално побијени 1209?[5] Шта ћемо са Шпанцима у Новом свету? Зар нису они, у име Бога љубави, спаљивали живе индијанске мушкарце, жене и, да, децу? Шта ћемо са судбином Пробушених носева у северозападним и западним деловима Сједињених Држава? Шта ћемо с црним мушкарцима, женама и децом који су транспортовани у Америку, који су поробљени или побијени?

Историја многих народа широм света обилује описима који се могу упоредити са споменутим ужасима. Тимур Ленково поступање с персијским градовима, до чега је дошло после Џингис Канових упада у Русију и Европу, спаљивање и убијање хришћана у Јапану почетком XVII века, узајамно клање и поробљавање афричких народа – све су то докази способности људи да учествују у међусобним зверствима. Двадесети век је почео уништењем народа Хереро од стране немачке војске у ономе што је данас Намибија; следио је геноцид Јермена, масовна убиства кинеских цивила, прво од стране њихове владе, а затим и јапанских освајача, масовна убиства Рома од стране нациста, окрутности гулага, дивљања Пол Потовог режима у Кампучији, међусобни геноцидни покољи Хутуа и Тутсија у Руанди и Заиру. Све ово, и многи други примери, показује да смо способни, под одређеним околностима, за сва зверства која су починили нацисти – за свако зверство посебно, и за сва заједно. Сваки народ може да сведочи о упоредивим случајевима из сопствене историје, било да је био на страни починиоца или на страни жртве.

Јединственост – надаље ћу користити термин *беспреседантност*, без обзира на његову неспретност – холокауста, дакле, не лежи у нивоу бруталности који су постигли нацисти и њихови помагачи, иако је он несумњиво представљао врхунац.[6]

Геноцид над Јеврејима није био ни бољи ни гори од било ког другог геноцида. Коришћење речи као што су *зверски* и *зверство* у описивању нацисти јесте увреда за животињско царство и не би их требало користити, јер животиње не раде такве ствари. Понашање нациста није било „нељудско“. Било је и сувише људско. Било је зло, а не нељудско, и било је, вероватно, у свом згуснутом облику, који ипак није сасвим без преседа-

[5] Покољ о којем се овде говори је онај који су над албижанима и валдежанима починиле снаге које је као крсташе организовао папа Иноћентије III, 1209. године. Пропапским снагама је заповедао Симон де Монфор. Покољи и прогони су настављени до 1226.

[6] Неке моје колеге су тврдиле да је концепт „јединствености“ лишен правог значења, јер сваки историјски догађај има јединствене црте и јединствен је у врло реалном значењу: не може се поновити. По мом мишљењу, то је играње речима. Поредимо догађаје, па кад у једном нађемо неки елеменат кога нема у било ком другом, онда имамо право да га назовемо јединственим. Међутим, да би се избегли неспоразуми, супротно ономе што сам користио у ранијим публикацијама, сада користим термин *беспреседантан* уместо *јединствен*.

на, најближа апроксимација онога што би се могло назвати „апсолутним“ злом, које људска историја дотле није видела.

Химлеров пример је поучан. У свом познатом познањском говору од 4. октобра 1943 (који је чак снимљен на нацистичкој грамофонској плочи), он отворено говори о убијању Јевреја и додаје да за то убиство не треба да се сазна и да се никад неће сазнати.[7] Да ли је наговештавао да нико никад неће моћи да га схвати? Не мислим да је тако. На крају крајева, Химлер, као што смо видели, није био јединствен у својим убилачким намерама. Не разумети њега, значило би да не можемо да разумемо било који паралелан или сличан догађај у историји. Ако не можемо да разумемо тај аспект људске историје, онда ништа не можемо да објаснимо, јер пола историје је убиство и бруталност. У том случају, историја – поново – постаје ирелевантна.

Али, ако је Химлер био човек – а јесте – онда су његови мотиви били људски. Да ли у себи можемо да нађемо елементе Химлерове мотивације који би били довољни да саградимо какав-такав мост између нас и њега, који би нам омогућио да га разумемо. Ја бих уствpдио да можемо. Нагон самоодржања, о којем су расправљали Фројд и његови следбеници, и нагон ка смрти или деструктивни инстинкт, о којем су расправљали Ерих Фром и други, могу да послуже као примери објашњавајућих модела. Ако сви људи у себи имају клицу ставова које називамо позитивнима и негативнима, можемо објаснити Химлера као личност у којој су се негативни елементи манифестовали у екстремном виду, несумњиво као резултат стапања друштвених и лично-индивидуалних фактора. Ако се Химлер може тако објаснити, онда је његова изјава да се за убиство никад не сме сазнати само израз његовог страха, на који је указао у претходном одељку истог говора, да немачки народ, уколико би се убиство признало, не би разумео мотивацију нациста и стога убиство одбацио. Уз то, он је предвидео свет без Јевреја и сматрао да будућа поколења Немаца не би разумела зашто је било нужно њихово потпуно истребљење, јер не би имала никакво искуство о томе ко су и какви су били Јевреји.

Химлерова изјава је, дакле, објашњива, а његова дела се могу разумети. У ствари, што се тиче бруталности, жеље да се убије и садизма, мало тога је јединствено код нациста, изузев што су они отишли даље од својих претходника.

Ако не бруталност, шта је било тако неуобичајено у нацистичком односу према Јевејима? Важно је приметити да за нацисте „јеврејско питање“ није било немачко, па чак ни европско, већ глобални проблем највећих размера. Избављење човечанства од Јевреја је осмишљено у псеудорелигиозним месијанским терминима. Од „решења“ тог проблема је зависила будућност људског рода. Холокауст је беспреседантан, дакле,

[7] Види: International Military Tribunal (Nuremberg Documents), PS 1919.

углавном због мотивације убица. Елементи његове беспреседантности ће бити размотрени у наредном поглављу. Они су потпуно објашњиви.

Заговарати објашњивост холокауста не значи да смо данас дошли до нивоа на којем га заиста можемо објаснити, нити је вероватно да ћемо то моћи да урадимо у догледној будућности, ако уопште икада будемо у стању да то учинимо. То што је нешто у принципу објашњиво, не значи и да је објашњено, или да се може лако објаснити. Сем тога, објашњавати нешто што је грозно, изузетно је тешко када историчар, претпоставља се цивилизован, није био жртва или онај који је прогањао друге. То значи да ће историчар, иако догађаји које описује нису сами по себи необјашњиви – због свог квалитета људских догађаја – наићи на велике препреке у настојањима да осети ситуацију, а на још веће кад покуша да савлада одбацивање (тачне) претпоставке да су починиоци, на било који начин, били слични њему. Историчар може да превазиђе тешкоће и да дође до разумевања, али лако може да омане кад буде покушавао да реконструише ужас, страх, патњу жртава или „садистичко уживање и бруталност неких од починилаца."[8] На крају крајева, историчарева вештина је ограничена, па треба позвати писца, песника, уметника, драматичара, музичара, психолога, а за религиозне међу нама, теолога, да додају свој поглед, како би омогућили историчару да дубље испита таму. Изнад свега, треба нам сведок. Нема историје холокауста без сведока.

Непосредна сведочанства преживелих и сачувани аутентични описи (дневници, писма) Јевреја који нису преживели, олакшавају наше разумевање. Зато што ће се највећи део нас идентификовати са жртвама и зато што патња лежи у домету наше психолошке конституције, пре се можемо приближити разумевању њих, него разумевању починилаца. Есеји, драме, музика, скулптуре, филмови итд., помажу нам у томе. Али, ми и даље не доживљавамо оно кроз шта су прошли сведоци, нити бисмо ми – или они – то желели. Али се можемо приближити разумевању холокауста као разумевању других историјских догађаја.

Ово отвара важну методолошку дебату: од какве су вредности за историчарев занат сведочанстава, посебно она забележена много година после догађаја? Неке колеге ће рећи да је сећање слаба трска да бисмо се на њу ослонили, да су многа сведочанства искривљена играма меморије, жељом да се сведок представи у што бољем светлу и да се прикрију дела која су била, или ретроспективно могу изгледати вредна осуде. Штавише, понекад сведочанство намерно хоће да заведе на погрешан пут. Једино поуздано сведочанство је, како се тврди, документ настао у време кад се догађај десио. Овај аргумент посебно износе такви прворазредни историчари какав је Раул Хилберг.

[8] Последње речи су се појавиле у: Bauer, *Is Holocaust Explicable?*, 150; опет пре него код Голдхагена.

Сами по себи, ови аргументи су врло убедљиви. Међутим, они не представљају целу причу. Ако узмемо писане документе из оног времена, ради се превасходно о немачким документима. Ослонити се на њих је исто тако опасно као ослонити се на усмена сведочанства. Документи починилаца су врло често смишљени да заведу – а не да информишу, да сакрију – а не да открију. Очит пример су белешке са саветовања нацистичких бирократа 20. јануара 1942. на Ванзеу. Белешке које је, према његовој изјави у Јерусалиму 1961, редиговао и прерадио Адолф Ајхман, представљају форму у којој је требало да се конференције сећају СС власти које су сазвале састанак. Отворена расправа о програму убиства је преведена на замагљени језик бележака.[9] Или, ако узмемо извештај Јиргена Штропа о побуни у Варшавском гету, наћи ћемо отворени покушај да се подиђе Химлеру улепшавањем – ако је то права реч – немачких акција.[10] Ја се не бих ослонио на тај извештај ако би требало да опишем догађаје, или чак да набројим немачке губитке. Другим речима, писаном документу треба прићи са исто толико опреза као и сведочанству.

Уопштено говорећи, сведочанства спадају у најважније изворе сазнања о холокаусту, јер су Немци покушали да убију убиство: хтели су да спрече Јевреје да забележе шта се десило. Међутим, у томе нису потпуно успели, па су Рингелблумов архив у Варшави, Архив Мерсик у Бјалистоку, велики број дневника и многа писма остали да документују јеврејски живот и смрт у источној Европи. У западној Европи је сачувано много више. Део те јеврејске документације је такође сумњив: дискусије бјалисточких или лублинских Judenräte (јеврејских већа) су бележене са свешћу да их Немци могу прочитати и мишљењем да неке теме о којима је расправљано не треба записивати из разних разлога. Сведочанства, уз све њихове мане, не пате од оваквих проблема. Још постоје „документи“ који међу нама ходају на две ноге – наиме, сведочанства која још нисмо забележили. Али би, наравно, требало то да урадимо.

Сведочанства забележена деценијама касније нису нужно мање поуздана од оних забележених одмах после рата. Старци се своје младости боље сећају него непосредне прошлости, па иако сећање често бледи, у неким случајевима оно постаје оштрије. У прошлости, сведок је можда имао разлога да крије или искривљује ствари, разлоге који су у међувремену нестали. У периоду непосредно после рата, многи људи су још патили од шока сопствених искустава, док сада могу да их посматрају хлад-

[9] Jackel Eberhard, „On the Purpose of the Wannsee-Conference“, у: Pacy S. James, Wetheimer P. Alan (ур.), *Perspectives on the Holocaust*, Boulder 1995, 39-50; Patzold Katz, Die vorbereitenden Arbeiten sind eingeleitet, „Aus Politik und Zeitgeschichte“, Berlin, vol. 1-2, January 1992, 14-23; Gerlach Christian, *Die Wannsee-Konferenz, das Schicksal der deutschen Juden und Hitlers politische Grundentscheidung alle Juden Europas zu ermorden*, „Werkstattgeschichte“, Hamburg, vol. 18, October 1997.

[10] Види: Stroop Juergen, *The Stroop Report*, New York 1979.

није главе. Тако садашње сведочанство може бити истинитије од некадашњег.

Да резимирамо: историчарев алат укључује анализу писаних докумената из оног времена, дневнике, писма и сведочанства преживелих, да не говоримо о материјалним остацима на лицу места. Зато што је документација великим делом једнострана, тј. немачка, сведочанства преживелих су кључна за разумевање догађаја оног времена. Она постају изузетно корисна и поуздана када се међусобно укрсте и када их потврди велики број других сведочанстава. Ја бих уствpдио да су тада она бар исто толико поуздана као савремени писани документи.

Све ово треба нагласити, јер то ојачава аргумент у прилог објашњивости холокауста: што више сведочанстава имамо, као и документације, веће су шансе да објаснимо и разумемо шта се десило.

Објашњивост није исто што и једнодимензионално, сувопарно историографско излагање или анализа. Когнитивна анализа нам може помоћи да разумемо; анализа комбинована са приповедањем приче о томе шта се десило појединцима, породицама, селима и градовима, много је боља. Да покажем како чак и сувопарна историјска анализа може допринети разумевању, изнећу збуњујуће питање: зашто су се Јевреји у Пољској понашали како су се понашали, откуд та мешавина застрашеног или поноситог очаја, с једне стране, и тврдоглавог, чак насилног отпора, с друге стране?

Пољски Јевреји су живели у условима крајње економске кризе прилично дуго пре него што су нацисти окупирали Пољску. Између 1935. и 1939, око једне трећине њих је било на граници сиромаштва или испод ње, многи међу њима близу смрти од глади. Зато је њихова способност да пруже ефикасан физички или привредни отпор од почетка била ограничена. Нејеврејски становници Пољске, и сами у тешком економском положају тридесетих година, углавном су били равнодушни према судбини својих јеврејских земљака; знатна мањина је била активно непријатељска, а на мали део мањине се могло рачунати да ће помоћи Јевејима, иако без физичког супротстављања Немцима. Немачка војска је прегазила Пољску за три недеље, а пољски покрет отпора је заузео став да ће ступити у дејство тек кад Немци буду пред поразом.[11] Немци су били господари у земљи.

Све до у неко доба 1941, Немци нису знали шта би с Јевејима – до тада није била донета одлука да их побију. Ако Немци нису знали, није се

[11] Главна пољска илегална снага, Армија Крајова, иако је имала више наоружаних група у пољским шумамам, посебно 1943. и 1944, није улазила у веће сукобе, изузев у два случаја: у устанку Бурза (олуја) у Волињији (пре рата у источној Пољској, сада у западној Украјини) 1944, и у варшавској побуни у августу и септембру 1944. У оба случаја, пољске вође су хтеле да се изборе за своје политичке циљеве против Совјета у источној Пољској и Пољској у целини. Оба покушаја су пропала.

могло очекивати да Јевреји знају. Њихов проблем је био, како су они то гледали, да преживе окупацију, која ће се једног дана завршити. Напори Judenräte, чији чланови су у већини случајева били легитимни предратни представници јеврејских општина, били су усмерени ка том циљу. То значи, да употребимо терминологију Исаије Трунка, не „колаборацију", већ „кооперацију" – тј. попуштање захтевима окупатора, уз истовремено покушавање да се избегну најтежи испади; кооперација није значила слагање са политиком окупатора или његовим ратним циљевима, и заснивала се на претпоставци да ће Немци на крају бити поражени.[12] Већина Judenräte је пре или касније ликвидирана, а уместо њих су именоване послушније групе. Како је открио Ахарон Вајс, већина Judenräte је одбијала да изручи Јевреје одређене за погубљење.[13] Политику Judenräte, као мање зло у поређењу с директном немачком влашћу, подржавала је већина Јевреја. Постојала је стална нада да ће Немци бити поражени, а да ће Јевреји бити ослобођени. До тада, требало је привремено сагнути главе. Иако су се покоравале, многе (али никако све) јеврејске заједнице су одржавале активности за подизање морала, често упркос немачким наређењима. Образовање, социјална помоћ, културне активности, одржавање верског живота, илегалне новине, илегално скупљање материјала који документује нацистичке злочине били су израз овог народног духа ненаоружаног отпора, који је ишао руку под руку с попуштањем пред јачом силом.

Када је јеврејско становништво у Европи почело да увиђа да су Немци решили да их побију, реакције су биле: бег, сакривање, оружани отпор мањине оних који су успели да дођу до оружја, покушаји да се нађе запослење које би било неопходно Немцима и очајничко, али често достојанствено, прихватање неминовне смрти. Психолошки, јеврејска реакција на сазнање о предстојећем уништењу се није разликовала од сличних реакција других група. Руски или пољски сељаци пред стрељачким стројевима немачких трупа, француски борци покрета отпора ухваћени и осуђени на смрт, српски сељани наспрам хрватским или немачким убицама – људи суочени са неизбежним уништењем – понашају се на исти начин. Распон реакција се креће од тупог страха и хистеричног плакања до херојског пркоса. Ценимо ово последње, што је заиста било распрострањено. Али, ни друге врсте реакција нису ништа мање људске, не мање разумљиве или вредне саосећања. У свим случајевима, оне су савршено објашњиве.

У јеврејском теолошко-историографском дискурсу се често користи један верски тип објашњивости. Тврди се да холокауст треба видети

[12] Trunk Isaiah, *Judenrat*, New York 1973, passim.

[13] Weiss Aharon, Jewish Leadership in Occupied Poland – Postures and Attitudes, у: Gutman Yisrael (ур.), „Yad Vashem Studies", vol. 12, Jerusalem 1977, C35-C66.

само као једну, иако можда најразорнију, у серији несрећа која је задесила Јевреје, почевши од уништења Првог Храма 586. године п. н. е., преко уништења Другог Храма 70. године н. е.[14] Отуда, у принципу, нема ничег изузетног у холокаусту. Ова идеја (која се у овој књизи даље анализира), да се ради о знаку Божјег гнева, наводи се како би се холокауст учинио објашњивим у оквиру јеврејске верске традиције. Тај аргумент је, међутим, мањкав.

Холокауст се разликује, у принципу, не само квантитативно од других јеврејских катастрофа. Прво, зато што је у поновљеном уништењу Храма претња била политичка, духовна и културна, а не физичка и егзистенцијална. Истина је да су селективна масовна убиства практиковали како Вавилонци, тако и Римљани, али је у оба случаја огромна већина Јевреја остављена у животу. Неки од њих су претворени у робове или депортовани, али већина није искорењена. Супротно истрајној историјској заблуди, Јевреји су у Палестини остали већина још неколико векова после другог уништења. Насупрот томе, током холокауста, Јевејима је претило потпуно физичко уништење; нацистичка намера да покоре свет својом силом и уз чврст савез са државама сличних назора под немачким вођством, по први пут је угрозила саму егзистенцију и физички опстанак сваког појединачног Јевејина.

Друго, нацистичка идеологија је у Јевејима видела универзални ђаволски елеменат, тако да је гоњење Јевреја требало да буде глобална, псеудорелигиозна ствар, спровођење убилачке идеологије у пракси. Уништења Храма су, насупрот томе, биле политичке акције, усмерене против независног или полунезависног народа. Прогони током средњег века и у модерно доба (нпр. у Русији 1880-их), били су изазвани мешавином верских, економских и политичких фактора. Насупрот томе, у случају нациста, прогон Јевреја је представљао чисту, апстрактну антисемитску идеологију у контексту биолошког расизма, а она је постала централни фактор у Хитлеровом рату против света. У главама нацистичке елите, главни непријатељи Немачке – Совјетски Савез, Француска, САД и Британија – били су под контролом Јевреја. Доказ да је нека земља под контролом Јевреја, била је сама чињеница да се дотична земља окренула против Немачке. На крају крајева, Немачка је Други светски рат започела не из привредних или војних разлога – Немачкој нико није претио, а привреда се 1939. године дигла из дубина светске економске кризе готово до пуне запослености и просперитета. Жеља за ширењем на Исток и контролом средње Европе била је мотивисана фантазмагоричном расно-биолошком идеологијом, у којој су непријатељем управљали Јевреји; зато су, с нацистичке тачке гледишта, Јевреји били главни непријате-

[14] Нпр.: Jacobovits Rabbi Immanuel, Some Personal Theological and Religious Responses to the Holocaust, „Holocaust and Genocide Studies“, vol. 3, N° 4, 1988, 371-381.

љи. Рат је заиста био „рат против Јевреја“, а позната књига Луси Давидовиц носи тачан наслов (иако је она под тим термином мислила на нешто друго).[15]

Све је ово било ново, нова врста претње: геноцид који се претвара у холокауст. Упркос свој својој антијеврејској идеологији и крвавим прогонима, хришћански антисемитизам никад није довео до геноцидне политике, како је убедљиво потврдио Стивен Т. Кац, тако да постоји огромна разлика у прогонима Јевреја под хришћанима (и под исламом, чији је став према Јеврејима био мање убилачки) и геноцидног програма нациста.[16] Греше они религиозни коментатори који хоће да застрашујуће димензије холокауста сведу у познати контекст прогона Јевреја током векова – њихов циљ је неостварљив; холокауст се опире стапању с таквом позадином. Објашњивост холокауста не значи да га је лако подвргнути таквим духовним вежбама.

Један од кључних проблема објашњивости се појављује ако се замислимо над следећим питањем, које је често расправљано: Како је немачки народ постао банда убица и помагача убица?[17] Како се народ који је у средњој Европи створио једну од највећих цивилизација у историји одао таквој идеологији као што је нацистичка и како то да јој је остао веран током целог рата, најразорнијег у људским аналима (до сада), до горког краја?

Бројни историчари који су покушали да одговоре на то питање понудили су мноштво објашњења. Функционалистичка школа следи развој склоности према убиству кроз историју социјалних и економских структура немачког друштва, некад од касног XIX века, некад од раног XX века, а често од Вајмарске Републике. У основи, њен аргумент гласи: економска, политичка и друштвена криза у Немачкој, заједно са раније постојећим социјалним традицијама, посебно бирократским, гурнула је немачко друштво према ауторитарном режиму. Тај режим су карактерисале дубоке унутрашње противречности – диктатор, који је служио као последњи арбитар међу завађеним административним феудима, као и тенденција ка униформности, с једне стране, и неред ривалских надлештава и појединаца жељних власти, с друге стране. Тај неред је водио до ђорсокака, који се очито могао превазићи само применом бруталне, убилачке силе. Расизам и антисемитизам су били у позадини, али сами по себи не би водили до тзв. коначног решења – истребљења свих Јевреја.

Интенционалистичка школа ставља основни нагласак на диктатуру којом је управљала идеологија, која је намеравала да установи раси-

[15] Dawidowicz Lucy, *The war Against the Jews*, London 1975.

[16] Katz T. Steven, *The Holokaust in Historical Context*, New York 1994.

[17] Ово је, опет, тачна верзија из мог дела *Is Holocaust Explicable?*, стр. 150, уз дужно поштовање према Голдхагену, који тврди да је сам измислио овај точак.

стичку Утопију и која је у Јевејима видела главну мету за физичку елиминацију. Хитлер је, кажу, намеравао да истреби Јевреје знатно пре избијања рата 1939, а прилику је искористио 1941, када се она указала могућношћу потпуне контроле над Европом.

По мом мишљењу, оба приступа су вишеструко мањкава и, као што је већ показано, полако бледе. Као што је запазио Раул Хилберг, немачки железнички чиновници су користили исте административне технике да шаљу немачку децу у летње кампове за одмор и Јевреје у логоре смрти. Питање је зашто су радили ово друго, а не зашто су радили оно прво. Објашњавати технике транспорта Јевреја анализом структуре бирократије и сукобима између различитих надлештава, значило би узимати недоказано као доказано. Структуре не објашњавају зашто су бирократе слале људе у смрт; оне могу да објасне *како* су то радиле и како се то уклапало у контекст њихових социјалних традиција. Међутим, многим друштвима су управљали неефикасни аутократски режими, растрзани противречностима, који нису довели до геноцида. Отуда, зашто је баш ова диктатура извела масовно убиство невиђених размера, Јевреја и многих других? Шта је бирократе натерало на то?

Интенционалистичка школа мишљења је имала мука да докаже Хитлерове намере према Јевејима 1920-их и 1930-их година, јер он доиста никада није ни рекао шта би урадио с Јевејима, сем што је изговорио бескрајан низ уличних погрда. Нигде у његовој књизи *Mein Kampf*, или у његовој другој књизи, која тада није била позната и која је објављена тек после његове смрти, или у његовим говорима после 1922 (до тада је о уклањању Јевреја говорио уопштено), нема јасне индикације његове намере, а сигурно је и да пре 1941. није било никаквог фактичког планирања геноцида.[18] Чак и кад би намера да се убије била доказана, још увек нема објашњења зашто је немачко друштво у таквој намери пристало да сарађује. Овим ћу се детаљније бавити разматрајући Голдхагенову тезу, касније у овој књизи. На овом месту бих закључио да функционалистички и интенционалистички приступ, иако су били продуктивни за историјско истраживање, не нуде модел за објашњење основног овде постављеног питања.

Постоји, као што управо рекох, растућа атенденција у историографији о холокаусту, да се функционалистичко-интенционалистичка расправа сматра застарелом, а већ сам у прошлом поглављу споменуо покушај Улриха Херберта и других као убедљивији начин да се објасни развој догађаја. Други историчари, као Ото Дов Кулка и Јан Кершоу, били су пионири нових модела објашњења, који су, мислим, још убедљивији.[19]

[18] Adolf Hitler, *Hitler's Second Book*, New York 1961.

[19] Bankier David, *The Germans and the Final Solution: Public Opinion Under Nazism*, Oxford 1992; Kulka Otto Dov, *'Public Opinion' in Nazi Germany and 'Jewish Question'*,

Кершовљева анализа се истиче као одлична полазна тачка. Изгледа да већина обичних чланова нацистичке партије није била убеђена да антисемитизам треба да чини окосницу њихове идеологије. Социолог Петер Меркл је указао да многи чланови Партије нису били екстремни антисемити; пре би се могло рећи да су прихватали антисемитизам који бисмо могли дефинисати као прожимајући, али не нужно убилачки, можда чак „умерени".[20] Међутим, ово „тек умерено" антисемитско опредељење није одликовало само чланове нацистичке странке. Та врста умереног антисемитизма била је заједничка знатном делу немачког становништва, иако је тешко одредити његову распрострањеност. Јевреји су представљали прилично непопуларну мањину, добро познату, а ипак туђу, која сигурно није сматрана за Немце (супротно виђењу самих Јевреја), и тешко да би ко приговорио ако би били уклоњени из немачке привреде, културе и државне администрације. У ствари, постојало је врло распрострањено веровање да би Немачка имала користи од тог уклањања. Други, знатан део становништва, у великој мери несемитски, или тек латентно антисемитски, представљали су социјалдемократи, комунисти и католичка Странка центра (Zentrum), али и међу њима би се могла приметити антијеврејска осећања. Ова умерена, чак једва приметна осећања нелагодности према Јевејима, не би довела до гасних комора Аушвица. У ствари, ситуација у Немачкој није била много различита од оне у другим западноевропским земљама. У источној Европи су антијеврејска осећања била много јача.

Елита нацистичке странке, можда неколико стотина особа (које је Кристофер Р. Браунинг у неким од својих предавања назвао „правим верницима"), била је та која је у Јевејима видела главну претњу немачком, нордијском, аријевском човечанству. Убилачке склоности су се развиле унутар те групе. Сам Хитлер, Јозеф Гебелс, Рихард Валтер Даре, Хајнрих Химлер, Мартин Борман, Алфред Розенберг, Јулиус Штрајхер, Вилхелм Фрик, Ото Тирак, Ханс Франк, Рајнхард Хајдрих, нека су од истакнутих имена која падају на памет. Хитлерово вођство је било кључно, јер је он, без сумње, био радикализујући фактор. Људе као што су Химлер, или чак Геринг, Хитлер је нагнао да заузму убилачки став; мало је вероватно да би они без њега дотле дошли. Хитлер је утицао на групу коју бисмо могли назвати псеудоинтелектуалцима, који су били спремни, друштвено, психолошки и политички, да прихвате радикалне, убилачке програме. Карл Маркс је скитнички, неорганизовани, незапослени, де-

„Jerusalem Quarterly", part I, vol. 25, Fall 1982, 121-144; part II, vol. 26, Winter 1982, 34-45 и другде; Kershaw Ian, „German Popular Opinion and the Jewish Question", у: Paucker Arnold (ур.), *Die Juden im Nationalsozialistischen Deutschland*, Tübingen 1986, 368-388; Kershaw Ian, *Der Hitler-Mythos. Volksmeinung und Propaganda im Dritten Reich*, Stuttgart 1980; Kershaw Ian, *The Nazi Dictatorship*, London 1985.

[20] Merkl H. Peter, *Political Violence under the Swastika*, Princeton 1975.

класирани део радничке класе назвао лумпенпролетаријатом (пролетаријатом у ритама); нацистичку елиту бисмо могли назвати *лумпенинтелектуалцима* – великим делом незапослени, изузетно огорчени према буржоаском друштву које их је из разних разлога одбацило, тражећи разлоге свог разочарења у друштву које је изгубило рат а није разумело зашто, друштву које као да се распадало.

Долазак ових лумпенинтелектуалаца на власт није био резултат победе на изборима. Нацисти су на последњим слободним изборима у преднацистичкој Немачкој, у новембру 1932, доживели пораз. Изгубили су 34 мандата у Рајхстагу и два милиона гласова. Остали су најјача странка, али је (силно завађена) левица имала укупно 221 посланика, у поређењу с њихових 196. Очито, управо зато што су изгубили изборе, на којима су у ствари комунисти добили гласове, они више нису сматрани за праву опасност по десне политичаре, који су намеравали да их употребе против центра и левице – тако је да је крајем јануара 1933. године Хитлер именован за канцелара. Они који су гласали за нацисте знали су да гласају за антисемитску странку, али је јасно да бирачима антисемитизам није био најважнија ствар на уму. Ни нацисти нису антисемитизам стављали међу прве теме којима се бавила њихова пропаганда, иако је он увек био присутан. Њихова кампања се бавила масовном незапосленошћу, економском и социјалном кризом уопште и поразом Немачке у Првом светском рату, као и последицама војног и политичког понижења од кога је Немачка требало да се опорави. Гласаче није одбијао антисемитизам странке, јер је оно што је партија захтевала било у складу са управо описаним умереним антисемитизмом – уклањање Јевреја са истакнутих привредних, политичких и културних положаја у немачком друштву. Без сумње, многи симпатизери нациста су били мотивисани и завишћу, надајући се да ће лично профитирати замењујући Јевреје у разним друштвеним и привредним улогама. Нацисти су у свом програму веома мало говорили о томе шта би требало урадити с Јевејима, и изгледа да су се гласачи идентификовали са оним што су прочитали или чули од нацистичких пропагандиста. Али, све је то било секундарно у односу на примат брига које су се тицале економске и друштвене кризе у Немачкој. У том контексту, нико није мислио на Аушвиц – ни нацисти, ни немачко становништво у целини, а ни Јевреји.

Знатно пре него што су нацисти дошли на власт, у XIX веку, универзитети су постали центри интегралног, ексклузивног и радикалног немачког национализма, са растућим расистичко-биолошким призвуком. Јевреји нису били добродошли као студенти, а студентска удружења (Burschenschaften) су их све чешће искључивала. Мало Јевреја су постали професори. Радикални антисемитизам се ширио. Ако је постојао јединствено немачки феномен који је припремио терен за нацисте, то није било ширење антисемитизма међу становништвом у целини, већ његово

ширење унутар интелектуалне елите. На ово ћу се вратити касније, у расправи о савременим покушајима да се објасни холокауст. Двадесетих година XX века, нацисти су привукли знатан део интелектуалаца – посебно учитеље и студенте – јер су универзитети неколико деценија раније постали расадник екстремих десничарских идеја. Удружења студената и учитеља су заиста била прва која су пришла странци. Неки нижи чиновници, правници, лекари, инжењери, протестантски пастори, па чак и неки елементи у војсци и аристократији, такође су се придружили.[21] Дошавши на власт, нацисти су брзо задобили већинску подршку народа. Привредна депресија је достигла врхунац непосредно пре него што су нацисти дошли на власт, а нови режим је ухватио прикључак са почецима економског опоравка; масама је режим изгледао као извор узлета – што је најважније, прогресивног смањивања стопе незапослености. Али, без одушевљене подршке интелигенције, не би уследили ни рат ни холокауст.

Убрзани раст подршке интелигенције режиму може се пратити у дневнику Виктора Клемперера, професора романских језика и књижевности на универзитету у Дрездену, покрштеног Јеврејина, ратног ветерана, присталице немачког национализма, мужа нејеврејске супруге.[22] Интелигенција је, као и радничка класа, сељаштво и средња класа, подржавала режим не због његовог антисемитизма, већ због његовог успеха. Оно што је њих привлачило, мимо непосредног економског програма и бриге за сопствени социјални статус, била је Утопија коју је режим обећао свим Немцима – понижени немачки народ ће постати центар европске, а можда и светске империје, засноване на њиховим расним одликама, које су их чиниле супериорнима у односу на све аријевце нижег статуса (као нпр. Романе), а посебно у односу на мешане расе (као што су Словени, који су у очима нациста били мешавина аријеваца и Монгола), неаријевце и „обојене“ народе. Оно што је имплицирала таква расистичка идеологија, која је ушла у главу академски образованима, била је идеја да чисти аријевци имају не само право, већ и дужност да владају другима и да униште штетне.

---

[21] Уп.: Childers Thomas, *The Nazi Voter*, Chapel Hill 1983; Allen William Sheridan, *The Nazi Seizure of Power*, New York 1965, 1984; Kater H. Michael, *The Nazi Party*, Cambridge 1983. Катер пише: „Немачка интелигенција је и даље остала непропорционално много заступљена у НСДАП [National-sozialistische Deutsche Arbeiterpartei – Национал-социјалистичка немачка радничка партија] до 1930. Први разлог томе је био што су после 1918. многи интелектуалци себе видели као друштвено и политички маргинализоване. Они су тежили ... више атрибутима елитистичке мањине него гомиле.“ (стр. 47); „Постепено побољшање односа између нацистичког вођства и протестантске цркве је несумњиво допринело да факултетски образовани припадници слободних професија и интелектуалци после 1929. приступе партији у већем броју.“ (стр. 67). О протестантској цркви види: Gerlach Wolfgang, *Als die Zeugen Schwiegen*, Berlin 1987, посебно стр. 21-36.

[22] Klemperer Victor, *Ich will Zeugnis ablegen bis zum letzten*, I-II, Berlin 1995.

И сами Немци су просуђени по степену штетности. Немачко Министарство унутрашњих послова је 18. јула 1940. разаслало смернице које су немачко становништво поделиле у четири категорије, у складу са социјалним и економским учинком. У најнижој категорији су се налазиле „асоцијалне особе“, којима је требало ускратити сваку социјалну помоћ. Категорију изнад ове су сачињавали људи чије понашање је било једва „подношљиво“, а била је разматрана и могућност њихове стерилизације. За најнижу категорију, таква мера није узимана у обзир; уместо ње су биле предвиђене „мере негативне популационе политике“ – депортација, присилан рад и уништење. Овај документ, који су објавили Гец Али и Хајнц Рот 1984. године, показује да су нацисти, у име расне чистоће, планирали да масовно убијају здраве Немце, а да не говоримо о хендикепиранима.[23] Немачка интелигенција, која је била очарана расистичком Утопијом режима, без сумње би сарађивала и у убиству Немаца.

Да би интелигенција прихватила било који план убиства, пресудно је било то да га режим прогласи суштинским делом утопијског програма, делом од виталне важности за Немачку. За др Јозефа Менгелеа (који је био двоструки доктор – медицине и филозофије), главну личност међу 23 лекара који су у Аушвицу изабрали више стотина хиљада Јевреја за смрт, није забележено да је раније био антисемита. Он се, међутим, као типичан интелектуалац, потпуно идентификовао са Фирером и Партијом. Он, и њему слични, били су производ мреже најбољих универзитета у Европи, који су школовали оно што је Френклин Х. Литл назвао – „технички компетентне варваре“.[24]

У друштву које је свесно прихватило апсолутно вођство владајуће елите, посебно њеног шефа, интелектуалци су постали главни преносиоци убилачких наредби. А ако су људи са друштвеним и интелектуалним статусом предњачили у ефикасном извршавању таквих наређења, није било тешко регрутовати обичне убице из нижих слојева друштва – уколико сама интелигенција није учествовала у убијањима.

Можда би сада могао да се да одговор на додатно питање: како је дошло до „дехуманизовања“ жртве – што је у ствари значило да је „дехуманизовани“ починилац, тј. особа лишена било каквих моралних скрупула, покушао да жртву спусти на свој ниво. Како је жртва уклоњена из „универзума људских обавеза“, како је то формулисала Хелен Фаин.[25] Неки психолози сматрају да постоји процес преношења моралне одговорности на спољашњи фактор – у овом случају на Хитлера – процес који би починиоца ослободио даљих проблема са савешћу. Преношење би пред-

[23] Aly Goetz, Roth Heinz, *Die Restlose Erfassung*, Berlin 1984, 105; цитирано и код: Aly Goetz, *Endlösung*, Frankfurt 1995, 376-377.

[24] Littell H. Franklin, *The Crucifixion of the Jews*, New York 1975.

[25] Види: Fein Helen, Accounting for Genocide, New York 1979.

стављало резултат потпуне идентификације починиоца са режимом. Ако се вратимо нашем објашњењу, долазимо до тачке на којој је фрустрирана, делом незапослена интелигенција поражене нације, суочена са распадањем националног социјалног ткива, тражила и нашла псеудомесијански режим и вођу који су је ослободили моралне одговорности, преузимајући тај терет искључиво на себе. Двема од четири Einsatzgruppen (формације основане 1941, чији је задатак био да убијају циљне групе, углавном Јевреје, на новоокупираним совјетским територијама) командовали су др Валтер Шталекер и др Ото Раш (још један интелектуалац са два доктората). Трећом је заповедао Ото Олендорф, истакнути економиста и правник. Већ сам споменуо лекаре из Аушвица. Неки од команданата концентрационих логора су се могли похвалити академским титулама. Лекари, биолози, хемичари, инжењери, чиновници и други, који су били укључени у све – од депортација у логоре смрти до медицинских „експеримената“ – били су централни, а не споредни део убилачке машинерије. Исто важи и за научнике, филозофе, историчаре и теологе на универзитетима, који су са жаром и уз доста личне иницијативе лиферовали рационализације за убилачку машину. С друге стране, локални садисти задужени за ликвидације гета у источној Европи углавном су потицали из ниже средње класе или сељаштва, или из редова декласираних, које је избацило кризом изједено немачко друштво 1920-их. Ни они, ни интелигенција, у већини случајева, нису прошли кроз специјалне школе које је организовао СС. Али, кад је Фирер изразио жељу и кад је одушевљена класа образованих људи то подржала, лако су се нашли обични људи да обаве стрељања, батинања и убијања деце.

Умерени антисемитизам великог дела немачког становништва, чак мучнина коју су многи, ако не и већина Немаца осећали у вези с Јеврејима, били су апсолутно кључни. Они су спречили било какву ефективну опозицију убиству непопуларне мањине.

Да истакнем још две ствари. Од суштинске важности је да се спомене брутализација европског друштва као последица Првог светског рата. Смрт милиона војника, као и сурово поступање са цивилним становништвом, укључујући жене и децу, током, и посебно после рата, установили су преседан, који су следиле нацистичке убице и њихови помагачи разних народности.

Уз то, не треба заборавити, у овој уопштеној анализи, да нацистички режим није био толико тоталитаран као што већина људи мисли. Као један од многих доказа, споменуо бих добро познату чињеницу да је убијање хендикепираних Немаца, тзв. еутаназија, заустављена, бар службено (иако је у ствари с њом настављено у мањем обиму), захваљујући протестима немачких цркава, делова јавности, чак и чланова Партије. Када су власти хтеле да уклоне распећа из школа у Баварској, дошло је до нечега налик на побуну, па је влада одустала од своје намере. Али,

примеренија нашој теми је чињеница да су крајем фебруара и током првих дана марта 1943. године, стотине, можда и више немачких жена – успешно – демонстирале у берлинској Розенштрасе, испред зграде полиције, захтевајући да им Гестапо врати њихове јеврејске мужеве.[26] Отпор нацистичкој политици је био могућ, а познато је више од једног случаја да су Немци који су одбили да учествују у убијању (а било је таквих појединаца, укључујући и понеког интелектуалца) били кажњени затвором или смрћу.

Укратко: изгледа да је политичка елита лумпенинтелектуалаца, коју су на власт довели разлози који нису имали много везе с њиховим расизмом, и која је била опседнута псеудомесијанским концептима спасавања људског рода од Јевреја, користила широк слој интелигенције, људи који су потпуно подржавали нацистички утопизам, да би спровела свој геноцидни програм. Тај програм није наишао на отпор углавном због антијеврејских тенденција у целокупном становништву. Оне су се кретале од благе нелагодности у вези с Јеврејима до отвореног, иако не убиственог антисемитизма, али су припремиле терен за екстремну, убилачку варијанту антисемитизма, уједно спречавајући ефикасан отпор геноциду. Усудио бих се да закључим да пример нацистичке Немачке може да буде део општије анализе било ког „система узбуњивања“: „умерен“ социјални остракизам циљне групе или „умерена“ антипатија према некој мањини, лако могу да одведу до масовног убиства, када на власт дође политичка елита која хоће да елиминише циљну групу, под условом да се интелигенција идентификује са политичком елитом и режимом који је успоставила елита, чак и ако сама није идеолошки убеђена да је убиство оправдано.

У другим случајевима геноцида, као што су они над Јерменима, камбоџанским Кмерима и Тутсијима, могу се приметити одређене паралеле. У планирању јерменског геноцида су се истицали лекари, а учествовали су бирократе и официри, који су сви имали врло добро образовање. Убиство Тутсија и неких Хутуа је испланирала група Хуту интелектуалаца, док су ужасе режима Пол Пота водили бивши студенти француских универзитета. Што се тиче самог холокауста, може се додати да су за убиство неких 260.000 Јевреја, које су ликвидирали румунска војска, жандармерија и „обични Румуни“, темеље поставиле две генерације најбољих румунских интелектуалаца, а извршењем су руководили други интелектуалци.

Не тврдим да је модел објашњења коначан – његова намена је пре подстицај дискусији. Чињеница да је холокауст објашњив не имплицира било какву врсту затварања. Може се понудити више од једног задовоља-

[26] Kwiet Konrad, Eschwege Helmut, *Selbstbehauptung und Widerstand*, Hamburg 1984, 43.

вајућег објашњења. Оно што је потпуно незадовољавајуће, јесте покушај да се историјска одговорност избегне тврдњом да је ова трагедија нешто загонетно, нешто се не може објаснити. Уколико би то била истина, онда би злочинци постали трагичне жртве сила изван људске контроле. Рећи да је холокауст необјашњив, у крајњој линији значи оправдати га.

YEHUDA BAUER
Yad Vashem, Jerusalem

IS THE HOLOCAUST EXPLICABLE?*

It has often been said that if the Holocaust is totally inexplicable, utterly mysterious, or "uniquely unique" – in a sense that the author of the phrase, A. Roy Eckardt, did *not* mean – then it is also outside history and therefore irrelevant to rational discourse.[1] Absolute uniqueness thus leads to its opposite, total trivialization: if the Holocaust is a onetime, inexplicable occurrence, then it is a waste of time to deal with it. Some authors take good care to state that when they talk about its inexplicability, they do not mean the processes that led to the establishment of the Nazi state, or the irrational rationale of establishing ghettos or concentration camps, but some inner quality, expressed by the senseless brutality of the perpetrators, the silence of the bystanders, the stunned reaction of the unsuspecting victims, the vastness of the crime, and the allegedly inexplicable involvement of very large numbers of civilized people.[2] How do cold bureaucratic decisions become machine-gun bullets and crystals of poison gas? The reply offered is, not infrequently, that we will never know.

I have written on this topic before, more than twenty years ago, in a statement against mystification.[3] Then, as now, I disagreed with some good friends, chief among whom was, and is, Elie Wiesel, whose work and words I greatly admire. Wiesel's stand is contradictory, but I think he sees no harm in paradoxes. On the one hand, he says that there are aspects of the Holocaust, mainly the suffering of the victims and the brutality of the perpetrators, that can never be fully grasped or understood, and that therefore

---

* For this collection Prof. Bauer contributed the essay published as the second chapter of his book *Rethinking the Holocaust*, Yale University Press, New Haven and London, pp. 14-38.

[1] Roy Eckardt, "Is the Holocaust Unique?" *Worldview*, September 1979, pp. 31-35, and elsewhere.

[2] These lines were written, and the term "willing helpers" used, in an article I wrote with a title identical to the title of this chapter, which appeared in *Holocaust and Genocide Studies*, vol. 5, N° 2, 1990, p. 145, that is, in the pre Goldhagen historical era.

[3] Yehuda Bauer, *The Holocaust in Historical Perspective*, University of Washington Press, Seattle, 1978, pp. 30-49.

the Holocaust is ultimately inexplicable. On the other hand, he does everything in his power to transmit those experiences and make people understand them. His readers see the Holocaust shrouded in irrationality and mystification and consigned to an impenetrable mist – from which they inevitably run away. He often expresses his fear that in future generations no one will remember the Holocaust – a prophecy that might be fulfilled if the mystification spread by him and many, many others wins out. Yet by his great literary work, he actually does the opposite of mystifying: he explains. The mystifiers, fortunately, act against their own predilections.

My own response is that of a historian. From the historical point of view – and history, after all, is not a science but a post facto reconstruction of the course of human events in accordance with certain rules for sifting facts and analyzing sources – several aspects should, I think, be considered. First, is the Holocaust comparable to other historical events? Second, if it is comparable, what are the differences from, as well as the similarities with, such events? Third, are there possible models of explanation to apply to the baffling problems that the Holocaust presents? Lastly, are such models convincing enough to make the Holocaust explicable in principle, even though we may have to grapple with alternative explanations for a very long time to come?

If the answers to these questions were that certain "internal" aspects of the Holocaust are ultimately beyond the reach of human explanation, we would still have to contend with the argument that, in that case, the Holocaust is beyond human history and can be explained only by the intrusion of forces beyond human comprehension and hence external to human experience. Terms such as *devilish* for the Nazi mind and *holy* for the victims might point to such conclusions, although they may also be *facon de parler* to indicate the moral quality of perpetrator and victim. If some God or some Devil, or a combination of both, or some mysterious force that is neither, were drawn in to explain the inexplicable, or if the event were simply left unexplained, then again we would be removing the Holocaust to an ahistoric sphere where it could not be reached by rational thinking, not even by rational explanations of the irrational.[4] The inevitable conclusion

[4] See Arthur A. Cohen, "The Holocaust and Christian Theology," in Yitzhak Mais, ed., *Judaism and Christianity Under the Impact of National Socialism*, Historical Society of Israel, Jerusalem, 1982, pp. 415-434. Even Saul Friedlander, who explicitly distances himself from any kind of mysticism, wrote: "The historian's paralysis arises from the simultaneity and the interaction of entirely heterogeneous phenomena: messianic fanaticism and bureaucratic structures, pathological impulses and administrative decrees, archaic attitudes within an advanced industrial society We know the details of what occurred, we are aware of the sequence of events and their probable interaction, but the profound dynamics of the phenomenon evadeus. And what likewise escapes us is the almost immediate disintegration of the political, institutional and legal structures of Germany, as well as the surrender of the moral forces that by their very nature ought to have been important

must again be that if we label the Holocaust as inexplicable, it becomes relevant to lamentations and liturgy, but not to historical analysis.

Some historians (including myself), social scientists, theologians, and other specialists have come to the conclusion that the Holocaust can be repeated, even though it is in some ways the most extreme form of genocide known to us to date and the first known occasion for certain types of murderous crimes or criminal thinking, as I will try to show later. We live in an age in which Holocaust-like events are possible. Obviously, the Holocaust could have been avoided by forces that had little to do with the Jews. I have already mentioned the abandonment by France, Britain, and the Soviet Union of their military discussions in the summer of 1939, which were to have led to a military alliance against Nazi Germany. This outcome was in their own worst interest, for they could well have avoided many millions of casualties. Other examples could be cited to show the lack of determinism in the development of a situation that made the Holocaust possible. Had there been no such event as the Holocaust, would we have been able to say that a Holocaust was avoided? Surely this is absurd, because we would not have known what a Holocaust was. Once it has occurred, however, we can say that we live at a time when the elements that produced the Holocaust are with us. Because historical events never repeat themselves exactly, that is, they are not clonelike in all their details, we should say that Holocaust – like events are possible if conditions similar or equivalent to those that produced the Holocaust in World War II were to arise.

The difficulty could be expanded but, paradoxically, eased as well by arguing that all of human history is in a sense inexplicable and must be guided by some extra-historical forces, good or bad or both, or by forces lacking in values we call human. The Holocaust would then be only an extreme form of this essential inexplicability of human destiny. It is very hard to argue with such a metaphysical explication of inexplicability, but one might put forward the argument that we are dealing, in all cases, with human actions, performed toward or against or in favor of humans. The assumption is that humans are related in makeup, and actions performed by any one individual could in principle be performed by others as well, so

---

obstacles to the Nazis in Germany, in other European countries, and in the entire Western world." See Saul Friedlander, "From Anti-Semitism to Extermination," in *Yad Vashem Studies*, vol. 16, Yad Vashem, Jerusalem, 1984, p. 50. For an analysis of the sociopsychological phenomena involved and invoked by Friedlander, see Erich Fromm, *The Anatomy of Human Destructiveness,* Cape, London, 1974; Elie Wiesel, "Introduction," in Abraham J. Peck, ed., *Jews and Christians After the Holocaust*, Fortress, Philadelphia, 1982, pp. IX-XI; and Emil Fackenheim, "The Holocaust and Philosophy", *Journal of Philosophy*, vol. 82, N° 10, October 1985; Edward Alexander, "The Incredibility of the Holocaust," in his *The Resonance of Dust*, Ohio State University, Columbus, 1979, pp. 3-30. On the question of speech versus silence, see, e.g., Lawrence L. Langer, *The Holocaust and the Literary Imagination*, Yale University Press, New Haven, 1975, pp, 1-30.

the explicability of such actions is a prerequisite for human relations. Human attitudes in any society at any period are distinct and recognizable; and given their interrelatedness, they must be understood in order to have meaning for anyone – hence the accessibility, in principle at least, of the actions of one individual or a group of individuals by others.

Of course, no individual can feel the pain of another. When your child scratches its finger, the pain is the child's, and however much you empathize, the pain is not yours to feel. But you know how it feels because of your own similar experiences. This trivial example becomes less trivial when we consider criminal actions. We can understand the motivations for criminal actions because we have experienced similar or equivalent motivations ("temptations"), although we may reject the conclusions that bring the thieves or murderers to their crimes. Occasionally, as in the Holocaust, the capabilities of humans to act in a certain fashion expand, capabilities that were not suspected before. The very fact, however, that a certain action occurred means that human beings, in their souls, instincts, drives, whatever, contain the seed of such possible actions. This holds true for all types of actions – whether we define them as evil, good, or neither.

Indeed, the basis of intelligible historical writing is this comparability of human experience. If there are recognizable patterns in the unrolling of human history, then there is a point in examining them. They may explain how we get to where we are, and may indicate what might happen if other things remain equal, which of course they never do.

But even that knowledge is a guide to action, intelligent or otherwise. If, on the other hand, humans and their actions are unintelligible to other humans, then we are in chaotic situation where neither history or anything else is explicable.

Is there not. nevertheless, a mysterious something that is part of our individual and collective lives and that contains elements of transcendence? If such transcendence is common to all humans, at least potentially, then it is a human characteristic and explicable in general terms. If it is a metaphysical transcendence that acts as a possible, but imponderable, factor in human history, then again all history becomes in principle an inexplicable series of events affected by an outside, nonhuman source. In that case, the development of British history between the two world wars is no more accessible than the Holocaust or any other event in history. The upshot seems to be that either the Holocaust is part of human history, in which case its explicability is, in principle, the same as that of other events, or it is not, in which case it becomes relevant only as an instance of nonhuman intervention in human history.

The history of the Holocaust tells us of horrors and brutalities that are "indescribable," by which we mean that we view them with total revulsion – but they have of course been described, which is how we know about

them. They are extreme in that they present the depths of human depravity and human suffering. The extreme humiliation of individuals in huge numbers, the brutal murder by club, bullet, and gas, mass death by starvation and induced diseases, and, beyond everything else perhaps, the murder of children, are part of the historical record. The burning or burying alive of children are among the most horrible scenes described. Such events are so far beyond the trivialities of everyday life, even beyond the tragedies of everyday life, that we tend to say to ourselves that we can never fully understand them because we cannot imagine ourselves experiencing them. Yet these atrocities were committed by human beings, and we all have within us instincts that under certain circumstances of birth, education, society, social history, and the like might lead us to actually understand them. German historical theorists of the nineteenth century argued that „understanding" lies beyond „explanation"; and we can „understand" only when we can place ourselves, instinctively or existentially, in the shoes, so to speak, of the historical actors. What do we mean when we say that we can place ourselves in the shoes of Heinrich Himmler? Naturally, most of us will reject such placement with disgust: we could never act like that. But we protest too loudly. He was human, and so are we. The warning contained in the Holocaust is surely that the acts of the perpetrators might be repeated, under certain conditions, by anyone.

We can check this in the laboratory of history. Have people been brutally killed before, after being humiliated and dehumanized?

By *dehumanization* I do not mean that perpetrators or victims ceased to be human. I do mean to describe acts of humiliation and oppression so extreme that the victims were deprived of all privacy and personal feelings of shame, of any kind of individuation in their surroundings, of their names, personalities, and family connections, of control over their bodily functions, and that many were reduced to walking automatons on the verge of death (called *Musselmänner* in camp language). The term also describes people capable of carrying out such acts, who thereby proved that they had lost their connection to ordinary moral precepts as they were understood in most European and other societies prior to 1933.

Were the Midianites in the Jewish Bible humiliated, dehumanized, and brutally murdered? The story as related in Numbers 31 may or may not be a historical account, but clearly, the massacre was perceived as something that could have happened, even as desirable. All Midianite men are killed by the Israelites in accordance with God's command, but his order, transmitted by Moses, to kill all the women as well is not carried out, and God is angry. Moses berates the Israelites, whereupon they go out and kill all the women and all the male children; only virgin girls are left alive, for obvious reasons. Other biblical examples are too well known to be dwelt upon. Similar stories abound in all religious traditions.

What about the French town of Beziers, where Cathars and other "heretics," and Catholics who happened to live there, including women and children, were brutally murdered in 1209?[5] What about the Spaniards in the New World? Did they not, in the name of a loving God, burn Indian men, women, and, yes, children, alive? What about the fate of the Nez Percé in the northwestern and western United States? What about the black men, women, and children transported to the Americas who were enslaved or killed?

The histories of many peoples around the globe abound with descriptions that parallel the horrors already referred to. Timur Lenk's treatment of Persian towns, coming after Genghis Khan's incursions into Russia and Europe, the burning and murder of the Christians in Japan in the early seventeenth century, the mutual slaughter and enslavement of African nations – they all are evidence of the capability of humans to engage in mutual brutalities. The twentieth century started with the destruction of the Herrero people in what is now Namibia at the hands of the German military; there followed the genocide of the Armenians, the mass murder of Chinese civilians by their own government and then by the Japanese invaders, the mass murder of the Roma (Gypsies) at Nazi hands, the cruelties of the Gulag, the ravages of the Pol Pot regime in Kampuchea, the mutual genocidal massacres of Hutu and Tutsi in Rwanda and Zaire. All these and many others show that we are capable, under certain circumstances, of all the brutalities committed by the Nazis – each brutality separately and all of them together. Every nation can tell of comparable instances in its own history, whether it was on the perpetrating or the victimized side.

The uniqueness – I shall henceforth use the term *unprecedentedness* despite its awkwardness – of the Holocaust does not lie, therefore, in the level of brutality reached by the Nazis and their helpers, although that was undoubtedly a peak.[6] The genocide of the Jews was neither better nor worse than any other. Using terms such as *beastly* and *bestiality* to describe the Nazis is an insult to the animal kingdom and should not be used, because animals do not do things like that. The behavior of the Nazis was not „inhuman." It was only too human. It was evil, not inhuman, and was probably, in its concentrated but not entirely unprecedented form, the closest

[5] The massacre referred to here was that of the Albigensians and Waldensians by forces organized into a crusade by Pope Innocent III, in 1209. The propapal forces were under the command of Simon de Montfort. Massacres and persecutions continued until 1226.

[6] Some of my colleagues have argued that the concept of "uniqueness" is devoid of any real meaning, because every historical event has unique features and is, in a very real sense, unique: it cannot be reenacted. In my view, this is a quibble. We compare events to each other, and when we find an element in one event that is not present in any other, then we are justified in claiming uniqueness. However, to avoid misunderstanding, and contrary to my usage in previous publications, I am now using *unprecedent* instead *of unique*.

approximation to what could be termed „absolute" evil that human history has seen.

The case of Himmler is instructive. In his famous Poznañ speech of October 4, 1943 (which is even recorded on a Nazi gramophone record), he talks openly about the murder of the Jews and adds that this murder should never and will never become known.[7] Does he imply that no one will ever be able to understand him? I do not think so. Himmler was, after all, not unique in his murderous intentions, as we have seen. Not to understand him would mean that we cannot understand any parallel or similar event in history. If we cannot understand this aspect of human history, we cannot explain anything at all, because half of history is murder and brutality. In that case, history – again – becomes irrelevant.

But if Himmler was human – and he was – then his motives were human. Can we find in ourselves elements of Himmler's motivations that would build enough of a bridge between ourselves and him to enable us to understand him? I would claim that we can. The life-preserving instincts discussed by Freud and his followers and the death urge or destructive instincts discussed by Erich Fromm and others might serve as examples of explanatory models. If all humans contain in themselves the seeds of attitudes that we term positive and negative, we can explain Himmler as a person in whom the negative elements manifested themselves in extreme form, undoubtedly as a result of the confluence of social and personal-individual factors. If Himmler can be thus explained, then his statement that the murder should never become known is simply the expression of his fear, pointed out in a previous passage of the same speech, that the German people would not understand the Nazi motivation if the murder was acknowledged and might reject the murder. In addition, he foresaw a world without Jews, and he thought that future generations of Germans would not understand why total mass murder had been necessary, because they would have had no experience of who and what the Jews had been.

Himmler's statement is therefore explainable and his actions can be understood. Indeed, as far as brutality, the will to murder, and sadism are concerned, little is unique about the Nazis except that they went further than any of their predecessors.

If not brutality, what was extraordinary about the Nazi attitude toward the Jews? It is important to note that for the Nazis, the "Jewish problem" was not a German or even a European issue but a global problem of the greatest magnitude. The delivery of humankind from the Jews was conceived in pseudo-religious, messianic terms. On the "solution" of the problem depended the future of humankind. The Holocaust is unprecedented, then, basically because of the motivation of the murderers. The ele-

[7] See International Military Tribunal (Nuremberg Documents), PS 1919.

ments of this unprecedentedness will be discussed in the next chapter. They are perfectly explicable.

Arguing for the explicability of the Holocaust does not mean that we are today at a stage where we can actually explain it, nor is it likely that we shall be able to do so in the foreseeable future, if at all. That something is in principle explicable does not mean that it has been explained or that it can readily be explained. Furthermore, explaining something horrific is extremely difficult when the presumably civilized historian is not among those who were victimized or who victimized others. That means that although the events described are not in themselves inaccessible – because of their quality as human events – the historian will face great obstacles in the effort to feel the situation, and even greater ones when trying to overcome a natural rejection of the (correct) assumption that the perpetrators were in any way like himself or herself.

The historian *can* overcome the difficulties and reach an understanding, but may well fail when trying to reconstruct the terror, the fear, the suffering of the victims or „the sadistic enjoyment and brutality of some of the perpetrators."[8] The historian's art is, after all, limited, and the writer, the poet, the artist, the dramatist, the musician, the psychologist, and, for the religious among us, the theologian have to be asked to add their insights to enable the historian to probe deeper into that darkness. Above all, we need the witness. There is no Holocaust history without witnesses.

The direct testimony of the survivors and the authentic surviving descriptions (diaries, letters) by Jews who did not survive themselves ease our understanding. Because most of us will identify with the victims, and because suffering lies within the range of our psychological makeup, we can get nearer to understanding them than we can to understanding the perpetrators. Essays, dramas, music, sculptures, films, and so on, help us in this. Again, we do not experience what the witnesses went through, nor do we – or they – wish to do so. But we can approach as close to understanding the Holocaust as to understanding other historical events.

This touches upon an important methodological debate: What is the value, for the historian's craft, of testimonies, especially those taken many years after the event? Some colleagues will argue that memory is a weak reed to rely on, that many testimonies are warped by the games that memory plays, by the desire to appear in as good a light as possible and to hide actions that were or may appear in hindsight to have been reprehensible. More than that, sometimes testimony is intended to mislead. The only reliable testimony is, so it is claimed, a document created at the time an event

[8] The last ten words appeared in Bauer, "Is the Holocaust Explicable?" p. 150, and, again, predate Goldhagen.

happened. This, especially, is the argument presented by such first-rate historians as Raul Hilberg.

In themselves, the arguments are weighty enough. They do not present the whole story, however. When we take written documents of the time, they are predominantly German documents. It is at least as dangerous to rely on these as it is to rely on oral testimonies. Documents of the perpetrators were very often designed to mislead rather than to inform, to hide rather than to reveal. An obvious example is the minutes of the Wannsee meeting of Nazi bureaucrats on January 20, 1942. The minutes, edited and doctored by Adolf Eichmann, according to his statement in Jerusalem in 1961, present the way the meeting was supposed to be remembered by the S.S. authorities who called it. Explicit discussion of the murder program was translated into the veiled language of the minutes.[9] Or, if we take Jürgen Stroop's report on the Warsaw ghetto rebellion, we find an overt attempt to curry favor with Himmler by beautifying – if that is the right word – German actions.[10] I would not rely on the report to describe events or even to enumerate German casualties. In other words, one has to approach a written document with as much care as a testimony.

Generally speaking, testimonies are one of the most important sources for our knowledge of the Holocaust, because the Germans tried to murder the murder: they tried to prevent Jews from documenting what happened. They were not completely successful, however, and the Ringelblum Archive in Warsaw, the Mersik Archive in Bialystok, and a large number of diaries and many letters remain to document Jewish life and death in eastern Europe. For western Europe, much more remains. Some of this Jewish documentation is also suspect: discussions of the Bialystok or Lublin Judenräte (Jewish Councils) were recorded with the knowledge that Germans might read them and that certain topics discussed should not be written down for a number of reasons. Testimonies, with all their disadvantages, do not suffer from problems such as these. There are still „documents" walking among us on two legs – namely, the testimonies that we have not yet taken down. But we should, of course.

Testimonies taken down after decades are not necessarily less reliable than those taken immediately after the war. Old people remember their youth better than the immediate past, and although memory often

[9] Eberhard Jackel, "On the Purpose of the Wan n see Conference," in James S. Pacy and Alan P Wertheimer, eds., *Perspectives on the Holocaust*, Westview Press, Boulder, Colo., 1995, pp. 39-50; Kurt Patzold, "Die vorbreitenden Arbeiten sind eingelei tet," *Aus Politik und Zeitgeschichte* (Berlin), vol. 1-2, January 1992, pp. 14-23; Christian Gerlach, "Die Wannsee Konferenz, das Schicksal der deutschen Juden, und Hitlers politische Grundentscheidung, alle Juden Europeas zu ermorden," *Werkstattgeschichte* (Hamburg), vol. 18, October 1997.

[10] See Juergen Stroop, *The Stroop Report*, Pantheon, New York, 1979.

fades, in other cases it becomes sharper. In the past, the witness may have had reasons to hide or misrepresent things, reasons that have in the meantime disappeared. In the immediate postwar period many people still suffered from the shock of their experiences, whereas now some can view them with greater detachment. Thus, the present testimony may be more truthful than the former.

To sum up: a historian's tools include the analysis of written documents of the period, of diaries, of letters, and of testimonies of survivors, not to mention remnants of sites. Because the documentation is largely one-sided, that is, German, survivors' testimonies are crucial to understand the events of the period. They become extremely useful and reliable when cross-checked with and borne out by many other testimonies. They are then, I would argue, at least as reliable as a written document of the time.

All of this has to be stated explicitly because it strengthens the argument for the explicability of the Holocaust: the more testimonies we have, as well as documentation, the greater our chances of explaining and understanding what happened.

Explicability is not equivalent to a one-dimensional, dry historical narrative or analysis. A cognitive analysis may help us to understand; an analysis combined with the telling of the story as it happened to individuals, families, villages, and towns is much better. To show how even a dry historical analysis can contribute to understanding, let me ask a perplexing question: Why did the Jews of Poland behave the way they did, why that mixture of cowed or dignified despair, on the one hand, and stiff-necked, even violent, resistance, on the other?

Polish Jews had been living in an extreme economic crisis for quite some time before the Nazis occupied Poland. In 1935-1939, about one-third of them had been on the verge of poverty or below the poverty level, many of them close to starvation. Their ability to offer effective physical or economic resistance was therefore limited from the very start. The non-Jewish people of Poland, themselves in harsh economic distress in the thirties, were by and large indifferent to their Jewish compatriots' fate; a large minority were actively hostile, and a small minority could be counted upon to help the Jews, although there would be no physical opposition to the Germans. The German army had overrun Poland in three weeks, and Polish resistance took the line that it would act only when the Germans were on the point of defeat.[11] The Germans were the masters of the country.

[11] The main Polish underground group, Armia Krajowa, although it maintained a number of armed groups in Polish forests, especially in 1943 and 1944, did not engage in any major rebellions except for two: the *Burza* (storm) uprising in Volhynia (in eastern Poland before the war, now in western Ukraine) in 1944 and the Warsaw rebellion of August-September 1944. In both cases the Polish leaders wanted to assert their political claims, in eastern Poland and in Poland generally, against the Soviets. Both attempts failed.

The Germans did not know, until sometime in 1941, what they would do with the Jews: the decision to murder them was not taken until then. If the Germans did not know, the Jews cannot be expected to have known either. Their problem, as they saw it, was how to survive an occupation that would end one day. The efforts made by the Judenräte, whose members in most cases had been among the legitimate prewar representatives of the Jewish communities, were directed toward that goal. That meant, to use Isaiah Trunk's terminology, not „collaboration," but „cooperation" – that is, yielding to the demands of the conqueror while trying to evade the worst excesses; cooperation did not mean agreement with the conqueror's policies or war aims, and it was based on the assumption that the Germans would ultimately be defeated.[12] Most Judenräte were liquidated at some stage, and more pliant groups were nominated in their stead. At first, most Judenräte refused to hand over Jews for murder, as Aharon Weiss has found.[13] Most Jews supported the policies of the Judenräte as the lesser evil, compared with direct rule by the Germans. There was the constant hope that the Germans would be defeated and the Jews would be liberated. Until then, heads had to be temporarily bowed. While submitting, many (but by no means all) Jewish communities maintained morale-building activities, often in contravention of German orders. Education, social aid, cultural activities, maintenance of religious life, underground newspapers, underground collection of materials documenting Nazi atrocities were expressions of this popular spirit of unarmed resistance, which went hand in hand with yielding to superior force.

Once it began to dawn upon the Jewish populations of Europe that the Germans had decided to murder them, the reaction was flight, hiding, armed resistance on the part of a small minority who were able to obtain weapons, attempts to seek employment that would be essential to the Germans, and a despairing but often dignified acceptance of inevitable death. Psychologically, Jewish responses to knowledge of impending destruction were no different from similar responses of other groups. Russian or Polish peasants on the point of execution by German troops, French resistance fighters caught and sentenced to death, Serb villagers confronting Croat or German murderers – people facing inescapable destruction behave in much the same way. The range of reactions extends from numbed fear and hysterical crying to heroic defiance. We value the latter, which was indeed quite widespread. But the other kinds of response are no less human, no less understandable or worthy of empathy. In all cases, they are perfectly explicable.

---

[12] Isaiah Trunk, *Judenrat*, Macmillan, New York, 1973, passim.

[13] Aharon Weiss, "Jewish Leadership in Occupied Poland-Postures and At titudes/' in Yisrael Gutman, ed., *Tad Faskem Studies*, vol. 12, Yad Vashem, Jerusalem, 1977, pp. C35-C66.

A certain religious type of explicability is often used in Jewish theological-historiosophical discourse. The claim is made that the Holocaust ought to be viewed as just one, though perhaps the most destructive, of a series of calamities that have befallen the Jews, starting with the destruction of the First Temple, in 586 B.C.E., followed by the destruction of the Second Temple, in 70 C.E.[14] In principle, therefore, there is nothing extraordinary in the Holocaust. The idea (analyzed later in this volume) that it is a sign of God's wrath is then adduced to make the Holocaust explicable in terms of the Jewish religious tradition. The argument is, however, flawed.

The Holocaust is different in principle, not just quantitatively, from other Jewish disasters, first, because the threat in the repeated destructions of the temple was political, spiritual, and cultural, not physical and existential. True, selective mass murder was practiced by both the Babylonians and the Romans, but in both cases the vast majority of the Jews were left alive. Some of them were enslaved or deported, but most of them were not uprooted. For several centuries, after the second destruction, the Jews remained a majority in Palestine, contrary to persistent historical myth. In the Holocaust, by contrast, Jews were threatened with total physical extinction; the Nazi design to conquer the world by their own might and through firm alliances with like-minded states under German leadership threatened, for the first time, the very existence and physical survival of all Jewish individuals.

Second, Nazi ideology saw in the Jews a universal devilish element, so the pursuit of Jews was to have been a global, quasi-religious affair, the translation into practice of a murderous ideology. The temple destructions, by contrast, were political acts directed against an independent or semi-independent people. The persecutions during the Middle Ages and the modern period (in Russia in the 1880s, for instance) were due to a mixture of religious, economic, and political factors. In the Nazi case, by contrast, the persecution of the Jews was pure, abstract anti-Semitic ideology in the context of biological racism, and it became a central factor in Hitler's war against the world. In the minds of the Nazi elite, the main enemies of Germany – the Soviet Union, France, the United States, Britain – were controlled by the Jews. The proof of Jewish control of a country lay in the very fact that it turned against Germany. After all, World War II was started by Germany not for any economic or military reasons – nobody threatened Germany in 1939, and the economy had risen from the depth of the world economic crisis to almost full employment and prosperity. The desire to expand to the east and control Europe was motivated by a phantasmagoric racial-biological ideology in which the enemy was controlled by Jews;

[14] E. g., Rabbi Immanuel Jacobovits, "Some Personal Theological and Religious Responses to the Holocaust," *Holocaust and Genocide Studies*, vol. 3, N° 4, 1988, pp. 371-381.

therefore, the Jews were, from the Nazi point of view, the main enemy. The war was indeed a "war against the Jews," and Lucy Dawidowicz's well-known book does have the correct title (although she meant something different by the term).[15]

All this was novel, a new type of threat: genocide turning into Holocaust. Christian antisemitism, with all its anti-Jewish ideology and bloody persecutions, never produced a genocidal policy, as Steven T. Katz has argued convincingly, so there is a vast difference between persecutions of Jews in Christendom (and under Islam, where the attitude toward Jews was less murderous) and the genocidal program of the Nazis.[16] Those religious commentators who wish to reduce the frightening dimensions of the Holocaust into the familiar context of persecutions of Jews through the ages are in error – their aim is not achievable; the Holocaust refuses to merge into that background. The explicability of the Holocaust does not mean that it lends itself to easy exercises of this kind.

Another central issue of explicability arises when one ponders the following, much discussed question: "How did the German people become a band of murderers and murderers' accomplices?"[17] How could a people who had created, in Central Europe, one of the greatest civilizations in history commit itself to such an ideology as the Nazi one and stick to it through the most destructive war in human annals (so far), to the bitter end?

The many historians who have tried to answer the question offer a number of explanations. The functionalist school traced the development toward murder through the history of the social and economic structures of German society, sometimes from the late nineteenth century, sometimes from the early twentieth, and often from the Weimar Republic. Basically, the argument runs, the economic, political, and social crises in Germany, together with preexisting social, especially bureaucratic traditions, pushed German society toward an authoritarian regime. That regime was characterized by deep internal contradictions: a dictator who served as an arbiter of last resort between warring administrative fiefdoms; a tendency toward uniformization, on the one hand, and the disorder of competing authorities and individuals seeking power, on the other hand. It was this disorder that led to impasses, apparently resolvable only by the exercise of brutal, murderous force. Racism and antisemitism were in the background, but by themselves would not have led to the so-called Final Solution – the extermination of all the Jews.

---

[15] Lucy Dawidowicz, *The War Against the Jews*, Weidenfeld and Nicholson, London, 1975.

[16] Steven T. Katz, *The Holocaust in Historical Context*, Oxford University Press, New York, 1994.

[17] This, again, is the exact version in my "Is the Holocaust Explicable?" p. 150-pace Goldhagen, who claims he invented this particular wheel all by himself.

The intentionalist school put the primary emphasis on the ideology-ridden dictatorship, which intended to establish a racist Utopia and which saw in the Jews a prime target for physical elimination. Hitler, it was said, had intended the destruction of the Jews well before the outbreak of war in 1939 and grasped at the opportunity once it developed with the prospect of complete control of Europe in 1941.

Both these approaches are, I think, lacking in many respects and, as already pointed out, are fading away. As Raul Hilberg has pointed out, German railway officials used the same administrative techniques to send German children to summer vacation camps and Jews to death camps. The question is why they did the latter, not why they did the former. To explain their techniques for transporting Jews by analyzing the structure of the bureaucracy and the conflicts between different authorities is begging the question. Structures do not explain why bureaucrats sent people to their deaths; they may explain *how* they did it and how it fit into the context of their social traditions. But many societies have been ruled by inefficient and contradiction-ridden autocratic regimes that did not produce genocides. Why, then, did this particular dictatorship produce mass murder on an unprecedented scale, of Jews and many others? What made the bureaucrats do it?

The intentionalist school of thought has a hard time proving Hitler's intentions toward the Jews in the 1920s and early 1930s, because he never really said what he would do with the Jews, except for uttering endless streams of gutter invectives. Nowhere in his book *Mein Kampf*, or in his second book, which was not then known and which was published only after his death, or in his speeches after 1922 or so (before that he did talk in general terms about doing away with the Jews) is there a clear indication of his intent, and there certainly was no actual planning of the genocide before 1941.[18] Even if intent to murder was proved, there is still no explanation of why German society lent itself to collaboration with such an intent. I will deal with this in greater detail when I discuss the Goldhagen thesis later in this volume. Here let me state that although both functionalist and intentionalist approaches have been productive for historical investigation, they do not provide a model of explanation for the basic question posed above.

There is, as I just said, a growing tendency in the historiography of the Holocaust to consider the functionalist-intentionalist dispute outdated, and I have already mentioned the attempt by Ulrich Herbert and others, in the previous chapter, as a more persuasive attempt to explain the development. Other historians, such as Otto Dov Kulka and Ian Kershaw, have pioneered different explanatory models, which are, I believe, even more

[18] Adolf Hitler, *Hitler's Second Book*, Grove Press, New York, 1961.

convincing.[19] Kershaw's analysis in particular appears to be an excellent starting point. It seems that most ordinary members of the Nazi Party were not quite certain of the centrality of antisemitism to their ideology. The sociologist Peter Merkl has suggested that a high proportion of Party members were not extreme antisemites; rather, they shared an antisemitism that one could define as pervasive, yet not necessarily murderous, perhaps even "moderate."[20] But it was not only the membership of the Nazi Party that may have been "only moderately" antisemitic. This kind of moderate antisemitism was shared by a considerable part of the German population, although its pervasiveness is difficult to estimate. The Jews were a rather unpopular minority, well known yet strange, certainly not considered to be Germans (contrary to the self-perception of the Jews themselves), and people generally would hardly object if they were removed from the German economy, culture, and government administration. In fact, it was fairly widely believed that Germany might gain from their removal. Another very considerable, largely non-antisemitic, or only latently antisemitic, part of the populace was represented by the Social Democrats, the Communists, and the Catholic Center Party (Zentrum), but even there one could discern anti-Jewish feelings. These moderate, even hardly noticeable feelings of unease toward the Jews would not have led to the gas chambers of Auschwitz. In fact, the situation in Germany was not much different from the situations in other western European countries. In eastern Europe, anti-Jewish feelings were very much stronger.

It was the elite of the Nazi Party, possibly a couple of hundred persons (whom Christopher R. Browning has called, in some of his lectures, "true believers"), who saw in the Jews the major threat to German, Nordic, Aryan humankind. It was within that group that the murderous inclinations developed. Hitler himself, Joseph Goebbels, Richard Walter Darré, Heinrich Himmler, Martin Bormann, Alfred Rosenberg, Julius Streicher, Wilhelm Frick, Otto Thierack, Hans Frank, Reinhard Heydrich are some of the more prominent names that come to mind. The leadership of Hitler was crucial, because he was undoubtedly the radicalizing factor. People like Himmler or even Göring were moved into their murderous stance by Hitler; it is unlikely that they would have reached that point without him.

---

[19] David Bankier, *The Germans and the Final Solution: Public Opinion Under Nazism*, Blackwell, Oxford, 1992; Otto Dov Kulka, "'Public Opinion' in Nazi Germany and the Jewish Question,'" *Jerusalem Quarterly*, part I, vol. 25, Fall 1982, pp. 121-144; part II, vol. 26, Winter 1982, pp. 34-45, and elsewhere; Ian Kershaw, "German Popular Opinion and the Jewish Question," in Arnold Paucker, ed., *Die Juden im Nacionalhozialistischen Deutschland*, I C. B. Mohr, Tübingen, 1986, pp. 368-388; Kershaw, *Der Hitler-Mythos, Volksmeinung und Propaganda im Dritten Reich*, Deutsche Verlagsanstalt, Stuttgart, 1980; and Kershaw, *The Nazi Dictatorship*, Edward Arnold, London, 1985.

[20] Peter H. Merkl, *Political Violence Under the Swastika*, Princeton University Press, Princeton, 1975.

Hitler influenced a group of what might be called pseudo-intellectuals who were prepared, socially, psychologically, and politically, to accept radical, murderous programs. Karl Marx called the displaced, unorganized, unemployed, declassed part of the working class *Lumpenproletariat* (proletariat of rags); the Nazi elite might be called *Lumpenintellectuals* – largely unemployed, exceedingly bitter regarding the bourgeois society that rejected them for a variety of reasons, searching for explanations for their disappointment in a society that had lost a war but did not understand why, a society that appeared to be disintegrating.

These Lumpenintellectuals did not come то power as a result of the ballot. The Nazis suffered a defeat in the last free election in pre-Nazi Germany, in November 1932. They lost thirty-four mandates in the Reichstag and two million votes. They remained the largest party, yet the combined (but bitterly split) Left had 221 mandates compared to their 196. Apparently, it was precisely because they lost the elections in which the Communists actually gained votes that they were no longer considered to be a real threat to the right-wing politicians who wanted to use them against the Center and the Left – hence the nomination of Hitler as chancellor at the end of January 1933. Those who voted for the Nazis knew they were voting for an antisemitic party, but clearly, antisemitism was not foremost in the minds of the voters. Nor did the Nazis put antisemitism first among the topics that their propaganda dealt with, although it was always present. Their campaign dealt with mass unemployment, the economic and social crisis generally, and the defeat of Germany in World War I and the consequent military and political humiliation from which Germany should rise. The voters were not repelled by the antisemitism of the Party, because what the Party demanded was in line with the moderate antisemitism just described: removal of the Jews from their prominent economic, political, and cultural positions in German society. Undoubtedly, many of the Nazi supporters were also moved by envy and hoped to gain personally by replacing Jews in different social and economic roles. The Nazis said very little in their program about what should be done with the Jews, and voters appear to have identified with what they read or heard from Nazi propagandists. But all this was very much secondary to the primacy of concerns regarding the economic and social crisis of Germany. No one thought in terms of an Auschwitz: not the Nazis, not the general German population, and not the Jews.

Long before the Nazis came to power, in the nineteenth century, the universities had become centers of an integralist, exclusive, and radical German nationalism, with growing racist-biological overtones. Jews were unwelcome as students, and student societies *(Burschenschaften)* increasingly excluded them. Few Jews became professors. Radical antisemitism spread. If there was a uniquely German phenomenon that prepared the

ground for Nazism, it was not the spread of antisemitism among the population in general but its spread among the intellectual elites. I shall return to this point later, in the discussion of contemporary attempts to explain the Holocaust. In the 1920s the Nazis attracted an important section of the intellectual classes – the teachers and students especially, because the universities had become a hotbed of extremist right-wing ideas decades before. Students' and teachers' associations were indeed among the first to join the Party. Some lower-ranking bureaucrats, lawyers, doctors, engineers, Protestant pastors, even elements in the army and the aristocracy, joined as well.[21] Once in power, the Nazis quickly gained the overwhelming support of the people. The economic depression had reached its lowest point just before the Nazis came to power, and the new regime latched on to the beginning of the economic revival; to the masses, the regime seemed the cause of the upswing – most importantly, of the progressive reduction of the unemployment rate. But without the enthusiastic support of the intelligentsia, neither war nor Holocaust would have ensued.

One can follow the swift increase of the intelligentsia's support for the regime in the diary of Victor Klemperer, a professor of Romance languages and literature at the University of Dresden, a converted Jew, a war veteran, supporter of German nationalism, husband of a non-Jewish wife.[22] The intelligentsia, like the working class, the peasantry, and the middle classes, supported the regime not because of its antisemitism but because of its success. What attracted them, beyond the immediate economic programs and concerns for their social status, was the Utopia that the regime promised all Germans: the humiliated German people would become the center of a European and perhaps global empire based on their racial qualities, which made them superior to all Aryans of a lower status (such as Latins) and certainly to mixed races (such as the Slavs, who in Nazi eyes were a mix of Aryans and Mongols) and to non-Aryans and "colored" peoples. Implied in this racist ideology, which penetrated the minds of academi-

[21] Cf Thomas Childers, *The Nazi Voter*, University of North Carolina Press, Chapel Hill, 1983; William Sheridan Allen, *The Nazi Seizure of Power*, Franklin Watts, New York, 1965, 1984; Michael H. Kater, *The Nazi Party*, Harvard University Press, Cambridge, 1983. Kater says: "The German intelligentsia still remained over-represented in the NSDAP ["National-sozialistische Deutsche Arbeiter Partei, or National Socialist German Workers Party"] until 1930. The first reason for this was that scores of intellectuals looked upon themselves as having been socially and politically displaced after 1918. They strove ... for the social and cultural attributes of an elitist minority rather than of the mass" (p. 47) And: "The gradually improving relationship between the Nazi leadership and the Protestant church was undoubtedly instrumental in drawing academically trained professionals and intellectuals to the party in greater numbers after 1929" (p. 67). On the Protestant church, see Wolfgang Gerlach, *Als die Zeugen Schwiegen*, Institut Kirche und Judentum, Berlin, 1987, esp. pp. 21-36.

[22] Victor Klemperer, *Ich will Zeugnis ablegen bis zum letzten*, vols. 1-2, Aufbau, Berlin, 1995.

cally trained people, was the notion that pure Aryans had not only the right but the duty to rule the others and to destroy those who were harmful.

Germans were themselves judged for harmfulness. The German Ministry of the Interior circulated guidelines, on July 18, 1940, which divided the German population into four categories in accordance with their social and economic performance. The lowest category consisted of "asocial persons," who would be excluded from all social aid. The category above it was composed of people whose behavior was just about "bearable," and the possibility of their sterilization was considered. There was no such provision for the lowest category; instead, "measures of negative population policy" – deportation, forced labor, and annihilation – were to be considered. This document, published by Goetz Aly and Heinz Roth in 1984, shows that the Nazis were planning to mass-murder healthy Germans, never mind the handicapped, in the name of racial purity.[23] The German intelligentsia, which was captivated by the racist Utopia of the regime, would no doubt have collaborated in the murder of German people as well.

For the intelligentsia, the crucial element of any murder plan was that the regime had to declare it an essential part of the Utopian program, a part vital to the interests of Germany. Thus, Dr. Josef Mengele (he was a doctor doubled: he had an M.D. and a Ph.D.), the main figure among the twenty-three Auschwitz doctors who selected many hundreds of thousands of Jews to die, had no previous record of antisemitism. He had, however, acquired, as a typical intellectual, total identification with the Führer and the Party. He and his peers were the product of a network of the best universities in Europe, which had turned out what Franklin H. Littell has termed „technically competent barbarians."[24]

In a society that had willingly accepted the absolute leadership of a ruling elite and especially of its head, the intellectuals became the chief transmitters of murderous orders. And if the people with social and intellectual status led the way in executing such orders more efficiently, recruiting ordinary murderers from the lower ranks of society became very easy – insofar as the intelligentsia did not do the murdering themselves.

It may now be possible to provide an answer to a supplementary question: How did "dehumanizing" the victim – which actually meant that a "dehumanized" perpetrator – that is, a person devoid of any moral scruples – tried to reduce the victim to his or her own level – occur? How was the victim removed from the "universe of human obligation," as Helen Fein has put it?[25] Some psychologists suggest that there exists a process of trans-

[23] Goetz Aly and Heinz Roth, *Die Restlose Erfassung*, Berlin, 1984, p. 10,5; also quoted in Goetz Aly, *Endlosung*, Fischer, Frankfurt, 1995, pp. 376-377.

[24] Franklin H. Littell, *The Crucifixion of the Jews*, Harper and Row, N. York, 1975.

[25] See Helen Fein, *Accounting for Genocide*, Free Press, New York, 1979.

ferring one's moral responsibility to an outside factor – Hitler, in this case – a process that would rid the perpetrator of further problems of conscience. Transference would be the result of the total identification of the perpetrator with the regime. If we go back to our explanation, we arrive at the point where the frustrated, partly unemployed intelligentsia of a defeated nation, faced with the disintegration of that nation's social fabric, looked for and found a pseudo-messianic regime and a leader who absolved them from moral responsibility, explicitly taking that burden on himself.

Two of the four Einsatzgruppen, the murder groups detailed in 1941 to kill targeted groups, mainly Jews, in the newly occupied Soviet territories, were commanded by Dr. Walther Stahlecker, and Dr. Otto Rasch (another intellectual with two Ph. D. s). A third was commanded by Otto Ohlendorf, an outstanding economist and lawyer. I have already mentioned the doctors at Auschwitz. Some of the concentration camp commanders boasted university degrees. The doctors, biologists, chemists, engineers, bureaucrats, and so on, who were involved in everything from deportations to death camps to medical "experiments," were central, not incidental, parts of the murder machine. The same must be said about the scientists, philosophers, historians, and theologians at universities, who supplied the rationalizations for the murder machine with verve and a great deal of individual initiative.

On the other hand, local sadists in charge of the liquidation of ghettos in the East mostly came from lower-middle-class or peasant backgrounds or from the déclassé produced by the crisis-ridden German society of the 1920s. Neither they nor the intelligentsia had, in most cases, undergone training in the special schools set up by the SS. But once the Führer expressed a desire and once an enthusiastic class of educated people backed it, the simpler folk who did the shooting and beating and child-murdering were easily found.

The moderate antisemitism of a large part of the German population, or even the queasiness that many, if not most, Germans felt in connection with the Jews, was absolutely crucial. It prevented any effective opposition to the murder of an unpopular minority.

Let me make two further points. It is essential to mention the brutalization of European society in the wake of World War I. The death of millions of soldiers, as well as the harsh treatment of civilian populations, including women and children, during and especially after the war, established a precedent, which was followed by the Nazi murderers and their helpers of various nationalities.

In addition, one should not forget, in this overall analysis, that the Nazi regime was not as totalitarian as most people seem to think. Of the many proofs of this let me mention the well-known fact that the murder

of handicapped Germans, the so-called euthanasia, was stopped, at least officially (although in fact it was continued on a smaller scale), by protests from the German churches, segments of the public, and even Party members. When the authorities wanted to remove crucifixes from schools in Bavaria, there was something of a rebellion, and the government desisted. But more apposite to our topic is the fact that at the end of February and during the first days of March 1943, hundreds, maybe more, German women demonstrated – successfully – in the Berlin Rosenstrasse in front of a police building to demand that the Gestapo return their Jewish husbands to them.[26] Resistance to Nazi policies was possible, and not one case is known of a German who refused to participate in the murder (and there were such individuals, including the occasional intellectual) who was punished by incarceration or execution.

In summary: it seems that a political elite of Lumpenintellectuals who had achieved power for reasons that had little to do with their racism, who were obsessed with pseudo-messianic concepts of saving humanity from the Jews, had used a broad stratum of the intelligentsia, people who totally supported Nazi utopianism, to execute a genocidal program. That program went unopposed largely because anti-Jewish tendencies in the general population, ranging from mild discomfort about Jews to open but nonlethal antisemitism, both prepared the way for the extreme, murderous variety of antisemitism and prevented effective resistance to the genocide. I might venture the conclusion that this German-Nazi example might be part of a more generalized analysis of any "warning system": "Moderate" social ostracism of a targeted group or "moderate" dislike of a minority may well lead to mass murder when a political elite that gains power wants to eliminate the targeted group, provided the intelligentsia identifies with the political elite and the regime established by the elite, even without being ideologically persuaded that the murder is justified.

In other cases of genocide, such as those of the Armenians, the Cambodian Khmer and Cham, and the Tutsi, one can distinguish certain parallels. Medical doctors were prominent in planning the Armenian genocide, and bureaucrats and army officers, all of whom had had a fairly good education, participated. The murder of the Tutsi and some Hutus was planned by a group of Hutu intellectuals, and the horrors of the Pol Pot regime were guided by former students of French universities. As far as the Holocaust itself is concerned, one might add that for the murder of some 260,000 Jews by the Romanian army, gendarmerie, and "ordinary" Romanians, the groundwork was laid by two generations of the best Romanian intellectuals and executed with the guidance of other intellectuals.

[26] Konrad Kwiet and Helmut Eschwege, *Selbstbehanptung und Widerstand* Hans Christians, Hamburg, 1984, p. 43.

I do not claim that this explanatory model is final; it is intended more as a stimulant for discussion. The fact that the Holocaust is explicable does not imply any kind of closure. More than one satisfactory explanation can be offered. What is totally unsatisfactory is an attempt to escape historical responsibility by arguing that this tragedy is something mysterious that cannot be explained. If this were true, then the criminals would become tragic victims of forces beyond human control. To say that the Holocaust is inexplicable, in the last resort, is to justify it.

МИЛАН РИСТОВИЋ
Универзитет у Београду

УДК: 94(=411.16)-054.74(497.11)„1941/...”(093.3)
323.12(=411.16)„1939/1945”

ПРОГОЊЕНИ И ЊИХОВИ САУЧЕСНИЦИ: СОЛИДАРНОСТ И ПОМОЋ ЈЕВРЕЈИМА У СРБИЈИ 1941-1944.*

Este pan de la sufrision
ke kumejeron nuestros padres
en tjera de Ajifto,
todo el ke tuvijense ambre
venga i koma.

Овај хлеб патњи
који су јели наши прадедови
у земљи египатској,
свако ко је гладан
нека дође и једе.

Сефардска песма за празник Песах

ПОСТАВЉАЊЕ СЦЕНЕ ЗА ЈЕДНУ ТРАГЕДИЈУ

У Београд, разорен систематским бомбардовањем Луфтвафе, немачке јединице су ушле 6. априла 1941, а већ недељу дана касније, 12. априла, започеле спровођење антијеврејских мера, пљачком јеврејских радњи и станова, у чему су им помагали припадници немачке мањине.[1] Дан пре потписивања безусловне капитулације југословенске војске, 16. априла 1941, заповедник Оперативне групе полиције безбедности и Службе безбедности (Chef der Einsatzguppe der Sipo und des SD), др Вилхелм Фукс (Wilchelm Fuchs), издао је у Београду наређење о обавезном пријављивању Јевреја Градској полицији за заштиту 19. априла. Оглушење о ову команду је за собом повлачило смртну казну.[2] Кратка, неорганизована фаза противјеврејског терора („некоординисана“, како је назива Валтер Маношек) улазила је тако у своју „организовану фазу“.[3]

---

* Текст је настао на основу књиге *У потрази за уточиштем. Југословенски Јевреји у бекству од холокауста 1941-1945,* Београд 1998.

[1] Архив Југославије (даље АЈ), Амбасада у Турској, ф 37, строго поверљиво бр. 984, Извештај врховног рабина Југославије др Исака Алкалаја „Наши доживљаји и утисци о посленьим догађајима у Југославији“, 14. јул 1941. У Београду је 1941. живело око 20.000 фолксдојчера.

[2] *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*, Savez Jevrejskih Opština FNR Jugoslavije (даље *Zločini fašističkih...*), Beograd 1952, 1-2; Koljanin Milan, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941-1944*, Beograd 1992, 23; Manoschek Walter, *'Serbien ist judenfrei'. Militärische Besätzungspolitik und Judenvernichtung in Serbien 1941-42*, München 1993, 35.

[3] Manoschek Walter, „'Gehst mit Juden erschiessen?'. Die Venichtung der Juden in Serbien“, у: Heer Hannes/Neumann Klaus (ур.), *Vernichtungskrieg: Verbrechen der Wehrmacht 1941-1944,* Hamburg 1995, 39.

Општи оквир у коме се одигравала драма Јевреја у Србији, заједно с њиховим српским суграђанима, била је сложена слика окупационе поделе територија Југославије и Србије. Основу за поделу југословенских и српских територија су чиниле Хитлерове смернице од 27. марта, уграђене и прецизиране у *Generalplan zur späteren Verwaltung des jugoslawischen Gebietes vom 6. April und den Vorlaufigen Richtlinien für die Aufteilung Jugoslawiens.* На Бечкој конференцији представника осовинских сила, 21. и 22. априла 1941, извршена је званична подела ратног територијалног „плена".[4] Већ 10. априла 1941, после уласка немачких јединица у Загреб, припадници хрватског фашистичког покрета усташа прогласили су Независну Државу Хрватску, у чије је границе требало, поред Хрватске и Босне и Херцеговине, да уђе и источни Срем, као и део Санџака и Црне Горе.[5]

Територија Србије је сведена у границе пре 1912, површине око 51.000 км^2, с популацијом од 3.800.000 становника. Стављена је под директну немачку војну окупациону управу, с једним сложеним и бројним управним апаратом, на чијем челу се налазио Militärverwaltungskommandant (касније: Bevollmächtigter Kommandirender General in Serbien), и подељена на четири фелдкомандатуре.[6] Мрежа војних и цивилних органа окупационих власти појачана је маја 1941, стварањем домаћег колаборационистичког апарата, прво тзв. Комесарске владе, која је крајем августа замењена „Владом народног спаса" генерала Милана Недића. Домаћа управа се налазила под потпуном контролом окупационих власти и била претворена у још један инструмент бруталне окупационе принуде.[7]

Од краја априла 1941, делови јужне Србије (с градовима – Врање, Пирот, Цариброд, Босилеград – и делом Лесковачког округа) и део

---

[4] О подели југословенских територија види: Olshausen Klaus, *Die deutsche Politik gegenüber Jugoslawien und Griechenland von März bis Juli 1941*, Stuttgart 1973, 153-256; Čulinović Ferdo, *Okupatorska podjela Jugoslavije,* Beograd 1970.

[5] Jelić-Butić Fikreta, *Ustaše Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945*, Zagreb 1977, 69-96.

[6] На овој функцији се прво налазио генерал ваздухопловства Хелмут Форстер, кога је у јуну 1941. заменио генерал Лудвиг фон Шредер. После његове смрти, у лето исте године, на ово место је постављен генерал ваздухопловства Данкелман, који је у другој половини септембра 1941 дужност предао генералу Францу Бемеу. Њега је у децембру 1941. на положају заменио генерал Бадер. О окупационој управи у Србији види: Čulinović Ferdo, *н. д.*, 378-394; Erpenbeck D. G., *Serbien 1941. Deutsche Militärverwaltung und Serbischer Wiederstand*, Studien zur Militärgeschichtliche, Militärvvissenschaft und Konfliktsforschung, Osnabrück 1976; Browning C., „Harald Turner und die Militärverwaltung in Serbien 1941-1942", у: Rebentisch D., Treppe K. (ур.): *Verwaltung kontra Menschenführung im Staat Hitlers*, Göttingen 1986, 315-373.

[7] О колаборацији у Србији види: Petranović Branko, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Beograd 1992, 217-228, 245-252, 363-431, 455-595; Ristović Milan, „General Milan Nedić – Diktatur, Kollaboration und die patriarchalische Gesellschaft Serbiens 1941-1944", у: Erwin Oberländer (ур.) *Autoritäre Regime in Ostmittel und Südosteuropa 1919-1944*, Padreborn, München, Wien, Zürich 2001, 633-689.

источног Косова (Гњилане, Качаник), уз највећи део територије Вардарске Македоније, нашли су се под окупацијом бугарске војске, и затим били анектирани. У јануару 1942, због повлачења дела немачких јединица на Источни фронт, бугарска зона је проширене на још пет округа у источној Србији (Ниш, Лесковац, Јагодина, Књажевац и Ћуприја). Из истих разлога, бугарским јединицама је до 1943. препуштена војнополицијска контрола највећег дела „Rumpf Serbien".[8]

Мађарска је 1941. припојила област Бачке (простор између Дунава и Тисе), насељену, поред најбројнијих Срба, Мађарима, Немцима и другим мањинским народима,[9] док је суседна област српског Баната, са сличном етничком структуром, због спорења између Мађарске и Румуније формално остала у границама Србије, али су у њој сву власт контролисали припадници немачке мањине.[10] Највећи део Косова и Метохије је припојен италијанском протекторату „Великој Албанији" и имао је домаћу албанску колаборационистичку управу. Северни део Косова, с Косовском Митровицом, због контроле рудника олова Трепча, остао је у границама немачке окупационе управе. Део Санџака је припојен италијанској окупационој зони у Црној Гори.[11]

Овој сложеној слици стања у Србији треба додати такође изузетно важан елемент – масовни пасивни и активни отпор становништва, с полицентричним, политички и идеолошки супротстављеним покретима, партизанским (Народноослободилачки покрет, предвођен комунистима) и четничким, војалистичким (Југословенска војска у отаџбини); њихова ће се почетна сарадња у масовном оружаном устанку, који је у лето 1941. захватио целу Србију, убрзо претворити у отворени грађански рат. Устаничке борбе широких размера и антиокупационе активности у градовима Србије током 1941. биле су фактор од велике важности и за судбину Јевреја, имајући у виду да су они били међу првим жртвама бруталне праксе немачких окупационих власти – стрељања талаца као мере одмазде, при чему су, у највећем броју случајева, егзекуције изводили припадници Вермахта.[12]

---

[8] Hoppe H. J., *Bulgarien-Hitlers eigenwilliger Verbundeter*, Stuttgart 1979, 121-124; Stojiljković M., *Bugarska okupatorska politika u Srbiji 1941-1944,* Beograd 1989, 57-63; 81-100.

[9] Čulinović Ferdo, *н. д.*, 558-566; 579-582; Mirnić Josip, „Mađarski okupacioni režim u Jugoslaviji", у: *Les systemes d'occupation en Yougoslavie 1941-1945*, Belgrad 1963, 425-493.

[10] Vegh Sandor, „Le systeme du pouvoir d'occupation allemand dans le Banat Yougoslave 1941-1944", у: *Les systemes...*, 495-561.

[11] Čulinović Ferdo, *н. д.*, 523-527; Gliši ć Venceslav, „Albanizacija Kosova i Metohija 1941-1945", у: *Srbi i Albanci u XX veku,* Zbornik radova, Beograd 1991, 280-287.

[12] О овоме опширно пише: Manoschek Walter, *„Serbien ist judenfrei"*, 155-168; Manoschek Walter, „'Gehst mit Juden erschiessen?' Die Vernichtung der Juden in Serbien", у: Heer Hannes/Neumann Klaus (ур.), *Vernichtungskrieg Verbrechen der Wehrmacht 1941-1944*, Hamburg 1995, 39-56; Manoschek Walter/Hans Safrian, „717./117. ID. Eine Infante-

На територији Србије (у њеним данашњим границама), живело је до 30.000 Јевреја, односно око 40% укупне популације Јевреја у Краљевини Југославији.[13] Док су на територији Војводине у великом проценту преовлађивали ашкенази, дотле су јужно од Саве и Дунава традиционално већинско јеврејско становништво чинили сефарди. Од средине XIX века, у Кнежевину Србију почињу да се досељавају, пре свега из Аустроугарске, и ашкенази. У Кнежевини и Краљевини Србији антисемитизам није био непозната појава, али је ипак, поред повремених инцидентних ситуација (изазваних пре свега под притиском новог домаћег трговачког слоја, који је Јевреје видео као конкуренцију на тржишту), остајао маргинална друштвена појава. Потпуна грађанска равноправност Јевреја је остварена одлукама Берлинског конгреса, али ће у пракси бити уведена 1888. године. Интеграција у већинско окружење, којем јеврејска заједница, без обзира на своју малобројност, даје значајне доприносе на привредном и културном плану, била је посебно интензивна од краја XIX века до почетка Првог светског рата.[14]

Стање после 1918. и стварања југословенске државе донело је такође и различита колективна историјска искуства у много чему међусобно различитим јеврејским заједницама с територија које су ушле у нову државу. Грађанска равноправност, и поред наговештаја испољених током друге половине 30-тих да би до тога могло доћи, није озбиљније нарушавана до октобра 1940. године. Тада је, под спољашњим, немачким притиском, али и у складу с јачањем антисемитских тенденција у југословенском друштву,[15] влада донела уредбу о увођењу *numerus clausus-а* за јеврејске ученике и студенте, као и уредбу о мерама које се односе на Јевреје у погледу обављања делатности с предметима људске исхране.[16]

---

rie-Division auf dem Balkan", у: Heer Hannes/Neumann Klaus (ур.), *Vernichtungskrieg...*, 359-365.

[13] Процене броја Јевреја на територији Србије крећу се између 70.000 и 80.000; Popović Nebojša, *Jevreji u Srbiji 1918-1941*, Beograd 1997, 195, 196. Последњи попис становништва у Краљевини Југославији пре Другог светског рата обављен је 1931. године.

[14] Popović Nebojša, *н. д.*, 11-24.

[15] Антисемитски став је био карактеристичан, на пример, за Југословенски народни покрет „Збор", чији је вођа био Димитрије Љотић, или хрватски усташки покрет, што ће они показати својим деловањем током Другог светског рата. О Љотићу види: Stefanović Mladen, *Zbor Dimitrija Ljotića 1934-1945*, Beograd 1984; О усташком покрету и НДХ види: Hory Ladislav/Broszat Martin, *Der Kroatische Ustascha-Staat 1941-1945*, Stuttgart 1964; Fricke Gerd, *Kroatien 1941-1945. Der 'USK' in der Sicht des deutschen Bevolmächtigten Generals in Agram Gleise von Horstenau*, Freiburg 1972; Jelić-Butić Fikreta, *н. д.*; Sundhaussen Holm, *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens im nationalsozialistischen Grossraum 1941-1945. Das Scheitern einer Ausbeutungsstrategie*, Stuttgart 1983.

[16] Главни заговорник и креатор антијеврејских мера у југословенској влади био је др Антон Корошец, министар просвете (и бивши министар унутрашњих послова), иначе католички свештеник и водећа личност словеначке католичке Народне странке. Popović Nebojša, *н. д.*, 140-143; Иако су неки чланови владе били против ових мера, „због мира у кући" нису гласали против њиховог увођења. Konstantinović Mihajlo, *Politika sporazuma. Dnevničke beleške 1939-1941. Londonske beleške 1944-1945*, Novi Sad 1998, 176, 181,

Преко југословенске територије је између 1933. и 1941. прошло око 55.500 јеврејских избеглица из земаља средње Европе. Између 1938. и 1940, стигло их је око 40.000.[17] Масовни прилив избеглица је био додатни подстицај југословенској влади да донесе мере рестрикције за њихов улазак и боравак у земљи, као и антијеврејске уредбе 1940.[18] Њихово издржавање је, иако уз помоћ међународних јеврејских организација, ипак представљало огроман напор за малобројне заједнице југословенских Јевреја, које су показала огромну солидарност и пожртвованост. На територији Србије су била основана прихватилишта за избеглице у Нишкој Бањи (160), Куршумлијској Бањи (380), а највеће је било у Шапцу, у које су пребачени путници „Кладовског транспорта", 1.210 исељеника за Палестину из Аустрије Немачке и Чехословачке. Њихов пут Дунавом је прекинут у октобру 1939, због одбијања румунских власти да им дозволе наставак пловидбе, али и притиска британске владе да спречи даље усељавање у Палестину, као и општег погоршања ситуације због избијања рата. Избеглице су из српског пограничног места Кладово пребачене у Шабац после понуде шабачког градоначелника да ће им град омогућити смештај. Највећи терет је поднела југословенска јеврејска заједница, која се грчевито бринула о њиховом смештају и исхрани. Њено вођство је интервенцијама код међународних јеврејских организација покушавало да издејствује наставак пута, али без успеха. Судбина „Кладовског транспорта" је по својим последицама била трагичнија од много познатијег случаја брода „Сент Луис", чији је пут на почетку немачке окупације окончан смрћу 1.050 његових чланова.[19] На територији Југославије је у холокаусту страдало између 3.000 и 5.000 јеврејских избеглица.[20]

Немачка војна управа у Србији се од првих дана окупације ангажовала на „решавању јеврејског питања", образовањем *Einsatzgruppe der*

184-190. Михајло Константиновић је био министра правде у влади Цветковић-Мачек, која је 25. марта 1941. потписала приступање Тројном пакту. Два дана доцније, војска је уз масовну подршку становништва, посебно у Србији, збацила владу, што је Хитлер сматрао личном увредом, наредивши напад на Југославију. О томе види: Creveld Martin van, *Hitler's Strategy 1940-1941. The Balkan Clue*, London, New York 1973, 139-177.

[17] Pass Freidenreich Herriet, *The Jews of Yugoslavia. A Quest for Community,* Philadelphia 1978, 180; *Pinkas jevrejskih opština Jugoslavije. Enciklopedija jevrejskih naselja od osnivanja do posle holokausta u Drugom svetskom ratu* (рукопис, превод на српски), Yad Vashem Memorial Institution for Holocaust and Heroism, Jerusalem 5748 [1988], 496-498; Lebl Ženi, *Do 'konačnog rešenja'. Jevreji u Srbiji*, Beograd 2002, 238.

[18] О јеврејским избеглицама у Југославији до 1941. види: Ristović Milan, „Jugoslavija i jevrejske izbeglice 1938-1941", у: *Istorija 20. veka*, 1, 1996; Исти, *У потрази за уточиштем. Југословенски Јевреји у бекству од холокауста 1941-1945*, Београд 1998, 23-64.

[19] Jovanović Mara, Wir päcken, wir auspäcken..., „Zbornik jevrejskog istorijskog muzeja", br. 4, Beograd 1979, 246-174; Anderl G., Manoschek W., *Gescheiterte Flucht. Der jüdische 'Kladovo – Transport' auf der Weg nach Palestina 1939-1942*, Wien 1993.

[20] *Albert Vajs, 1905-1964. Spomenica*, Beograd 1965, 127. У овај број свакако треба убројати и жртве из „Кладовског транспорта".

Sichereitspolize und des Sicherchestdienst (EG Sipo und SD), с њеним IV одељењем – Гестапоом, у коме је, по уобичајеној организационој шеми, основан *Judenreferat* (IV D4).[21] Основан је и посебан *Комесаријат за Јевреје*.[22] Немачке власти су крајем априла 1941, после укидања свих јеврејских организација, основале *Повереништво јеврејске заједнице у Београду*, очито с намером да му дају улогу неке врсте *Judenrat-а*, о чијем краткотрајном раду је остало веома мало трагова.[23]

Мере за уништавање српских Јевреја су биле организоване у три фазе. У периоду април-август 1941, уз помоћ домаћих колаборационистичких власти, спровођени су регистрација и обележавање. Пописивање јеврејских житеља главног града је трајало три дана и њиме је обухваћено око 8.500 лица. Коначни списак регистрованих Јевреја је јуна 1941. године садржао 9.145 имена, од око 12.000 колико их је до рата живело у Београду. Преосталих око 3.000 се нису одазвали немачким наредбама да се пријаве, скривајући се у граду или тражећи спас у бекству у унутрашњост или на територије ван домашаја немачких власти.[24]

Ова акција, у којој су биле ангажоване и домаће полицијске снаге стављене под немачку команду (образована је *Јеврејска полиција* као одељење *Специјалне полиције*),[25] била је злослутни наговештај скорог преласка окупационих власти на физичко уништење српских Јевреја.[26]

Почетком маја, немачки војни заповедник за Србију је издао наређење о блокади и одузимању свих јеврејских улога и других вредности депонованих у банкама, а крајем истог месеца је „Наредбом бр. 7“ одредио обавезну пријаву јеврејске имовине и одузимање њихових радњи на територији Србије, Баната и Санџака, у које су постављени комесари (у Србији и Банату у највећем броју случајева фолксдојчери, у Новом Пазару из редова муслиманског становништва), док је јеврејској општини

[21] Потписници наредби против Јевреја у Београду су били шеф Оперативне команде СС мајор К. Л. Краус и његов заменик СС мајор Карл Хинце, који је био на челу београдског Гестапоа.

[22] Први комесар је био Ото Винцент (право име Франц Риглер), кога је касније заменио Егон Забукошек. Lebl Ženi, *Do 'konačnog rešenja'. Jevreji u Beogradu 1521-1942*, Beograd 2001, 289-291.

[23] *Исто*, 306, 307. На чело овог тела су немачке власти поставиле Бењамина Флајшера, кога је због болести замењивао Емил Дајч.

[24] *Zločini fašističkih...*, 2.

[25] Пун назив је био *Одсек за Јевреје Одељења Специјалне полиције Управе Града Београда*, а комесар је био Јован-Јоца Николић. Јеврејски историјски музеј (даље ЈИМ), Божовић Бранислав, *Јеврејска полиција Одељења Специјалне полиције у Београду*, 2001-2002 (рукопис).

[26] Romano Jaša, *Jevreji Jugoslavije 1941-1945. Žrtve genocida i učesnici Narodnooslobodilačkog rata*, Beograd 1980, 59 и даље. Романо доноси детаљну систематизацију свих мера које су немачке окупационе власти увеле у Србији (с Банатом и Санџаком) и дели их на три групе: „а) Мере за економско уништење Јевреја укључујући и пљачку, као и уништење јеврејских културних и историјских вредности; б) Мере за психичко уништење; ц) Мере за физичко уништење Јевреја – геноцид.“, *исто*, 61.

наметнута висока контрибуција.[27] Додатно „законско регулисање" је уследило 31. маја 1941, доношењем „Уредбе која се односи на Јевреје и Цигане". Њоме су немачке војне власти забраниле Јевејима рад у свим јавним службама и занимањима, приступ у јавне локале, коришћење средстава јавног саобраћаја, а одузета им је готово сва имовина и уведена принудна радна обавеза за све мушкарце од 14 до 60 и жене од 14 до 40 година старости.[28]

Сличну судбину су првих дана окупације доживели и Јевреји у Банату (њих око 4.200);[29] највећи део пљачке њихове имовине, хапшења и малтретирања на себе су преузели њихови суседи, фолксдојчери. Јеврејска заједница у Банату је прва доживела готово потпуно физичко уништење.[30]

Прво хапшење талаца је обављено 22. априла, а наредба команданта немачке 2. армије Максимилијана фон Вајкса о стрељању лица која се затекну са оружјем или у униформи југословенске војске објављена је 28. априла, уз обавештење да је због напада у којима је живот изгубило неколико немачких војника стрељано 100 талаца „... Срба, свих слојева становништва". Запрећено је да ће убудуће за сваког рањеног „бити стрељано 100 Срба".[31]

Због диверзије коју је на немачки камион извео 17-годишњи Елијас Алмослино, 25. јула 1941, стрељано је 122 јеврејских талаца.[32] Средином септембра 1941, после одустајања од идеје да се Јевреји из Србије пребаце и „концентришу" негде у Пољској, или у Румунији, на неком од острва у Дунавској делти, окупационе власти су одлучиле да „јеврејско питање" у Србији „реше" на њеној територији, радикално и брзо. Начелник OKW Кајтел је на дан постављења новог Bevollmächtigter Kommandirender General in Serbien, Франц Бемеа, издао наредбу о стрељању талаца по квоти 100:1 за убијене и 50:1 за рањене немачке војнике, потврдивши постојећу праксу.[33]

---

[27] Romano Jaša, *н. д*, 62 - 65; *Zločini fašističkih...*, 46-51.

[28] *Zločini fašističkih...*, 7.

[29] Romano Jaša, *н. д.*, 14; Sundhaussen Holm, „Die Zahl der judischen Opfer des Nationalsozialismus", у: *Dimension des Volkermords...*, 313

[30] Romano Jaša, *н. д.*, 63; *Zločini fašističkih...*, 9-15; Ivković B., „Uništenje Jevreja i pljačka njihove imovine u Banatu 1941-1944", у: *Tokovi revolucije* 1, Beograd 1967; Schlarp Karl-Heinz, *Wirtschaft und Besätzung in Serbien 1941-1944. Ein Beitrag zur nationalsozialistischen Wirtschaftspolitik in Südosteuropa*, Stuttgart 1986, 294-302.

[31] Божовић Бранислав, *Београд под Комесарском управом 1941*, Београд 1998, 36, 37. Каснија квота, коју је на основу Хитлеровог наређења од средине септембра 1941. одредио главни војноуправни командант за Србију генерал Франц Беме, била је 50 стрељаних талаца за сваког рањеног немачког војника, а за убијеног 100 стрељаних талаца. Messerschmidt Manfred, „Rassistische Motivation bei der Bekämpfung des Wiederstandes in Serbien", у: Rohr W. von и др. (ур.), *Faschismus und Rassismus. Kontraversen um Ideologien und Opfer*, Berlin 1992, 322, 323.

[32] *Zločini fašističkih....*, 8; Lebl Ženi, *Do 'konačnog rešenja' ...*, 310.

[33] Messerschmidt Manfred, *н. д.*

Од августа до новембра 1941, окупационе власти су сакупљале и затварале одрасле мушкарце у импровизованом логору у „Топовским шупама“, где су прво били доведени Јевреји из Баната. Овај логор је био један од главних „резервоара“ за стрељања талаца. У јесен 1941, када долази до ширења борби, свака акција устаничких партизанских и четничких јединица била је пропраћена масовним стрељањима која су изводиле јединице Вермахта.[34] У овим великим егзекуцијама цивила, по неким проценама, стрељано је око 5.000 Јевреја старијих од 14 година, тако да почетком новембра „скоро да и није било живих мушких Јевреја и Рома који би послужили као таоци“.[35]

У новоосновани *Judenlager Semlin* су у првој половини децембра затварани пре свега јеврејске жене и деца. Од марта до почетка маја 1942, сви су убијени у специјалном, у ту сврху послатом камиону-гасној комори.[36] Ова прецизно разрађена и изведена операција немачких окупационих власти довела је до тога да је нешто касније, у августу 1942, шеф војне управе у Србији, SS-Gruppenführer Харалд Турнер могао да јави генералу Леру, војном заповеднику Вермахта за југоисток, да је „... Judenfrage, ebenso wie die Zigeunerfrage vollig liqidiert. Serbien ist einziges Land, in dem Judenfrage und Zigeunerfrage gelost“.[37]

Др Емануел Шафер, заповедник Sipo Serbien, на састанку високих немачких војних команданата југоистока, 8. јуна 1942, известио је да у Србији „Не постоји више никаво јеврејско питање. [Остали су] само Јевреји у мешовитим браковима“.[38] Коначан „резултат“ ове акције била је смрт око 11.000 Јевреја у централној Србији и око 3.800 банатских Јевреја.[39]

---

[34] Тако је, на пример, 12. и 13. септембра, у близини Шапца стрељано око 400 Јевреја мушкараца, домородаца и избеглица, и око 160 Рома; 7. октобра су припадници 717 пешадијске дивизије Вермахта у Краљеву стрељали 1.800 цивила; 21 октобра је у Крагујевцу убијено 2.300 цивила-талаца; у КЗ Шабац је 1. Komp. Des Poliz. Res. Bat. стрељала око 1.000 лица, док је у акцијама „чишћења“ 342. пешадијска дивизија под командом генерала Хингхофера стрељала 2.200 цивила. У периоду од почетка августа 1941. до средине фебруара 1942. у Србији је стрељано 20.149 цивила-талаца. Messerschmidt Manfred, *н. д.*, 326; Manoschek Walter, *„Serbien ist judenfrei“*, 78, 79; Koljanin Milan, *Nemački logor na Beogradskom Sajmištu 1941-1944*, Beograd 1992, 38-39.

[35] Koljanin Milan, *н. д.*, 39.

[36] Процене броја убијених Јевреја у овом логору крећу се између 7.000 и 8.000. Koljanin Milan, *н. д.*, 61, 62; Lebl Ženi, *Do 'konačnog rešenja'* ..., 328, 329. Избор београдског Сајма, на мање од километар од центра града, био је у функцији застрашивања становништва. Browning C., *Fateful Months. Essay on the Emergence of the 'Final Solution'*, New York, London 1991, 82, пише: „From the higher parts of the city anyone could look across the river down into the camp. In 1941 this did not bother the Germans, who had come to the Balkans as the new Herrenvolk confident of victory and relatively unconcerned about the public display of their atrocitites“.

[37] Manoschek Walter, *'Serbien ist judenfrei'*, 195.

[38] Lebl Ženi, *Do 'konačnog rešenja'* ..., 322.

[39] Romano Jaša, *н. д.*, 40, наводи да је убијено 210 Јевреја с Косова и Метохије, 260 из Санџака и 13.500 из Бачке и Барање.

Слагање са страшним резултатима акције изражава и један документ колаборационистичке „владе народног спаса“ генерала Милана Недића из 1942, у коме се наводи: „... захваљујући окупатору, ослободили [смо се] Јевреја, а на нама је да се ослободимо осталих елемента, који носе неморал и онемогућују јединство духа и српског националног осећања“.[40]

Проглашење Независне Државе Хрватске, 10. априла 1941, било је за Јевреје, Србе и Роме који су живели у њеним границама, па и на делу територије Србије, у источном Срему, непосредном залеђу Београда, почетак четворогодишњег страдања, патњи и масовне погибије.[41] Прве недеље усташке власти су у градовима у којима су постојале јеврејске заједнице обележене хаотичним отимањем јеврејске имовине, избацивањем јеврејских породица из станова и необузданим „дивљим“ насиљем, терањем на принудан рад, разрезивањем високих уцена јеврејским општинама, пљачком и рушењем храмова и гробаља (Сремска Митровица, Земун). И у Срему, главни такмаци усташама у отимачини јеврејских добара били су фолксдојчери.[42]

ПРЕД ДИЛЕМОМ: ОСТАНАК ИЛИ БЕКСТВО ИЗ ГРАДОВА

Једног раног јутра изашли смо из куће, све смо разместили, закључали, пољубили мезузу и отада је почела наша Голгота.

Из сећања београдске Јеврејке
Силве Ускоковић-Аврамовић

И на југословенским територијама, па тако и у Србији, као и другде у границама „Нове Европе”, постојала је подела на „извршиоце, жртве, посматраче“,[43] док су посебну групу чинили „помагачи“ – они појединци, породице, понекад и цела села, који су свесно кршећи драконске законе окупационих и колаборационистичких власти, ризикујући свој живот и безбедност својих породица, пружали помоћ јеврејским суграђанима.

Градови у Србији у којима су живели Јавреји[44] били су претворени у својеврсне клопке, из којих је, због полицијских и војних блокада,

---

[40] Архив Војске Југославије (даље АВЈ), Недићева архива (На), к-1, ф 9. Председништво министарског савета, 1/9-5, „Основи југословенске пропасти и националног препорода српства“, 1942.

[41] Jelić-Butić Fikreta, *н. д.*, 106; Romano Jaša, *н. д.*, 14, даје податке о броју Јевреја у НДХ, који се креће око 40.000.

[42] О усташкој антисемитској политици и пракси види у: *Zločini fašističkih...*, 54-113; Hory L., Broszat M., *Der Kroatische Ustascha Staat*, Stuttgart 1964; Fikreta Jelić-Butić, *н. д.*, 178-186; Miletić Antun, Koncentracioni logor Jasenovac, 1-3, Београд-Јасеновац 1986-1987; Goldstein Ivo, *Holokaust u Zagrebu*, Загреб 2001.

[43] Hilberg Raul, *The Destruction of European Jews*, Chicago 1961, 683.

[44] Види: Lebl Ženi, *Do 'konačnog rešenja'. Jevreji u Srbiji.* Поред сефардске и ашкенаске општине у Београду, у Србији су постојале сефардске заједнице у Косовској Митро-

бекство било веома ризично и успело само мањем броју најодлучнијих и нејсрећнијих. Склањање из градова у оне делове земље који су пружали више могућности за преживљавање (због нешто блажег поступка италијанских, бугарских и мађарских окупационих власти према Јеврејима у односу на услове у НДХ или у деловима Србије под немачком окупацијом) или у унутрашњост Србије, с надом да се уз лажна документа и нови идентитет може избећи депортација, био је сложен и веома опасан подухват, чији је исход често био трагичан. Чврсте породичне везе и жеља чланова породица да остану заједно и поделе судбину често су онемогућавале бекство, на које су се млађи чланови много лакше одлучивали.[45]

У Србији је од 30. маја 1941. године била на снази најстрожа забрана помагања и скривања Јевреја (Beherbungsverbot).[46] Немачки војни заповедник у Србији прописао је смртну казну за сва лица која примају на преноћиште, скривају или примају на чување њихове ствари или их стичу заменом или куповином.[47] Они који су се огрешили о ову забрану, али не и о много старије законе хуманости и пријатељства, и при том били ухваћени, делили су судбину својих јеврејских пријатеља.[48]

По једној слободној процени, у самом Београду се током рата крило „око 50 породица", од којих је преживео само мањи део, док се у унутрашњости Србије крило „око 1.000", од којих је „500 откривено и затворено у логор на Бањици, после чега су ликвидирани". По ослобођењу, у Београд се вратило „око 500" Јевреја.[49] Неколико стотина одраслих мушкараца је преживело захваљујући томе што су се налазили у логорима за ратне заробљенике као припадници војске Краљевине Југославије.[50]

вици, Крагујевцу, Лесковцу, Нишу, Новом Пазару, Пироту, Пожаревцу, Приштини, Смедереву и Шапцу. На територији Војводине, у којој је јеврејско становништво било ашкенаско, највеће јеврејске заједнице су постојале у Новом Саду, Суботици, Сомбору, Петровграду (Зрењанину), Сенти и у још неколико градова.

[45] Београдски Јеврејин Божа Рафајловић, 1941. седамнаестогодишњак, успео је да стигне до Херцег Новог у италијанској зони, али се вратио у Београд, у коме му је остала породица, носећи италијанске пропуснице за своје две сестре. Отац је одбио да их пусти да иду, говорећи: „Преживећемо некако". Божа се после три дана неуспешног убеђивања вратио у Боку. Неколико месеци касније, цела породица је убијена. Rafajlović Boža, „Burno i uspešno", у: Almuli Jaša, *Živi i mrtvi. Razgovori sa Jevrejima*, Beograd 2002, 392-393.

[46] *Zločini fašističkih...*, 42.

[47] Алмули Јаша, Живот и страдања наших Јевреја, „Политика", 4. мај 1989.

[48] Један овакав случај из окупираног Београда наводи у свом раду Birn Ruth Bettina, Austrian Higher SS and Police Leaders and their Participation in the Holocaust in the Balkans, „Holocaust and Genocide Studies", Vol. 6, N° 4, 1991, 359, 369, нап. 65.

[49] Ове податке износи у својим сећањима Мориц Марци Леви, један од преживелих. „Jedna porodica – četiri prezimena", у: Almuli Jaša, *н. д.*, 56. Јаша Алмули је објавио интервјуе с Јеврејима из Србије који су преживели холокауст. Они су првобитно урађени као видео записи, прављени за Fortunof Video Archive, Yale University i US Holocaust Memorial Museum, Washington DC.

[50] Lebl Jeny (ур.), *A Memorial of Yugoslav Jewish Prisoners of War. Half a Century after Liberation, 1945-1995*, Tel Aviv 1995. У немачким заробљеничким логорима је било око 400 Јевреја, официра и војника, већином из Србије.

Овако ризичан подухват је захтевао постојање барем неких предуслова, као што је осигурање привременог сигурног склоништа у месту у које се бежало, поуздане везе преко којих су набављана документа, новац за преживљавање у условима у којима се није могло радом привређивати, итд. Млађи су се најчешће одлучивали за индивидуална бекства, преко илегалних партизанских веза, до неке од партизанских јединица у унутрашњости.[51] Али, у изузетно тешким условима који су владали, пре свега у Београду, овакви „канали" су коришћени само за мали број лица, пре свега за извлачење из градова чланова комунистичке партије и њихових симпатизера који су одлазили у јединице на терену.[52]

Путеви бекства из Србије су водили ка југу, у италијанску и делом у бугарску окупациону зону, док су Јевреји из Баната и нешто Београђана покушавали да се домогну Бачке, потом Мађарске. Јужни правац се рачвао ка Косову и Метохији, Македонији, црногорском приморју, Далмацији и Албанији. Свега неколико бегунаца из Бачке, из новосадске „рације" (у њој је у зиму 1942. убијено око 900 Јевреја само у Новом Саду), стигло је „јужним правцем" до Турске, као што је мали број Јевреја из Београда и централне Србије првих дана рата успео тамо да стигне преко Бугарске.[53] Преко Италије и јужне Француске је 1941. и 1942. неколико стотина бегунаца стигло до Шпаније и Португалије.[54] Известан мали број јеврејских бегунаца склањао се првих дана рата с територије НДХ у Србију, сматрајући да ће тамо бити сигурнији или да ће одатле лакше стићи до неког места под италијанском контролом.

Путеви спасавања се укрштају с путевима оних који су одлучили да се из релативне сигурности у којој су се сами нашли врате и придруже породицама које су остале одсечене у најугроженијим градовима. Тако је др Исак Ешкенази, који се после априлског рата вратио у Београд, у зиму 1941/42. прво планирао да с породицом побегне у Бачку, али је од тога одустао, одлучивши се за одлазак на југ Србије. Са осам фалсификованих легитимација, које је платио 200.000 динара, возом је отпутовао за Куршумлију, коју је контролисала једна колаборационистичка формација под командом „војводе" Косте Пећанца. Одатле је изнајмљеним аутомобилом наставио до Приштине, затим аутобусом преко Косова до Призрена, у којем се породица Ешкенази неколико дана скривала код једне српске породице. Даље су прешли ризичан пут до Скадра, одакле настав-

[51] О учешћу Јевреја у партизанском антифашистичком покрету у Југославији види: Romano Jaša, *н. д.*

[52] Тако је, на пример, своје бекство из Београда у Космајски партизански одред, 1941, описао др Максим Штернић. „Samo iskreno", у: Almuli Jaša, *н. д.*, 171-184.

[53] Као што је то успело врховном рабину Југославије др Исаку Алкалају.

[54] О овоме види: Ристовић Милан, *У потрази за уточиштем. Југословенски Јевреји у бекству од холокауста 1941-1945,* Београд 1998. Њима су значајну помоћ пружали дипломатски представници југословенске избегличке владе.

љају преко Котора до Сплита, у којем их је ухапсила италијанска полиција и с једним транспортом Јевреја пребацила у интернацију у Тревизо.[55] Могућности да скупо плате лажне легитимације с којима би напустили Београд и да се склоне у италијанску окупациону зону имао је само мањи део чланова јеврејске заједнице, и то онај добростојећи.[56] Прилике за тако шта су постојале само у првих неколико месеци окупације. Тако је Стјепан Сингер, који је у јулу 1941. стигао до Лисабона, за пропуснице и боливијске пасоше за себе, супругу и кћи платио у Београду огромну суму од 400.000 динара (од чега 200.000 у златницима).[57] Другима је остајала помоћ познаника, пријатеља или поверавање живота у руке непознатих.

Често се трагање за каквом-таквом сигурношћу претварало у хаотично лутање преко граница исцртаних на малом простору, суочавање с разним војскама и полицијама, њиховим затворима, без правих информација о томе шта такви сусрети могу да донесу. Физичко удаљавање од опасности је своју противтежу имало у бекству у лажни идентитет оних који су били принуђени да остану у местима у којима су живели или се склањали у унутрашњост. И једни и други су били упућени на међусобну помоћ и солидарност, али и на помоћ нејевреја.

„Локалне особености“ створене ратом имале су велики утицај на услове за преживљавање јеврејских бегунаца. На део Србије под немачком војноокупационом управом се од пролећа 1941. сручила река од неколико стотина хиљада српских избеглица из Хрватске, Босне, Македоније, Косова, протераних породица колониста из Војводине и Словенаца из доње Штајерске. То је дало прилику Јеврејима који су бежали од прогона и смрти да изаберу нови идентитет, да за окупационе власти и своју околину постану „српске избеглице“. У стварности, они који су остајали скривени по градовима, пре свега у Београду, или бежали у мала места и села у унутрашњости, били су „избеглице“ у својој земљи, принуђени да

[55] Eskenazy Isak, *Doživljaji za vreme nacizma*, New York 1955, 20-21. О италијанској политици према Јеврејима на окупираним областима Југославије види: Carpi Daniel, „Rescue of Jews in the Italian Zone of Occupied Croatia“, у: *Rescue Attempts During the Holocaust. Proceedings to the Second Yad Vashem International Historical Conference,* Jerusalem, April 8-11, 1974; Schelach Menachem, Kroatische Juden zwischen Deutschland und Italien. Die Rolle der italienischen Armee am Beispiel des Generals Giuseppe Amico 1941-1943, „VfZ“ 2, 1993; Ристовић Милан, *У потрази за уточиштем. Југословенски Јевреји у бекству од холокауста 1941-1945,* Београд 1998, 82-132. У интернацији у логору Фермонти ди Тарсиа у Италији било је 853 јеврејских заточеника, док је у „слободној интернацији“ широм Италије, по неким проценама, било преко 1.500 југословенских Јевреја. Capogreco Carlo Spartaco di, I campi di internamento fascisti per gli ebrei (1940-1943), „Storia contemporanea“, a. XXII, N° 4, agosto 1991, 647; Folino Francesco, *Feramonti un lager di Mussolini. Gli internati durante I a guerra,* Cosenza 1985, IX.

[56] Levi Moric Marci, „Jedna porodica – četiri prezimena“, у: Almuli Jaša, *н. д.*, 44. У овом сведочењу је изнесена процена да је до октобра 1941. Београд успело да напусти „хиљаду до хиљаду и двеста Јевреја“.

[57] Carvalho Jorge P. Santos, „Прилике међу југословенским избеглицама у Португалији (1941-1943)“, у: *Историја 20. века*, 2, 1985, 117.

измене свој прави идентитет, националну, верску и „расну припадност", да се „утопе" у ново социјално окружење (кријући се по планинским селима), постану што мање уочљиви.[58]

СКРИВАЊЕ И ПОМОЋ У ГРАДОВИМА

Део јеврејског становништва, заједно са осталим суграђанима, напустио је Београд још док су трајали напади немачке авијације. Касније, по успостављању немачког окупационог система, с његовим домаћим инструментом, прво „Комесаријатом" Милана Аћимовића, затим „Владом народног спаса" генерала Недића,[59] брзо су нестајале могућности за уклањање ван домашаја репресивног механизма који су окупационе власти ставиле у погон. Тешко је рећи какав је однос успелих и неуспелих бекстава; ретки су они који су преживели свој неуспели пут да би о њему могли да сведоче. Остала су сведочанства само оних који су у подухвату успели.[60]

Обавештавајући југословенску владу у избеглиштву о стању у земљи и положају београдских Јевреја током првих месеци окупације, др Исак Алкалај, врховни рабин Југославије, истицао је да то што у условима све суровијих противјеврејских мера „... Јевреји још уопште могу некако да живе, ако се то зове живот, имају да захвале својим суграђанима нејеврејима који гледају да им на било који начин помогну и олакшају њихову тешку судбину".[61]

У граду су владали нови прописи: „Нисмо смели да идемо слободно по храну него на пијацу после 11 сати. Хране је иначе било мало, а после 11 и не остане ништа ... морали смо да идемо ... за воду, али нисмо смели да станемо у ред јер смо већ носили жуту траку ... хвала Богу, било је добрих људи, добрих Срба, који су нас пуштали да дођемо до воде".[62]

Сећајући се првих месеци окупације, једна београдска Јеврејка је овако описала односе са својим српским суседима: „Нису од нас окренули главе. Марија Ђорђевић, мој разредни старешина и професор немачког језика, долази да пита може ли да помогне ... пријатељи нас посећују с на-

---

[58] Milošević D. Slobodan, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945*, Beograd 1981.

[59] О колаборацији у Србији види: Petranović Branko, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji (1941-1945)*, I, Beograd 1983; исти, *Srbija u Drugom svetskom ratu* 1941-1945, Beograd 1992; Ristović Milan, „General Milan Nedić – Diktatur, Kollaboration und die partiarchalische Gesellschaft Serbiens 1941-1944", у: Oberländer Erwin (ур.), *н. д.*, 633-688.

[60] Levi Moric Marci, „Jedna porodica – četiri prezimena", у: Almuli Jaša, *н. д.*, 56.

[61] AJ 370, АКЈ Анкара, ф 37, дос. 14, пов. бр. 984, Унутрашње прилике у Југославији. Извештај врховног рабина г. др Исака Алкалаја „Наши доживљаји и утисци о последњим догађајима у Југославији", 14. јул 1941.

[62] Alkalaj Sara, „Od Beograda do Tirane i natrag", у: Almuli Jaša, *н. д.*, 419-420.

мирницама у рукама знајући да Јевреји смеју да купују тек после 10 сати, а тада у већ гладном Београду нема више ничега на пијацама. Херцеговац Лука, носач са Јованове пијаце, непозван долази и строго наређује мајци: 'Сада ћеш ми казати шта да ти сутра донесем са пијаце и тако ће бити сваки дан'. Најстарији од браће Жујовића ... долази из Неменикућа под Космајем ... хоће да нас води у село да у његовој кући живимо до краја рата ... апотекар Милутиновић ... нуди мајци да је пријави као сестру, избеглицу из Босне, а да моју сестру и мене усвоји кроз легалну процедуру."[63]

Када је реч о „аријевцима" који су крили своје јеврејске сународнике помажући им да преживе, може се, на основу расположивих података, закључити да није постојао одређени „модел понашања", особен за неки крај земље или одређену социјалну групацију. Такође, ни политичка и идеолошка припадност помагача се не може узимати као искључиви критеријум (уз изузетак чланова партија и покрета с јасним фашистичким и антисемитским програмским одредницама). Лични чин појединца, као што је доношење и спровођење одлуке да се пружи помоћ прогоњеном, у условима који су током рата владали на југословенским просторима, морао је да буде ослоњен на спремност већег броја других лица (чланови породице, суседи, пријатељи, целе мале заједнице – села, угледних и утицајних људи) да постану непосредни или посредни саучесници дела са високим ризиком – чије откривање је значило хапшење и смрт.

Спасавање сваког јеврејског суграђанина је подразумевало стварање мањег или већег круга саучесника, који су прогоњене крили по својим становима краће или дуже време, месецима (у неким случајевима током целог рата), набављали им одећу, храну и лажне исправе. Понекад је подразумевало и ступање у везу с представницима окупационих или колаборационистичких власти, спремним да за новац и драгоцености „затворе очи" или продају документа потребна за излазак из градова. У неким случајевима су они и самоиницијативно (изузеци од правила!), пружали своју помоћ.

По једном сведочењу, бивши председник југословенске владе др Драгиша Цветковић, за чијег мандата су донете противјеврејске уредбе и који је својим потписом 25. марта 1941. увео Краљевину Југославију у Тројни пакт, у својој вили у Нишкој Бањи је током рата под својом заштитом држао једну јеврејску породицу.[64] Соломона-Мику Алтарца је из логора у Топовским шупама у Београду извукао бивши службеник у његовој продавници намештаја, који се на почетку рата запослио у колаборационистичкој полицији. Покушао је да спасе и Алтарчевог сина, али није успео.[65]

---

[63] Из сећања београдске Јеврејке Mevorah-Petrović Luci, „Izbeglice", у: *Mi smo preživeli. Jevreji o holokaustu*, Beograd 2001, 249-250.

[64] Изјава Жени Лебл аутору, јануар 1997. у Београду.

[65] Rafajlović Boža, „Burno i uspešno", у: Almuli Jaša, *н. д.*, 393.

Бивши наредник југословенске војске, Александар Николајевић, који је приступио колаборационистичкој Српској државној стражи, помогао је суседу и пријатељу Авраму Анафу тако што га је 1941. повео са собом из Београда у Сењски рудник, у који је премештен, и запослио га у администрацији рудника као „свог рођака". Његовом оцу Бенциону је лажна документа набавила Српкиња Божана Смедеревац, којој је он предао стан на чување,[66] а шеснаестогодишњу кћи Рахелу су прво криле школске другарице Нада и Персида Шпаравало, које су јој набавиле школску легитимацију са српским именом. Рахела се неко време потом крила код тетке, удате за Србина, који ју је касније пребацио у Аранђеловац. Овде јој је, на препоруку очевих српских пријатеља, помогао пензионисани генерал Љубомир Марић, чијим залагањем је примљена да ради у кући породице Милић. Када је њен прави идентитет случајно откривен, обезбеђено јој је ново место и склониште у Врњачкој Бањи, у породици којој њен идентитет није био познат, у којој је остала до краја рата.[67]

Министар рада у марионетској влади Милана Недића, пензионисани генерал Чолак-Антић, 1941. године је свом класном другу, пуковнику Авраму Берахи, бившем команданту гарнизона у Панчеву, издао уверење, потврђено од немачких окупационих власти, којим су он и његова супруга били изузети од противјеврејских прописа. Ова интервенција је омогућила Берахама да преживе рат у Београду.[68] Леон Којен, дворски лекар, успео је да с породицом стигне до Опатије, а затим до Рима, одакле се у септембру 1942. авионом пребацио до Мадрида, захваљујући интервенцији италијанске краљице Јелене (тетке по мајци југословенског краља Александра, убијеног 1934. у Марсеју).[69] Помоћ је пружана познаницима и пријатељима, али и потпуно непознатим људима. Може се поставити питање, на које је тешко дати прецизан одговор, какав су подстицај могли имати, сем дубоког саосећања и разумевања патњи, грађани разорених српских градова и сељаци из забачених планинских села који су прихватали, чували и неговали јеврејске дечаке и девојчице, или целе породице избегле из градова, излажући се ризику одмазде окупационих власти? Део одговора можда лежи у томе што су делили осећање егзистенцијане угрожености заједничким непријатељем, имајући у виду бруталност „казнених мера" окупационих власти, десетине хиљада стреља-

[66] Altaras Rafael-Ratko, Rahela-Bukica Anaf, „Jevrejski almanah 1971-1996", 419. Бенцион Анаф је успео да стигне до Аранђеловца, 80 километара јужно од Београда. Када је 1944. привремено прешао у Деспотовац, открио га је један квислиншки војник и пријавио. Стрељан је у Јагодини.

[67] Када је на крају рата својим последњим послодавцима открила идентитет, они су, за разлику од њених дотадашњих помагача, изјавили да је ни часа не би држали код себе да су знали да је Јеврејка.

[68] Eskenazy Isak, *н. д.*, 18.

[69] AJ 103, 213-42, писмо др Леона Којена Момчилу Нинчићу, министру иностраних послова југословенске избегличке владе, 7. септембар 1942.

них, српских и јеврејских талаца, стотине спаљених села, масовна хапшења и интернирања у логоре и затворе у самој Србији и одвођење у логоре у Немачку (чак и у Норвешку, у коју је доспело неколико хиљада српских интернираца). Пружање помоћи је било и специфичан чин отпора, грађанске храбрости и антиокупационе „субверзије". Није без важности била и историјска традиција, у којој је помоћ прогоњеном део етоса, понашања укорењеног пре свега у патријархалним сеоским срединама.

Свој стан, који се налазио у непосредној близини београдског седишта Гестапоа, др Милослав М. Стојадиновић је 1941. године претворио у тајни азил за јеврејске суграђане и избеглице које је рат затекао у Београду. Помогао је у спасавању око 80 Јевреја, кријући их, набављајући документа и обезбеђујући им да напусте град.[70]

Породице сестара Вукосаве Радиловић и Лепосаве Глигоријевић су током свих ратних година, у специјално изграђеном склоништу у својој породичној кући, у самом центру Београда, код централне градске пијаце Зелени венац, скривале веће или мање групе својих јеврејских пријатеља, све док их не би предали у сигурне руке оних који су их изводили ван Београда. У склоништу је постојао бунар с питком водом, канализациони одвод, оџак за грејање и неколико кревета. Храна је спуштана импровизованим лифтом кроз кухињски креденац. Склониште никада није било „провађено", а кроз њега је прошло тридесетак лица.[71]

У Земуну, под усташком страховладом, један од ретких азила за Јевреје је била кућа Антуна Бенчевића, тада осамнаестогодишњака, који је са својом рођаком Миром, чланом илегалне комунистичке омладинске организације (СКОЈ), чинио све што је могао за прогоњене. У лето 1942, земунски комунисти су сазнали да су усташке власти донеле одлуку да похапсе све земунске Јевреје. Набављено је 37 бланко пропусница, које је требало поделити међу неколико стотина кандидатата за смрт. Др Едмунд Клајман, Бенчевићев сусед, одбио је понуђену пропусницу сломљен вешћу да су му мајка и сестра убијене у Пољској и Бенчевића упутио на породицу Белах (супружници с троје деце), која је у Земун стигла из Нове Пазове. Тешку одлуку коме ће од њих петоро припасати пропусница, донели су сами. С Бенчевићем је отишао син Павле, кога су преко својих веза комунисти из Земуна пребацили у партизанску јединицу, где је као борац дочекао крај рата. Нико други из породице Белах није преживео.[72]

На тавану своје куће у Земуну, Мартина Марковић-Левец је крила три јеврејска младића, Јосипа Бехерана, његовог брата Бењамина и Да-

[70] ЈИМ, к 22-6-1/1; Јеврејски азил преко пута Гестапоа, „Свет". Др М. Стојадиновић је одликован медаљом праведника.

[71] Laketić Miljana, *Beograd pored koga prolazimo*, Beograd 2001, 19.

[72] ЈИМ, досије Праведници, М-1477/89-92, Антун Бенчевић; Алмули Јаша, Прича праведника Антуна Бенчевића, „Политика", 19. март 1996.

нила Фогела, док су у кући истовремено становала четири немачка војника. Младићи су се пред сам почетак депортације земунских Јевреја, крајем јула 1942, склонили код Мартине, која их је прихватила, скривала и хранила. Бењамин је после месец дана успео да напусти Земун и стигне до партизана, док су Јосип и Данило остали у скровишту до новембра 1942, када су и они избегли на партизанску територију.[73]

Адвокат др Фридрих Попс, председник Јеврејске ашкенаске општине у Београду и председник савеза јеврејских општина Југославије, личност позната и поштована у престоници, после априлског бомбардовања је са супругом Ружом кренуо ка далматинској обали. Надомак сигурности, у Острошцу у Херцеговини, одлучио је да се врати у Београд, „јер мора бити са својим народом коме је потребан".[74] Међутим, по доласку у Београд га је ухапсио Гестапо, па је са осталим угледним члановима јеврејске заједнице одведен на саслушање у Грац.

У јуну је пуштен из логора и враћен у Београд. Његова кћи Олга, супруга познатог новинара београдског листа „Политика", Душана Тимотијевића, склонила је родитеље код новинара Миливоја Пуланића, избеглице из Загреба, који је био ожењен Јеврејком. Сталне рације и почетак лова на београдске Јевреје угрозили су и Попсове, па су морали да промене склониште. Крајем лета 1941, били су пребачени у приватни санаторијум на Авали, у околини Београда. Пошто је од њој непознатог човека добила упозорење да ће јој родитељи бити ухапшени, кћи Олга их је у последњем моменту извела из санаторијума и вратила у град, а затим обезбедила легитимације и идентитет српских избеглица из Требиња у Херцеговини, захваљујући ангажовању полицијског службеника Николе Коларевића. Уз новчану накнаду, коју је користио за подмићивање својих колега у полицији, он је набављао документа и другим Јеврејима. Попсови су се сместили у стану Алојза Чепера, Словенца, такође избеглице, чиновника Министарства саобраћаја. Алтернативно склониште су имали у београдском предграђу Раковица, код Руже Баршоњ, по националности Мађарице.

Чепер је често службено путовао у Будимпешту, одржавајући везе с Јеврејима из Мађарске и између тамо избеглих београдских Јевреја и њихових рођака у Београду. Преносио је новац и драгоцености, чиме је финансирано слање пакета заробљеницима и преживљавање породица које су остале без прихода. Он је неколико пута, у тренуцима опасности (због пријава домаћој полицији и Гестапоу, подстакнутих обећаном на-

[73] Slučaj Martina Marković-Levec, у: *Ceremonija dodele Medalje pravednika – Ceremon of awarding the Medals of the Righteous Among the nations*, Belgrade, November 2000, 12.

[74] Timotijević Kosta, O ratnom skrivanju dra Fridriha Popsa i žene mu Ružice i o ljudima koji su im u tome pomogli, „Jevrejski pregled", br. 5-8, 1988, 7-15; Др Фридрих Попс се није дао, „Политика", 11. мај 1989; *Mi smo preživeli...*, 267-276.

градом за потказивање Јевреја), организовао пребацивање Попсових у друга склоништа.

У јесен 1942, појавио се уцењивач, иначе наркоман, који је Попсове препознао из времена док су били у санаторијуму на Авали. Њему је уцена исплаћена, али се изнова појавио у пролеће 1943, с још већим захтевом. Кћи Олга је затражила помоћ од фудбалера Милутина Ивковића, Србина, ожењеног њеном сестром Елом. Он јој је саветовао да уцена буде плаћена, али је одлучио, ризикујући, да случај пријави свом познанику, Илији Параносу, једном од шефова злогласне колаборационистичке Специјалне полиције. Због разлога о којима се може само нагађати, Паранос је пред Ивковићем уништио полицијске картоне „Јована и Руже Зечевић“ (како су гласила српска имена на документима Попсових). Уцењивач је ухапшен и утврђено је да је иза њега стајала цела организација.[75] Мењајући до краја рата још неколико адреса, уз помоћ широког круга познаника и пријатеља, или потпуно непознатих, Фридрих Попс и његова супруга су преживели рат.[76]

Сарина Леви-Кова и њен супруг Гавра, са својом двогодишњом девојчицом, нису се одазвали позивима власти када су последњи преостали Јевреји у Београду били сакупљани и слати у логор, децембра 1941. Скривали су се у сиротињском, претежно ромском насељу Маринкова бара, из којег су окупационе власти већ биле одвеле све Роме. Приликом рација су се крили у једном напуштеном јавном тоалету, а хранили су их њихови српски суседи, одвајајући од својих оскудних оброка. Зима, болест и глад су брзо дотукле Сарину, која је у зиму 1941/42. умрла, а сахранили су је суседи. Њено дете је, уз сагласност оца, узео сналажљиви Јосиф Јошка Барух, који се под српским именом, заједно са сестром и мајком, такође скривао у граду.

Он је замолио једног познаника Србина, који је био члан подземне комунистичке групе, да прими на чување јеврејско дете. Јосиф је потом од једног православног свештеника добио крштеницу на име Мирјана, и под тим именом је девојчица чувана у кући познаника до ослобођења Београда, када је по њу дошао отац, који је такође преживео ратне године у граду.[77]

Петочлана породица Морица Левија је у београдској полицији добила документ са српским именима преко пријатеља Србина, Милисава Милосављевића, који је био повезан са илегалном комунистичком организацијом. Милосављевић је и Морицовом брату Александру помогао да крајем августа 1941. изађе из Београда, док је за његову супругу, која није хтела да напусти родитеље, набавио лажну легитимацију. Ипак, она

[75] Овај случај је после завршетка рата пријављен властима, али су Параносови многи тешки греси превагнули да буде осуђен и стрељан.

[76] Др. Попс је умро у Београду 1948, а његова супруга Ружа 1961.

[77] Baruh Matilda, „Jevrejka bez novca“, у: Almuli Jaša, *н. д.*, 20, 21.

је ухапшена при покушају да се пребаци до села Жаркова и доцније је убијена.[78]

Породици Леви се придружио и други Морицов брат, Јосиф. Он је после упорних настојања и интервенција његове супруге Српкиње био пуштен из зајечарског затвора, док му је „српски идентитет" обезбедио таст. У Београду су га на улици препознали неки Срби, такође избеглице, с којима је пре рата радио у Суботици. Они су у полицији за њега посведочили „да је Србин, избеглица из Суботице", што му је омогућило да добије легалну избегличку легитимацију на друго, ново име и још један идентитет.[79] Породица Леви се скривала у Београду до краја априла 1942. Упозорени од пријатеља да им прети хапшење, морали су да беже. Сматрајући да су шансе за спас веће ако се раздвоје, Мориц и његов брат Јаков су отишли у Косовску Митровицу и с лажним документима се запослили у руднику Трепча, који се налазио под немачком управом, док је остатак породице живео скривен у селу Кобишници код Ниша. Поред сталне опасност да буду откривени, Мориц и његов брат су дочекали ослобођење Србије у октобру 1944.[80]

Рашелу Јаковљевић, њену кћи Бојану и унуку Флору, девојчицу од девет година, од новембра 1941. до краја октобра 1944, крили су у Београду бивши суседи, Драги и Љубинка Милутиновић. Дете је добило два лажна имена: дању је за непознате и суседе била Мира Јаковљевић, а њене мајка и баба „рођаке из Куршумлије". Ноћу је постајала „кћи" својих домаћина, који су је тако представљали и полицији приликом рација. Њих је 1944. открила једна фолксдојчерка, која је о правом идентитету „гостију из Куршумлије" обавестила суседе. Суседи их нису пријавили, а Немицу је одговорио да их пријави Гестапоу вероватно њен рођак, Немац ожењен Српкињом, код кога је живела.[81]

Мешовити бракови су пружали реалне могућности преживљавања супружницима јеврејске националности или вероисповести. На територији Србије под немачком окупационом управом, одобрења јеврејским супружницима из мешовитих бракова, дозволу за останак ван логорских жица, издавао је Гестапо.[82]

Усташке власти у Земуну и другде у Срему хапсили су Јевреје који су били у браку са супружником православне вероисповести, док су

---

[78] Levi Moric Marci, „Jedna porodica – četiri prezimena", у: Almuli Jaša, *н. д.*, 48.

[79] *Исто*, 49.

[80] *Исто.*

[81] *Исто*, „Политика", 8. мај 1989.

[82] ЈИМ, к 22-4-3/5, рег. бр. 4615. Тако је, на пример, на основу одобрења Гестапоа, Специјална полиција за Јевреје 21. септембра 1941. године издала објаву за боравак у Београду Куић Бранки, удатој за „аријевца". Полиција је утврдила да се ради о лажним подацима, да је особа имала лажну избегличку легитимацију на име Куић Бранке, Јеврејке из Сарајева удате за „аријевца", а да се ради о Кајон Бјанки. *Исто*, ф 4/3, 1-7; ф 4а/л, док. 1-5.

оне у браку са католицима остављали на миру.[83] Међутим, за разлику од праксе у НДХ, мужеви и деца из бракова Српкиња са Јеврејима нису били изузимани од противјеврејских мера. Јеврејке удате за нејевреје су могле да буду изузете од противјеврејских мера. Приврженост супружника из српско-јеврејских бракова, родитеља и деце, спремност на најтеже жртве, али и помоћ шире породице и рођака, у драматичним околностима какве су владале четири ратне године у Србији, били су услов спасења.

Наредбом окупационих власти, склапање бракова Срба с Јеврејима је током рата било најстроже забрањено. Упркос томе, забележено је склапање неколико стварних, али и фиктивних мешовитих бракова, пре свега удаја Јеврејки за Србе. Овакве бракове су склапали православни свештеници, заводећи у матичне књиге младу под лажним именом.

Тако се у Београду Сарина Леви, која се од лета 1942. скривала код породице Бошковић, августа 1944. венчала за Предрага Бошковића као „Невена Шуменковић".[84] Магда Фење се венчала у манастиру Студеници 1942. године.[85] Уз дозволу измољену у Патријаршији од владика Круља и Јована Илића, у Београду је почетком децембра 1941. године хитно склопљен брак између Јеврејке Ане Шотен и Алексе Куртовића, на предлог њихове заједничке другарице – непосредно пред позив немачких власти за пријаву и затим затварање свих јеврејских жена. Вера Шенфелд је пуштена из логора на Сајмишту захваљујући лажном изводу из књиге венчаних којом је њен познаник из Земуна доказао да је удата за католика.[86]

Скривајући се у Београду, окупацију је преживео и др Хуго Клајн, познати психијатар, позоришни критичар и редитељ. На почетку рата, он је радио у Јеврејској болници. Када је почела депортација Јевреја мушкараца, у договору са супругом Станом (Српкињом) и колегама лекарима, пре свега др Јорданом Тасићем из Војне болнице, симулирао је покушај самоубиства. То је био изговор да буде смештен на психијатријску клинику, на којој је до почетка рата и сам радио. Међутим, Клајн је убрзо морао, уз помоћ колега, да мења скровиште. Скривао се код таста док није набавио лажна документа на име Урош Клаић. Супруга га је потом пребацила код пријатељице Радмиле Вишацки. Станујући код ње, чак је давао часове енглеског и немачког језика – на које је као „ученица" долазила и његова супруга. За свог седмогодишњег сина он се налазио у Италији, шаљући му током ратних година писма из „Венеције". Клајн је успео да преживи дане окупације.[87]

---

[83] Brandajs Dragutin, „Preko ograde do bodljikave žice", у: *Mi smo preživeli...*, 285.

[84] Алмули Јаша, Крила се у гробници, „Политика", 19. мај 1989.

[85] *Исто*, 10. мај 1989.

[86] *Исто*, 14. мај 1989.

[87] Без жуте траке, „Вечерње новости", децембар 1959; Алмули Јаша, Др Хуго Клајн – лажни Урош Клаић, „Политика", 12. мај 1989.

Једна друга српско-јеврејска породица, Шомло, провела је ратне године спајајући се и раздвајајући. Зависно од околности; скривали су се по околини Неготина и Зајечара, прелазили у Банат, одакле је била супруга Српкиња, и враћали се преко Дунава у Неготинску Крајину. Отац и деца су се пред крај рата крили по неготинским селима, док је мајка боравила у Неготину.[88]

Инжењер Каменко Раца је био ожењен Јеврејком Феодором Кориском, с којом је живео у Земуну. Њих двоје су пред прогонима усташких власти, у пролеће 1941, побегли у Београд. У Земуну је остала Феодорина сестра Маргарета, али је и она, пошто је откривено да је Јеврејка, морала да пређе у Београд. Раца ју је примио, крио и издржавао, али је тек после две године, половином 1943, успео да је код српских власти пријави као „српску избеглицу евангелистичке вере из Земуна“ и да јој прибави нови идентитет, што је њој омогућило да преживи.[89]

Пошто је избегао заробљавање у априлском рату 1941, др Марко Анаф, резервни санитетски официр, вратио се у Београд. Већ крајем априла је отишао у Црну Гору, где је учествовао у припремама за устанак. Добио је задатак да организује партизански санитет у Санџаку, али се средином јуна, због набавке санитетског материјала и лекова, илегално вратио у Београд. Овде га је затекао немачки напад на Совјетски Савез, због чега су се безбедносне прилике погоршале, па више није могао да рачуна на сигуран повратак у Црну Гору. Зато је одлучио да остане у Београду.[90] На тавану породичне куће, у једном од централних београдских квартова, саградио је мало скровиште – бункер, у који ће се с мајком склањати на сваки знак опасности. Захваљујући добро камуфлираном склоништу, уз помоћ супруге и пријатеља, у сопственој кући ће илегално боравити 42 месеца, од јула 1941. до октобра 1944. Његово склониште, самодисциплина и опрез, али и помоћ и одлучност супруге Славке да га не ода ни после мучења у полицији и вишемесечног затвора, у коме се нашла после вишедневног, неуспешног полицијског претреса куће, спасли су његов и живот његове мајке. У кући су током рата, краће или дуже време, илегално боравили и бројни београдски комунисти, чланови покрета отпора.[91]

СКРИВАЊЕ У УНУТРАШЊОСТИ

У писму Предсједништву Јеврејске богоштовне општине у Загребу од 2. новембра 1945, др Лавослав Глезингер је подсећао да су „у Србији

[88] Алмули Јаша, „Политика“, 15. мај 1989.

[89] ЈИМ, досије Праведници, М. 307, 15. август 2000, писмо председника Савеза јеврејских општина Југославије Аце Сингера др Мордекају Палдијелу с предлогом Маргарете Кориске да се Каменку Раци додели медаља праведника.

[90] Anaf Marko, „Nikada predaja“, у: Almuli Jaša, *н. д.*, 93-113.

[91] Anaf Marko, *Tajna mansarde na Neimaru*, Beograd 1985.

скривали сељаци не само жидовски дјецу него и одрасле особе у својим домовима сада с већим, сад с мањим успјехом, али добра воља народа да спаси жртве прогона, била је очигледна".[92] Тачан број оних који су се уз помоћ својих српских сународника скривали током рата у унутрашњости Србије тешко је утврдити, али се може прихватати тврдња да се ради о неколико стотина лица.[93]

Више погодности за скривање су пружала сеоска насеља, далеко од главних путева. До њих су и окупационе и колаборационистичке власти теже стизале, али су она Јеврејима који су били спремни да крену у неизвесност бекства, затвореним у градове опкољене многим стражама и контролним пунктовима, изгледала и стварно била недостижна. А сигурност оних који су до њих стигли, и тамо је била релативна. Борбе партизанских јединица са окупацоним и колаборационистичким снагама, честе потере и рације, чиниле су да живот бегунаца буде крајње неизвестан. Неки крајеви, као што су Топлица и Копаоник (на југу) и Руднички крај (централна Србија), или Неготинска Крајина (источна Србија), прибежишта су у којима је највећи број јеврејских бегунаца успео да преброди рат. Цело село је на себе преузимало одговорност за чување бегунаца. Како је посведочио један од преживелих Јевреја, тада дечак, који се у једном сремском селу крио с мајком и малим братом, у месту су „... сви сељаци ... наш боравак чували ... као највећу тајну и ни у једном тренутку није било опасности да нас неко изда, мада је било много рација".[94]

У области Топлице, која се граничи с Косовом, у којој је у договору с бугарским окупационим властима (иначе својим смртним непријатељима из Првог светског рата) и сагласност Недића и Немаца главну реч имао четнички војвода Коста Миловановић-Пећанац, уточиште је нашло неколико десетина београдских Јевреја и јеврејских бегунаца из других делова Србије. Кроз Топлицу су, ка Косову, Македонији и даље ка приморју, пролазиле многе јеврејске избеглице. Тако је 1941, после кратког скривања на тифусном одељењу београдске инфективне клинике, код др Милорада Милошевића, и Самуило Коен кренуо с породицом ка Приштини. На станици у Нишу га је препознао један наредник Државне страже, па је морао да бежи у Куршумлију, у којој се у то време налазило око 70 јеврејских бегунаца. Њих локалне власти нису узнемиравале све док из Лесковца није стигло наређење немачке фелдкомандантуре да буду предати немачким властима.[95]

---

[92] ЈИМ, к 63, Јеврејска општина Загреб/1943, ф 1, писмо др Л. Глезингера, Загреб, 2. новембар 1945. О помоћи Јеврејима у Хрватској види: Goldstein Ivo, *н. д.*, Zagreb 2001, 477-516; 552-559.

[93] *Zločini fašističkih...*, 42.

[94] David Filip, „Pod sretnom zvezdom", у: Almuli Jaša, *н. д.*, 137. Филип Давид, познати драмски писац и јавни радник, скриван је с мајком и братом у сремском селу Манђелос, док се отац придружио једном партизанском одреду на оближњој Фрушкој гори.

[95] ЈИМ к 22-7-2/1-9, рег. бр. 2210, Без жуте траке, „Новости", 22. децембар 1959.

Један судски чиновник је успео да убеди жандарме који су дошли с немачким наређењем да јаве у Лесковац како у куршумлијским хотелима нема ниједног Јеврејина, а да ће их он све одвести ван града. Цела група је затим безбедно пребачена и распоређена по селима у Топлици, код сељака који су их крили од бугарских и немачких јединица до краја рата. Били су снабдевени избегличким легитимацијама са српским именима, као избеглице из Босне и Хрватске. Пред крај рата су им се придружили и неки британски војници Јевреји, заробљени још током борби на Криту, који су побегли док су их транспортовали кроз Србију.[96]

Власник хотела и кафане „Европа" у Куршумлији, Живорад Арсенијевић, примио је у фебруару 1942. године три јеврејске породице из Београда. Њих је затим преко својих веза пребацио на Копаоник, у Прескоче, заселак села Коњува, код обућара Раше Николића, који је понудио помоћ целој групи од 40 Јевреја, колико их је тада било у Куршумлији,[97] и у село Блажево. Један од бегунаца, фоторепортер београдског листа „Политика", Рака Рубен, у свом сећању наводи да су сељаци знали да крију Јевреје; то су знали чак и Бугари који су ту област држали под контролом.[98]

Живорад Арсенијевић је средином 1942. успео да, интервенцијом код бугарских официра у Куршумлији, ослободи из затвора Рубенову супругу и кћерку и још две породице ухваћене у једној рацији. Скривајући се у селу Гргуре, у кући породице Брадић, дочекали су крај рата.[99] Сам Рубен је у априлу 1941. избегао одвођење у заробљенички логор у Немачку захваљујући помоћи познаника, типографа Топића, који га је дословно извукао из колоне док је пролазила београдским улицама, склонио код себе, дао му цивилно одело и одвео кући.[100]

Неко време, од фебруара до почетка пролећа 1942, избегличку групу од око 40 лица (породице Рубен, Алтарас, Барух, Пијаде, Коен), на Копаонику, у селу Данковиће, у својој кући је чувао и хранио Предраг Васић.[101] Објашњавајући разлоге свог ангажовања, Васић је тврдио да је „... све што (сам) учинио Јеврејима сматрао (сам) за своју патриотску дужност, а преко мене је прешло 98 душа".[102] О одлуци да помогне и прими избеглице, разговарао је са четничким војводом Костом Пећанцем („кога се народ много плашио и слушао").[103] По његовом сведочењу, Пећанац је

[96] *Исто.*

[97] ЈИМ, досије Праведници, писмо Рахеле Леви из Београда др Мордекају Палдијелу, директору Јад Вашема, 22. септембар 1994. *Исто,* изјава Рахеле Леви о Сави и Јовани Брадић (за постхумну доделу медаље), 2. март 1994.

[98] Алмули Јаша, Живот и страдање наших Јевреја, „Политика", 8. мај 1989.

[99] Уручене медаље праведницима јеврејског народа, „Политика", 15. март 1996.

[100] *Исто.*

[101] ЈИМ, досије Праведници, писмо Рахеле Леви из Београда др Мордекају Палдијелу, 2. март 1994.

[102] *Исто,* писмо П. Васића др Лавославу Каделбургу, 18. октобар 1994.

[103] *Исто,* писмо П. Васића др. Лавославу Каделбургу, 30. октобар 1994.

одговорио „да је добро учинио и да их ставља под своју заштиту“ и дао му легитимације са својим потписом и печатом, у које је требало да Јевреји упишу своја нова имена. После Пећанчевог споразума с Немцима, „војвода Кесеровић је на себе преузео исту улогу и није нико смео да прогони Јевреје“.[104]

Заштита неких локалних четничких команданата је имала и своје наличје; јеврејски бегунци су били и жртве неких четничких јединица, такође у Копаоничком крају, што је средином 1942. године задесило чланове породице Машојах, затим кћерку познатог београдског лекара др Букице Пијаде, па Јакова Бејосифа, Виктора Пинта и још неке избеглице.[105]

И нека друга скривања по селима нису имала срећан исход. Тако је, после неколико месеци повученог живота, жртва једне доставе постао Ерих Шломовић, познати колекционар, који се са оцем Бернхардом и братом Едом скривао у селу Баточина код Варварина до јануара 1942. Шломовиће је првих дана јануара ухапсила колаборационистичка полиција, одвела их у Ћуприју и предала Гестапоу, који их је пребацио у логор на београдском Сајмишту. Одатле су сви одведени и убијени.[106]

Иако су представници Недићеве власти следили немачка наређења и помагали њихово извршење, и међу њима је било оних, посебно у мањим местима у унутрашњости, даље од очију виших органа и посебно Немаца, који се нису обазирали на наређења о хапшењу Јевреја који су међу њима живели. У Ивањици, градићу у југозападној Србији, официр Недићеве Државне страже је у пролеће 1942. упозорио инжењера Аврама Данона, бившег управника рудника антимона, ожењеног за Српкињу, и његове рођаке избегле из Сарајева, да је добио наређење да их спроведе у Ужице, али да ће налог задржати недељу дана како би се они благовремено склонили. И он сам се спремао да дезертира, јер није желео даље да буде под немачком командом. Полицијски писар Јованчић им је прибавио лажне исправе на српска имена, а свештеник Драгољуб Милановић их предао поузданим водичима, који су их спровели до Црне Горе и италијанске окупационе зоне.[107]

Четворочлана породица Шемаје Аврамовића се почетком рата склонила из Београда на југ Србије, у Куршумлију, код српских пријатеља. Одатле су неуспешно покушавали да пређу на Косово. У Прокупљу их је примио Илија Јоксимовић, чиновник у локалном суду, иначе комуниста. Њему су бегунци одмах открили свој прави идентитет. После упозорења

---

[104] *Исто.*

[105] *Zločini fašističkih...*, 43.

[106] Zbirka Erich Šlomović iz Narodnog Muzeja u Beogradu – Colection Erich Chlomovitsch Musee National de Belgrade (каталог изложбе), Zagreb 1989, 12, 30, 31.

[107] Алмули Јаша, Живот и страдања наших Јевреја. Крила се у гробници, „Политика“, 19. мај 1989.

једног непознатог бугарског војника да ће немачке власти почети рацију,[108] Јоксимовић је Шемају и његову породицу прво неко време крио у свом стану, а онда одвео на сигурније место, у забачено село Југовац у подножју Јастрепца. Сељанима је бегунце предао на чување представивши их као своје рођаке.[109]

Аврамовићи су у селу живели под српским именима, смештени у једној напуштеној згради. Невични сеоским пословима, ипак су радили код сељака за храну као надничари. У једном претресу села, који је обављала српска Државна стража, један официр је открио њихов идентитет и запретио да ће их предати немачким властима. Међутим, други официр исте јединице је спасао породицу. Док је кућа била опкољена војском, око ње су се окупили сељани и протествовали, тражећи да не дирају „наше избеглице". После одласка војника, исте ноћи, у село је стигао комесар партизанског одреда с групом партизана, који је осумњичио „Николу Петровића" (како је гласило лажно Шемајино име) да има везе с Недићевим снагама и да је вероватно шпијун. Стрељања га је спасла једна партизанка, која се, по сећању Шемајине кћери Силве, „целе ноћи трудила да докаже да је Никола Петровић Јеврејин, да је поштен човек и да није ништа крив ... да је одмах по доласку рекао ко смо и шта смо ...". Ова партизанка је била убедљива, па је Шемаја пуштен.

Силву Аврамовић је у пролеће 1943. ухапсила српска полиција и изручила је Гестапоу у Лесковцу, где је оптужена да је члан партизанског покрета. После осам месеци, уз помоћ једне девојке, која је била у вези с немачким командантом логора, и логорског лекара Србина, била је пуштена на слободу. Породица се до октобра 1944. године, када је ослобођен Београд, крила у селу Југовцу, али се у свој град вратила без једног члана, сина Јосифа, кога су партизани мобилисали и који је после неколико дана у једном инциденту убијен. Аврамовићи су у Београду сазнали да је њихову кућу купио један Србин. Када је чуо да су вратили, „... дошао је, извинио се и рекао: Немци су продавали, па да је нисам купио ја, купио би неко други. Затим је све купопродајне уговоре поцепао пред нама и рекао мами: Сматрајте да сам вам чувао кућу".[110] У организацији спасавања породице Татајцек, тада једине јеврејске породице у Крушевцу, главну улогу је имао Крста Новаковић, локални апотекар, народни посланик и предратни председник општине. Он је у априлу 1941, првих дана после слома југословенске државе, дао лажне исправе Ребеки Татајцек и једној од њених кћери, Софији, која је с њом живела у Крушевцу. Ребека је постала Ружа Анђелковић, док је њена кћи свом имену, честом у

[108] Uskoković Silva, „U napuštenoj seoskoj staji", у: *Mi smo preživeli...*, 277-283.

[109] ЈИМ, досије Праведници, Изјава и предлог Силве Ускоковић-Аврамовић за доделу медаље праведника, Београд, 8. март 1999.

[110] Uskoković Silva, *н. д.*, 283.

Србији, само додала ново презиме.[111] И друга кћи, која је живела у Младеновцу, на молбу мајке је од Новаковића добила документа на име Анђелковић, с којима је прешла у Крушевац. Почетком јула, из Смедерева у Крушевац стиже и син Давид с трећем сестром, Султаном, којима је Новаковић такође обезбедио лажне исправе.

Доласком у град групе избеглица из НДХ и Македоније, међу којима је било и Јевреја, познаника породице Татајцек, и на њих је скренута пажња Гестапоа. Новаковић је одмах упозорио породицу на опасност. Бежећи од Гестапоа, Давид Татајцек се склонио у кућу Косе Петровић, која је заједно са две своје станарке, студенткиње, пореклом из села Доњи Крчин, организовала његово пребацивање у село. У овој акцији су учествовали и чланови породице Паскаљевић. Остатак породице Татајцек је из града извео Видан Максимовић, чиновник из Крушевца, и одвео до Доњег Крчина. Ту их је у своју кућу примио поштар Мирослав Вељковић, отац једне од студенткиња, одакле су због безбедности прешли код његовог брата. После неког времена су се склонили у празну кућу сеоског кафеџије Васе Љубисављевића, који је такође знао да су они Јевреји, али није оклевао да их прими. У малој сеоској средини, по сведочењу Наталије Татајцек, „... било је још породица које су знале ко смо. Које су знале да смо у опасности, знале да се кријемо и знале да су и оне у опасности ако се дозна да нас чувају. Ипак, сви су ћутали".[112]

У селу је неко време постојала и станица српске жандармерије, у којој су такође знали прави идентитет породице „Анђелковић", али су жандарми својим „игнорисањем" постали сучесници села. У тешкој ратној ситуацији и оскудици, породица је преживела захваљујући помоћи и солидарности свих сељана, који су кроз цео рат сачували „своје Јевреје" – како су их међу собом звали.[113]

Јосипа Фењеа, ветеринарског саветника у срезовима Моравичком и Студеничком (рођеног у Будимпешти), рат је одвојио од супруге Хермине (рођене у Чешкој) и њихове две кћери, које су остале у Ужицу. Одатле им је одлазак био забрањен. Уз помоћ двојице немачких колега, фолксдојчера др Кнајтера и једног војног ветеринара, супруга и кћерке др Фењеа успеле су да добију дозволу за пут до у Рашке, у којој се налазио Јосип.[114] У лето 1941, ветеринар Фење је ухапшен и с једном групом заточених одведен у Београд, одакле су после извесног времена сви пуштени и враћени у Рашку. По наредби немачких војних власти, породица је избачена из стана и наређено им је да носе жуту траку. Ово је, по сећању

[111] ЈИМ, досије Праведници, изјава др Миленка Вељковића, Крушевац, 10. октобар 1990; *исто*, писмена изјава Наталије Живковић, рођ. Татајцек, Београд, 6. новембар 1996; *исто*, писмена изјава Злате Штајниц-Вељковић, Нови Сад, 4. јул 2000.

[112] *Исто.*

[113] *Исто.*

[114] Рашчани сачували ветеринара Фењеа и породицу, „Политика", 9. мај 1989.

Магде Фење (данас Марија Мичић-Милијашевић), учинило да су „... врата неких кућа ... тада за Фењејеве постала затворена, нека остала отворена“. У једну такву кућу их је примио православни свештеник Светозар Миленковић, од кога су прешли код брата протине жене, Аце Петровића.[115]

У драматичној акцији спасавања, уз помоћ једног железничара, породица Фење је пребачена у оближње село Биљановац. Магда Фење је убеђена да је ова акција изведена уз знање шефа станице и председника општине Милорада Росића. Касније, у неколико махова, сељаци су ову јеврејску породицу спасавали пред немачким потерама, пребацујући је по селима између Рашке и Краљева. Једно време су боравили у селу Ђакову, близу манастира Студенице, у које су стигли уз помоћ једног сељака и архимандрита манастира, и били смештени у кући председника општине Костића. Потом су били у селима Понори и Рудина. Једна од Фењеових кћери је добила и документа на име супруге председника општине.

Свим њиховим домаћинима је било познато да крију јеврејску породицу; сељацима једино није било јасно због чега Немци прогоне Јевреје. Сама чињеница да су прогоњени, често је била одлучујућа да сељаци отворе врата својих кућа јеврејским бегунцима.

Сазнавши да је њена станарка Јеврејка и да такве људе траже полиција и Немци, сељанка Милинка Лазаревић је упитала Јеврејку Бланку Карић-Алкалај, која је из Београда побегла у село Степојевац, да јој објасни „шта су то Јевреји“ и зашто их прогањају. После објашњења, Милинка је своју дотадашњу станарку, којој се у међувремену придружила загребачка Јеврејка Малвина Вајс, две године крила на тавану и у бункеру ископаном испод пода колибе.[116]

Шумар из Пожаревца Владимир Живојиновић, случајно је срео Јеврејку Миру Штерић, која је с малолетном кћерком Леом 1941. избегла у Србију из Вировитице у Хрватској. Њен муж се налазио у неком од заробљеничких логора у Немачкој. Живојиновић је Миру и Леу прихватио, пружио им уточиште и скривао их до краја рата.[117]

У лето 1941. године, београдски тапетар Данон је од својих српских пријатеља добио за себе, супругу и двоје деце фалсификоване легитимације и једну адресу у Нишу. Тамо их је прихватио човек кога никад до тада нису видели нити познавали, коме су знали само надимак, Мика Ара-

---

[115] ЈИМ, досије Праведници, писмо Th. Schilinglaw to Dr. M. Paldiel, Department for the Righteous, Yad Vashem, 27. мај 1999; *исто*, писмена изјава Магде (Марије) Мићић-Фење, децембар 2001. Александар-Аца Петровић је доцније био ухапшен и одведен у Маутхаузен, у којем је 1944. убијен.

[116] *Исто*, А шта је Јеврејин?, „Политика“, 6. мај 1989.

[117] ЈИМ, досије Праведници, М-63, A. Singer und V. Radovanović Belgrad an Hitahdut Oley ex Yugoslavia, Tel Aviv, 28. јануар 1999.

ђија, у време када није било упутно интересовати се за такве детаље. Код њега их је сачекао „стан ..., у стану је већ био ћак брашна, шећера, пасуља, дрва, све је већ било спремно без икакве новчане надокнаде, јер ми нисмо [ни] имали пара“.[118] Њихов домаћин им је прибавио и нове легитимације на имена избеглица из Сарајева. До краја рата, на његовом имању на периферији Ниша скривале су се још две јеврејске породице. Мика Арађија је био добростојећи трговац пољопривредним производима на велико, па је захваљујући томе могао целог рата да издржава и своје илегалне станаре.[119]

У Нишу се скривала породица Демајо, Бланка Ашеровић са сином, а девојчица Жени Лебл је била код Јелене Главашки до фебруара 1943, када су обе ухапшене. Јелена је стрељана почетком 1944.[120]

Породица Данице Јовановић из Београда је крајем пролећа 1942. прихватила у свој стан, готово са улице, Бланку Краус-Вајс. Она је била супруга др Херберта Крауса, једног од оснивача санитета партизанске Народноослободилачке војске. Бланка се са својим двогодишњим сином до тада крила у селима у околини Шапца. Јовановићи су их прихватили иако је никад пре тога нису видели. Пријавили су је као своју рођаку и обезбедили да њена лажна легитимација буде оверена у полицији. Њу су повели са собом и у село Дудовицу код Лазаревца, у које су се и сами склонили. Преко својих породичних црногорских веза, Бланки Краус Јовановићи су набавили и уверење да је она „Бранка Новаковић“, да је дипломирала на Загребачком свеучилишту (што је било истина), па је она у Дудовици основала малу школу, у којој је припремала ученике за гимназију, за шта су јој сељаци плаћали у храни.[121]

Предраг Поповић је 1941. имао седамнаест година и био ученик седмог разреда гимназије у Приштини, која се налазила у италијанско-албанској окупационој зони. Јула 1941, бежећи из Београда, у Приштину је стигла породица познатог лекара и јеврејског јавног радника, Рафајла Маргулиса, који је између 1936. и 1938. био и председник Бенеберитске ложе „Србија“.[122] Они су поседовали документа са српским именима, што у Приштини, у којој су албански колаборационисти држали сву власт, није било од велике помоћи. Поповић се зближио са синовима Рафајла Маргулиса и једног дана предложио да отпутује у Београд и покуша да у италијанском посланству добије документа која би Маргулисима омогу-

[118] Danon Jakov, „Nepoznati spasilac“, у: Almuli Jaša, *н. д.*, 65-67.

[119] *Исто.*

[120] Lebl Ženi, *Do 'konačnog rešenja'* ..., 314. Јелени Главашки је постхумно додељена медаља „праведника света“.

[121] ЈИМ, досије Праведници, Јовановићи примају мајку и дете, „Политика“, 5. мај 1989.

[122] Popović Nebojša, Nezavisni orden (red) Bene Berit u Kraljevini Srbiji i Kraljevini SHS (Jugoslaviji) 1911-1940, *Godišnjak za društvenu istoriju*, god. III, sveska 2, 1995, 223.

ћила пут преко Албаније до Италије. Посредством веза и уз помоћ једног Србина, адвоката из Приштине, поднет је захтев италијанском посланству, које је одговорилио позитивно. Поповић је кренуо по пасоше и визе до Београда, удаљеног 360 км. Захваљујући младалачкој дрскости и храброст, истовремено је успео да из Београда извуче и доведе до Приштине и три члана породице Маргулисове супруге. Уз велики ризик, с лажним документима, више пута мењајући превозна средства и правац путовања, које је трајало шест дана, срећно су стигли у Приштину.[123]

Породица Маргулис је захваљујући овој помоћи стигла до јадранске обале, одакле је с већом групом јеврејских избеглица, већином из Београда и других српских градова, после кратке интернације у Албанији, упућена у Италију.[124]

ДЕЦА

Почетак окупације, прогони, хапшења и убијања раздвојили су јеврејске породице; одвођење мушкараца је жене и децу оставило без ослонца. Такође, преко четири стотине Јевреја – резервних официра Југословенске војске, нашло се у ратном заробљеништву. У посебно тешком стању су била деца која су остајала одвојена од оба родитеља и рођака.[125] У неколико забележених случајева, њих су прихватале српске породице, пријављивале као своју или децу својих рођака и сачувале до краја рата. Један такав бегунац је био гимназијалац Данијел Семниц. Он је утекао из колоне Јевреја мушкараца које су спроводили у логор у Топовским шупама у Београду. Тада петнаестогодишњак, скривао се до децембра код сестре удате за Србина. Зет га је затим одвео у Крагујевац код свог брата, одакле су га пребацили у село Доњу Црнућу код рођака, Андрије

[123] ЈИМ, досије Праведници, писмена изјава Предрага Поповића, Београд, 20. март 1997.

[124] После савезничког ослобађања јужне Италије, Маргулиси су у августу 1944, с већом групом југословенских Јевреја – избеглица, пребачени у Сједињене Америчке Државе и смештени у бивши војни логор Освего, на канадској граници близу Форт Онтарија, где су боравили до краја рата. Lowenstein R. Sharon, *Token Refuge. The Story of Jewish Refugee Shelter at Oswego, 1944-1946*, Bloomington 1986, 34, 35, 55, 199. У кампу Освего су Јевреји из Југославије чинили најбројнију групу, с 326 чланова. Др Маргулис, тада већ тешко болестан, одлучио је да се с групом репатрираца врати у Београд у августу 1945, у којем је умро следеће године. О кампу Освего види такође: Wyman S. David, *Das unenvumchte Volk. America und die Vernichtung der europaischen Juden,* Ismaningen bei Munchen 1986, 372-382. Предраг Поповић је за спасавање седам чланова породице Маргулис и њихових рођака добио медаљу праведника.

[125] У сећању на своју делатност у помагању Јевреја током Другог светског рата, један од сведока наводи да је у лето 1941, у једном стану у Београду, затекао групу од око 30 јеврејске деце, узраста између 4 и 6 година, којима су родитељи већ били ухапшени или убијени, који су били остављени на старање једној жени. ЈИМ, досије Праведници, изјава Предрага Поповића, Београд, 20. март 1997.

Пантелића. Коначно се скрасио у породици Ђоновић у истом селу, као „Данило Симић, избеглица из Босне". У овој породици је остао до 1945. године.[126]

Хроничар холокауста у Србији, Јаша Алмули, у својим записима о судбини Јевреја из Србије током Другог светског рата, објашњавао је, наводећи неколико њему познатих примера, да су млади, још деца, захваљујући свом снажном нагону за самоодржањем, често без знања родитеља и на своју руку, доносили одлуку која им је спасла живот. Сами су бежали, успевајући понекад да се домогну спаса, дуго лутајући кроз различите окупационе зоне, прелазећи нове границе без докумената, ослањајући се на помоћ непознатих. Уздајући се у свој инстинкт, јер животног искуства нису имали, наслућивали су коме се могу обратити за помоћ.

Гершон Капон је 1941. био гимназијалац и одлучио је да послуша свог старијег брата, који се домогао Сплита, и оде из Београда. Од Спасенија Прице, директора Прве мушке гимназије у Београду, чији је ученик био до априла 1941. године, затражио је помоћ и добио нову оверену ђачку легитимацију с „дотераним подацима" – постао је Ђорђо Капони, рођен у Сплиту, католичке вере. Овај документ му је омогућио да стигне до Сплита.[127]

На врата свог школског друга, Александра Пејића, јула 1941. је закуцао Јулије Кемењи, који је с 15 година остао сам. У породици Пејић је живео – за власти као њихово треће дете – све до ослобођења Београда.[128]

Док су по нечијој дојави војници Недићеве Државне страже одводили породицу Дајч, која се почетком пролећа 1942. склонила у кућу Драгутина и Руже Стоковић у селу Бершићима код Такова, сеоски кмет (старешина села) је убедио војнике да оставе једно од двоје деце, петогодишњу Рену. Она је у Бершићима остала до 1945. године.[129]

Породица Јовановић из Призрена, на Косову, крила је породицу Еугена Хохберга, чија је мала кћи у њиховој кући дочекала крај рата.[130] После хапшења Јевреја у Косовској Митровици 1942, Стелу Леви је њена бака Естер предала на чување Ромкињи Хајријој, која је у њеној кући помагала у кућним пословима. Хајријина породица је о Стели водила рачуна све до 1946. године.[131]

После депортације његових родитеља, Стефана Фридмана, рођеног 1938. у Новом Саду, прихватила је српска породица Табаковић из Суботице. У његовом спасавању је важну улогу одиграо и Милета Лапчевић,

---

[126] Ланац спасења за Данијела Семница, „Политика", 4. мај 1989.
[127] Алмули Јаша, Директор Прве мушке спашава ученике, „Политика", 7. мај 1989.
[128] Пејићеви постају „Праведници", „Политика", 3. мај 1989.
[129] Одвели родитеље, остала девојчица, „Политика", 13. мај 1989.
[130] *Исто.*
[131] Целетовић-Иванов Павле, *Јевреји Косова и Метохије*, Београд 1988, 111-121.

који је као Србин био интерниран у оближњем мађарском граду Баји, у којем је упознао дечака и његову бабу. У пролеће 1944, непосредно пред депортацију Јевреја у Мађарској, Лапчевић је помогао да дете буде смештено у болницу, у којој је остало док су трајала хапшења и одвођење Јевреја из Баје. Бригу о дечаку је затим преузео др Табаковић.[132]

Тугомир Брукнер је 1941. имао само девет година и с родитељима живео у Београду. Отац је на почетку рата био одведен у заробљеништво у Немачку, док је мајка са сином успела да побегне у Ужице, град на југозападу Србије. Привидна сигурност је трајала кратко, и мајка се одлучила да дете повери на чување једном породичном пријатељу. Тада двадесетогодишњи Милија Арсенијевић је Тугомира одвео у кућу својих родитеља, у једно село близи Чачка, у којој је живело 14 чланова. Дете је добило ново, српско име, Милан, и било прихваћено као прави члан породице, једно од деце његове помајке Вујке и поочима Љубивоја. У сигурности ове многољудне породице, Тугомир ће дочекати и крај рата.[133]

Кларису Леви је, када је остала без родитеља, својој кући, у варошицу Баточину код Крагујевца, одвео Владимир Младеновић, чувајући је са својом супругом Бисерком као своје дете до краја рата. У истом склоништу је, од маја 1942. до јула 1944, скривана још једна јеврејска девојка, Ружа Лихтнер, о којој је бринула породица Ковановић.[134]

Грасја Габај је била Солуњанка, удата за Београђанина Хаима-Мику Габаја, који је погинуо на самом почетку рата као војник Југословенске армије. Она је пред одвођење у логор на Сајмишту своју двогодишњу девојчицу Јену предала на чување српским суседима, породици Лукић. Грасја је убијена у пролеће 1942, заједно с другим јеврејским женама и децом, у камиону-гасној комори, који је са својим страшним теретом, два месеца, свакодневно, пролазио кроз сам центар Београда.[135] Породица Лукић је неговала Јену као своје дете, да би је после рата предала њеним преживелим рођацима, с којима се девојчица одселила у Буенос Ајрес.[136]

Неуспело је било склањање три девојчице, кћери Драгице (Српкиње) и Бернарда Хохнера, из Београда, на периферију, код мајчиних рођака. Они су их, уплашени претњама окупационих власти и драконским казнама за скривање Јевреја, убрзо вратили кући. После хапшења оца, који је у новембру 1941. заједно с другим мушкарцима Јеврејима, одведен из логора у Топовским шупама на стрељање, најмлађу кћи, Олгу, која је имала само осам година, мајка је склонила у село Дрен, у породицу

---

[132] ЈИМ, досије Праведници, досије М 31.133, Mileta Lapčević, 1335, Herr Tabaković, Yad Vashem, 16. April 1978.

[133] *Ceremonija dodele Medalje pravednika – Ceremon of awarding the Medals of the Righteous Among the nations*, Belgrade, November 2000, 14. Јад Вашем је 2000. доделио медаље праведника Милији, Љубивоју и Вујки Арсенијевић.

[134] *Исто*, 8.

[135] Manoschek Walter, *'Serbien ist judenfrei'*, 169-184.

[136] Ostojić Debora, „Bila sam u logoru na Sajmištu", у: *Mi smo preživeli...*, 318.

својих познаника Гаћеша, док је Мирослава, годину дана старија, у више махова склањана из Београда у исто село, у породицу Филиповић.[137] Катица Јаношевић, удовица сиромашног београдског надничара, током рата је помагала своје јеврејске познанике. Покушала је да организује бекство Руже (Роже) Бацалел из Београда, док је њену млађу сестру Анушку почетком новембра 1941. одвела у село Јабуку у Банату, спасивши је судбине која је задесила чланове породице који су остали у граду.[138]

Жак Леви је држао радњу у Неготину, граду у источној Србији. На почетку рата, пред хапшењима, Жака је склонио сусед Тихомир Јовановић у село Јабуковац, код Мирте и Ђорђа Блендића, који су били честе муштерије у Левијевој радњи. Неколико месеци доцније, у село су стигле и Жакова супруга Роса и кћерка. У селу је рођено њихово друго дете, син Гидеон. Пред потером немачке полиције, Никола Блендић их је колима пребацио из Јабуковца у удаљено село Поповић, у кућу свог рођака Алексе Ђурковића. Жаков стари отац Леон је такође успео да стигне до села, али је угледавши сина, напрасно умро. Сељани су га тајно сахранили. Породица Леви је до краја рата, због сигурности, стално премештана из села у село. Годину дана су били у кућама Поповића и Миленковића у селу Штубику, а ослобођење су дочекали у Малајници код Ђорђа Стојановића.[139]

Мими Бераха је током 6 месеци 1941. имала сигурно склониште код Адама Томовића на планини Руднику. Он је свом пријатељу Давиду, апотекару, оцу Мими Берахе, саветовао да се због безбедности породица раздвоји. Тако је Мими од родитеља преузео познаник Тихомир Чолић, који ју је једне ноћи пешице одвео до бањског места Аранђеловац. Тамо је мала Мими за све са стране постала „дете његових рођака“ и као „Милица Петровић“ уписана први разред основне школе. Сећајући се касније тог времена, Мими је као један од најтрауматичнијих доживљаја навела, случај кад није могла да се сети свог новог имена. Због претпрпљеног страха приликом претреса стана, сусрета с Немцима, и свих недаћа које је преживљавала током рата, она се сећа да „тада у тим часовима страха, ја нисам волела своје родитеље, мислила сам да су они криви за све што се догађа и нисам хтела да будем с њима“. Породица Бераха је преживела захваљујући својим пријатељима из рудничких села. У њиховом скривању је учествовало више од десет породица.[140]

Србин Миломир Миаиловић из Чачка је до 1941. био шегрт у радњи старог београдског шеширџије Ашера Ашеровића. На почетку рата,

---

[137] Hohner Miroslava, „Poslednja očeva poruka“, у: Almuli Jaša, *н. д.*, 75-91.

[138] ЈИМ, досије Праведници, копија досијеа М 31-26, Катица Јаношевић, Јад Вашем, писмо Анушке Пардо Давиду Алкалају, 14. август 1963; писмо Роже Бецалел Давиду Алкалају, 28. август 1963.

[139] *Ceremonija dodele...* 2000, 6.

[140] ЈИМ, К 7б/л/17, рег. бр. 3335, „Експрес Политика“, 23. и 24. септембар 1968.

није хтео да остави свог мајстора и његову тешко болесну супругу Рахелу без помоћи. Набављао им је храну и лекове и покушавао, како је знао и умео, да их заштити. У лето 1941, мере окупационих власти против Јевреја су постајале све бруталније, па је стари Ашер замолио свог шегрта да из Београда склони његову кћерку Виду и њено двоје мале деце. Миломир их је прво скривао у стану своје сестре у Београду, да би их потом склонио на сигурније, у мајчину кућу у Чачку. У тешкој оскудици, заједно су провели време од августа 1941. до октобра 1942. године, када је у граду почело да се говори како Миломир у својој кући чува Јевреје. Било је најбезбедније раздвојити породицу, па је мајку с малом кћерком одвео у село Тучково код Такова, а дечака Светозара поверио једној рођаки у Чачку. Породица о којој се бринуо је тамо остала скривена до краја рата.[141]

У МАЂАРСКОЈ ОКУПАЦИОНОЈ ЗОНИ

Верујући да су могућности преживљавања много веће на територијама под мађарском окупацијом, јеврејски бегунци из Београда и других градова у Србији и Банату,[142] као и они из НДХ, већ на почетку рата су преко нових граница прелазили у крајеве које су контролисали Мађари. Њихова намера је била да се домогну Будимпеште или неког од већих градова у Мађарској, у којима је режим према Јеврејима био подношљивији од оног на територији Србије под немачком окупационом управом или у НДХ.[143] Осим тога, велика мађарска јеврејска заједница и делатност међународних јеврејских организација у Будимпешти били су ослонац у материјалном, више у психолошком смислу да се може ослонити на њихову помоћ. Не треба сметнути са ума ни бројне породичне и пријатељске везе Јевреја ашкеназа из бивших аустроугарских покрајина које су 1918. ушле у границе Краљевине СХС с Јеврејима у Мађарској.

---

[141] ЈИМ, досије Праведници, Молба за признавање статуса праведника, Јовашевић Светозар (Тел Авив), Петровић Драга (Хаифа) и Михаиловић Вида (Хаифа), 8. јануар 1998.

[142] У српском Банату је, поред Срба, најбројнија национална заједница била немачка, „фолксдојчерска" (120.000-130.000 чланова). Банат је формално остао у границама Србије, али су сву власт у својим рукама држали припадници немачке заједнице. О организацији окупационе управе у Србији види: Marjanović Jovan, „The German Occupation System in Serbia 1941", у: *Les systemes d'occupation en Yougoslavie 1941-1945*, Belgrade 1963, 263-302; Schlarp Karl-Heinz, *Wirtschaft und Besätzung in Serbien 1941-1944*, Stuttgart 1986; Browning C., „Harold Turner und die Militärverwaltung in Serbien 1941-1942", у: Rebentisch D./Treppe K. (ур.) *Verwaltung kontra Menschenführung im Staat Hitlers*, Götingen 1986, 351-373; Manoschek Walter, *'Serbien ist judenfrei'*...

[143] Види: Karsai Laszlo, „Tropfen im Meer. Solidäritat und Menschenrettung in Ungarn", у: Benz W./Wetzel J. (ур.), *Solidarität und Hilfe fur Juden während der NS-Zeit*, Regionalstudien 3, Berlin 1999, 207-246.

Бегунце из Србије су у Банату хватали припадници фолксдојчерских јединица и окупационих снага, али су их често и враћали с територије под мађарском влашћу и предавали немачким и усташким властима.[144] Они који су у другој половини 1941. и почетком 1942. године тога били привремено поштеђени држани су у петровградском (данас Зрењанин) затвору. Лов на преостале бегунце из Србије који су се скривали у Банату трајао је до краја јануара 1942. године. У фебруару је део затвореника предат мађарским властима и одведен у затворе у Будимпешти, одакле су прослеђени у затворе по Мађарској. Остали похватани, мушкарци из петровградског затвора, већином су стрељани као таоци 14. марта 1942, док су жене и деца нестали у неком од стратишта или логора.[145] Из њихових редова су регрутовани и присилни радници за рад у рудницима у Србији, посебно у рудницима бакра у Бору.[146]

Јеврејски мушкарци који су преживели „рацију" у Јужој Бачкој, заједно с другим Јеврејима (и Србима) из Бачке старости између 20 и 46 година, присилно су регрутовани у радне јединице мађарске војске (без права да носе оружје), а затим слани на Источни фронт, где су чистили минска поља, копали ровове, сахрањивали погинуле и обављали тешке физичке послове, слабо храњени, никако лечени. Већина је погинула или поумирала. Међутим, малобројнима је то спасило живот.[147]

Претња да ће их мађарске власти предати Немцима у Банату или усташама није се односила само на бегунце из НДХ или крајева под немачком окупацијом, већ и на сва лица која су живела у Бачкој и Барањи а нису могла после увођења цивилне управе у тим крајевима, децембра 1941, да у новосадском представништву мађарског Министарства унутрашњих послова докажу право на мађарско држављанство и добијање дозволе за боравак. Постављене тешке услове је могао да испуни само незнатан број Јевреја, па су мађарске власти претњу депортацијом користиле као средство за масовну изнуду и уцењивање.[148] Добијање дозволе

[144] Kovač Teodor, Prilog poznavanju uništenja jevrejske zajednice u Banatu tokom Drugog svetskog rata, „Jevrejski almanah", 1963-1964, 138-141.

[145] *Исто*, 142.

[146] Pajić Tomislav, *Prinudni rad i otpor u logorima Borskog rudnika 1941-1944*, Beograd, 1989. ОТ је почетком 1943. године тражила да се у рудник упути 10.000 Јевреја из Мађарске, јер „... Срби пружају пасиван отпор и напуштају градилиште и прелазе партизанима". После извесног колебања, Мађарска је „трампила" неких 6.000 својих јеврејских држављана за месечне износе од 100 тона концентрата бакарне руде. Исто, 195-196, 321-324.

[147] О искуству једног преживелог члана војног радног батаљона из Новог Сада види: Verber Eugen, Rob na frontu, у : Almuli J., *н. д.*, 341-354. Еуген Вербер (1923-1995), хебреиста, преводилац Талмуда и Кумранских свитака на српски, преводилац с мађарског, јидиша и немачког, позоришни и филмски глумац. Године 1942, побегао је из Новог Сада у Будимпешту, у којој се скривао док није мобилисан у радне батаљоне мађарске војске и одведен на фронт.

[148] *Zločini fašističkih...*, 141-143.

за боравак није значило заштиту од самовоље и терора мађарских власти у „Јужним областима", што је показао масовни покољ у „рацији" у зиму 1942. године, као и многа појединачна и групна хапшења, убијања и затварања Јевреја.[149]

Онима којима је успело да се домогну Будимпеште или неког другог већег града било је лакше да заметну трагове. Међутим, пут за илегални одлазак из Мађарске, посебно активиста ционистичких организација, водио је ка југу преко Сегедина. У једној каснијој важној епизоди спасавања ухапшених мађарских Јевреја, припадника омладинске организације (Hashomer Hatzair), главну улогу је одиграо један Србин, агент Гестапоа, који је остао познат само под именом Милан.[150] По сведочењу једног преживелог, који је спашен захваљујући његовој помоћи, он је „... без сумње био агент Гестапоа. Тврдио је да се као Србин убацио у лављу јазбину да би помагао својој браћи. Ми смо му веровали. Био нам је веран, пожртвован, храбар – прави партизан."[151]

Вести о стању у Банату и Бачкој је до Лисабона донео Антон (Антал) Курлендер, који је тамо стигао 15. новембра 1942. Он је после априлског слома 1941, с групом својих суграђана Срба из Ниша, пешице кренуо кући у Банат. Чим је стигао у Петровград, послушао је наређење месних фолксдојчерских власти и похитао да се јави у полицију. Један пријатељ, Немац, упозорио га је на опасност и он је неко време остао скривен у својој кући. Сазнао је за пљачке, хапшења и убијања Јевреја и Срба у Петровграду и Панчеву, која су, поред припадника СС дивизије Grossdeutschland, која се кратко време тамо задржала, вршили припадници фолксдојчерских формација. Из Баната је побегао у Бачку, одавде даље за Будимпешту, у коју се склонио почетком јуна 1941. Није послушао наређење мађарских власти да као странац напусти Мађарску, већ је илегално остао у Будимпешти, примајући помоћ од рођака.[152] Почетком априла 1942, успео је да се запосли као слуга код бившег аргентинског отправника послова у Београду, који је после окупације Југославије био премештен у Будимпешту. Захваљујући свом послодавцу, који га је као пратиоца уписао у свој дипломатски пасош, Курлендер је преко Хрватске и Словеније стигао до Женеве, а 13. новембра 1942. у Лисабон, доносећи прецизне податке о стању у земљи.[153]

Један од ретких преживелих очевидаца покоља Срба и Јевреја у Новом Саду и Јужној Бачкој почетком 1942, појавио се 12. јануара 1943.

---

[149] Голубовић Звонимир, Рације јануара 1942. у јужној Бачкој, „Зборник за друштвене науке Матице Српске", бр. 35, Нови Сад 1963.

[150] Cohen Asher, *The Halutz Resistance in Hungary 1942-1944,* New York 1986, 110-114.

[151] *Исто.*

[152] AJ 103-42, поверљиво 1542, изјава Курлендера А. Антона, 15. новембар 1942.

[153] *Исто*, отправник послова Југословенског посланства у Лисабону МИП-у, 2. децембар 1942.

у Истанбулу, доносећи не само лично искуство, већ и један списак жртава. То је био др Ђорђе Офнер, који се крио у Новом Саду до 15. децембра 1942. Њега су мађарске власти више пута хапсиле и пуштале. Документа за бекство до Турске је набавио у Будимпешти.[154]

НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

На делу Косова и Метохије под италијанско-албанском контролом нашла се 1941. године велика група јеврејских избеглица пристиглих већином из Београда, преко пограничне области Топлице. Њу је увећало, пребацивањем преко границе, око педесет аустријских, пољских, немачких и чехословачких јеврејских емиграната, који су до рата били смештени у Куршумлијској бањи.[155]

Јаков Бехар, питомац Дома јеврејске омладине у Загребу, који се налазио на обуци у рибарској „хахшари" (омладинској ционистичкој школи за обуку будућих исељеника у Палестину), стигао је априла 1941. са острва Корчуле до Загреба, одакле је возом, пуним српских избеглица, дошао до Земуна. Само захваљујући имену у документима (Јаков Аврамовић), које се немачким и усташким стражарима на савском понтонском мосту учинило српским, успео је 3. маја да пређе у Београд. Његови јеврејски сапутници, који су имали документа на своја права имена, скинути су са воза и похапшени. Из спаљене престонице је, мењајући возове, дошао до Краљева. После неколико дана чекања, захваљујући помоћи железничара, који су га убацији у један теретни воз, стигао је до Приштине. Тамо га је, међутим, одмах ухапсила немачка полиција, јер власт у тим крајевима, додељеним италијанском протекторату Албанији, још није била прешла у руке Италијана и Албанаца. Бехар је на принудном раду са осталим Јеврејима искусио малтретирање и понижавање албанских стражара, којима су затвореници били предати.[156]

Сведочења малобројних преживелих косовских Јевреја, као и избеглица из Србије које су с Косова одведене у интернацију у Албанију, показују разлике у поступку албанског становништва на Косову и у Албанији према Јеврејима. Док су косовски Албанци отворено показивали нетрпељивост, пљачкали њихову имовину, хапсили их и прогањали, у Албанији су интерниране Јевреје прихватали са симпатијама.[157]

---

[154] ABJ, E 168, ф 1, бр. рег. 47/1-2, записник саслушања др Ђорђа Офнера из Новог Сада, 4. фебруар 1943.

[155] Lebl Ženi, *Plima i slom*, 383, 384.

[156] Целетовић-Иванов Павле, *н. д.*, 139, 140.

[157] Види сећања преживелих косовских Јевреја у: Целетовић-Иванов Павле, *н. д.* Адижес Хајим из Приштине наводи да „албанска фашистичка омладина с Косова, црнокошуљаши, вулнетари и други отпочињу са својим дивљањем. Они који су нас познавали и до јуче заједно са нама радили и ишли у заједничке школе нас малтретирају тако да

Породица Баруховић из Приштине, коју је рат затекао у Загребу, бежи у Сарајево, затим у Мостар, плативши дозволу једном усташком официру високом сумом новца и златом. Из Мостара успевају да се врате у Приштину тек 1942. Морали су да продају кућу и тим новцем потплате локалне албанске власти како би им било омогућено да отпутују у Скадар, у којем су до краја рата живели с лажним идентитетом.[158]

Вера у поузданост заштите италијанских власти на Косову и Метохији била је грубо нарушена средином марта 1942. године, када је део „превентивно" интернираних јеврејских избеглица (њих 50 из Београда) предат немачким властима, које су их отпремиле у логор на београдском Сајмишту, у којем су убијени. Остали су почетком маја пребачени из Приштине и Призрена у интернацију у албански град Берат.[159] У Албанији су, захваљујући благонаклоности становништва, били на сигурном као „слободни интернирци", иако у великој оскудици. После капитулације Италије и уласка немачких трупа у Албанију, дотадашњи интернирци су се поново претворили у бегунце. Скривање по албанским селима и малим местима у унутрашњости, уз поуздан ослонац на домаћине, било је за већину успешно и поред веома нестабилне ситуације која је владала у земљи. Део, пре свега млађих избеглица, прикључио се покрету отпора.[160] Оне који су одлучили да се после капитулације Италије врате на Косово, заједно са суграђанима Јеврејима који су избегли интернацију, њих око 400, похапсили су у мају 1944. године припадници 21. СС-дивизије „Скендербег", састављене од албанских добровољаца, и затим изручили Гестапоу, после чега су били депортовани у Берген-Белзен.[161]

БУГАРСКА ОКУПАЦИОНА ЗОНА

За неке је Косово било само несигурна, пролазна станица за одлазак даље ка југу, у Македонију, Албанију или Боку Которску. Око 300 бео-

---

нисмо смели изаћи на улице", 148-149; Јосиф Јосифовић из Приштине (живи у Израелу) наводи како су Албанци вређали и подсмевали се својим суграђанима због жуте траке, отимали имовину, уцењивали; 168, 169. Сећање Леона Јосифовића (рођен у Приштини, сада у Јерусалиму) такође даје сличне податке о односу косовских Албанаца према Јеврејима, 169-173.

[158] *Исто*, 160-163. О разлици у понашању косовских Албанаца и њихових сународника из Албаније говоре сећања малобројних преживелих Јевреја с Косова и јеврејских избеглица које су се склониле на Косово. Види: Hara Rebeka-Beka, Od Prištine do Bergen-Belzena, у: *Mi smo preživeli...*, 241-246; Mevorah-Petrović Luci, Izbeglice, у: *Mi smo preživeli...*, 247-258; Navonović Nisim, Od jednog do drugog zatočeništva, у: *Mi smo preživeli...*, 259-263.

[159] *Zločini fašističkih...*, 131, 133-134. *Исто*, 72, 81, 90; Lebl Ženi, *Plima i slom*, 385.

[160] Лебл Жени, *Из историје Јевреја Вардарске Македоније*, Горњи Милановац 1990, 385.

[161] *Zločini fašističkih...*; Dželetović-Ivanov Pavle, *н. д.*

градских Јевреја је до октобра 1941. године стигло у Скопље. Неки су тамо имали рођаке, други су дошли са уверењем да ће блажи поступак бугарских власти према Јевејима оставити довољно могућности за преживљавање.[162] Крајем октобра 1941, бугарске власти у Македонији су издале наредбу о пријави свих „страних" Јевреја. Око 60 лица се одазвало позиву, али су, уместо да добију документа о легализацији боравка, били изручени Гестапоу, враћени у Београд, и 3. децембра 1941. стрељани.[163] Бекства из Скопља у део Македоније под албанско-италијанском окупацијом и даље за Албанију била су опасна због честих разбојништава и убистава бегунаца. Они су били препуштени на милост својим кријумчарским водичима, који су за услугу тражили велике суме новца.[164]

Сара Алкалај из Београда је на почетку рата имала 20 година и била активна у Хашомер Хацаиру. За време бомбардовања Београда 6. априла 1941, с групом од десетак активиста Хашомера, креће ка Јадранској обали, са жељом да се одатле некако пребаце до Палестине! Стигли су само до Ужица, у које су већ ушле немачке јединице, и пред њима побегли назад за Београд.

Сара је потом с мајком избегла у Пирот, у бугарској окупационој зони, у којем је живела њена сестра. Уз помоћ познаника, месец дана су боравиле у Нишу, а затим илегално прешле границу и стигле у Пирот, у којем су се скривале код Сарине сестре и њеног супруга, такође Јевејина. У марту 1943, када су бугарске власти почеле с хапшењем Јевреја из Србије и „новооослобођених крајева" (источна Србија, Македонија), ухапшена је и Сара, и с транспортом Јевреја из Пирота, у фургонима, пребачена до Лом-Паланке, бугарске луке на Дунаву, одакле су Јевреји бродовима транспортовани за Треблинку. Она је успела да с Матилдом Конфино, мајком своје другарице Бојане, побегне из вагона на станици, и да потом, уз помоћ једног бугарског железничара кога су потплатиле, стигне возом до Софије. Сара је с породицом Конфино и још једним бегунцем, Рудијем Абраванелом, пошла возом ка Скопљу, из којег их је један косовски Албанац за новац пребацио на Косово и предао италијанској и албанској полицији. После месец дана, конфинирани су у Кавији у Албанији, где су се већ налазиле веће групе Јевреја из Србије и Македоније, и ту дочекали крај рата.[165]

---

[162] ЈИМ, к 22, ф 7б-л/12. Aufzeichnung über das Geschpräch geführt mit Dr. Jelena Išah-Hidvegi; Lebl Ženi, *Plima i slom*, 312.

[163] Alkalaj Sara, *н. д.*

[164] *Исто.*

[165] Alkalaj Sara, *н. д.*, 419-420; AJ 103-216-220, ф 44, извештај др Мартина Велтмана из Цариграда југословенској амбасади у Анкари, 28. април 1943; Lebl Ženi, *Plima i slom*. Интервенцијом италијанског конзулата у Скопљу, у пролеће 1943. је спашено двадесетак косовских Јевреја које је рат затекао у бугарској зони, док је захваљујући заштити Шпаније, у вардарској Македонији спашено 93 Јевреја сефарда, који су добили шпанске пасоше; 380, 381.

* * *

Књижевник Зулфикар-Зуко Џумхур је описао потресну свечаност обнављања јединог преосталог јеврејског храма у Београду, ашкенаске синагоге, која је у ратним годинама служила као јавна кућа за немачке војнике: „У стравично унакаженим просторијама дуго скрнављеног храма затекао сам малу групу уплаканих и избезумљених од бола жена у дроњцима. Међу тим несретним женама била су само двојица или тројица старијих мушкараца, још увек пометених од великих страхова које су тек преживјели. То су били београдски Јевреји, њихове жене и родбина што су дошли да присуствују овој тужној свечаности. Стајао сам међу њима погнуте главе мислећи на све страхоте кроз које смо сви, а нарочито Јевреји прошли тих страшних ратних година нацистичког зла и безумља“.[166] То су били ретки преживели који су се током рата крили у самом граду, којима су се следећих месеци придружили њихови сународници скривани по селима и градовима у унутрашњости, да заједно покушају да оживе тешко осакаћену јеврејску заједницу, која је прошла кроз најгора искушења у својој 2.000-годишњој историји на овом простору. Од 70-80.000 Јевреја, колико их је живело на свим просторима бивше југословенске државе, рат је преживело једва 15.000, од тога свега неколико хиљада српских Јевреја.[167]

Само мањи део оних који су учествовали у спасавању својих јеврејских суграђана је после рата, у знак захвалности, добио почасни назив и медаљу „праведника међу народима“.[168] До краја 2006. године, „медаљу праведника“ је примило 124 држављана Србије.[169]

После доделе нових медаља и почасног звања „праведника”, ново стање, од 1996.[170] до почетка 2003, показује да је укупно 122 лица из Србије добило почасно звање „праведника“, док су додељене 72 медаље (у више случајева, медаље су додељене породицама).[171]

Ипак, ови бројеви не одражавају стварну слику помоћи коју су својим јеврејским суграђанима пружали њихови суседи и пријатељи срп-

---

[166] Lebl Ženi, *Do „konačnog rešenja“* ..., 240, 241.

[167] *Zločini fašističkih*..., XIX.

[168] Израелска скупштина (Кнесет) је 1953. године донела закон по коме се лицима која су помагала у спасавању прогоњених Јевреја током Другог светског рата, ризикујући свој живот, у знак захвалности додели посебна „медаља праведника међу народима“; Paldiel Mordecai, To the Righteous among the Nations Who Risked Their Lives to Rescue Jews, „Yad Vashem Studies“ XIX, 1988, 402-425. По подацима јерусалимског меморијалног центра Јад Вашем, до почетка 1991. године је 135 Југословена имало „медаљу праведника“, од чега је више од половине с подручја Србије.

[169] ЈИМ, Копија табеле „Righteous Among the nations – Per Country and Ethnic Origin“, Yad Vashem.

[170] *Исто*; Уручене медаље праведницима јеврејског народа, „Политика“, 15. март 1996.

[171] ЈИМ, досије Праведници, списак додељених звања и медаља.

ске и осталих националности у Србији од априла 1941. до октобра 1944. године. Разлоге за ову диспропорцију ваља тражити у мотивима који су водили оне који су се упуштали у овај крајње рискантан подухват, у ратним околностима које су у таквим ситуацијама захтевале велику дискрецију и развијање целог низа сигурносних мера, уз употребу лажног идентитета, који је често мењан, промене скровишта, пребацивање бегунаца из једне породице у другу, из једног места у друго, итд. И послератна *alia* малобројних преживелих је временом довела до прекида многих ратних пријатељских веза.

Јеврејски историјски музеј у Београду и Савез јеврејских општина Србије и Црне Горе настављају с прикупљањем података о до сада непознатим случајевима. Преживелих сведока је све мање, али је ипак, како показују случајеви откривени и верификовани у последњих неколико година (од којих су неки наведени у овом тексту), истраживање пружило нове изванредне доказе пожртвованости и солидарности, спасивши их од заборава.

MILAN RISTOVIĆ
University of Belgrade

THE PERSECUTED AND THEIR ABETTORS: SOLIDARITY AND HELP FOR THE JEWS IN SERBIA 1941-1944*

Este pan de la sufrision
ke kumejeron nuestros padres
en tjera de Ajifto,
todo el ke tuvijense ambre
venga i koma.

This bread of suffering
which our great grandfathers ate
in the land of Egypt,
whoever is hungry
may come and eat.

A Sephardim Passover poem

SETTING THE STAGE FOR A TRAGEDY

German units entered Belgrade which had been destroyed by systematic bombardment of the Luftwaffe on April 6, 1941. A week later (April 12) they started implementing anti-Jewish measures, pillaging Jewish shops and apartments, helped by the members of the German national minority.[1]

A day before the unconditional surrender of the Yugoslav Army was signed on April 16, 1941, the commander of the Operational Police of the Security Service (Chef der Einsatzgruppe der Sipo und des SD) Dr. Wilhelm Fuchs issued the order about mandatory registration of the Jews with the City Police for protection. Noncompliance was punishable by death.[2] A brief, disorganized phase ("uncoordinated" as W. Manoschek called it) of anti-Jewish persecution was thus entering its "organized phase".[3]

---

[1] This text is based on the book *U potrazi za utočištem. Jugoslovenski Jevreji u bekstvu od holokausta 1941-1945*, Beograd 1998.

[1] Arhiv Jugoslavije (AJ) Ambasada u Turskoj, f 37, strogo poverljivo br. 984. The report by the supreme rabbi of Yugoslavia Dr. Isak Alkalaj "Our adventures and impressions about the latest events in Yugoslavia", July 14, 1941. Some 20.000 Volksdeutsche lived in Belgrade.

[2] *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji,* Savez jevrejskih opština FNR Jugoslavije (henceforth: Zločini fašističkih...), Beograd, 1952, pp. 1-2; Milan Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941-1944*, Beograd, 1992, p. 23; Walter Manoschek, „Serbien ist judenfrei". Militärische Besatzungspolitik und Judenvernichtung in Serbien 1941-1942, München, 1993, p. 35.

[3] Walter Manoschek, "Gehst mit Juden schiessen?" Die Vernichtung der Juden in Serbien, in: Hannes Heer/Klaus Neumann (eds.), *Vernichtungskrieg: Verbrechen der Wehrmacht 1941-1944*, Hamburg, 1995, p. 39.

The general framework within which the drama of the Jews in Serbia and their Serbian fellow citizens was played out was a complex picture of occupation carving-up of the territories of Yugoslavia and Serbia. The starting point for the division of the Yugoslav and Serbian territories were Hitler's guidelines of March 27, which were built in and elaborated in *Generalplan zur späteren Verwaltung des jugoslawischen Gebietes* of April 6, and *Vorläufigen Richtlinien für die Aufteilung Jugoslawiens.* At the Vienna conference of the representatives of the Axis powers on April 21 and 22, 1941, distribution of territorial "war-booty" officially took place.[4] Already on April 10, 1941, after the German troops entered Zagreb, members of the Croat fascist movement Ustasha declared the Independent State of Croatia, whose borders should have comprised, apart from Croatia and Bosnia-Herzegovina, Eastern Syrmium too, as well as part of the Sandžak and Montenegro.[5]

The territory of Serbia was reduced to its pre-1912 borders, with the surface of some 51.000 km^2 and population of 3.8 million inhabitants. It was put under direct German military occupation rule with a complicated and numerous administrative apparatus headed by a Militärverwaltungskommandant (later: Bevollmächtigter Kommandierender General in Serbien) and divided into four Feldkommandantur.[6] The network of military and civilian organs of the occupation administration was strengthened in May 1941 by the creation of a native collaborationist apparatus – firstly by the so-called Commissariat Government which was replaced in late August by the "Government of National Salvation" of General Milan Nedić. The native administration was completely controlled by the occupation authorities and it was turned into another instrument of the brutal occupation power.[7]

---

[4] On the division of the Yugoslav territories see: Klaus Olshausen, *Die deutsche Politik gegenüber Jugoslawien und Griechenland von März bis Juli 1941*, DVA, Stuttgart, 1973, pp. 153-256; Ferdo Čulinović, *Okupatorska podjela Jugoslavije*, Beograd 1970.

[5] Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945*, Zagreb 1977, pp. 69-96.

[6] The post was first filled by the Luftwaffegeneral Helmut Förster, who was replaced in June 1941 by General Ludwig von Schröder. After his death in summer of that year, Luftwaffe General Dancklemann was appointed to the post, which he handed over to General Franz Böhme in the second half of September 1941. In December 1941 he was replaced by General Bader. On occupation administration in Serbia see: F. Čulinović, *Okupatorska podjela...*, pp. 378-394; D.G. Erpenbeck, *Sebien 1941. Deutsche Militärverwaltung und serbischer Widerstand*, Studien zur Militärgeschichte, Militärwissenschaft und Konfliktforschung, Osnabrück, 1976; C. Browning, „Harald Turner und die Militärverwaltung in Serbien 1941-1942", in: D. Rebentisch, K. Treppe (eds.): *Verwaltung kontra Menschenführung im Staat Hitlers.* Göttingen 1986, pp. 315-373.

[7] On collaboration in Serbia see: Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Beograd 1992, pp. 217-228; 245-252; 363-431; 455-595; M. Ristović, "General Milan Nedić-Diktatur, Kollabortaion und die patriarchalische Gesellschaft Serbiens 1941-1944". In: Erwin Oberländer (ed.), Autoritare Regime in Ostmittel – und Südosteuropa 1919-1944, Paderborn-München-Wien-Zürich, 2001, pp. 633-689.

From late April 1941 parts of Southern Serbia (with towns of Vranje, Pirot, Caribrod, Bosilegrad and part of the Leskovac district), part of Eastern Kosovo (Gnjilane, Kačanik), (apart from the largest part of the territory of the Vardar Macedonia), were occupied by the Bulgarian army and subsequently annexed. Due to the withdrawal of parts of the German troops to the Eastern Front in January 1942, the Bulgarian zone was enlarged to comprise five more districts in eastern Serbia (Niš, Leskovac, Jagodina, Knjaževac and Ćuprija). For the same reasons military and police control of the largest part of the "Rumpf Serbien" was given over to the Bulgarian units from 1943 on.[8]

In 1941 Hungary annexed the Bacska (the region between the Danube, the Sava and the Tisza) inhabited, apart from the most numerous Serbs, by the Hungarians, the Germans and other minority population,[9] whereas the neighboring area of the Serbian Banat, with similar ethnic make-up formally remained within the borders of Serbia due to squabbling Hungary and Romania. However, the power there rested with the members of the Ethnic-German leadership.[10] The largest part of Kosovo and the Metohija were annexed to the Italian protectorate of "greater Albania", having the native Albanian collaborationist administration. The Northern part of Kosovo with the town of Kosovska Mitrovica remained within the borders of the German occupation zone due to the control of the lead mines of Trepča. Part of the Sandžak was annexed to the Italian occupation zone in Montenegro.[11]

To this complex picture an extremely important element should be added: mass passive and active resistance of the population with polycentric, politically and ideologically conflicting movements – the Partisan one (the People's Liberation Movement), led by the Communists, and the Chetnik, royalist one (the Yugoslav Army in the Fatherland). Their initial cooperation in armed uprising that spread throughout Serbia in summer 1941, soon turned into an all-out civil war. Large insurgent clashes and anti-occupation activities in towns in Serbia during 1941 were important factors also for the fate of the Jews who were among the first victims of the brutal habit of the German occupation authorities of shooting hostages as a re-

[8] H. J. Hoppe, *Bulgarien-Hitlers eigenwilliger Verbündeter*, Stuttgart 1979, pp. 121-124; M. Stojiljković, *Bugarska okupatorska politika u Srbiji 1941-1944*, Beograd 1989, pp. 57-63; 81-100.

[9] F. Čulinović, *Okupatorska podela Jugoslavije*, Beograd 1970, pp. 558-566; 579-582; Josip Mirnić, "Mađarski okupacioni režim u Jugoslaviji". In: Les system d'occupation en Yougoslavie 1941-1945, Belgrad 1963, pp. 425-493.

[10] Sandor Vegh, "*Le systeme du pouvoir d'occupation allemand dans le Banat Yougoslave 1941-1944*". In: *Les systemes...*, pp. 395-561.

[11] F. Čulinović, *Okupatorska podijela...*, pp. 523-527; Venceslav Glišić, "Albanizacija Kosova i Metohije 1941-1945" in: *Srbi i Albanci u XX veku, Zbornik radova*, Beograd 1991, pp. 280-287.

taliation measure. In the largest number of cases, these executions were carried out by the members of the Wehrmacht.[12]

30.000 Jews lived in the territory of Serbia (in its present-day borders), being 40% of the total Jewish population of the Kingdom of Yugoslavia.[13] Whereas in the territory of the Vojvodina the Ashkenazim prevailed in large percentage, to the South of the Sava and the Danube, the Sephardim were traditionally the majority of the Jewish population. The Ashkenazim also started immigrating into the Principality of Serbia since mid-19th century, mostly from Austria-Hungary. Anti-Semitism was not an unknown phenomenon in the Principality and the Kingdom of Serbia, but despite occasional incidents (provoked above all under the pressure of the new native merchant class which saw the Jews as competitors in the local market) it remained a marginal social phenomenon. Complete civic equality of the Jews was stipulated by the decisions of the Berlin Congress, but it was put into practice only in 1888. Integration into their majority surroundings, to which the Jewish community, despite its small numbers, gave considerable contributions in the fields of economy and culture, was intensified particularly from the end of the 19th century until the beginning of the First World War.[14]

The new situation after 1918 and the creation of the Yugoslav state brought with it different historical experiences too, of the in many ways diverging Jewish communities from the territories which became part of the new state. Despite all hints that it could happen throughout the 1930s, the civic equality was not impaired until October 1940. It was then that under the external German pressure, but also in keeping with the increasing Anti-Semitic tendencies within the Yugoslav society,[15] the government issued the order about the introduction of numerus clausus for Je-

[12] W. Manoschek writes extensively about this, "*Serbien ist judenfrei*", pp. 155-168; W. Manoschek, „Gehst mit Juden erschiessen?" Die Vernichtung der Juden in Serbien". In: Hannes Heer-Klaus Naumann (eds.), Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht 1941-1944, Hamburg, 2nd ed., 1955, pp. 39-56; W. Manoschek – Hans Safrian, "717./177. ID. Eine Infanterie-Division auf dem Balkan". In: *Vernichtungskrieg...*, pp. 359-365.

[13] The last census before the Second World War was taken in the Kingdom of Yugoslavia in 1931. The estimated number of the Jews in its territories ranges between 70.000 and 80.000; Nebojša Popović, *Jevreji u Srbiji 1918-1941*, ISI, Beograd 1997, pp. 195, 196.

[14] N. Popović, *Jevreji u Srbiji...*, pp. 11-24.

[15] For example such as the *Yugoslav Progressive Movement Zbor* headed by Dimitrije Ljotić or the Croat Ustasha Movement, which they would prove by their activities during the Second World War. About Ljotić see: Mladen Stefanović, *Zbor Dimitrija Ljotića 1934-1945*, Beograd 1984; on the Ustasha Movement and the Independent State of Croatia see: *Ladislav Hory-Martin Broszat, Der Kroatische Ustascha-Staat 1941-1945*, Stuttgart, 1964; Gerd Fricke, *Kroatien 1941-1945. Der "USK" in der Sicht des deutschen Bevollmächtigten Generals in Agram Gleise von Horstenau*, Freiburg, 1972; Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska1941-1945*, Zagreb 1977; Holm Sundhaussen, *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens im nationalsozialistischen Großraum 1941-1945. Das Scheitern einer Ausbeutungsstrategie*, Stuttgart, 1983.

wish pupils and students, as well as measures concerning Jewish activity in food business.[16]

Some 55.000 Jewish refugees from the Central European countries passed through the Yugoslav territory between 1933 and 1941. Some 40.000 arrived between 1939 and 1940.[17] Massive influx of refugees was an additional incitement for the Yugoslav government to impose restrictive measures concerning their entrance and stay in the country, as well as the Anti-Semitic orders in 1940.[18] Their upkeep, notwithstanding the aid of international Jewish organizations, was huge burden for the small community of Yugoslav Jews which showed great solidarity and self-abnegation in fulfilling the task. Refugee centres were opened in the Serbian territory in Niška Banja (160) and Kuršumlijska Banja (380). The largest such center was set up in Šabac on the Sava, where passengers from the "Kladovo transport" of 1.210 emigrants to Palestine from Austria, Germany and Czechoslovakia were put up. Their journey along the Danube was interrupted in October 1939 because the Romanian authorities refused to allow them to continue the journey, but also by the British government's pressure to stop immigration into Palestine, as well as by the general deterioration of the situation caused by the beginning of the war. From the Serbian border town of Kladovo they were transferred to Šabac, after the local mayor offered that city's hospitality. The refugees became the charge of the Yugoslav Jewish community which did its utmost to secure for them lodging and food. Its leaders tried in vain to obtain the continuation of their journey through interventions with international Jewish organizations. The fate of the "Kladovo transport" was in its consequences much more tragic than the fate of the more famous case of the ship "St. Luis" whose passage was

[16] The main champion and creator of the Antisemitic orders in the Government was ministar of education Anton Korošec (who was also a former minister of the interior), a Roman-Cathoclic clergymen and the leading personality of the Slovene Catholic People's Party; N. Popović, *Jevreji u Srbiji...*, pp. 140-143. Although some members of the government opposed these measures, they did not vote against their implementation so as to preserve "peace at home"; see Mihajlo Konstantinović, *Politika sporazuma. Dnevničke beleške 1939-1941. Londonske beleške 1944-1945*, Novi Sad 1998, pp. 176, 181, 184-190. M. Konstantinović was minister of justice in the Cvetković-Maček government which acceded to the Tripartite Pact on March 25, 1941. Two days later, the military, with the support of the masses, particularly in Serbia, toppled the government which Hitler took as a personal afftont and ordered tha attack on Yugoslavia. See about this: Martin van Creveld, *Hitler's Strategy 1940-1941. The Balcan Clue*, London, New York, 1973, pp. 139-177.

[17] Herriet Pass Friedenreich, *The Jews of Yugoslavia. A Quest for Community*, Philadelphia, 1978, p. 180; Prikaz jevrejskih opština Jugoslavije. Enciklopedija jevrejskih naselja od osnivanja do posle holokausta u Drugom svetskom ratu (mscr. Translation into Serbian), Yad Vashem Memorial Institution for Holocaust and Heroism, Jerusalem, 5748-1988, 496-498; Ženi Lebl, *"Do konačnog rešenja". Jevreji u Srbiji*, Beograd 2002, p. 238.

[18] About Jewish refugees in Yugoslavia until 1941 see: Milan Ristović, "Jugoslavija i jevrejske izbeglice 1938-1941", Istorija 20. veka, 1, 1966; Idem, *U potrazi za utočištem. Jugoslovenski Jevereji u bekstvu od holokausta 1941-1945*, Beograd 1998, pp. 23-64.

terminated in the beginning of the German occupation by the deaths of 1.050 of its members.[19] Between 3.000 and 5.000 Jewish refugess perished in the Holocaust in the territory of Yugoslavia.[20]

The German military administration set about "solving the Jewish question" in Serbia already in the first days of occupation when the *Einsatzgruppe der Sicherheitspolzei und der Sicherheitsdienst* (EG Sipo und SP) was founded with its 4th division – the Gestapo – in which, according to the usual organization pattern, *Judenreferat* (IV D4) was set up.[21] A special *Commissariat for the Jews* was set up.[22] After disbanding all Jewish organizations in late April 1941, the German authorities set up, with the obvious intention of entrusting it with the role of some kind of a *Judenrat*, the *Commissariat of the Jewish Community in Belgrade*, about whose short activity few traces came down to us.[23]

The measures of destruction of the Serbian Jews were organized in three phases. In the period from April to August 1941 registration and marking was practiced with the aid of the native collaborationist authorities. Registration of the Jews of the capital city lasted for three days; it comprised some 8.500 persons. The final list of the registered Jews contained 9.145 names out of some 12.000 who had lived in Belgrade until the war. The remaining 3.000 did not obey the German order to register and were hiding in the city, whereas others sought refuge upcountry or in the territories outside of the German authorities' reach.[24]

This action of occupation authorities, in which the native police forces were also utilized under German command (the *Jewish Police* was set up as a division of the *Special Police*)[25], was a sinister foreboding of the soon to come transition to physical destruction of the Serbian Jews at the hands of the occupation authorities.[26] In early May the German comman-

[19] Mara Jovanović, Wir packen, wir auspacken... in: Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja, No. 4, Beograd, 1979, pp. 246-174; G. Ander-W. Manoschek, Gescheiterte Flucht. Der jüdische „Kladovo-Transport" auf dem Weg nach Palestina 1939-1942, Wien 1993.

[20] *Albert Vajs, 1905-1964. Spomenica*, Beograd 1965, p. 127. The victims from the "Kladovo transport" should certainly be included in these numbers.

[21] The oreders against Jews in Belgrade were signed by the chief of the operational command of the SS Major K.L. Kraus and his deputy SS-Major Karl Hinze who headed the Belgrade Gestapo.

[22] The first commissar was Otto Winzent (his real name being Franz Riegler), later on replaced by Egon Zabukoschek; Ženi Lebl, *Do "konačnog rešenja". Jevreji u Beogradu 1521-1942*, Beograd 2001, pp. 289-291.

[23] Ibid., pp. 306-307. Benjamin Fleischer was appointed by the German authorities as the head of this body, but due to his illness, Emil Deitsch doubled in his place.

[24] *Zločini fašističkih...*, p. 2.

[25] The full name was The Department for the Jews of the Special Police of the Administration of the City of Belgrade, and the commissar was Jovan-Joca Nikolić. JIM, Branislav Božović, Jevrejska policija Odeljenja Specijalne policije u Beogradu, 2001-2 (manuscript).

[26] Jaša Romano, *Jevreji u Jugoslaviji 1941-1945. Žrtve genocida i učesnici Narodnooslobodilačkog rata* (henceforth: *Jevreji Jugoslavije*), Beograd, 1980, pp. 59 ff. J. Romano

der in Serbia issued the order to block and confiscate all Jewish assets and other valuables deposited in banks; at the end of the same month by the "Order No. 7" the military commander enjoined mandatory registration of Jewish property and confiscation of Jewish shops in the territory of Serbia, the Banat and the Sandžak, to which commissars were appointed (in the Banat in most cases the Volksdeutsche, and in Novi Pazar mostly from the ranks of the Muslim population); the Jewish Community was saddled with high contribution.[27]

Additional "legislation" was done by passing the "Decree which concerns the Jews and the Gypsies" of May 31, 1941. With it the German authorities prohibited the Jews to carry out any public service and profession, to enter restaurants and to use public means of transportation; almost all their property was confiscated, compulsory labor obligation was introduced for all males between 14 and 60 and females between 14 and 40 years of age.[28]

Similar was the fate of the Jews in the Banat (some 4.200);[29] the largest part of pillaging of their property, arrests and manhandling was done by their Volksdeutsche neighbors. The Jewish community in the Banat would be the first to experience the almost complete physical destruction.[30]

The first hostages were arrested on April 22, and the order of the commander of the 2nd German Army Maximilian von Weichs about shooting of persons caught with weapons or in uniforms of the former Yugoslav Army was published on April 28, with the notice that because of attacks in which several German soldiers had lost their lives, 100 hostages were shot, "Serbs from all social strata". It was threatened that from then on, "100 Serbs would be shot" for every wounded soldier.[31] After the attack of the 17-year old Elijas Almoslino on a German truck on July 25, 1941, 22

---

adduces a detailed systematization of all measures introduced by the German authorities in Serbia (including the Banat and the Sandžak), which he divided in three groups: "a) Measures for economic liquidation, including plundering, as well as measures for destruction of Jewish cultural and historical valuables; b) Measures for psychical destruction...; c) Measures for physical destruction of the Jews – the genoicide". Ibid., p. 61.

[27] J. Romano, op. cit., pp. 62-65; *Zločini fašistčlkih...*, pp. 46-51.

[28] *Zločini fašistčlkih...*, p. 7.

[29] J. Romano, op. cit., p. 14; Holm Sundhaussen, "*Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*", in: *Dimension des Völkermords...*, p. 313.

[30] J. Romano, op. cit., p. 63; *Zločini fašističkih...*, pp. 9-15; B. Ivković, "Uništenje Jevreja i pljačka njihove imovine u Banatu 1941-1944" in: *Tokovi revolucije* I, Beograd 1967; Karl-Heinz Schlarp, *Wirtschaft und Besatzung in Serbien 1941-1944. Ein Beitrag zur nationalsozialistischen Wirtschaftspolitik in Südosteuropa*, Stuttgart, 1986, pp. 294-302.

[31] Branisalv Božović, Beograd pod Komesarskom upravom 1941, Beograd, 1998, pp. 36-37. The quota which was set later on by the chief military administrative commander in Serbia Franz Böhme, according to Hitler's order from mid-September 1941, was 50 hostages to be shot for each wounded German soldier, and 100 for each killed; Manfred Messerschmidt, „Rassistische Motivation bei der Bekämpfung des Widerstandes in Serbien" in: Faschismus und Rassismus. Kontroversen um Ideologien und Opfer; Von W. Rohr et al. (eds.) Berlin 1992, pp. 322-323.

Jewish hostages were shot.[32] After giving up the idea of transferring and "concentrating" the Jews from Serbia somewhere in Poland or Romania or on some island in the Danube delta in mid-September 1941, the occupation authorities decided to "solve the Jewish question" radically and fast in their territory. On the day the new Bevollmächtigter Kommandiereder General in Serbien Franz Böhme was appointed, the chief of the OKW Keitel issued the order which foresaw shooting of hostages at the ratio 100:1 for a killed, and 50:1 for a wounded German soldier, confirming thus the already existing practice.[33]

Between August and November 1941 the occupation authorities gathered and incarcerated grown-up men in the improvised "Cannon Shacks", where the Jews from the Banat were brought first. This camp was one of the main "reservoirs" for shooting hostages. Thus every action of the insurgent Partisan or Chetnik units in autumn 1941 when clashes intensified, was followed by mass shootings of hostages by the Wehrmacht units.[34] According to some estimates, some 5.000 Jews over 14 years of age were shot in these mass executions of civilians, so that in early November, "there were hardly any Jewish and Gypsy men left to be used as hostages."[35]

In the first half of December Jewish women and children above all, were gathered and incarcerated in the newly founded *Judenlager Semlin* where they were all killed between March and early May 1942 in a gas-chamber van specially sent for that purpose.[36] This meticulously planned and executed operation of the German occupation authorities enabled later on der Chef der Militärverwaltung in Serbien, SS-Gruppenführer Harald Turner to notify in August 1942 General Löhr, the Wehrmachtbe-

[32] *Zločini fašističkih...*, p. 8; Ž. Lebl, *Do konačnog rešenja...*, p. 310.

[33] M. Messerschmidt, op. cit., ibid.

[34] Thus for instance, some 400 local Jews and refugees and some 160 Gypsies were shot in the vicinity of Šabac on September 12 and 13; on October 7 members of the 717 infantry division of the Wehrmacht shot 1.800 civilians in Kraljevo; 2.300 civilian hostages were shot in Kragujevac on october 21; the 1st company of the reserve police batallion shot some 1.000 people in the Šabac concentration camp, whereas the 342nd division under General Hinghofer shot 2.200 civilians during the mopping-up operations. 20.149 civilians were shot in Serbia in the period from early August 1941 until mid-February 1942 alone; Manfred Messerschmidt, op. cit., p. 326; W. Manoschek, "Serbien ist judenfrei"..., op. cit., pp. 78-79; Milan Koljanin, Nemački logor na Beogradskom Sajmištu 1941-1944, ISI, Beograd, 1992, pp. 38-39.

[35] M. Koljanin, op. cit., p. 39.

[36] The estimated number of the Jews killed in that camp ranges between 7.000 and 8.000; M. Koljanin, op. cit. pp. 61-62; Ž. Lebl, *Do "konačnog rešenja"...*, pp. 328-329. The choice of the Belgrade Fairground, less than 1 km away from the city center served to intimidate the population. C. Browning, Fateful Months. Essays on the Emergence of Final Solution", Rev. ed. New York, London 1991, p. 82, writes: "From the higher parts of the city anyone could look across the river down into the camp. In 1941 this did not bother the Germans, who had come to the Balkans as the *Herrenvolk* confident of victory and relatively unconcerned about the public display of their atrocities."

fehlshaber Südost that "...the Jewish question, as well as the Gypsy question had been completely solved. Serbia was the only land in which the questions of the Jews and the Gypsies had been solved."[37] Dr. Emanuel Schäfer, Befehlshaber der Sipo Serbien made known at a meeting of the high German military commanders from the Southeast on June 8, 1942 that "no Jewish question existed in Serbia any longer. Only the Jewish in mixed marriages survived."[38]

The final "result" of this action was the death of some 11.000 Jews in central Serbia and the death of some 3.800 Banat Jews.[39]

The collaborationist government of "national salvation" of General Milan Nedić expressed its approval of the terrible reuslts of this action in a document from 1942 which says that "thanks to the occupiers, we got rid of the Jews, and it's up to us to get rid of other elements which are bearers of immorality and which thwart the unity of spirit and Serbian national feeling."[40]

The proclamation of the Independent State of Croatia on April 10 was the beginning of four years of Calvary, suffering and mass death of the Jews, the Serbs and the Gypsies within its borders, including part of the territory of Serbia in Eastern Syrmium in Belgrade's immediate hinterland.[41] In the towns where Jewish communities existed, the first weeks after the Ustasha came to power were marked by chaotic looting of Jewish property, dislodging of Jewish families from their apartments and unrestrained "wild-cat" violence, coercion to forced labor, by imposing high ransoms on Jewish communities, pillaging and destruction of temples and graveyards (Sremska Mitrovica, Zemun). In Syrmium too, the main rivals of the Ustasha in looting Jewish goods were the Volksdeutsche.[42]

---

[37] Quated after W. Manoschek, *"Serbien ist judenfrei"*, p. 195.

[38] Ž. Lebl, *Do "konačnog rešenja"*..., p. 322.

[39] J. Romano, op. cit. p. 40 adduces that 210 Jews from Kosovo and the Metohija, 260 from the Sandžak and 13.500 from the Bacska and Baranya had been killed.

[40] Arhiv Vojske Jugoslavije (AVJ), Nedićeva arhiva (Na), k-1, f 9. Predsedništvo ministarskog saveta, 1/9-5, "Osnovi jugoslovenske propasti i nacionalnog preporoda srpstva", 1942.

[41] Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945*, Zagreb 1977, p. 106. J. Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941-1945. Žrtve genocida i učesnici Narodno-oslobodilačkog rata*, Beograd 1980, p. 14, adduces the data about the number of the Jews in the ISC which was around 40.000.

[42] On the Antisemitic Ustasha policy and practice see: *Zločini fašističkih okupatora*..., pp. 54-113; Hory. L-Broszat M., *Der kroatische Ustascha Staat*, Stuttgart, 1964; Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska1941-1945*, Zagreb 1977, pp. 178-186; Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac*, 1-3, Beograd-Jasenovac, 1986-1987; Ivo i Slavko Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, Liber, Zagreb 2001.

FACING A DILEMMA: TO STAY OR TO FLEE THE TOWNS

On an early morning we went out of the house, we put everything in its place, locked, kissed the mezuzah, and since then our Calvary began.

From the memoirs of a Belgrade Jewess
Silva Uskoković-Avramović

In both Yugoslav territories and in Serbia, as well as in other places within the borders of the "New Europe", the division into "perpetrators, victims and by-standers" existed,[43] whereas the "abettors" formed a special group. These were those individuals, families, sometimes whole villages who, deliberately defying the draconic laws of the occupation and collaborationist authorities, risking their lives and security of their families, extended help to their Jewish fellow-citizens.

The towns in Serbia where the Jews lived,[44] were turned into a kind of traps for them, from which, due to the police and military blockades, escape became quite risky, and only a small number of the most determined and the luckiest managed to get away. Leaving towns for those parts of the country which promised better chances of survival (due to somewhat more lenient treatment of the Jews by the Italian, Bulgarian and Hungarian authorities, as compared with the conditions prevailing in the ISC and parts of Serbia under German occupation), or upcountry Serbia, in the hope one could escape deportation with forged documents and new identity, was a difficult and very dangerous undertaking, the issue of which was often tragic. Firm family ties and the wish of family members to stay together and share the common fate often made escape impossible, and it was the younger members who were much more willing to give it a try.[45]

From May 30, 1941 the strictest prohibition to aid and hide the Jews was in force in Serbia (*"Beherbungsverbot")*.[46] The German military commander in Serbia prescribed death penalty for all those who took in the

---

[43] Raul Hilberg, *Perpetrators, Victims, Bystanders. The Jewish Catastrophe 1933--1945*, New York 1992.

[44] See: Ženi Lebl, *Do "konačnog rešenja". Jevreji u Srbiji*, Beograd, 2002. Apart from the Sephardim and Aschkenazim communities in Belgrade, Sephardim communities existed in the following Serbian towns: Kosovska Mitrovica, Kragujevac, Leskovac, Niš, Novi Pazar, Pirot, Požarevac, Priština, Smederevo and Šabac. In the territory of the Vojvodina where the Jewish population was Ashkenazim, the largest Jewish communities existed in Novi Sad, Subotica, Sombor, Petrovgrad (now Zrenjanin), Senta and in several other towns.

[45] The 17-year old Belgrade Jew Boža Rafajlović managed to get to Herceg Novi in the Italian zone, but he then returned to Belgrade where his family had remained, carrying two Italian passports for his two sisters. The father refused to let them go saying, "we'll survive somehow". After three days of unsuccesful urging, Boža returned to Bocche di Cattaro. The whole family was killed a few months later. Boža Rafajlović, "Burno i uspešno". In: J. Almuli, *Živi i mrtvi. Razgovori sa Jevrejima*, Beograd 2002, pp. 392-393.

[46] *Zločini fašističkih ...*, p. 42; R. Hilberg, *The Destruction of European Jews*, Chicago 1961, p. 683.

Jews overnight, hid or received in custody their belongings or obtained them by barter or buying.[47] Those who infringed on this prohibition, but not on the much older laws of humanity and friendship, and who were caught in the process, shared the fate of their Jewish friends.[48]

According to an approximate estimate "some 50 families" were hiding in Belgrade during the war. Only smaller part of them survived, whereas "some 1000" were hiding in upcountry Serbia, of which "500 were discovered and incarcerated at the Banjica concentration camp, and disposed of later on." After the liberation of Belgrade "some 500 Jews" returned to the city.[49] Several hundred men survived thanks to the fact that they were in POW camps as members of the army of the Kingdom of Yugoslavia.[50]

Such a dangerous enterprise required among other things, the existence of at least some preconditions, such as providing a temporary safe hiding place in the place where one was escaping, reliable connections through which one could obtain documents, money for survival under the conditions when employment was impossible etc. The young usually decided to flee individually, through illegal partisan channels to some partisan unit upcountry.[51]

However, under difficult circumstances, prevailing particularly in Belgrade, these "channels" for joining the partisan units were used only for a very limited number of persons, above all, to get out of the town members of the Communist Party and fellow travellers who then joined the deployed partisan units.[52]

The escape routes led from Serbia to the South, into the Italian, and partly Bulgarian occupation zones, whereas the Jews from the Banat and some Belgraders tried to reach the Bacska and beyond, Hungary. The "Southern route" branched toward Kosovo and the Metohija, Macedonia, the

---

[47] J. Amuli, "Život i stradanje naših Jevreja", "Politika", May 4, 1989.

[48] One such case in the occupied Belgrade is adduced by Ruth Bettina Birn in her paper "Austrian Higher SS and Police Leaders and their Participation in the Holocaust in the Balkans", Holocaust and Genocide Studies, Vol. 6, No. 4, 1991, pp. 359, 369, footnote 65.

[49] These data proffered one of the survivors, Moric Marci Levi in his remembrances: "One family, four surnames", published in: Jaša Amuli, *Živi i mrtvi...*, p. 56. J. Amuli published interviews with the Serbian Jews who had survived the Holocaust. Initially they came to being as video recordings for the Fortunof Video Archive, Yale University and the US Holocaust Memorial Museum, Washington DC.

[50] A Memorial of Yugoslav Jewish Prisoners of War. Half a Century after Liberation, 1945-1995, Jeny Lebl (ed.), Tel Aviv 1995. There were some 400 Jews, officers and private soldiers, mostly from Serbia, in German POW camps.

[51] On participation of the Jews in the Antifascist partisan movement in Yugoslavia see: Jaša Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941-1945. Žrtve genocida i učesnici Narodno-oslobodilačkog rata*, Beograd 1980.

[52] Thus Dr. Mladen Šternić described his escape from Belgrade to the Kosmaj Partizan Detachment in 1941; "Samo iskreno, in: J. Amuli, *Živi i mrtvi...*, pp. 171-184.

Montenegrin coast, Dalmatia or Albania. Only few refugees after the "Razzia" of Novi Sad (when some 900 Jews in Novi Sad alone were killed in winter 1942) came by the "Southern route" from the Bacska to Turkey, just as a small number of Jews from Belgrade and central Serbia managed to get there via Bulgaria in the first days of the war.[53] A few hundred refugees managed to reach Spain and Portugal via Italy and Spain during 1941 and 1942.[54]

Certain, small, number of Jewish refugees from the territory of the ISC sought shelter in Serbia in the first days of the war, deeming that they would be more secure there, or that they would more easily reach the Italian-controlled territory.

The routes of salvation were crossing the ways of those who decided to give up relative security they had found themselves in, to go back in order to join their families who were stranded in the most endangered towns.

Thus Dr. Isak Eškenazi, who came back to Belgrade after the April War, first planned to escape with his family to the Bacska in winter 1941/42, than gave it up and decided to go to Southern Serbia. With eight forged ID cards, for which he paid 200.000 dinars, he took a train to Kuršumlija, which was controlled by a collaborationist unit commanded by the "voevoda" Kosta Pećanac. There he rented a car to Priština and took a bus across Kosovo to Prizren, where the Eškenazi family found refuge for a few days with a Serbian family. Then they covered the risky way to Scutari, from where they continued via Kotor to Split, where they were arrested by the Italian police and sent with a Jewish transport to be interned in Treviso.[55]

Only smaller, wealthier, part of the members of the Jewish community could afford to pay for the expensive forged ID-cards, leave Belgrade

---

[53] The supreme rabbi of Yugoslavia Dr. Isak Alkalaj also succeded in this.

[54] About this see: Milan Ristović, *U potrazi za utočištem. Jugoslovenski Jevreji u bekstvu od holokausta 1941-1945*, Beograd 1998. They received important help from the diplomatic reperesentatives of the exiled Yugoslav government.

[55] Dr. Isak Eskenazy, *Doživljaji za vreme nacizma.* Association of Yugoslav Jews in USA, Inc. New York, 1955, pp. 20-21. About the Italian policy toward the Jews in the occupied Yugoslav territories see: Daniel Carpi, "Rescue of Jews in the Italian Zone of Occupied Croatia" in: *Rescue Attempts During the Holocaust. Proceedings to the Second Yad Vashem International Historical Conference, Jerusalem, April 8-11*, 1974; Menachem Schelach, "Kroatische Juden zwischen Deutschland und Italien. Die Rolle der italiänischen Armee am Beispiel des Generals Giuseppe Amico 1941-1943", VfZ 2, 1993; Milan Ristović, *U potrazi za utočištem. Jugoslovenski Jevreji u bekstvu od holokausta 1941--1945*, Beograd 1998, pp. 82-132. 853 Jewish prisoners were interned in the camp Fermonti di Tarsia, whereas according to some estimates, some 1.500 Yugoslav Jews lived in "free internement" throughout Italy; Carlo Spartaco di Capogreco, "I campi di internamento fascisti per gli ebrei (1940-1943)", Storia contemporanea, a. XXII, No. 4, agosto 1991, p. 647; Francesco Folino, Feramonti un lager di Mussolini. Gli internati durante la guerra, Cosenza, 1985, p. IX.

and find shelter in the Italian occupation zone.[56] The possibilities for this existed only in the first months of the occupation. Thus Stjepan Singer, who reached Lisbon in July 1942, had to pay a huge sum of 400.000 dinar (200.000 of which in golden coins) in Belgrade for ID-cards and Bolivian passports for himself, his wife and daughter.[57] The rest had to rely on the aid of acquaintances and friends or to trust unknown people with their lives.

The search for any kind of security often turned into wandering over borders drawn over a small space, facing various armies and police forces, their prisons, without real information what such encounters could bring. Physical departure from danger had its counterweight in escape into a false identity of those who were forced to remain in their places of residence or who sough refuge upcountry. Both had to rely on mutual help and solidarity, but also on the aid of the non-Jews.

"Local particularities" which the war had created influenced greatly the conditions of survival of the Jewish refugees. That part of Serbia which was under German military-occupation rule was flooded in spring 1941 with several hundred thousand Serbian refugees from Croatia, Bosnia, Macedonia, Kosovo, expelled colonists from the Vojvodina and Slovenes from Lower Styria. This created the possibility for the Jews who were running away from persecution and death and who sought new identity to become the "Serbian refugees" for the occupation authorities and their environment. In reality they remained hidden in towns, particularly in Belgrade, or escaped to small places and villages upcountry, being "refugees" in their own country who were forced to change their real identity, their ethnic, religious and "racial" affiliation, to "submerge" themselves in the new social environment (hiding in mountain villages) and to become as inconspicuous as possible.[58]

HIDING AND AID IN TOWNS

Part of the Jewish population, together with their other fellow-citizens, left Belgrade even as the raids of the German Air Force was in progress. Later on, when the German occupation system and its native instruments were set up, firstly the "Commissariat" of Milan Aćimović, and then

[56] Moric Marci Levi, "Jedna porodica – četri prezimena", in: J. Amuli, op. cit., p. 44. In this testimony an estimate is expressed that "some 1.000-1.200 Jews" managed to leave Belgrade by October 1941.

[57] Jorge P. Santos Carvalho, "Prilike među jugoslovenskim izbeglicama u Portugaliji (1941-1943)", *Istorija 20. veka*, 2, 1985, p. 117.

[58] Dr. Slobodan D. Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945*, Narodna knjiga, Beograd, 1981.

the "Government of National Salvation" of Milan Nedić,[59] the possibilities for getting away from the immediate reach of the mechanism of oppression which the occupation authorities had set in motion, disappeared rapidly. It would be difficult to determine the ratio between the successful and unsuccessful escapes; the witnesses who survived their unsuccessful attempts and who could report about them were few. Only the testimonies of those who succeeded in their enterprises remained.[60]

Informing the Yugoslav governmenti in exile about the situation in the country and about the situation of the Belgrade Jews, the supreme rabbi of Yugoslavia Dr. Isak Alkalaj pointed out that under the increasingly cruel anti-Jewish measures "the Jews may thank that they were still living, (if one could call that living) their non-Jewish fellow-citizens who sought to help them in any way and to make their harsh fate easier to bear."[61]

New rules were in force in the city: "We were not allowed to go to fetch food, except in the market place after 11 o'clock. Food was otherwise scarce, and after 11 o'clock nothing remained anyway... we had to go... to fetch water, but we couldn't queue up since we had already been wearing the yellow band...thank God, there were good people, good Serbs who let us come to the water."[62]

Recalling the first days of occupation in 1941, a Belgrade Jewess described the realtions with her Serbian neighbors: "They didn't turn their heads away from us. Marija Đorđević, my class-mistress and a teacher of the German language, comes to ask me if she could help... friends come to visit us with foodstuff in their hands, knowing the Jews are allowed to go shopping only after 10, and at that hour nothing can be found at the market-places of the hungry Belgrade. The Herzegovinian Luka, porter from Jovan's Market-Place comes uninvited and sternly orders my mother: "You are going to tell me now what I'm to bring you from the market-place tomorrow, and it will be like that every day." The eldest of the Žujović brothers... comes from (the village of – M.R.) Nemenikuća under Kosmaj...

---

[59] About the collaboration see: Branko Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji (1941-1945), I*, Beograd 1983; Idem, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1941-1945*, Beograd 1992; Milan Ristović, "*General Milan Nedić-Diktatur, Kollaboration und die patriarchalische Gesellschaft Serbiens 1941-1944*", in: Erwin Oberländer (ed.), *Autoritare Regime in Ostmitteleuropa und Südosteuropa 1919-1944*, Paderborn, München, Wien Zürich, 2001, pp. 633-688.

[60] Moric Marci Levi, "Jedna porodica-četri prezimena", in: J. Almuli, *Živi i mrtvi. Razgovori sa Jevrejima*, Beograd 2002, p. 56.

[61] AJ 370, AKJ Ankara, f 37, dos. 14, pov.br. 984, Unutrašnje prilike u Jugoslaviji. Izveštaj vrhovnog rabina g. dr Isaka Alkalaja »Naši doživljaji i utisci o poslednjim događajima u Jugoslaviji«, July 14, 1941.

[62] Sara Alkalaj, "Od Beograda do Tirane i natrag" in: J. Almuli, *Živi i mrtvi...*, p. 419-420.

he wants to take us to his village to live in his house until the end of the war... the apothecary Milutinović... offers to my mother to register her as his sister, refugee from Bosnia, and to adopt me and my sister through legal procedure."[63]

When the "Aryans" who hid and helped their Jewish compatriots to survive are in question, it can be inferred on the basis of the available data, that there existed no definite "mode of behaviour" typical only of one part of the country or of one social group. Furthermore, political or ideological affiliation (except for members of parties and movements with clearly fascist and Antisemitic programs) of abettors cannot always be taken as the exclusive criterion. The personal act of an individual, such as making up one's mind to help someone who was persecuted and realization of that decision, had to count, under the conditions prevailing during the war in the Yugoslav territories, on the willingness of a larger number of other people (members of the family, neighbors, friends, the whole small community (village), prominent and influential people) to become direct or indirect abettors in an act of great risk – the discovery of which meant arrest and death.

Saving of every Jewish fellow-citizen meant creation of smaller or larger network of accomplices who hid them in their homes, for shorter or longer periods of time (for months, in some cases throughout the war), obtained clothes, food and forged documents. Sometimes this meant establishing contact with representatives of the occupation or collaborationist authorities willing to "turn a blind eye" or sell for money or valuables the documents necessary for leaving towns. In some cases (exceptions to the rule!), these aided on their own accord.

According to one testimony, the former Prime-Minister Dr. Dragiša Cvetković, under whose tenure the antisemitic decrees were passed and who ushered the Kingdom of Yugoslavia into the Tripartite Pact by his signature of March 25, 1941, held in his villa in Niška Banja under his protection one Jewish family during the war.[64] Solomon-Mika Altarac was saved from the concentration camp in the *Cannon Shacks* in Belgrade by a former employee of his furniture shop who found the job in the collaborationist police at the beginning of the war. He tried to save Altarac's son too, but he failed.[65]

Former sergeant of the Yugoslav Army, Aleksandar Nikolajević who joined the collaborationist Serbian State Guard helped his neighbor and friend Avram Anaf in 1941 by taking him with himself to the mine of Senj where he was transferred and where he found him a job in the admini-

[63] From the remembrance of the Belgrade Jewess Luci Mevorah-Petrović, "Izbeglice", in: *Mi smo preživeli... Jevreji o holokaustu*, Beograd 2001, pp. 249-250.

[64] The statement of Ž. Lebl to this author, in Belgrade, January 1997.

[65] Boža Rafajlović, "Burno i uspešno", in: J. Almuli, *Živi i mrtvi...*, p. 393.

stration as " his relative". The Serbian woman Božana Smederevac obtained fake documents for her father Bencion, who left her his apartment for safe keeping.[66] His 16-year old daughter Rahela Anaf was first hidden by her school-friends Nada and Persida Šparavalo who obtained for her a school-ID with a Serbian name. For some time she was hiding with an aunt who was married to a Serb. The husband of her aunt transferred her to Aranđelovac, where she was aided, at the recommendation of her father's Serbian friends, by the retired General Ljubomir Marić. At his recommendation she was taken to work in the house of the Milić family. Since her identity was incidentally discovered, a new job and a new hiding place were found for her in Vrnjačka Banja. From there she moved to another family who didn't know her true identity and with whom she remained until the end of the war.[67]

The minister of work in the puppet government of Milan Nedić, retired general Čolak-Antić issued in 1941 a certificate, confirmed by the German authorities, to his colleague from the Military Academy, colonel Avram Berahi, former commander of the Pančevo garison, exempting him and his wife from the anti-Jewish regulations. This intervention enabled the Berahis to survive the war in Belgrade.[68] The Court Physician Leon Kojen managed to reach Opatija with his family, and then Rome, from where he traveled by plane to Madrid in September 1942, thanks to the intervention of the Italian queen Jelena (aunt from his mother's side of King Alexander of Yugoslavia, killed in Marseille in 1934).[69]

Aided were acquaintanances and friends, but also complete strangers. A question, which could be answered only with difficulty, can be posed: what insentive, except for deep sympathy and understanding of sufferings, can be found in the motivation of citizens of destroyed Serbian towns and Serbian peasants of distant mountain villages who, risking the revenge of the occupying authorities, had accepted, protected and cared for Jewish boys and girls or whole families which had fled the towns? Part of the answer perhaps lies in the fact that they shared the feeling of being existentially endangered by the common enemy, having in mind the brutality of the "measures of punishment" of the occupation authorities which cost tens of thousands of Serbian and Jewish hostages who had been shot

[66] Rafael-Ratko Altaras, "Rahela-Bukica Anaf", "Jevrejski almanah 1971-1996". Bencion Anaf managed to get to the town of Aranđelovac, 80 km South of Belgrade. When he temporarily went to Despotovac in 1944 he was discovered by a quisling soldier and denounced. He was shot in Jagodina.

[67] When she disclosed her identity to her last employers at the end of the war, they, unlike her preivious abettors, said they would not have kept her with them a single moment, had they knowh she was a Jewess.

[68] Dr. Isak Eskenazi, op. cit., p. 18.

[69] AJ 103, 213-42, the letter of Dr. Leon Kojen to Momčilo Ninčić, foreign minister of the exiled Yugoslav government, September 7, 1942.

and hundreds of burned villages, mass arrests and internment in concentration camps and prisons in Serbia, deportation to concentration camps in Germany (and even in Norway, where several thousand Serbian deportees ended up.) Helping was a particular act of resistance, of civic courrage and anti-occupation "subversion". Not without importance was the historical tradition, which stipulated aid to the persecuted and which was part of ethos and behaviour enrooted particularly in patriarchal peasant communities.

Dr. Miloslav Stojadinović turned in 1941 his apartment situated in the immediate vicinity of the seat of the Belgrade Gestapo into the secret shelter for Jewish fellow-citizens and refugees who had found themselves in Belgrade as the war broke out. He helped save some 80 Jews by hiding them, obtaining forged documents, aiding them to leave the city.[70]

Through the wartime years the families of the sisters Vukosava Radilović and Leposava Gligorijević had been hiding larger or smaller groups of their Jewish friends in a deliberately made shelter in their family house in the very center of Belgrade in the vicinity of the central city market place "Zeleni Venac", until they handed them over into the hands of those who would take them out of Belgrade. The shelter was equipped with a well with drinking water, a sewer, a chimney for heating and several bunks. Food was sent down through the kitchen cupboard by an improvised elevator. The shelter was never discovered and some thirty persons passed through it.[71]

In Zemun, under the Ustasha reign of terror, one of the few asylums for the Jews was the house of the then eighteen-year old Antun Benčević, who with his relative Mira, a member of the illegal Communist Youth Organization (SKOJ), did all he could to aid the persecuted. In summer 1942 the Communists learned the Ustasha had reached the decision to arrest all the Zemun Jews. Thirty-seven blank passports were obtained, to be distributed among hundreds of death-candidates. Benčević's neighbour Dr. Edmund Klajman refused the passport which was offered him, being broken down by the news that his mother and sister had been killed in Poland. Klajman directed Benčević to the Belah family (parents with three children) that came to Zemun from Nova Pazova. They themselves had reached the hard decision who of them five would get the passport. Their son Pavle left with Benčević and was transferred through Communist channels to a partisan unit where he survived as soldier until the end of the war. No other member of the Belah family survived.[72]

---

[70] JIM, k 22-6-1/1; "Jevrejski azil preko puta Gestapoa", "Svet". Dr. M. Stojadinović was awarded the "Medal of the Righteous"

[71] Miljana Laketić, *Beograd pored koga prolazimo*, Narodna knjiga-Alfa, Beograd 2001, p. 19.

[72] JIM, the file the Rightous, M-1477/89-92, Antun Belčević; J. Almuli, "Priča pravednika Antuna Benčevića", "Politika", March 19, 1996.

Martina Marković-Levec was hiding three Jewish boys (Josip Beheran, his brother Benjamin and Danilo Fogel) in her attic even as four German soldiers were living in her house. Immediately before the deportation of the Zemun Jews started in late July 1942, these three young men managed to find shelter with Martina who gave them shelter, hid and fed them. Benjamin managed to leave Zemun a month later and join the partisans, whereas Josip and Danilo remained in their shelter until November 1942 when they too successfully reached the partisan-controlled territory.[73]

Lawyer Dr. Fridrih Pops, president of the Ashkenazim community in Belgrade and president of the Union of Jewish Communities of Yugoslavia, a person well-known and respected in the capital, left after the April bombing with his wife Ruža for the Dalmatian coast. Just before they had reached security, in Ostrožac in the Herzegovina, he decided to return to Belgrade, "because he had to be with his people who needed him".[74] However, he was immediately arrested by the Gestapo in Belgrade and taken for interrogation to Graz, with other respected members of the Jewish community.

In June he was set free from the concentration camp and returned to Belgrade. His daughter Olga, wife of the well-known journalist of the Belgrade newspaper "Politika" Dušan Timotijević, hid her parents with the journalist Milivoje Pulanić, himself refugee from Zagreb, who was married to a Jewess. Constant razzias and the beginning of the hunt on the Belgrade Jews endangered the Popses who had to change their shelter. In late summer 1941 they were transfered to a private sanatorium on Monut Avala near Belgrade. Warned by a stranger that her parents would be arrested, Olga led them out of the sanatorium at the last moment and brought them back to the city. They were given ID papers and identity of Serbian reugeees from Trebinje in the Herzegovina , thanks to the aid of the police officer Nikola Kolarević. For the financial remuneration that he used to bribe his colleagues in the police, he obtained documents for other Jews too. The Poposes were put up in the apartment of the Slovene Alojz Čeper, himself a refugee and an official at the Ministry of Transportation. They had also an alternative shelter in the Belgrade suburb of Rakovica at the place of a Hungarian, Ruža Baršonj, by name.

Čeper often made business trips to Budapest and had contacts with Jews in Hungary and Belgrade Jews who sought refuge there, as well as with their relatives in Belgrade. He carried money and valuables, with which he financed sending of packages to prisoners and survival of families who had lost their incomes. On several occasions, in moments of dan-

[73] Slučaj Marina Marković-Levec, in: *Ceremonija dodele...*, p. 12.

[74] Kosta Timotijević, "O ratnom skrivanju dra Fridriha Popsa i žene mu Ružice i o ljudima koji su im u tome pomogli", "Jevrejski pregled", N° 5-8, 1988, pp. 7-15; "Dr Fridrih Pops se nije dao", "Politika", May 11, 1989; *Mi smo preživeli...*, pp. 267-276.

ger (caused by denunciation to the local police and the Gestapo spurred by the reward promised to informers) he organized the transfer of the Popses to other shelters.

In autumn 1942 a blackmailer, otherwise a drug-addict, appeared, who had recognized the Popses when they had been in the sanatorium at Avala. He was paid but reappeared in spring 1943 with increased demand. The Popses' daughter Olga sought help from the Serbian football-player Milutin Ivković, husband of her sister Ela. He advised them to pay the ransom, but he decided, taking the risk, to report the case to his acquaintance Ilija Paranos, one of the chiefs of the ill-reputed collaborationist Special Police. For reasons we can only guess, Paranos destroyed before Ivković the police files of "Jovan and Ružica Zečević" (as the Popses were called in the forged documents). The blackmailer was arrested and it was discovered that he had a whole organization behind him.[75] By changing several more addresses during the war, and helped by a wide circle of acquaintences and friends, but also by complete strangers, Fridrih Popos and his wife survived the war.[76]

Sarina Levi-Kova with her husband Gavra and their two-years old girl did not abide by the summons of the authorities when the last Jews were gathered throughout Belgrade and sent to concentration camps in December 1941. They were hiding in the poor, primarily Gypsy, neighbourhood of Marinkova Bara, from which the occupation authorities had already taken away all the Gypsies. During razzias they were hiding in an abandoned public lavatory, fed by their Serbian neighbours who shared their meager rations with them. Cold, sickness and hunger soon killed Sarina who died in winter 1941/42 and was burried by her neighbours. With the consent of her father, her child was taken over by artful Josif Joška Baruh, who was also hiding in Belgrade under a Serbian name with his mother and sister. He took it to a Serbian acquaintance, who was a member of a Communist underground cell, and asked him to take custody of the Jewish child. From an Orthodox priest Josif obtained a baptismal certificate with the name Mirjana, and it was under that name that the girl was kept in the acquaintance's house until the liberation of Belgrade, when she was picked up by her father who also survived the war years in Belgrade.[77]

The five-member family of Moric Levi obtained from the Belgrade Police documents with Serbian names through a Serbian friend Milisav Milosavljević, who had ties with the illegal Communist organization. Milosavljević also helped Moric's brother Aleksandar to leave Belgrade in late

[75] This case was reported to the authorities after the war, but Paranos' many severe crimes tiped the scales against him, so that he was sentenced to death and shot.

[76] Dr. Pops died in Belgrade in 1948 and his wife Ruža in 1961.

[77] Matilda Baruh, "Jevrejka bez novca", in: J. Almuli, *Živi i mrtvi...*, pp. 20-21.

August 1941, whereas he obtained a forged IDcard for her wife who didn't want to leave her parents. Nevertheless, she was arrested as she was trying to reach the village of Žarkovo, and was eventually killed.[78]

The Levi family was joined also by Moric's other brother Josif. After persistent efforts and interventions of his Serbian wife, he was set free from the Zaječar jail, whereas he was provided with "Serbian identity" by his father-in-law. He was recognized in the street in Belgrade by some Serbs, themselves refugees, with whom he worked together in Subotica. They testified at the police he was "a Serb refugee from Subotica", which enabled him to get a legal refugee pass with another, new name, and another identity.[79]

The Levi family lived in Belgrade in hiding until the end of April 1942. Warned by a friend that arrest threatened them, they had to flee. Deeming the chances of survival were greater if they split, Moric and his brother Jakov left for Kosovska Mitrovica and with false documents found jobs in the Trepča mine which was German-run, whereas the rest of the family was hiding in the village of Kobišnica near Niš. Despite constant danger of being discovered, Moric and his brother lived to see the liberation of Serbia in October 1944.[80]

Rašela Jakovljević, her daughter Bojana and nine-year old granddaughter Flora, were hidden in Belgrade from November 1941 to October 1944 by their former neighbours Dragi and Ljubinka Milutinović. The child got two false names: during the day for strangers and neighbours she was Mira Jakovljević, whereas her grandmother and mother were "relatives from Kuršumlija". During the night she would become the "daughter" of her hostesses who used to present her as such even to the police during razzias. In 1944 they were discovered by a Volksdeutsche woman who informed the neighbours of the real identity of the "guests from Kuršumlija". The neighbours did not report them and the Volksdeutsche woman was dissuaded from reporting them to the Gestapo by her relative with whom she lived, a German married to a Serbian woman.[81]

Mixed marriages offered a realistic possibility of survival to partners of Jewish nationality or faith in parts of Serbia under German occupation and elsewhere. In the territory of Serbia under German occupation, permissions to remain outside the barbed-wire fences of concentration camps to the Jewish spouses from mixed marriages was issued by the Gestapo.[82]

---

[78] Moric Marci Levi, "Jedna porodica...", p. 48.

[79] Ibid., p. 49.

[80] Ibid.

[81] Ibid., "Politika", May 8, 1989.

[82] JIM, k 22-4-3/5, reg. Br. 4615. Thus e.g. the Special Police for Jews issued on September 21, 1941 permit for staying in Belgrade to Branka Kuić, married to an "Aryan",

The Ustasha authorities in Zemun and in other parts of Syrmium arrested Jews married to Orthodox spouses, leaving alone those married to Roman-Catholics.[83] However, unlike the practice in the ISC, husbands and children from marriages of Serbian women to Jews were not exempted from anti-Jewish measures. Jewesses married to non-Jews could be exempted from anti-Jewish measures. Devotion of partners from Serbian-Jewish marriages, of parents and children, readiness for hardest sacrifices, but also aid of the broader family and relatives, were preconditions for salvation under the dramatic circumstances obtaining in Serbia throughout the four wartime years.

Concluding marriages between Serbs and Jews was strictly forbidden by the order of the occupation authorities. Despite that, concluding of several real, but also of fictitious mixed marriages was recorded, above all marriages of Jewish women to Serbs. Such marriages were concluded by Orthodox priests who registered the brides under false names. Thus Sarina Levi, who had been hiding by the Bošković family since summer 1942, married Predrag Bošković under the name of "Nevena Šumenković".[84] Magda Fenje was married in the Studenica monastery in 1942.[85] With the permission obtained by entreaties from the bishop Krulj and Jovan Ilić in the Patriarchy, an urgent marriage suggested by a common girl-friend, was concluded in Belgrade between Jewess Ana Šoten and Aleksa Krstulović – imediately before the summons of the German authorities to all Jewesh women to report and to be confined. Vera Šenfeld was freed from the Sajmište concentration-camp, thanks to the forged marriage certificate by which her acquaintance from Zemun proved she was married to a Roman-Catholic.[86]

The well-known psychiatrist, theatre critic and director, Dr. Hugo Klajn also survived the occupation hiding in Belgrade. In the beginning of the war, he worked in the Jewish hospital. When the deportation of the Jewish men started, in cahoots with his Serbian wife, Stana, and his fellow-doctors, particularly with Dr. Jordan Tasić from the Military Hospital, he feigned a suicide attempt. This was an excuse to put him into the psychiatric clinic at which he himself had worked until the beginning of the war. However, soon he had to change his hiding-place with the aid of his colleagues. He was hiding with his father-in-law until he obtained forged

on the basis of the Gestapo permission. The Police discovered fake data were in question. The person had forged refugee pass with the name of Branka Kuić, a Jewess from Sarajevo, married to an "Aryan", whereas it was proven Bianka Kajon was in question; Ibid., f 4/3, 1-7; f 4a/1, dok. 1-5.

[83] Dragutin Brandajs, "Preko ograde od bodljikave žice", in: *Mi smo preživeli...*, p. 285.

[84] J. Almuli, "Krila se u grobnici", "Politika", May 19, 1989.

[85] Ibid, "Politika", May 10, 1989.

[86] Ibid., "Politika", May 14, 1989.

documents bearing the name of Uroš Klaić. His wife transferred him to her friend Radmila Višacki. He lived there and even gave English and German "lessons" which his wife attended. For his seven-years old son, he was in Italy, sending him letters from "Venice" during the war years. Klajn managed to survive the days of occupation.[87]

Another Serbian-Jewish family, Šomlo, spent the war uniting and splitting, as the circumstances demanded; they were hiding around Negotin and Zaječar, crossing into the Banat where the Serbian wife came from, returning across the Danube back to Negotinska Krajina. The father and children were hiding in the villages around Negotin, whereas the mother was in the town itself.[88]

Engineer Kamenko Raca was married to a Jewess Feodora Koriska. They lived in Zemun, from where they took refuge in Belgrade in spring 1941 before the persecutions of the Serbs and the Jews by the Ustasha authorities. Feodora's sister Margareta remained in Zemun, who also had to come to Belgrade when it was discovered she was Jewish. Raca took her in, hid her and supported her, but only after two years, in mid-1943, he managed to register her with the Serbian authorities as "a Serbian refugee of Evangelical religion from Zemun" and to obtain for her a new identity which enabled her to survive.[89]

Having avoided capture in the April War 1941, the medical officer in reserve Dr. Marko Anaf returned to Belgrade. Already in late April 1941 he left for Montenegro where he participated in preparations for the uprising. He was entrusted with organizing partisan medical service in the Sandžak, but he returned to Belgrade illegally in mid-June, to obtain sanitary materials and medicines. He was trapped there at the time of the German attack on the Soviet Union as the security situation in Belgrade got worse. He could not count on safe return to Montenegro so he decided to stay in Belgrade.[90]

At the attic of his family house in one of the central Belgrade neighbourhoods, he built a small bunker-hideout where he would take refuge at any sign of danger. Thanks to well camouflaged hideout, aided by his wife and friends, he spent 42 months illegally in his own house from July 1941 to October 1944. His hiding-place, self-discipline and caution, but also help and determination of his wife Slavka not to give him up, not even after

[87] "Bez žute trake", "Večernje novosti", December 1959; J. Almuli, "Dr Hugo Klajn – lažni Uroš Klaić", "Politika", May 12, 1989.

[88] J. Almuli, "Politika", May 15, 1989.

[89] JIM, the file the Righteous, M. 307, August 15, 2000, the letter of the president of the Union of Jewish Communnities of Yugoslavia Aca Singer to Dr. Mordekai Paladiel with the proposal of Margareta Koriska that Kamenko Raca be awarded the Medal of the Righteous.

[90] Dr. Marko Anaf, "Nikad predaja", in: J. Almuli, *Živi i mrtvi...* pp. 93-113.

torture at the police and several months in prison where she was brought after several days of long search of the house, saved his life, as well as the life of his mother. Numerous Belgrade Communists, members of the resistance movement, were also illegally hiding in that house throughout the war.[91]

HIDING UPCOUNTRY

In the letter to the Presidency of the Jewish Religious Community in Zagreb of November 2, 1945 Dr. Lavoslav Glesinger reminded that "in Serbia peasants were hiding not only Jewish children, but also grown-ups in their homes, with larger or smaller degree of success, whereas the will of the people to save the victims of persecution was obvious."[92]

The exact number of those who had been hiding in upcountry Serbia with the aid of their Serbian compatriots during the war would be difficult to establish, but the claim it comprised several hundreds of persons, can be accepted.[93]

More propitious for hiding were villages far from main roads. They were more difficult to reach for the occupation and collaboration authorities, but they seemed and actually were out of reach for the Jews who were willing to undertake risky flights, but were entrapped in towns surrounded by guards and numerous checkpoints. However, even the security of those who managed to get there, was only relative. Clashes of partisan units with occupation and collaborationist units, frequent pursuits and razzias, made lives of the fugitives extremely insecure. Some areas, such as Toplica and Kopaonik (in the South) and Rudinik (in central Serbia), or Negotinska Krajina (Eastern Serbia), were refuges where the largest number of Jewish fugitives managed to survive the war.

A whole village would take over the obligation of sheltering the fugitive. As testified by one of the Jewish survivors, at that time a boy who was hidden with his mother by the whole Syrmium village, in which "all peasants... kept our stay... as the greatest secret, and at no time was there any danger that someone might betray us, although razzias were numerous enough."[94]

---

[91] Dr. Marko Anaf, *Tajna mansarde na Nemiaru*, Beograd 1985.

[92] JIM, k 63, Jevrejska opština Zagreb/1943, f 1, letter by Dr. L. Glesinger, Zagreb, November 2, 1945. On the aid to the Jews in Croatia see: Ivo Goldštajn, *Holokaust u Zagrebu*, Zagreb 2001, pp. 477-516; 552-559.

[93] *Zločini fašističkih...*, p. 42.

[94] Filip David, "Pod sretnom zvezdom", in: J. Almuli, Živi i mrtvi...p. 137. Filip David, a well-known playwright and public person, was hidden with his mother and brother in the Syrmium village of Mandelos, whereas his father joined a partisan detachment in Fruška Gora.

In the Toplica region which borders on Kosovo, where, in agreement with Bulgarian occupation authorities (otherwise his mortal enemies from the First World War) and with the approval of Nedić and the Germans, the main role was played by the Chetnik Voevode Kosta Milovanović-Pećanac, several dozens of Belgrade Jews and Jewish refugees from other parts of Serbia found shelter. Many other Jewish refugees were passing through Toplica for Kosovo, Macedonia and further for the Adriatic coast. Thus for instance, after brief hiding in 1941 at the Typhus Department of the Belgrade Infective Clinic with Dr. Milorad Milošević, Samuilo Koen with his family headed for Priština. At the railway station in Niš he was recognized by a member of the State Guard so he had to flee to Kuršumlija, where some 70 Jewish refugees were to be found at that time. They were not molested by the local authorities as long as the order to hand them over did not arrive from the German Command in Leskovac.[95]

One court official managed to convince the gendarmes who came with the German order, to report to Leskovac that no Jews were to be found in the Kuršumlija hotels and that he would lead all of them out of the town. The whole group was safely transferred to and settled in the Toplica villages where they were hidden from the Bulgarian and German units until the end of the war. They were supplied with refugee passes with Serbian names, as refugees from Bosnia and Croatia. Towards the end of the war they were joined by some Jews, British soldiers, captured as far back as the fights on Crete, who managed to escape during transport through Serbia.[96]

The owner of the hotel and café "Europe" in Kuršumlija, Živorad Arsenijević, took in three Jewish families from Belgrade in February 1942. Later on, he transferred them through his connections to Mount Kopaonik, to Preskoće, a hamlet of the village of Konjuva, to the house of the shoemaker Raša Nikolić, who offered his assistance to the whole group of 40 Jews who were in Kuršumlija at that time,[97] as well as to the village of Blaževo. One of the fugitives, a photo-reporter of the Belgrade daily "Politika", Raka Ruben says in his memoirs, the peasants knew they were hiding the Jews; this was known even to the Bulgarians who controlled the region.[98]

Živorad Arsenijević managed in mid-1942 to rescue from prison Ruben's wife and daughter with two other families captured in a razzia, by intervening with the Bulgarian officers in Kuršumlija. Hiding in the village

[95] JIM k 22-7-2/1-9, reg. Br. 2210, "Bez žute trake", "Novosti", December 22, 1959.

[96] Ibid.

[97] JIM, file the Righteous, the letter of Rahela Levi from Belgrade to dr. M. Paldiel, the manager of Yad Vashem, of September 22, 1994; Ibid., the statement of Rahela Levi about Sava and Jovana Bradić (for posthumous award of the medal) of March 2, 1994.

[98] J. Almuli, "Život i stradanje naših Jevreja", "Politika" , May 8, 1989.

of Grgure by the Bradić family, they lived to see the end of the war.[99] Ruben himself avoided being taken to POW camp in Germany thanks to help of his acquaintance, the typographer Topić, who litarally dragged him out of the POW column while it was passing through the streets of Belgrade, gave him shelter, civilian clothes and took him to his home.[100]

For a while, from February until the beginning of spring 1942, a refugee group of some 40 persons (families of Ruben, Altaras, Baruh, Pijade, Koen) were sheltered and fed by Predrag Vasić on Kopaonik in the village of Dankoviće, in his house.[101] Explaining the reasons for his deed Vasić claimed that "everything I did for the Jews I considerd my patriotic duty, and 98 people passed though my care".[102] He talked about his decision to help and take in the fugitives with the Chetnik voevode Kosta Pećanac ("who was much feared and obeyed by the people").[103] According to his testimony, Pećanac replied he (Vasić) "had done well and that he (Pećanac) put them under his protection", giving him the passes with his signature and stamp into which the Jews were to write their new names. After Pećanac's agreement with the Germans, "the voevode Keserović took over the same role and no-one was allowed to persecute the Jews".[104]

However, the protection of some of the Chetnik commanders had its flipside too: Jewish refugees were also victims of some other Chetnik units, also in the Kopaonik area, in mid-1942, as happened to the members of the Mašojah family, the daughter of a well-known Belgrade doctor Dr. Bukić Pijade, to Jakov Bejosif, Viktor Pint and some other refugees.[105]

Some other hidings in the villages also had no happy end. Thus, after several months of retired life, Erih Šlomović, the famous art collector, fell victim with his father Bernhard and brother Ed with whom he had been hiding in the village of Batočina near Varvarin, of a denunciation in January 1942. The Šlomovićs were arrested in the first days of January by the collaborationist police, taken to Ćuprija where they were handed over to the Gestapo which transferred them to the concentration camp Sajmište in Belgrade. They were taken away from there and murdered.[106]

While the representatives of the Nedić government obeyed German orders and aided in their execution, there were among them, particularly

---

[99] "Uručene medalje pravednicima jevrejskog naroda", "Politika", March 15, 1996.

[100] Ibid.

[101] JIM, file the Righteous, the letter of Rahela Levi from Belgrade to dr. M. Paldiel, the manager of Yad Vashem, of March 22, 1994.

[102] JIM, file the Righteous, the letter of P. Vasić to Dr. Lavoslav Kadelburg, of October 18, 1994.

[103] Ibid., the letter of P. Vasić to Dr. Lavoslav Kadelburg, of October 30, 1994.

[104] Ibid.

[105] *Zločini fašističkih...*, p. 43.

[106] *Zbirka Erich Šlomović iz Narodnog muzeja u Beogradu – Colestion Erich Chlomovitsch Musee National de Belgrade* (exhibition catalogue), Zagreb, 1989, pp. 12, 30-31.

in smaller upcountry places far away from the eyes of the higher-ups and particularly the Germans, those who disregarded orders to arrest the Jews who had been living among them. In Ivanjica, a little town in South-Western Serbia, an officer of Nedić's State Guard warned the engineer Avram Danon, former manager of the antimony mine, married to a Serb woman and his relatives from Sarajevo, that he had received the order to escort them to Užice, but that he would withhold the order for a week so as to enable them to get away. He himself was prepared to desert because he no longer wished to be under German command. Police clerk Jovanović supplied them with false passes with Serbian names and the priest Dragoljub Milanović handed them over to reliable guides who led them to Montenegro and the Italian zone of occupation.[107]

The family of Šemaja Avramović of four members, left Belgrade at the beginning of the war and found refuge with their Serbian friends in Kuršumlija in Southern Serbia. From there they unsuccessfully tried to cross over to Kosovo. In Prokuplje they were taken in by Ilija Joksimović, a clerk at the local court, a Communist. The refugees immediately disclosed to him their true identity. Being warned by an unknown Bulgarian soldier that the German authorities would launch a raid,[108] Joksimović, after hiding Šemaja and his family for a while in his apartment, led them to a safer place in a far-off village of Jugovac at the foot of the Mount Jastrebac. He entrusted the villagers with sheltering the refugees, presenting them as his relatives.[109]

The Avramovićs lived in the village under Serbian names, housed in a derelict building. Although unskilled at village work, they nevertheless worked as day-labourers for food with peasants. During a search of the village done by the Serbian State Guard, an officer discovered their real identities and threatened he would turn them over to the German authorities, whereas another officer saved the family. While the house was surrounded by the troops, the villagers gathered protesting and demanding that "our refugees" be left alone. After the soldiers left, the same night, a commissar of a partisan unit came to the village with a group of partisans suspecting "Nikola Petrović" (as was the assumed name of Šemaja Avramović) of connections with the Nedić forces and of being possibly a spy. According to the memoirs of Šemaja's daughter Silva, he was saved from being shot (to which punishment he had been sentenced) by a partisan woman who "was trying the whole night to prove that Nikola Petrović was

[107] J. Almuli, "Život i stradanje naših Jevreja": "Krila se u grobnici", "Politika", May 19, 1989.

[108] Silva Uskoković, "U napuštenoj seoskoj staji", in: *Mi smo preživeli... Jevreji o holokaustu*, beograd, 2001, pp. 277-283.

[109] JIM, file the Righteous, the statement and proposal of Silva Uskoković-Avramović for award of the righteous Medal, Belgrade, March 8, 1999.

a Jew, an honest man and guilty of nothing... and that he had stated on our arrival who and what we had been...". The partisan woman was convincing and Šemaja was set free.

Silva Avramović was arrested in spring 1943 by the Serbian police and handed over to the Gestapo in Leskovac where she was accused of being a member of the partisan movement. After eight months, with the aid of a girl who had an affair with the German commander of the concentration camp and the camp doctor, a Serb, she was set free. Until October 1944 when Belgrade was liberated, the family was hiding in the village of Jugovac, but it returned to its native city without one of its members, the son Josif who had been inducted by the partisans and who had been killed in an incident a few days later. In Belgrade, the Avramovićs learned that their house had been bought by a Serb. When he had heard they have come back, he "...came up, said he was sorry and said: the Germans had put it on sale, and if I hadn't bought it, someone else would have. Then he tore all contracts of sale before us and said to mom: You may consider I was keeping the house for you."[110]

The main role in the saving of the Tatajcek family, the only Jewish family in Kruševac, was played by Krsta Novaković, a local apothecary, member of Parliament and a pre-war mayor. In the first days after the collapse of the Yugoslav state he gave forged papers to Rebeka Tatajcek and one of her daughters, Sofija, who lived with her mother in Kruševac. Rebeka became Ruža Anđelković, while her daughter only added a new surname to her first name, otherwise very common in Serbia.[111] The other daughter who lived in Mladenovac, was given at her mother's request, documents from Novaković, with the name Anđelković, with which she moved to Kruševac. In early July the son David with the third sister Sultana, also arrived from Smederevo to Kruševac, and they were also provided with forged documents by Novaković.

The atention of the Gestapo was turned to them when a group of refugees from the ISC and Macedonia arrived, among whom there were also Jews, acquaintances of the Tatajcek family. Novaković imediately warned them of the danger. Fleeing from the Gestapo, David found refuge in the house of Kosa Petrović, who, together with her two lodgers, student girls from the village of Donji Krčin, organized his transfer to that village. Members of the Paskaljević family also took part in this action. The rest of the Tatajcek family was led out of Kruševac by Vidan Maksimović, a clerk from Kruševac, who led them to Donji Krčin. There they were taken into

[110] Silva Uskoković, "U napuštenoj...", p. 283.

[111] JIM, file the Righteous, the statement by Dr. Milenko Veljković, Kruševac, October 10, 1990; Ibid., the written statement of Natalija Živković, née Tatajcek, Belgrade, November 6, 1996; Ibid., the written statement of Zlata Štajnic-Veljković, Novi Sad, July 4, 2000; Ibid.

the house of the postman Miroslav Veljković, father of one of the student girls, from where they went to his brother's place for security reasons. After a while, they found shelter in the empty house of the village inn-keeper Vasa Ljubisavljević who also knew their real identity, but did not hesitate to take them in. According to the testimony of Natalija Tatajcek, in the small village community "... there were also other families who had known who we were. They knew we were in danger, that we were hiding and they knew they would also be in danger if it became known they had been protecting us. Nevertheless, everyone kept silence."[112]

There was a post of Serbian gendermerie in the village for some time, where the true identity of the "Anđelković" family was also known, but by their "conivance" the gendarmes became the accomplices of the village. The family survived amidst the difficult wartime situation and privation thanks to aid and solidarity of the whole village which successfully preserved "our Jews" as they were known among the villagers, throughout the war.[113]

Due to the war Josip Fenje, veterinary council in the districts of Moravica and Studenica (born in Budapest) was separated from his wife Hermine (born in Bohemia) and their two daughters who remained in Užice. They were forbidden to leave there. With the help of two German colleagues, the Volksdeutsche Dr. Kneiter and a military veterinary, the wife and children of Dr. Fenje managed to obtain permission to travel to Raška where the father was.[114] The veterinary Fenje was arrested there in summer 1941 and taken with a group of detainees to Belgrade. After a while they were set free and returned to Raška. On the order of the German military authorities, the family was thrown out of its apartment and ordered to wear a yellow band. This, according to the memories of Magda Fenje (today Marija Mičić-Matijašević) "closed the doors of some of the houses to them, whereas some remained open." They were admitted into one such house by the priest Svetozar Milenković, from where they moved to his brother-in-law Aca Petrović.[115]

With the aid of a railwayman, the Fenje family was transferred in a dramatic rescue action to the village of Biljanovac nearby. Magda Fenje is convinced that this action was undertaken with the connivance of the chief of the station and the mayor Milorad Rosić. Later on, peasants saved this Jewish family from German posses, by shuttling them through villa-

[112] Ibid.

[113] Ibid.

[114] "Raščani sačuvali veterinara i porodicu", "Politika", May 9, 1989.

[115] JIM, the file the Rightous, the letter of Th. Schilinglaw to Dr. M. Palasiel, Department for the Righteous, Yad Vashem, May 27, 1999; ibid., the written statement by Magda (Marija) Mićić-Fenje, December 2001. Aleksandar Aca Petrović was arrested later on, taken to Mathausen where he was killed in 1944.

ges between Raška and Kraljevo. For a while they stayed in the village of Đakovo, near the Studenica monastery where they arrived aided by a peasant and the monastery's abbot and were lodged in the home of mayor Kostić. After that they spent time in the villages of Ponori and Rudina. One of the Fenje daughters even got the documents bearing the name of the mayor's wife.

All their hosts knew they were hiding a Jewish family; the peasants only could not understand why the Germans were persecuting the Jews. The very fact that they were persecuted was often decisive that peasants opened their homes to the Jewish fugitives.

The Jewess Blanka Karić-Alkalaj who had fled Belgrade for the village of Stepojevac was asked by her landlady, the peasant woman Milinka Lazarević, when she learned that her lodger was Jewish and that she was wanted by the Police and the Germans, "what the Jews had been" and why they had been wanted and persecuted. Milinka was hiding her lodger, who was in the meantime joined by the Zagreb Jewess Malvina Vajs, for two years at the attic and in a bunker dug out under the cabin's floor.[116]

A forester from Požarevac, Vladimir Živojinović, met accidentaly the Jewess Mira Šterić who escaped with her minor daughter Lea from Virovitica in Croatia, to Serbia in 1941. Her husband was in one of the POW camps in Germany. Živojinović took Mira and Lea in, gave them shelter and hid them until the end of the war.[117]

A Belgrade upholsterer Danon got from his Serbian friends forged passes for himslef, his wife and two children and an address in Niš in summer 1941. There they were taken in by a man whom they had not known until then, and whose real name they did not know. They only learned his nickname was Mika Arađija, at a time when it was not advisable to be interested in such details. "An apartment" awaited them there "... and in it were a sack of flour, sugar, beans, wood, and everything was already prepared, with no financial remuneration, because, we had no money anyway."[118]

Their host supplied them also with new passes with the names of refugees from Sarajevo. Two more Jewish families were hiding at his estate at the periphery of Niš until the end of the war. Mika Arađija was a wealthy wholesale merchant of agricultural products so he was able to maintain his illegal lodgers for free throughout the war.[119]

The Demajo family, Blanka Ašerović with her son, were hiding in Niš and the girl Ženi Lebl had been hiding with Jelena Glavaški until Fe-

[116] Ibid., "A šta je Jevrejin?", "Politika", May 6, 1989.

[117] JIM, the file the Rightous, M – 63, A. Singer and V. Radovanović, Belgrad to Hitahdut Oley ex Yugoslavia, Tel Aviv, January 28, 1999.

[118] Prof. Jakob Danon, "Nepoznati spasilac", in: J. Almuli, *Živi i mrtvi...*, pp. 65-67.

[119] Ibid.

bruary 1943 when both of them were arrested. Jelena was shot in early 1944.[120]

The family of Danica Jovanović accepted into their apartment practically from the street Blanka Kraus-Vajs in late spring of 1942. She was the wife of Dr. Herbert Kraus, one of the founders of the medical service of the partisan People's Liberation Army. Blanka, with her two years old son, had been hiding in villages around Šabac until that time. The Jovanovićs took her in although they had never seen her before. They registered her as their relative and managed to have her false pass verified at the police. They took her with them to the village of Dudovac near Lazarevac where they too sought refuge, leaving Belgrade. Through their family Montenegrin ties the Jovanovićs suplied Blanka Kraus with the certificate she was "Branka Novaković", that she had graduated from the Zagreb University (which was true) so she could set up a small school in Dubovac in which she prepared pupils for high-school, for which she was paid and fed by peasants.[121]

Predrag Popović was 17 in 1941 and was the pupil of the 7th grade of the high-school in Priština which was in Italian-Albanian occupation zone. Fleeing Belgrade in July 1941, the family of the well-known medical doctor and Jewish public person Rafajlo Margulis, who had been the president of the Beneberit lodge "Serbia" between 1936 and 1938, came to Priština.[122]

They were in possession of documents with Serbian names, which was not a great asset in Priština where the Albanian collaborationist held power. Popović made friends with the sons of Rafajlo Margulis and one day proposed to go to Belgrade and try to obtain in the Italian legation there the documents for the Margulises for a trip through Albania to Italy. Through connections and with the aid of a Serbian lawer from Priština, the application was submitted to the Italian legation, which answered positively. Popović went to fetch the passports from Belgrade, 360 km away. He made it, and thanks to his youthful audacity and bravery he managed also to succesfully lead out of Belgrade and to Priština three members of the Mrs. Margulis' family. With great risk, using forged documents, changing several times means of transportation and the route, after a journey of six days, he brought them to Priština.[123]

---

[120] Ž. Lebl, *"Do konačnog rešenja"*..., pp. 117, 314. Jelena Glavaški was posthumously awarded the medal "the Righteous of the World".

[121] JIM, the file the "Righteous", "Jovanovići primaju majku i dete", "Politika", May 5, 1989.

[122] Nebojša Popović, "Nezavisni orden (red) Bene Berit u Kraljevini Srbiji i Kraljevini SHS (Jugoslaviji) 1911-1940", *Godišnjak za društvenu istoriju*, Vol. III, book 2, 1995, p. 223.

[123] JIM, the file the Righteous, the written statement by Predrag Popović, Belgrade, March 20, 1997.

Thanks to this help the Margulis family reached the Adriatic coast, from where, after a brief internment in Albania, together with a larger group of Jewish refugees, also mostly Jews from Belgrade and other Serbian towns, it was sent to Italy.[124]

CHILDREN

The beginning of the occupation and persecution, arrests and murders split Jewish families; deportation of men left women and children without support. Furthermore, over 400 Jews – officers of the reserve found themselves in POW camps. Particularly hard was the situation of children who were separated from both parents and their relatives.[125] In the several recorded cases, they were taken in by Serbian families who registered them as their children or children of their relatives and took care of them until the end of the war. One such fugitive was a high-school student Danijel Semnic. He escaped from the column as Jewish men were taken to the Belgrade concentration camp in *Canon Shacks*. This boy, 15 years of age at that time, was hiding until December with his sister who was married to a Serb. After that his brother-in-law took him to Kragujevac where his brother lived. From there he was sent to the village of Donja Crnuća to stay with his relative Andrija Pantelić. Finally he was placed with the Đonović family, as "Danilo Simić", the "refugee from Bosnia". He remained with this family until 1945.[126]

In his writings about the fate of the Jews in Serbia during the Second World War, the cronicler of the Holocaust in Serbia, Jaša Almuli, explained by adducing several examples known to him, how the young, who were often still children, thanks to their strong survival instinct, often without

[124] After the Allies had liberated Southern Italy, the Margulises, together with a larger group of the Yugoslav Jews – refugees, were transferred in August 1944 to the United States of America and put in to the former military base Oswego on the Canadian border, near Fort Ontario, where they stayed until the end of the war. Sharon R. Loewenstein, *Token Refuge. The Story of Jewish Refugee Shelter at Oswego, 1944-1946*, Bloomington, 1986, pp. 34, 35, 55, 199. In the Oswego camp the Yugoslavs were the largest group, with 326 members. Dr. Margulis, already gravely sick at that time, decided in August 1945 to return to Belgrade where he died in 1946. About the Oswego camp see also: David S. Wayman, *Das unerwünschte Volk. Amerika und die Vernichtung der europäischen Juden*, Ismaningen bei München, 1986, pp. 372-382. Predrag Popović was awarded the Medal of the Righteous for saving seven members of the Margulis family and their relatives.

[125] One of the eyewitneses adduces in his memories of aiding the Jews during the Second World War, that he found a group of some 30 Jewish children aged 4 to 6 in an apartment in Belgrade in summer 1941. Their parents had been arrested or murdered and they were left in the care of a woman. JIM, file the Righteous, the statement by Predrag Popović, Belgrade 20, 1997.

[126] "Lanac spasenja za Danijela Semnica", "Politika", May 4, 1989.

the knowledge of their parents and on their own accord, had made decisions which saved their lives. They escaped alone, managing sometimes to save themselves after long wandering through various zones of occupation, crossing the new borders with no documents, relying on the assistance of strangers. Following their instincts, since they had no life experience, they knew whom they may ask for help.

Geršon Kapon was a high-school student in 1941 and he decided to leave Belgrade following the invitation of his elder brother who had reached Split. He asked Spasenije Prica, the headmaster of the First Belgrade High-School of which he had been the student until April 1941, for help and received from him a new certified students' pass with "rigged data": he became Đorđo Kaponi, born in Split, of Roman-Catholic fate. This document enabled him to reach Split.[127]

Julije Kemenji, who remained alone when he was 15, knocked on the door of his school-mate Aleksandar Pejić in July 1941. He remained with the Pejić family and was before the authorities their third child – until the liberation of Belgrade.[128] While the soldiers of Nedić's State Guard were taking away, after someone's denunciation, the Dajč family who had found shelter in the house of Dragutin and Ruža Stoković in the village of Beršići near Takovo in early spring 1942, the village elder begged and managed to persuade the soldiers to leave one of the two children, the five-year old Rena. She remained in Beršići until 1945.[129]

The Jovanović family from Prizren, Kosovo, was hiding the family of Eugen Hohberg, whose little daughter lived to see the end of the war in their house.[130] After the arrest of the Jews of Kosovska Mitrovica in 1942, Stela Levi was given by her grand-mother Ester in custody of the Gypsy woman Hajrija who had worked at her household. Hajrija's family looked after Stela until 1946.[131] Stefan Fridman who was born in Novi Sad in 1938, was looked after by the Serbian family Tabaković in Subotica, after his parents had been deported. An important role in saving him was also played by Mileta Lapčević, who, being a Serb, was interned in the nearby Hungarian town of Baja where he met the boy and his grandmother. Immediately before the deportation of the Jews in Hungary in spring 1944, Lapčević helped put the child into a hospital, where it remained while arrests and deportations from Baja were going on. The care of the child was then taken over by Dr. Tabaković.[132]

---

[127] J. Almuli, "Direktor Prve muške spasava učenike", "Politika", May 7, 1989.

[128] "Pejićevi postaju Pravednici", "Politika", May 3, 1989.

[129] "Odveli roditelje, ostala devojčica", "Politika", May 13, 1989.

[130] Ibid.

[131] P. Dželetović-Ivanov, *Jevreji Kosova i Metohije, Beograd* 1988, pp.111-121.

[132] JIM, the file the Righteous, file M 31.133, Mileta Lapčević, 1335, Herr Tabaković, Yad Vashem, April 16, 1978.

Tugomir Brukner was only nine and he lived with his parents in Belgrade. His father was taken as POW to Germany in the beginning of the war and his mother managed to escape with him to Užice, a town in South-Western Serbia. The deceptive security did not last long so the mother decided to entrust a family friend with her child. It was then the twenty-year old Milija Arsenijević who took Tugomir to a village near Čačak to his parent's house in which 14 persons lived.The child was given a new, Serbian, name, Milan, and was accepted like a true family member, one of the children of his step-mother Vujka and his step-father Ljubivoje. Within the security of this house of many people, Tugomir would await the end of the war.[133]

Vladimir Mladenović took Klarisa Levy to his home in the small town of Batočina when she was orphaned, and he and his wife Biserka looked after her until the end of the war as if she had been their own child. Another Jewish girl, Ruža Lihtner, was hiding in the same shelter from May 1942 to July 1944. The Kovanović family looked after her.[134]

Grasja Gabaj was from Thessalonica and married to a Belgrader Haim-Mika Gabaj who fell as Yugoslav soldier at the very beginning of the war. Before being taken to the Fairground concentration camp, Grasja gave her two-years old daughter Jeny for safe keeping to her neighbours, the Serbian family Lukić. Grasja was killed in spring 1942 with all other Jewish women and children in a gas-chamber van, which used to pass with its horrible freight through the center of Belgrade every day throughout two months.[135]

The Lukić family looked after Jeny as if she had been their own child only to hand her over to her surviving relatives with whom she moved to Buenos Aires.[136]

Hiding of three girls, daughters of the Serbian woman Dragica and the Jew Bernard Hohner from Belgrade, at the periphery of the city, with their mother's relatives was not successful. Scared by the draconian punishments which were threatened by the occupation authorities for hiding the Jews, these returned them alone to their home.

After their father's arrest, who had been taken away with other Jewish men to the concentration camp Cannon Shacks and then shot in November 1941, the youngest daughter Olga, who was only eight, was put up by her mother with an acquaintances, the Gaćeša family, in the village

---

[133] *Ceremonija dodele Medalje Pravednika-Ceremony of Awarding the Medals of the Righteous Among the Nations,* Belgrade, November 2000, p. 14. In 2000 Yad Vashem awarded Milija, Ljubivoje and Vujka Arsenijević the Medals of the Righteous.

[134] Ibid., p. 8.

[135] W. Manoschek, "*Serbien ist judenfrei*", pp. 169-184.

[136] Debora Ostojić, "Bila sam u logoru na Sajmištu", in: *Mi smo preživeli... Jevreji o holokaustu,* p. 318.

of Dren, whereas a year older Miroslava was also several times removed from Belgrade to the same village where she was sheltered by the Filipović family.[137]

Katica Janošević, the widow of a poor Belgrade daylaborer, helped throughout the war her Jewish acquaintances. She tried to organize the escape of Ruža (Roza) Bacalel from Belgrade, whereas she took her younger sister Anuška to the village of Jabuka in the Banat in early November 1941, sparing her in that way the fate which befall other members of the family who had remained in the city.[138]

Žak Levy maintained a shop in Negotin, a town in Eastern Serbia. In the beginning of the war, to avoid arrest, Žak was hidden by his neighbour Tihomir Jovanović in the village of Jabukovac with Mirta and Đorđe Blendić, who used to be frequent customers at his shop. Several months later, Žak's wife Rosa came to the village with their daughter too. Their second child, son Gideon, was born in the village. Nikola Blendić took them from Jabukovac to a remote village of Popović to hide them from the German posse with his relative Aleksa Đurković. Žak's old father Leon also managed to make it to the village, but spotting his son, he suddenly died. The villagers buried him in secret. For security reasons, the Levy family was constantly moving from one village to another until the end of the war. For a year they were in the houses of the Popovićs and Milenkovićs in the village of Stubik, and at the time of liberation they were with Đorđe Stojanović.[139]

Mimi Beraha had a secure shelter with Adam Tomović at the Mount Rudnik for six months in 1941. He advised his friend David, the apothecary, Mimi Beraha's father, that the family should split for security reasons. Thus Mimi was taken from his parents by an acquaintance, Tihomir Čolić, and brought on foot one night to the watering place of Aranđelovac. There the little Mimi became for all strangers "the child of their relatives". As "Milica Petrović" she started attending the first grade of primary school. Remembering those days later, Mimi aduced as a most traumatic event the occasion on which she could not remember her new name. She remembers that she accused her parents for all fear she had suffered during the search of their apartment, encounters with the Germans and all hardships she had been through during the war. She said "then, in those hours of terror, I didn't love my parents, I thought they were guilty for all that had been going on and I did not want to be with them." The Beraha family

[137] Miroslava Hohner, "Poslednja očeva poruka", in: J. Almuli, *Živi i mrtvi...*, pp. 75-91.

[138] JIM, the file the Righteous, copy of the file M 31-26, Katica Janošević, Yad Vashem, the letter by Anuška Pardo to David Alkalaj of August 14, 1963; the letter of Roza Becalel to David Alkalaj of August 28, 1963.

[139] *Ceremonija dodele...* 2000, p. 6.

survived thanks to their friends from the Rudnik villages. More than ten families partecipated in their hiding.[140]

The Serb Miomir Miailović from Čačak was an apprentice in the shop of the old Belgrade hatter Ašer Ašerović. At the beginning of the war he did not want to leave his old master and his gravely sick wife Rahela helpless. He obtained food and medicine and tried, as he could, to protect them. The measures of the occupation authorities against the Jews becoming increasingly brutal in summer 1941, so that the old Ašer asked his apprentice to take his daughter Vida and her two little children out of Belgrade. At first he hid them in his sister's apartment in Belgrade, and later on, he moved them, for greater security to the house of his mother in Čačak. In dire need they spent the time from August 1941 to October 1942, when gossip spread around town that Milomir had been hiding Jews in his house. The safest thing to do was to split the family, so he took the mother and her little daughter to the village of Tučkovo near Takovo, whereas he hid the boy, Svetozar, with a relative in Čačak. The family he looked after remained there in hiding until the end of the war.[141]

IN THE HUNGARIAN ZONE OF OCCUPATION

Believing the chances of survival were much better in the territories under Hungarian control, Jewish fugitives from Belgrade and other towns in Serbia, from the Banat,[142] as well as those from the ISC, started crossing the new borders into the territories under Hungarian occupation.

Their intention was to reach Budapest or some other larger town in Hungary where the regime toward the Jews was more tolerable than the one in the territory of Serbia under German ocupation administration or

[140] JIM, K 7b/1/17, reg. Br. 3335, „Ekspres", September 23 and 24, 1968.

[141] JIM, the file the Righteous, The plea for recognition of the righteous status, Jovašević Svetozar (Tel Aviv), Petrović Draga (Haifa) and Mihailović Vida (Haifa), January 8, 1998.

[142] The Serbian Banat is the territory delimited by the Danube in the South, the Tisza in the West, by the Serbian-Hungarian border in the North and the Romanian border in the East. This territory, in which the largest ethnic community after the Serbian, was the German one (the Volksdeutsche) with some 120-130.000, remained formally within the borders of Serbia, but all power was held by the members of the German community. On the organization of the occupation administration in Serbia see: Jovan Marjanović, "The German Occupation System in Serbia 1941", in: Les systemes d'occupation en Yougoslavie 1941/1945, Belgrade 1963, pp. 263-302; Karl-Heinz Schlarp, Wirtschaft und Besatzung in Serbien 1941-1944, Stuttgart 1986; C. Browning, "Harold Turner und die Militärverwaltung in Serbien 1941-1942", in: D. Rebentisch/K. Treppe (Hrsg.), Verwaltung kontra Menschenführung im Staat Hitlers, Göttingen 1986, pp. 351-373; Walter Manoschek, „Serbien ist judenfrei". Militärische Besatzungspolitik und Judenvernichtung in Serbien 1941-1942, München 1993.

in the ISC.[143] Furthermore, the large Hungarian Jewish community and the activities of international Jewish organizations in Budapest were the guarantees in material, and even more in psychological sense, that one could count on their assistance. Numerous family and friendship ties of the Ashkenazim Jews from the former Austrian-Hungarian provinces which became part of the Kingdom of Yugoslavia, with the Jews in Hungary, should also be kept in mind.

The refugees from Serbia in the Banat were captured by members of the Volksdeutsche units and the occupation troops, but cases in which they were sent back and handed over to the German or Ustasha authorities, after they had already crossed the Hungarian border, were also frequent.[144] Those who were temporarily excepted from this in the second half of 1941 and in early 1942 were kept in the Petrovgrad (today Zrenjanin) prison. The hunt of the remaining fugitives from Serbia who had been hiding in the Banat lasted until the end of January 1942. Part of the prisoners was handed over to the Hungarian authorities in February and was taken to jails in Budapest, from where they were taken to other prisons throughout Hungary. Other captives, men from the Petrovgrad prison, were mostly shot as hostages on March 14, 1942, whereas women and children perished at some of the death fields or in concentration camps.[145] Forced laborers were recruited from their ranks for work in the mines in Serbia, particularly in the copper mines of Bor.[146]

The Jewish men who had survived the "Razzia" in the Southern Bacska were forcibly recruited, together with other Jews (and Serbs) aged between 26 and 46, for working units of the Hungarian army (with no right to bear arms), and were then sent to the Eastern Front where they cleared mine-fields, dug trenches, buried the dead and did all hard menial labour, poorly nourished and with no medical care whatsoever. The majority were killed or died there. However, it saved the lives of a few.[147]

---

[143] See: Laszlo Karsai, Tropfen im Meer. Solidarität und Menschenrettung in Ungarn, in: W. Benz-J. Wetzel (Hrsg.), Solidarität und Hilfe für Juden während der NS-Zeit, Regionalstudien 3, Metropolo, Berlin, 1999, pp. 207-246.

[144] Dr. Teodor Kovač, Prilog poznavanju uništenja jevrejske zajednice u Banatu tokom Drugog svetskog rata, Jevrejski almanah 1963-1964, pp. 138-141.

[145] Ibid., p. 142.

[146] Tomislav Pajić, Prinudni rad i otpor u logorima Borskog rudnika 1941-1944, Beograd, ISI, 1989. Organisation Todt asked in early 1943 that 10.000 Jews from Hungary be sent to the mines, because" ... the Serbs offered passive resistance, left the building site and went over to the partisans". After certain vacillation, Hungary "swopped" some 6.000 of its Jewish citizens for a monthly payment of 100 tonns of copper ore concentrate. Ibid., pp. 195-196, 321-324.

[147] About the experiences of one of the surviving members of a military working battalion from Novi Sad see: Eugen Veber, "Rob na frontu", in: J. Almuli, *Živi i mrtvi. Razgovori sa Jevrejima*, Beograd 2002, pp. 341-354. Eugen Veber (1923-1995) was a Hebraist, the translator of Talmud and the Cumran scrolls into Serbian, translator from Hungarian,

The danger of being extradited by the Hungarian authorities to the Germans in the Banat or to the Ustasha threatened not only the fugitives from the ISC or the territories under German occupation, but also to all who lived in the Bacska and Baranya and who could not prove to the representation of the Hungarian Foreign Ministry in Novi Sad the right to Hungarian citizenship and the right to obtain the residence permit, after the civilian administration had been introduced in these parts in December 1941. Only a very small number of the Jews could meet the difficult conditions which had been set, so the threat of deportation was a means of mass extortion and blackmail on the part of the Hungarian authorities.[148] Getting a residence permit was no guarantee of exemption from arbitrariness and terror of the Hungarian authorities in the "Southern Parts", as was proven by the mass massacre during the "Razzia" in winter 1942, as well as by many individual and group arrests and incarcerations of the Jews.[149]

It was easier for those who had managed to reach Budapest to hide their traces in the big city However, the illegal way to leave Hungary, particularly for the activists of Zionist organizations, led through Szeged in the South. The main role in a later important episode of saving of the arrested Hungarian Jews from Hungarian prisons, members of the youth organization *Hashomer Hatzair,* was played by a Serb, a Gestapo agent, who remained known only under the name Milan.[150] According to the testimony of one of the survivors who was saved thanks to his help, he was "... no doubt, an agent of the Gestapo. He claimed he had, as a Serb jumped into the lion's den in order to help his brethren. We trusted him. He was devoted to us, self-sacrificing, brave – a real partisan".[151]

Anton (Antal) Kurlender brought the news about the situation in the Bacska and Baranya to Lisbon, where he arrived on November 15, 1942. After the April disaster of 1941, with a group of his Serbian compatriots, he went home on foot to the Banat. As soon as he arrived in Petrovgrad, he obeyed the order of the local Volksdeutsche authorities to report to the Police. A German friend warned him of the danger so he remained hidden at his home for a while. He learned about pillaging, arrests and murders of the Jews and the Serbs in Petrovgrad and Pančevo, which were committed, apart from members of the SS-division Grossdeutschland, by members of Volksdeutsche units. He escaped from the Banat into the Bacska,

Yidish and German, theater and film actor. He escaped from Novi Sad to Budapest in 1942 where he was hiding until he was inducted into working battalion of the Hungarian army and taken to the front.

[148] *Zločini fašističkih...*, pp. 141-143.

[149] Zvonimir Golubović, Racija januara 1942. u južnoj Bačkoj, Zbornik za društvene nauke Matice srpske, br. 35, Novi Sad, 1963.

[150] Asher Cohen, *The Halutz Resistance in Hungary 1942-1944*, Boulder, New York, 1986, pp. 110/114.

[151] Ibid.

and further to Budapest where he found refuge in early June 1941. He did not obey the order of the Hungarian authorities that being a foreigner, he should leave the country, but rather stayed illegally in Budapest, receiving aid from his relatives.[152] In early April 1942 he managed to find a job as a servant with the former Argentinean charge d'affaires in Belgrade, who had been transferred to Budapest after the occupation of Yugoslavia. Thanks to his employer who entered him into his diplomatic passport as his escort, Kurlender managed to reach Geneva via Croatia and Slovenia, and on November 13, 1942, he came to Lisbon, carrying precise data about the situation in the country.[153]

One of the few surviving eyewitnesses of the massacre of the Serbs and the Jews in Novi Sad and Southern Bacska in early 1942 appeared in Istanbul on January 12, carrying with him not only his personal experience but also a list of victims. It was Dr. Đorđe Ofner who had been hiding in Novi Sad until December 15, 1942. He had been arrested and set free by the Hungarian authorities several times. In Budapest he obtained the documents for an escape to Turkey.[154]

IN KOSOVO AND THE METOHIJA

A large group of Jewish refugees, coming mostly from Belgrade via the bordering region of Toplica, found itself in part of Kosovo and the Metohija under Italian-Albanian control in 1941. It was enlarged by sending across the border of some 50 Austrian, Polish, German and Czechoslovak Jewish emigrants who had been stationed in Kuršumlijska Banja until the beginning of the war.[155]

Jakob Behar, a ward pupil of the boarding school the House of the Jewish Youth in Zagreb, who had been attending instruction in the fishermen's "hahshara" (Zionist youth school for education of further emigrants to Palestine), came from the island of Korčula to Zagreb in late April 1941, from where he came with a train full of Serbian refugees to Zemun. It was only thanks to the fact that the name in his documents (Jakov Avramović) seemed Serbian to both the German and Ustasha guards on the pontoon bridge, that he managed to cross over into Belgrade on May 3. His Jewish fellow-travellers who had documents with their real names were

[152] AJ 103/42, poverljivo 1542, the statement of A. Anton Kurlender, November 15, 1942.

[153] Ibid. , charge d'affaires of the Yugoslav legation in Lisbon to the Ministry of Foreigh Affairs, December 2, 1942.

[154] Arhiv Vojske Jugoslavije (AVJ) E, 168, f 1, br. Reg. 47/1-2, minutes of the interrogation of Dr. Đorđe Ofner from Novi Sad, February 4, 1943.

[155] Ženi Lebl, *Plima i slom*, pp. 383-384.

taken off the train and arrested. From the burned-down capital, changing trains, he reached Kraljevo. After several days of waiting, thanks to the aid of railwaymen who had put him on a freight train, he came to Priština. However, he was immediately arrested there by the German police, since the power in that area which had been allotted to the Italian protectorate Albania, was still not transferred to the Italians and the Albanians. While doing forced labour, Behar, with other Jews, experienced manhandling and humiliation by the Albanian guards to whom the prisoners had been handed over.[156]

Otherwise, testimonies of the few surviving Kosovo Jews as well as of the refugees from Serbia who were taken from Kosovo and interned in Albania, testify to diverging behaviour of the Albanian population in Kosovo and in Albania toward the Jews. While the Kosovo Albanians openly displayed hostility and took part in plundering of the Jewish property, arrests and persecutions of the Jews, the interned Jews were accepted with sympathies in Albania.[157]

The Baruhović family from Priština was in Zagreb when the war started, managed to escaped to Sarajevo and then to Mostar, by paying a high Ustasha officer a hefty sum in cash and in gold. They managed to return to Priština from Mostar only in 1942. They had to sell their house so as to be able to bribe the local Albanian authorities to enable them to travel to Scutari, where they lived under assumed identity until the end of the war.[158]

The belief in reliability of the protection of the Italian authorities in Kosovo and the Metohija was severely dented in mid-March 1942 by the handing-over of part of the "preventively" interned Jewish refugees (50 refugees from Belgrade) to the German authorities who transported them to the concentration camp at the Belgrade Fairground, where they were executed. The rest were transferred from Priština and Prizren and inter-

---

[156] Pavle Dželetović Ivanov, *Jevreji Kosova i Metohije*, Beograd, 1988, pp. 139-140.

[157] See the memories of the surviving Jews in P. Dželetović Ivanov, o.c. Adžis Hajim from Priština claims "the Albanian Fascist youth from Kosovo, the Black-Shirts, Vulnetars and others started rampaging. Those who knew us, and until yesterday worked with us and went to the same schools, started manhandling us so that we did not dare go out on the street." Pp. 148-149. Josif Josifović from Priština (now living in Israel) adduces the Albanians had insulted and ridiculed their fellow-citizens because of the yellow band, robbed their property and blackmailed them; pp. 168-169. The memories of Leon Josifović (born in Priština, now in Jerusalem) also adduces similar data about the behaviour of the local Albanians toward the Jews; Ibid., p. 169-173.

[158] Ibid., pp. 160-163. The memories of the few surviving Jews from Kosovo and the Jewish refugees who sought refuge in Kosovo tell about the difference in behaviour of the Kosovo Albanians and their conationals in Albania; see: Rebeka-Beka Hara, "Od Prištine do Bergen-Belzena", in: *Mi smo preživeli...*, pp. 241-246; Luci Mevorah-Petrović, "Izbeglice", in: *Mi smo preživeli...* pp. 247-258; Nisim Navonović, "Od jednog do drugog zatočeništva", in: *Mi smo preživeli*, pp. 259-263.

ned in the Albanian town of Berat in early May.[159] Although in great material need, yet thanks to the benevolence of the population, they remained safe there as "free internees". After the capitulation of Italy and the entry of the German troops into Albania, the former internees became fugitives once more. Despite the very unstable situation prevailing in the country, hiding in Albanian villages and small towns upcountry with reliable support of their hosts, was for the most, successful. Part of the refugees, particularly the younger, joined the resistance movement.[160] Those who decided to return to Kosovo after the capitulation of Italy were arrested together with their fellow-citizens who had escaped the internment (some 400), in May by the members of the 21st SS-division "Skanderbeg" formed of Albanian volunteers, and were eventually turned over to the Gestapo and deported to Bergen-Belsen.[161]

THE BULGARIAN ZONE OF OCCUPATION

For some Kosovo was just an insecure passing stopover on the way to the South, to Macedonia, Albania or Boka Kotorska (Bocche di Cattaro). Some 300 Belgrade Jews arrived in Skopje by October 1941. Some of them had relatives there, whereas others came with the belief the Bulgarian authorities' milder treatment of the Jews left enough possibilities for survival.[162] The Bulgarian authorities in Macedonia issued in late October 1941 an order requiring registration of all "foreign" Jews. Some 60 persons answered the summons, but instead of receiving the documents which would legalize their stay, they were handed over to the Gestapo, brought back to Belgrade and shot on December 3, 1941.[163] Escapes from Skopje to the part of Macedonia under Albanian-Italian occupation and further to Albania was a dangerous adventure due to frequent robberies and murders of the fugitives. They were left at the mercy of their smuggling guides, who demanded large sums for their services.[164]

Sara Alkalaj from Belgrade was 20 at the beginning of the war and was active in Hashomer Hacair. During the bombing of Belgrade on April 6, 1941, with some 10 activists of Hashomer she headed toward the Adriatic coast with the wish to get somehow to Palestine from there! They went

[159] Zločini..., pp. 131, 133, 134; Ibid., pp. 72, 81, 90; Ž. Lebl, *Plima i slom*, p. 385.
[160] Ž. Lebl, o.c., p. 385.
[161] Zločini... P. Dželetović...
[162] JIM, k 22, f 7b-1/12, Aufzeichnung über das Gespräch geführt mit Dr. Jelena Išah-Hidvegi; Ženi Lebl, *Plima i slom, Iz istorije Jevreja Vardarske Makedonije*, Gornji Milanovac, 1990, p. 312.
[163] S. Alkalaj, "Od Beograda do Tirane...", Ibid.
[164] Ibid.

only as far as Užice, into which the German troops had already entered and to escape them they fled back to Belgrade.

Sara fled from Belgrad to Pirot in the Bulgarian zone of occupation with her mother, where her sister lived. With the aid acquaintances they spent a month in Niš, then crossed the border illegally, and reached Pirot where they lived with her sister and her husband who was also a Jew. As the Bulgarian authorities started arresting the Jews from Serbia and "the newly liberated territories" (Eastern Serbia, Macedonia), Sara was also arrested and sent in a truck with a transport of Jews from Pirot to Lom Palanka, the Bulgarian port on the Danube, from where they were transported to Treblinka. She managed to escape from the wagon on a station and together with Matilda Konfino, the mother of her friend Bojana, reached Sofija by train, thanks to the aid of a bribed Bulgarian railwayman. With the Konfino family and another fugitive, Rudi Abravanel by name, Sara left for Skopje by train, where a Kosovo Albanian transferred them for money to Kosovo, where he handed them over to the Italian and the Albanian police. After a month they were interned in Kavaja in Albania, where groups of Jews from Serbia and Macedonia already had been and where they lived to see the end of the war.[165]

The writer Zulfikar-Zuko Džumhur described the touching festivity of the reopening of the only surviving Jewish temple in Belgrade, the Ashkenazim synagogue, which served as a brothel for German troops during the war:" In terribly disfigured rooms of the long-desecrated temple I met a small group of weeping women in rags, out of their minds for grief. Among these unhappy women, there were only one or two elderly men, still confused by great fear they have just survived. These are the Belgrade Jews, their wives and relatives who have come to assist at this sad festivity. I stood among them with my bowed head, thinking about all the horrors all of us, and particularly the Jews, have gone through during those wartime years of Nazi evil and madness."[166] These were the few survivors who had been hiding in the city itself during the war, whom their conationals who had been hiding in villages and towns upcountry joined during the following months, in an attempt to revive the badly mutilated Jewish community which has passed through the hardest crucible in its 2000 year long history in this territory. Hardly 15.000 Jews survived out of the original 70-80.000 who had lived in all the former Yugoslav territories.

[165] Sara Alkalaj, "Od Beograda do Tirane i natrag"..., pp. 419-420; AJ 103-216-220, f 44, the report by Dr. Martin Weltman from Constantinople to the Yugoslav Embassy in Ankara, April 28, 1943; Ženi Lebl, Plima i slom. Thanks to the intercession of the Italian consulate in Skopje in spring 1943 some 20 Kosovo Jews caught up in the war in the Bulgarian zone, were saved, whereas 93 Sephardim-Jews were given Spanish passports and were saved thanks to the protection of Spain in Vardar Macedonia; pp. 380-381.

[166] Quoted after: Ž. Lebl, *"Do konačnog rešenja"...*, p. 240-241.

Out of that number, only few thousand were Serbian Jews.[167] Only smaller part of those who participated in saving their Jewish fellow-citizens received as a token of gratitude the honorary title and the medal of the "Righteous Among the Nations" after the war.[168] Util the end of year 2006, "the Medal of the Rigteous" was conferred on 124 person from Serbia.[169]

By awarding new medals and the honorary title of the "Righteous" to people from Serbia, the new number, from 1996[170] to 2003 proves that all in all 122 persons from Serbia were awarded the honorary title of the "Righteous", whereas 72 medals were awarded (in many cases to whole families).[171]

However, these numbers do not reflect the real situation concerning the aid neighbours and friends of Serbian and other nationalities lent to their Jewish fellow-citizens from April 1941 to October 1944. On the one hand, the reasons for this disproportion should be found in the motives which guided those people who embarked on such extremely risky undertakings, in the wartime circumstances which called for great discretion and in the development of a series of security measures, including the use of false identity which was often changed, changes of hiding-places, transfer of fugitives from one family to the other, from one place to another etc. The after-war *alia* of the few survivors, led gradually to interruption of many wartime ties of friendship.

The Jewish Museum in Belgrade and the Union of the Jewish Communes of Serbia and Montenegro continue to collect data about the until now unknown cases. There are increasingly fewer surviving witnesses, but the cases which have been discovered and verified in the past few years (some of which have been utilized in this paper) gave the research new and special proofs of self-sacrifice and solidarity, redeeming them from oblivion.

---

[167] *Zločini...*, p. XIX.

[168] The Israeli parliament (Kneset) passed a bill in 1953 which stipulated granting the persons who risked their lives to save the persecuted Jews during the Second World War as token of gratitude the special "Medal of the Righteous Among Nations"; Mordecai Paldiel, "The Righteous Among the Nations Who Risked Their Lives to Rescue Jews", *Yad Vashem Studies* XIX, 1988, pp. 402-425. According to the data supplied by the Yad Vashem memorial center, until the beginning of 1991, the "Medal of the Righteous" was conferred upon 135 Yugoslavs, more than half of this number from the territory of Serbia.

[169] JIM, the copy of the table "Righteous Amomg the Nations – Per Country and Ethnic Origin", Yad Vashem.

[170] Ibid., "Uručene medalje pravednicima jevrejskog naroda", "Politika", March 15, 1996.

[171] Jevrejski istorijski muzej, dosije Pravednici, spisak dodeljenih zvanja i medalja.

СИЛВАНА ХАЏИ-ЂОКИЋ
Министарство културе Србије

УДК: 271.222 (497.11)-34„1941/1945"
341.485(=163.41)(497.1)„1941/1945"

ЈАСЕНОВАЧКИ НОВОМУЧЕНИЦИ И СВЕШТЕНОМУЧЕНИЦИ СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ ТОКОМ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

Током „херојског периода", од 1945. до смрти Јосипа Броза 1984. године, геноцид над Србима, Јеврејима и Ромима представљан је као терор над антифашистима. С јачањем комунистичке идеологије, разне партијске и државне комисије су увећавале број жртава. Последње две деценије XX века обележене су не само распадом југословенске идеје, него и преиспитивањем броја жртава, ревизијом спискова страдалих и реалнијом оријентацијом у истраживању геноцида, заснованом на размени података и дијалогу свих страна.

У коришћењу речника геноцида, противимо се терминолошком пару жртва/крвник – волели бисмо да убудуће употребљавамо израз мученик, јер ова реч подразумева не само заштићеност нашег сећања на конкретно страдање, него и очување места страдања пошкропљеног невином крвљу, као и светињу земних остатака – гроба конкретног страдалника. Тако ће највећи град под земљом, Јасеновац, узвисити величанствени храм праштања на месту усташког злочина – на стратишту, костурници и светињи! Зато инсистирамо да нова музејска поставка третира своје „експонате" као најузвишеније личности које су припадале конкретном народу: Србима, Ромима или Јеврејима, сходно томе и вери својих отаца.

У *Књизи живих* – мартиријуму, литургијском сећању наше Цркве, похрањено је 293.236 мученика, почев од старозаветних – браће Макавеја и матере им Соломоније, који су, заједно са свештеником Елеазаром, 183. године пре рођења Христовог, по налогу сиријског цара Антиоха, мучени и погубљени због верности Мојсијевом закону. Гривна мучеништва бележи првомученике, великомученике, свештеномученике, преподобномученике, исповеднике (који претрпеше мучења и прогоне, али не скончаше одмах, пред мучитељима), потом оне страдалнике из времена иконоборачке кризе, којима се уз име налази суфикс – нови, и на концу оне чија су погубљења временски ближа, за које се исти додатак употребљава као префикс.

Цифра од 293.236 мученика је доња граница страдалих, зато што сам изразе „и дружина њихова", „и многи с њима", „и многи други", „и

деца њихова“, претворила у број три, односно у минимални израз множине. Тако сам, у случају браће Макавеја, њима седморици: Авиму, Антонију, Гуригу, Елеазару, Евсевону, Алиму и Маркелу, придодала матеру Соломонију и свештеника Елеазара, добивши збир девет, свесно занемаривши речи „и други с њима“, не додавши скупу цифру три, која означава множину, прозирући да је прогон сиријског цара Антиоха био непоречиво масовнији и бруталнији и да је установљени број за множину мањкав, не само у овом, него у сваком следећем случају.

Зато је цифра од 293.236 мученика кроз векове есенцијална, али не и коначна. Могући помен у *Књизи живих* односи се на милионе и милионе милиона упокојених.

Заступљеност светих мученика у нашем поменику, „Светачнику“ или „Месецослову“, међу: *Патријарсима, Праоцима и Оцима, Пророцима, Апостолима, Светитељима и Оцима, Светим равноапостолним и просветитељима, Исповедницима, Преподобнима (пустињацима, отчелницима, затворницима, столпницима и безмолвницима), Праведницима, Бесребреницима, Блаженима и Христа ради јуродивима* изузетно је висока, између 70 и 75%, из чега произлази да је не само историја наше помесне цркве, но и историја света превасходно – мученичка.

Мучeништво не штеди, не изузима ниједан род. У пару с мученицима су мученице. Над њима, попут короне светлости, просијавају св. деца-мученици, девице и девственици.

Све врсте социјалних односа су сједињене и освећене страдањем: преобраћени џелат и стражар и њихова супериорна жртва, браћа и сестре, слуге и господари, ученици и учитељи, целе породице – очеви, матере, деца, бабе и деде, бочна родбина – стричеви, тетке и ујаци, монашке заједнице – искушеници, старци, мало и великосхимници, игумани и архимандрити, градоначелници и суграђани, владари и поданици, судије и оптужени...

Животна доб мученика се протеже од тек рођених отрока до столетних старина. Занимања су свакојака, убрана из баште Божије, од лекара, баштована, ђубретара, философа, градоначелника, сенатора, војника, капетана, судија и писара, до пастира и пророка, скитница и царских кћери. У својој жртви сви су страдалници једнаки – грузијске принцезе, царска породица Романових, многострадални цар Лазар српски и последњи византијски цар – Константин Драгаш, кога је уморио турски султан Мехмед Освајач. Смрт мученика плаве крви ни по чему се не разликује од кончине убогих и сиротих, невољних и бедних још за земног живота.

У *Књизи молоха* истребљиване су све расе старога света: афричка, азијска и европска. Стратишта су посвуда, од Персије, Сирије, Египта, Византије, Латинског крсташког царства, Монголије, Индије, до Рима, Галије, Панонија, Бугарске, Енглеске и Франачке. Епохе у којима су људи страдали ређају се у непрекинутом низу – почев од старозаветне, преко

времена у којем су римски цареви и конзули прогонили хришћане, иконоборачке кризе VIII-X века, до терора Латина над источно-грцима, турског дивљања над немуслиманима и гажења царске Русије у време Октобарске револуције.

У доба колонијализма, систематски је уништена и четврта раса – црвенокошци у Новом свету. Много и масовно се страдало на Далеком истоку, и овде, у Светој земљи.

Књига злостављања и древне технике наношења бола данас су потпуно осветљене у нашим умовима: распеће, споро сакаћење, спаљивање на ломачи, кување у врелом уљу и растопљеном олову, гушење у диму тамјана, као претеча гасним коморама, одсецање главе и удова секиром, драње коже, дављење, вешање, распињање коњима на репове, бацање с литице, сахрањивање живих, посипање гашеним кречом, млаћење мотками и убијање тупим предметима.

Од свих призора мучења, мени су најупечатљивији: пуштање огња на све житеље града Антанде, спаљивање верних у храмовима диљем византијског света, током богослужења, поколь 40.000 витлејемске деце, као вриштећа метафора невиних жртава, и масовни прогон египатских монаха, који је, изгледа, инспирисао усташки манифест, јер је, осим физичког истребљења, устројио и институцију прогона.

Почев од првог спаљивања јерусалимског храма, преко прогона Јевреја из Свете земље, истребљивања сефарда у Шпанији, ради којих је уобличена Инквизиција, можда најсрамнији чир на образу светске историје, до нацистичких логора смрти и холокауста, беспризорног подухвата богоборачке војске – јеврејски, многострадални народ, освећен је својим небројеним жртвама, које сведоче о његовој богоизабраности.

Императив антихриста савременог доба – Адолфа Хитлера, гласио је: „Старати се да крв остане чиста, и очувањем најбољег човечанства дати могућност племенитог развоја тог бића“.

Овакве флоскуле, идеолошка лапрдања, постала су нацистички кредо, неугасива грчка ватра, која је у паклени огањ и незапамћену кланицу преобразила цео свет. Зло је себе називало „најбољим делом човечанства“, вршећи инверзију смисла и замену теза у самом свету идеја. Отуд се појмови, речи, вредности, циљеви и дела замаглише и распадоше. Зато су Београд у Другом светском рату бомбардовали и нацисти и савезници. Зато су миротворци нуклеарним бомбама разорили Хирошиму и Нагасаки. А у првострадалној Пољској, у срцу Европе, изнедрен је Аушвиц, највећа јеврејска гробница, која је својом беспризорношћу надвисила буру и врисак свих векова. У приближавању и хипнотичком преплитању добра и зла, у прљању оба појма маском свога антипода, једино неокрњено и непромењено добро сачувано је у страдању, у мучеништву проказаних, неаријевских народа, првенствено јеврејског, али и многих других, напослетку и српског.

Срби су мали, али многострадални народ. Почетком Другог светског рата, на тлу окупиране Краљевине Југославије настала је фантомска творевина – Независна Држава Хрватска. Овај крвожедни паразит усисао је у своје злоћудно биће велики део покорене Краљевине, као брзорастуће малигно ткиво рака: Хрватску, Босну, Херцеговину, Црну Гору, Славонију и Војводину. Стоглава и стоока неман се простирала од Сушака, преко Загреба, на север до Вараждина, источно до Дунава и Земуна, јужно до Његошеве Боке. Усташка држава је 24. априла 1941. издала наредбу, по којој су „сви држављани православне вере обавезни да носе око руке траку са словом 'Р', слично као и Јевреји који су морали носити знак 'Ž'".

На Скупштини у Госпићу, усташки Гебелс – Миле Будак, обзнанио је: „Један део Срба ћемо побити, други раселити а остале превести у католичку веру и тако претопити у Хрвате, а оно што остане биће само зло сећање на њих".

Међу бројним усташким логорима у Независној Држави Хрватској, најстрашнији је био комплекс логора Јасеновац. Ово је била и једина нацистичка држава у којој су постојали и концентрациони логори за децу, као онај у Јастребарском.

Кроз овакве логоре је пролазило неколико десетина хиљада деце, од којих је неколико хиљада срећних преживело захваљујући томе што су преведени у католичку веру, преваспитани по турском рецепту регрутације јаничара, листом похрваћени, специјално обучавани да се баве мисионарским радом, претворени у бића потпуно испраног мозга, која не памте своје корене и крвне везе.

Мору светитеља, српски народ је подарио тек седамдесет шест бесмртника. Последњи додатак српском *Поменику* је начињен 2000. године, током редовног летњег заседања Светог архијерејског сабора. Тада је обављено „свечано проглашење светима или канонизација свештеномученика, мученика и исповедника, пострадалих за Христа и Јеванђеље у Другом светском рату или одмах после њега..."

Поред Видовдана, дана у коме се сећамо Свих српских мученика, дан када се прослављају српски светитељи је 11. септембар, и тај празник се зове Сабор српских светитеља. Дакле, од 78 празника и дана у години посвећених српским светитељима, 76 је појединачних, а два су саборна.

Свештеномученици, исповедници и мученици који колону искасапљене и освећене браће приводе Господу су:

– митрополит дабро-босански Петар Зимоњић, уморен у Јасеновачком логору или у Јадовном,

– митрополит загребачки Доситеј, исповедник – мучен и на смрт пребијен од осионих и побеснелих Степинчевих опатица, неумољивих усташких послушница, али није скончао у мучионици, већ у Србији, у коју је полумртав депортован,

– митрополит црногорско-приморски Јоаникије, кога су непосредно после рата комунисти заточили у србијанској варошици – Аранђеловцу, мучили га у вилама „Малер“ и „Савић“ и убили крај потока под Букуљом,

– епископ бањалучки Платон Јовановић, мучен на обали Врбање, у ноћи између 4. и 5. маја 1941, а потом бачен у реку,

– епископ горњо-карловачки Сава Трлајић, тајно је убијен усташком камом и дотучен маљем на Велебиту, крајем јула 1941,

– свештеномученик Рафаило Шишатовачки,

– свештеномученик Ђорђе Богић,

– свештеномученик Бранко Добросављевић,

– мученик Вукашин Мандрапа, сељак из Клепаца. Ни пошто је подмукли џелат одсецао део по део његовог лица, овај старац се није хтео вере отаца одрећи, већ је свом мучитељу, окрвављен и осакаћен, мирно, у брк изустио: „Само ти, синко, ради свој посао“.

Тако је злосрећна и величенствена старина из Клепаца постао метафора опстанка целог и многострадалног рода нашег, али и молитвеногината који поручује: „Ко се родио као Србин, мора као Србин и мрети“.

Великомученички Јасеновац је збратимио Србе, Јевреје и Роме у удесу смрти. Ми, њихови потомци, светињама сматрамо места њиховог страдања.

SILVANA HADŽI-ĐOKIĆ
Ministry of Culture – Serbia

THE JASENOVAC NEW-MARTYRS HIERO-MARTYRS OF THE SERBIAN ORTHODOX CHURCH DURING WWII

During the *heroic period* between 1945 and Tito's death in 1980, the genocide of Serbs, Jews and Gypsies was depicted as terror against Antifascists. Various commissions of the Communist Party and the state inflated the number of the victims by strengthening the communist ideology. The last two decades of the 20th century represent not only the break-up of the Yugoslav idea, but also reexamining of the number of victims, revision of the lists of the killed and the more realistic orientation in the research of the genocide, based on an exchange of data and a dialogue of all parties concerned.

Concerning the vocabulary of the genocide, we are opposed to the terminological match of victim-perpetrator, and we would like to use the word martyr from now on, because this word presupposes not only the security of our memory of a concrete suffering, but also the preservation of the place of suffering drenched with innocent blood, as well as sanctity of earthly remains – of the grave of a concrete victim. In that way, the largest city under ground, Jasenovac, will exalt the magnificent temple of forgiveness in the place of the Ustasha crime – on the scaffold, the charnel-house and the holy place! Therefore we insist that the "New Museum Exhibition" treat all exhibits as the loftiest persons who belonged to a concrete people: Serbian, Gypsy or Jewish, and to the faith of their forefathers accordingly.

In the *Book of the Living* – martyrium, the liturgical commemoration of our Church, names of 293.236 martyrs is being kept, beginning with the Maccabee brothers of the Old Testament and their mother Salomonia, who were tortured and murdered together with the priest Eleazar on the order of the Syrian king Antioch because of their adherence to the law of Moses, 183 years before the birth of Christ. The string of martyrs records First-Martyrs, Great-Martyrs, Hiero-Martyrs, Venerable Martyrs, Confessors who suffered martyrdom and persecution but didn't succumb immediately before their torturers, then those martyrs from the days of the iconoclastic crisis who have a suffix "new" to their names and finally, for temporally closer executions, the same addition used as prefix.

The number of 293.236 martyrs is the lowest number of victims, because I turned the expressions "and their companies", "and many with them" "and many others", "and their children", into three, i.e. into the smallest expression of plurality. Thus in the case of the Maccabee brothers, Avim, Anthony, Gury, Eleazar, Evsevon, Alim and Markel, I added their mother Salomonia and the priest Eleazar, arriving thus at the total of nine, neglecting on purpose the words "and others with them", without adding the group the number three which signifies plurality, seeing that the persecutions by the Syrian king Antioch were surely more massive and more brutal and that the established number for the plurality is flawed, not only in this, but in every later case. For this reason the number of 293.236 martyrs throughout the centuries is essential, but not final. The possible mention in the *Book of the Living* concerns millions of million millions of the deceased.

The frequency of holy martyrs in our Diptichus, the "Synaxarion" among Patriarchs, Fore-Fathers and Fathers, Prophets, Apostles, Saints and Fathers, Holy Equal with Apostles and Enlighteners, Confessors, the Venerable (Hermits, Desert-Dwellers, Recluses, Stylites, Hesychasts), the Rightful, Uncorruptable, the Blessed and Fools-for-Christ is extremely large, between 70 and 75%. It follows from this that the history, not only of our national church, but the history of the world is above all a martyr one.

No people or gender is spared or exempted from martyrdom. Male martyrs are matched by female ones. Holy children – martyrs, virgins and monks shine on them like a crown of light.

All kinds of social relations are unified and sanctified by martyrdom: the converted executioner and guards and their superior victim, brothers and sisters, servants and masters, pupils and teachers, whole families – fathers, mothers, grandmothers and grandfathers, relatives – uncles, aunts, monastic communities – novices, the old men, microshema-monks and megaloshema-monks, abbots and archimandrites, mayors and fellow-citizens, rulers and subjects, judges and defendants...

The age of the martyrs ranges between the newly-born children and hundred years old people. They are of all occupations, picked up from God's garden, from medical doctors, gardeners, garbage-collectors, philosophers, mayors, senators, soldiers, captains, judges and scribes to shepherds and prophets, vagabonds and emperor's daughters. All martyrs are equal in their sacrifice – Georgian princesses, the imperial Romanov family, the much tormented Serbian czar Lazar and the last Byzantine emperor Constantine Dragash, killed by the Ottoman sultan Muhammad the Conqueror. Death of martyrs of blue blood is no whit different from the end of the indigent and the miserable, who were luckless and poor already in earthly life.

In the *Book of Moloch* all races of the ancient world were exterminated: the African, Asian and European. Places of execution are everywhere

from Persia, Syria, Egypt, Byzantium, the Latin Crusaders' Kingdom, Mongolia, India to Rome, Gaul, Pannonia, Bulgaria, England and the land of the Franks. Epochs in which people suffered follow one another in an uninterrupted string – beginning with the Old Testament one, to the times when Roman emperors and consuls persecuted Christians, the iconoclastic crisis of 8th – 10th centuries, to the terror of the Latins on the Greek-Orthodox, Turkish rampaging over non-Muslims and trampling over the imperial Russia during the October Revolution.

During the age of colonialism, a fourth race was systematically destroyed – the redskins in the New World. Great and massive were sufferings in Far East, and here in the Holy Land.

The book of maltreatment and ancient techniques of inflicting pain are today completely elucidated in our minds: crucifixion, slow mutilation, burning at stake, boiling in hot oil and melted lead, suffocation in the smoke of incense as the forerunner of gas-chambers, chopping-off of heads and limbs with an axe, skinning, strangling, hanging, quartering by horses' tails, throwing-off from cliffs, burring alive, covering with slaked lime, beating with canes and murdering with blunt objects.

Of all scenes of torture, the most impressive for me is the unleashing of fire on the town of Antanda, burning of the faithful in the temples throughout the Byzantine world during the Holy Service, the massacre of 40.000 children of Bethlehem, as a screaming metaphor of the innocent victims, and the expulsion of Egyptian monks, which, it seams, inspired the Ustasha Manifesto, because it founded, apart from physical extermination, the institution of expulsion.

Beginning with the first burning of the Jerusalem temple, over the expulsion of Jews from the Holy Land, extermination of the Sephardim in Spain for which the Inquisition was formed, probably the most shameful ulcer on the face of human history, to Nazi death camps and the holocaust, an enterprise without comparison by an Anti-God army – the much tried Jewish people was made holy through its innumerable victims which testify to it being chosen by God.

The order of the Anti-Christ of the 20th century – Adolf Hitler – was: "Strive to keep blood pure and by preservation of the best in the mankind, enable the noble development of that being."

These platitudes, ideological blather, became the Nazi credo, inextinguishable Greek fire which turned the whole world into a hellish fire and the unheard of slaughterhouse. The evil has called itself the "best part of the mankind", by inverting the meaning and foisting thesis in the world of ideas. Therefore concepts, words, values, goals and deeds became blear and fell to pieces. For that reason Belgrade was bombed during the WWII by the Nazis and the Allies. For that reason the peacemakers destroyed by nuclear bombs Hiroshima and Nagasaki, whereas in the first victim state,

Poland Auschwitz was set up – the biggest Jewish charnel-house, which surpassed the sound and the fury of all centuries. In approaching and hypnotically intermingling of good and evil, in soiling both notions with masks of their antipodes, the sole unscathed and unchanged good was preserved in suffering, in martyrdom of the outcast non-Aryan peoples, in the first place the Jewish people, but also of many others, finally the Serbian one as well.

Serbs are a small people, but they have suffered a lot. At the beginning of WWII in the territory of the occupied Kingdom of Yugoslavia a phantom creation came into being – the Independent State of Croatia. This bloodthirsty parasite sucked into itself large part of the conquered kingdom, as a fast-growing malignant cancer creation: Croatia, Bosnia, Herzegovina, Slavonia, Syrmium – part of Serbia up to Zemun. The hundred-eyed and hundred-headed monster extended from Sušak, over Zagreb, to Varaždin to the north, to the Drava and the Danube and Zemun to the east and to Njegoš's Boka (Bocche di Cattaro) to the south. The Ustasha state issued an order on April 24, 1941, that "all citizens of Orthodox religion must wear an armband with the letter P (pravoslavni = Orthodox), as Jews had to wear armbands with the letter Ž (Židov = Jew)." At a rally in Gospić, the Ustasha Goebels, Mile Budak made it known:" We shall kill part of Serbs, we shall resettle others, and convert to Roman-Catholicism the rest and thus turn them into Croats; only bad memory of them will remain."

There were some ten Ustasha concentration camps in the Independent State of Croatia, the most horrifying being the concentration camps complex of Jasenovac. This was also the only Nazi state in which special camps for children existed, such as the one in Jastrebarsko. Several tens of thousands of children passed through such camps, out of which several thousands were lucky to survive, thanks to being converted to Roman-Catholicism and reeducated on the Ottoman pattern of the janissary, being all Croatized and especially trained to do the missionary work, turned into brain-washed beings with no memory of their own roots and blood ties.

In a sea of saints, the Serbian people gave only 76 immortals. The last addition to the Serbian Diptichs was made in 2000, during the ordinary session of the Holy Bishops' Convention. On that occasion the "festive canonization of Hiero-Martyrs, Martyrs and Confessors, who died for Christ and Gospel during WWII or after it" was proclaimed.

Apart from St. Vitus' Day, the day on which we commemorate all Serbian martyrs, the day when all Serbian saints are celebrated is September 11. That holiday is called the Convent of the Serbian Saints. In other words, out of 78 holidays and days dedicated to Serbian saints, 76 are individual and two are collective.

The Hiero-Martyrs, Confessors and Martyrs who lead the column of mutilated and sanctified brothers to the Lord, are:

– Metropolitan of Dabro-Bosna Petar Zimonjić, killed in the Jasenovac concentration camp or Jadovno.

– Metropolitan of Zagreb Dositej, Confessor – tortured and beaten to death by violent and mad Stepinac's nuns, implacable servants of the Ustasha, although he didn't die in the torture chamber but in Serbia whereto he was deported half-dead.

– Metropolitan of Montenegro and the Seacoast Joanikije, killed immediately after the end of the war by the communists who had incarcerated him in a small Serbian town of Aranđelovac. He was tortured in the villas "Maler" and "Savić" and was murdered by a stream under Bukulja.

– Bishop of Banja Luka Platon Jovanović, tortured on the bank of the Vrbanja in the night of May 4/5, 1941, and then thrown into the river.

– Bishop of Upper-Karlovac Sava Trlajić, killed in secret by the Ustasha knife and finished off by a mallet on Mount Velebit, in late July 1941.

– Hiero-Martyr Rafailo Šišatovački

– Hiero-Martyr Đorđe Bogić

– Hiero-Martyr Branko Dobrosavljević

– Martyr Vukašin Mandrapa, a peasant from Klepci. This old man refused to renounce the faith of his fathers even as the base executioner was cutting piece by piece of his face, but just said, bloody and mutilated, to his tormentor in the face: "Just you do your work my son".

Thus the luckless and magnificent old man from Klepci became the metaphor of survival of our whole much tried people, but also of the prayer-like spite which sends the message: "Who was born as a Serb, must also die as a Serb."

The great-martyrlike Jasenovac has fraternized Serbs, Jews and Gypsies in the fate of death. We, their descendants hold holy the places of their martyrdom.

МИЛАН КОЉАНИН
Институт за савремену историју,
Београд

УДК: 930:341.485(=411.16)(497.1)„1941/1945"

ИСТРАЖИВАЊЕ ХОЛОКАУСТА У ЈУГОСЛАВИЈИ*

У извештајима о злочинима у Југославији 1941. налазе се и они о злочинима над Јевејима, о почетку страдања у којем је, највећим делом, нестала југословенска јеврејска заједница. Прикупљање података о овим злочинима је омогућило да већ у току рата, а нарочито по његовом завршетку, о њима буду обавештене југословенска и светска јавност, и истовремено представљало једну од подлога за гоњење и суђење ратним злочинцима. Јевреји су били издвојени као посебна категорија жртава и нису били обухваћени јединственом формулом „југословенски грађани", као што је био случај у Совјетском Савезу, у којем су сви пострадали представљени једино као „совјетски грађани". Слично је било и у другим земљама „народне демократије".

Својим радом у Државној комисији за истраживање злочина окупатора и њихових помагача, велики допринос су дали и неки од малобројних преживелих Јевреја, у првом реду истакнути правник и руководилац обновљеног Савеза јеврејских општина Југославије др Алберт Вајс. На његову иницијативу и под његовим руководством, прикупљана су сазнања о погрому, у намери да се у једној публикацији, на релативно сажет начин, прикаже трагедија југословенских Јевреја. Публикација је била завршена почетком 1948, али се због укидања Државне комисије појавила тек 1952, у издању Савеза јеврејских општина Југославије, под насловом *Злочини фашистичких окупатора и њихових помагача против Јевреја Југославије*.[1] На основу великог броја разноврсних извора, од којих су многи цитирани у изводима или у целини, дата је у великој мери заокружена слика страдања југословенских Јевреја. И поред, за то време

* Рад је настао као део пројекта „(Не)успешна интеграција – (не)довршена модернизација: Међународни положај и унутрашњи развој Србије и Југославије 1921-1991. године" (број: 147039) који финансира Министарство науке Републике Србије.

[1] Књига је поново објављена 1957. у Београду, са уводним делом на енглеском језику (1-43), под насловом *The Crimes of the Fascist Occupants and their Collaborators against Jews in Yugoslavia*. Ова публикација се понекад назива и „црна књига" о страдању југословенских Јевреја, јер је по концепцији слична другим „црним књигама". Види:

обавезних, понављања неких идеолошко-политичких аксиома и фраза, ова књига је постала незаобилазан извор обавештења о судбини југословенских Јевреја. Исте године је Самуел Пинто у Сарајеву објавио елаборат Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Босни и Херцеговини, под насловом *Злочини окупатора и њихових помагача над Јеврејима у Босни и Херцеговини.*

Од краја педесетих и почетка шездесетих година, релативна сређеност и доступност историјских извора у архивима омогућила је да се појаве први историографски радови релевантни за историју холокауста у Југославији. Неки од њих су се бавили проблемом страдања Јевреја на појединим, мањим или већим подручјима, док су други холокауст обрађивали у склопу шире проблематике терора. Мада је део ових радова ближи историографској публицистици него научној историографији, тада су учињени први значајнији кораци у истраживању холокауста.

Већ 1958. године, Александар Матковски је објавио рад о трагедији македонских Јевреја, заснован на богатој изворној основи, која је проширена у новом издању 1962. године.[2] Андрија Раденић је страдање Јевреја у окупираном Београду током 1941. године обрадио у оквиру политике терора окупатора и квислинга, док је Лазар Ивановић истражио искључиво терор над Јеврејима у окупираном Београду 1941-1942. године. Заједно са Младеном Вукомановићем, Ивановић је 1969. године објавио и омању књигу о логору на Београдском сајмишту.[3] Страдање Јевреја у Банату је обрадио Божидар Ивковић, а стање у шабачким логорима је описао Станоје Филиповић. Мирко Першен је 1966. године објавио књигу *Усташки логори*, која је, уз све недостатке, била први покушај систематичног истраживања ове теме. О покољу у јужној Бачкој у јануару 1942. године студију је написао Звонимир Голубовић, а страдање Јевреја у Војводини 1941. је делимично обухваћено и у радовима Јосипа Мирнића и Шандора Вега, као и у саопштењима са научног скупа „Војводина 1941."[4] Драгоцена збирка *Отпор у жицама. Сећања заточеника*, састав-

Apenszlak Jakov (ур.), *The Black Book of Polish Jewry*, New York 1943; The Black Book of Soviet Jewry, у: *Encyclopedia of the Holocaust*, књ. I, 217-218; Levai Eugene, *Black Book of the Martyrdom of Hungarian Jewry*, Zurich-Vienna 1948.

[2] Матковски Александар, *Трагедијата на Евреите од Македонија,* Скопје 1962. Рад је објављен у Израелу под насловом: The Destruction of the Macedonian Jewry in 1943, „Yad Vashem Studies of the European Jewish Catastrophe and Resistance", N° 3, 1959. Види и: Исти, *Историја на Евреите во Македонија,* Скопје 1983.

[3] Раденић Андрија, Методи немачке и квислиншке страховладе у Београду 1941. године, „Годишњак Музеја града Београда", бр. 4, 1961; Ивановић Лазар, Терор над Јеврејима у окупираном Београду 1941-1942. године, „Годишњак града Београда", бр. 13, 1966; Ivanović Lazar, Vukomanović Mladen, *Dani smrti na Sajmištu,* Novi Sad 1969.

[4] Ивковић Божидар, Затвори, концентрациони и радни логори у Банату 1941-1944 (примена фашистичких метода геноцида), „Зборник Матице српске за друштвене науке", бр. 39, 1964; Исти, *Уништење Јевреја и пљачка њихове имовине у Банату 1941-1944*, Токови револуције, бр. 1, 1967; Filipović Stanoje, *Logori u Šapcu*, Novi Sad 1967; *Otpor u žica-*

љена од сећања и опширнијих уводних студија о страдањима Југословена у свим значајнијим логорима и затворима током Другог светског рата, објављена је 1969. године у Београду у два тома. Настављена је и публицистичка делатност Савеза јеврејских општина Југославије. Од 1954. до 1970, у издању Савеза је објављиван *Јеврејски алманах*, у коме је публикован низ вредних прилога из историје југословенских Јевреја, међу осталима и они о њиховом страдању током Другог светског рата.

Седамдесете године су биле изузетно значајне за југословенску научну историографију, посебно на пољу савремене историје. Проширено је тематско поље истраживања и започета обрада неких кључних тема из најновије прошлости, што није пролазило без отпора догматског и политичког монопола.[5]

Изворна основа истраживања је умногоме обогаћена набавкама микрофилмова из фондова немачких војно-окупационих установа у Југославији. При томе је проблематика страдања Јевреја претежно обрађивана у склопу других тема. Ипак, то је давало неопходну историјску димензију овој појави, а проширена су и сазнања о економској основи холокауста.

У књизи Венцеслава Глишића *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941-1944* (Београд 1970) посебно поглавље је посвећено прогону и уништењу Јевреја и Рома. Никола Живковић је у књизи *Ратна штета коју је Немачка учинила југославији у Другом светском рату* (Београд 1975) такође обрадио ову тему, док је у посебном чланку скренуо пажњу на питање нових историјских извора о пљачки јеврејске имовине у окупираној Србији.[6] Значајан истраживачки допринос страдању Јевреја у НДХ дала је Фикрета Јелић-Бутић у књизи *Усташе и Независна Држава Хрватска 1941-1945* (Загреб 1977). У зборнику радова са научног скупа „Трећи Рајх и Југославија 1933-1945" објављен је и дужи прегледно-истраживачки прилог Јаше Романа и Лавослава Каделбурга о страдању југословенских Јевреја, а ова тема је додирнута и у неким другим радовима.[7] Положајем Јевреја у Београду поново се бавио Лазар

та. Sećanja zatočenika, knj. I-II, Beograd 1969; Peršen Mirko, *Ustaški logori*, Zagreb 1966 (drugo, dopunjeno izdanje, Zagreb 1990); Голубовић Звонимир, Рација јануара 1942. у јужној Бачкој, „Зборник Матице српске за друштвене науке", бр. 35, 1963, 165-192; Мирнић Јосип, Систем фашистичке окупације у Бачкој и Барањи, „Зборник Матице српске за друштвене науке", бр. 35, 1963, 5-62; Вег Шандор, Систем немачке окупационе власти у Банату, „Зборник Матице српске за друштвене науке", бр. 35, 1963, 63-104; *Војводина 1941*, Зборник радова, Нови Сад 1967.

[5] Петрановић Бранко, *Историчар и савремена епоха*, Београд 1994.

[6] Građa o pljački jevrejske imovine u Srbiji u Banatu za vreme Drugog svetskog rata, „Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja", br. 3, 1975.

[7] Romano Jaša, Kadelburg Lavoslav, „The Third Reich: Initiator, organizer and executant of antijewish measures and genocide in Yugoslavia", у: *The Third Reich and Yugoslavia*, Belgrade 1977.

Ивановић.[8] Почетком седамдесетих година, у издању Савеза јеврејских општина Југославије су се појавиле две важне књиге са историјским изворима о страдању Јевреја у логорима НДХ: Душан Синдик (ур.), *Сећања Јевреја на логор Јасеновац* (Београд 1972) и Аврам Пинто и Давид Пинто, *Документи о страдању Јевреја у логорима НДХ* (Сарајево 1972). Своју изузетно драгоцену делатност у области прикупљања историјских извора о холокаусту, Јеврејски историјски музеј из Београда је 1971. године употпунио публицистичком делатношћу, започињући објављивање *Зборника Јеврејског историјског музеја.* До 2003. је изашло осам бројева, у којима је објављен низ вредних прилога.

Прва књига у којој је холокауст у Југославији обрађен на целовит начин била је књига Јаше Романа *Јевреји Југославије 1941-1945. Жртве геноцида и учесници НОР* (Београд 1980). На основу обимне литературе и сопствених истраживања, аутор је настојао да свеобухватно прикаже не само геноцид над Јеврејима, него и њихов допринос борби против фашизма учешћем у Народноослободилачком покрету. Аутор је присуство Јевреја у партизанским редовима приказао као природан наставак њиховог све већег предратног политичког ангажовања у покрету којим је руководила Комунистичка партија Југославије. И поред неких слабости, књига је постала основни извор обавештења о холокаусту у Југославији и, изнад свега, о сразмерно великом учешћу Јевреја у антифашистичкој борби. Аутор је изнео процене броја Јевреја у Југославији 1941. и броја страдалих, које су биле веће од дотадашњих.

Умногоме закаснела свест о потреби систематског истраживања проблема жртава у Другом светском рату довела је 1982. године до заснивања великог општејугословенског научног пројекта *Југословени у фашистичким затворима, заробљеничким и концентрационим логорима и покретима отпора других земаља у Другом светском рату.* Са мањим или већим успехом, у свим југословенским републикама и покрајинама, осим на Косову, организована су обимна истраживања, а убрзо је почело и објављивање историографских радова у којима је обрађивана и тематика страдања Јевреја. Књизи Мирослава Миловановића о логору у Нишу је следило објављивање низа чланака и монографија крајем осамдесетих година, што је означило и напредак у студијама холокауста. У сасвим измењеним политичким околностима, почетком наредне деценије је настављено објављивање књига насталих у овом пројекту, и поред фактич-

[8] Ивановић Лазар, „Јеврејско питање у Београду за време окупације 1941-1944“, у: *Београд у рату и револуцији 1941-1945*, Београд 1971.

[9] Миловановић М. Мирослав, *Немачки концентрациони логор на Црвеном крсту у Нишу и стрељања на Бубњу*, Београд-Ниш 1983; Rotbart Vladislav, *Jugosloveni u mađarskim zatvorima i logorima (1941-1945)*, Novi Sad 1988; Pajić Tomislav, *Prinudni rad i otpor u logorima Borskog rudnika*, Beograd 1989; Žugić Tomislav, Milić Miodrag, *Jugosloveni u koncentracionom logoru Aušvic*, Beograd 1989; Kočić M. Dragoljub, *Jugosloveni u*

ког нестанка и самог пројекта и државе која га је утемељила.[9] Публиковање неких монографија је потпомогла и Фондација Дорон из Тел-Авива.

У другој половини осамдесетих година, у оквиру рада на поменутом пројекту, објављено је неколико радова важних за историју холокауста у НДХ. У својим издањима, бројна сведочења преживелих је објавило Спомен-подручје Јасеновац, које је организовало и три научна скупа са темом о страдањима у логорима НДХ.[10] Објављене су књиге о јеврејском логору у Ђакову, о логорима на Пагу, о страдању Јевреја Косова и Метохије, Босне и Херцеговине и о страдању новосадских Јевреја. Тематско проширење обраде холокауста означила је књига о пропаганди у НДХ, у којој је одређена пажња посвећена и анализи антијеврејске пропаганде.[11] Велика збирка докумената различите провенијенције о уништењу македонских Јевреја објављена је на македонском језику 1986. године.[12] Ове и наредне године је велики корак у истраживању теме логора смрти у Јасеновцу учинио Антун Милетић објављивањем тротомне збирке докумената.[13] О страдању Јевреја у логору Јасеновац је 1985. публиковано ново издање зборника сећања Јевреја.[14]

Упоредо с попуштањем идеолошких стега и релативном либерализацијом друштвеног живота током осамдесетих година, југословенска (тачније – југословенске) историографија је пружила научну обраду низа дотад скрајнутих или табуисаних тема и постала знатно присутнија у јавности. Међу осталим темама су се нашли и ратни злочини и геноцид у Југославији током Другог светског рата, објашњење њихових узрока и последица, идентификовање починилаца. Актуелизацији ове проблематике је допринело и суђење министру унутрашњих послова НДХ Андрији Артуковићу у Загребу 1986. године.[15]

Повећана присутност историографије у јавности била је знак да се политички сукоби делимично одвијају и на нивоу научних и квазинаучних расправа. Историјској науци, најчешће псеудонауци, додељивана је

---

koncentracionom logoru Buhenvald 1941-1945, Beograd 1989; Begović Sima, *Logor Banjica (1941-1944)*, knj. I-II, Beograd 1989.

[10] Исцрпан приказ публикација о јасеновачком логору (и шире о теми страдања) види у: Mirković Jovan, *Objavljeni izvori i literatura o jasenovačkim logorima*, Banja Luka-Beograd 2000.

[11] Vasiljević Zoran, *Sabirni logor Đakovo*, Slavonski Brod-Jasenovac 1988; Zemljar Ante, *Haron i sudbine*, Beograd 1989; Dželetović Ivanov Pavle, *Jevreji Kosova i Metohije*, Beograd 1988; Pinto Avram, *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1987; Šosberger Pavle, *Novosadski Jevreji. Iz istorije jevrejske zajednice u Novom Sadu*, Novi Sad 1988; Popović Nikola, *Ideologija fašizma u jeziku ustaške propagande*, Beograd 1989.

[12] Колономос Жамила, Весковиќ-Вангели Вера, *Евреите во Македонија во Втората светска војна (1941-1945). Зборник на документи*, кн. 1-2, Скопје 1986.

[13] Miletić Antun, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945. Dokumenta*, knj. I-III, Beograd-Jasenovac, 1986, 1987.

[14] Sindik Dušan (ур.), *Sećanja Jevreja na logor Jasenovac*, Beograd 1985.

[15] Bulajić Milan, *Ustaški zločin genocida i suđenje Andriji Artukoviću 1986. godine*, knj. I-IV, Beograd 1988, 1989.

улога извора аргумената за текућу националистичку политику. Отворена и необрађена питања савремене историје, нарочито она из Другог светског рата, политички су инструментализована и злоупотребљавана. То се у првом реду односи на питање броја и структуре жртава Другог светског рата у Југославији, карактера сукоба, оцене учесника у сукобу и утицаја ратних догађаја на послератно уређење земље. Сасвим оправдани напори да се утврде губици (стварни и демографски) становништва Југославије постали су, с једне стране, аргумент за ревизију историографије, а с друге су доживљавани као покушај умањивања, па и негирања жртава.[16]

И поред неповољних околности, у српској историографији је деведесетих година настављен рад на студијама холокауста и публикован већи број радова, неуједначене вредности и карактера, у потпуности или делимично посвећених овој теми. Они су често били плод дуготрајних истраживања на проширеној изворној основи, јер су неки архивски фондови у међувремену постали доступни. Од великог значаја је била и све обимнија страна историографија о холокаусту у Југославији. Објављени су радови Жени Лебл о страдању Јевреја у Македонији и Пироту, затим књига Лајча Клајна о страдањима у Бачкој, док Милорад Вавић и Бранислав Божовић обрађују стање на Косову и Метохији.[17] Настављено је објављивање књига о заточеништву Јевреја у логорима и затворима у земљи или иностранству, као и о великим злочинима у којима су били жртве. О страдању Јевреја у Банату је сведочио Бранислав Попов, књигу о концентрационом логору Маутхаузен је написао Миодраг Милић,

[16] У мају 1945, Јосип Броз Тито је изнео податак о 1.700.000 људских губитака Југославије у Другом светском рату. Према Извештају Репарационе комисије при влади ФНРЈ Међународној савезничкој репарационој конференцији у Паризу од 26. децембра 1945, губици Југославије су били 1.706.000 становника. У Извештају Југословенске државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, поднетом Међународном војном суду у Нирнбергу 1945, наведено је да је утврђен губитак од 1.650.000 живота у Југославији, и да је тај број „највероватније 2.000.000". Статистичким методама су наредних година добијени другачији бројеви, а додатне неспоразуме је изазвао попис жртава рата 1964. Велику пажњу и полемике су изазвали статистички прорачуни Богољуба Кочовића (*Žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, London 1985; 2. izd., Sarajevo 1990) и Владимира Жерјавића (*Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb 1989), који су дошли до врло сличних резултата – 1.014.000 (Кочовић), односно 1.027.000 (Жерјавић) стварних жртава. Користећи демографски метод, Ружа Петровић је утврдила да је тај број 1.561.000 („Ратни губици Југославије у II светском рату", у: *Геноцид над Србима у II светском рату*, саопштења са научног скупа, Београд 1995, 341-359). Види и: Ђорђевић Животије, *Губици становништва Југославије у II светском рату*, 615-639; Kočović Bogoqub, *Nauka, nacionalizam i propaganda. Između gubitaka i žrtava Drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, Paris 1999.

[17] Lebl Ženi, *Plima i slom. Iz istorije Jevreja Vardarske Makedonije*, Gornji Milanovac 1990; Иста, *Jevreji u Pirotu*, Beograd 1990; Иста, *Dnevnik jedne Judite, Beograd 1941*, Gornji Milanovac 1990; Klajn Lajčo, *Genocid i kazna. Na severu okupirane Jugoslavije (1941-1945)*, Novi Sad 1991; Божовић Бранислав, Вавић Милорад, *Сурова времена на Косову и Метохији. Квислинзи и колаборација у Другом светском рату*, Београд 1991.

највећи логор за Јевреје на немачком окупационом подручју у Србији – логор на Београдском сајмишту – монографски је представио Милан Кољанин, а Звонимир Голубовић је исцрпно обрадио погром над Јеврејима у јужној Бачкој у јануару 1942. Смиља Аврамов је феномену геноцида у Југославији у Другом светском рату посветила правно-историографску студију, а овом темом се бавио и Милан Булајић у студији о односима Ватикана и НДХ. За историју холокауста је важна и прва књига у планираној серији зборника докумената о злочинима НДХ у издању Војноисторијског института у Београду.[18] И током последњих година је настављено истраживање холокауста, а пажња истраживача је усмерена и на неке мање познате или потпуно необрађене аспекте ове теме. Милан Ристовић је у својој монографији исцрпно приказао путеве и начине спасавања Јевреја из Југославије, најчешће из угла појединца суоченог са смрћу, али и с разним препрекама које је постављала „велика" политика.

О страдању Јевреја на немачком окупационом подручју у Србији, пре свега у Београду, у склопу истраживања о квислиншкој комесарској управи, своје радове је објавио Бранислав Божовић. Он је недавно написао и посебну књигу о Јеврејима у окупираном Београду, до данас најисцрпнији рад о овој теми.[19] У широком хронолошком и тематском оквиру, Жени Лебл је у двема својим књигама настојала да пружи заокружену слику страдања Јевреја на немачком окупационом подручју у Србији.

О Јеврејима на мађарском окупационом подручју у Србији писао је Павле Шосбергер, а Јованка Дражић о Јеврејима Сремске Митровице. Драгоје Лукић је у књизи о страдању деце у Јасеновцу изнео основне податке о 19.432 дечје жртве овог логора, међу њима и јеврејским,[20] али ови подаци свакако нису потпуни.

---

[18] Popov Branislav Miša, *Nemački zatvori i koncentracioni logori u Banatu 1941-1944*, Beograd 1992; Milić Miodrag, *Jugosloveni u koncentracionom logoru Mauthauzen*, Beograd 1992; Koljanin Milan, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu*, Beograd 1992; Голубовић Звонимир, *Рација у Јужној Бачкој 1942. године*, Нови Сад 1992; Аврамов Смиља, *Геноцид у Југославији у светлости међународног права*, Београд 1992; Bulajić Milan, *Misija Vatikana u Nezavisnoj državi Hrvatskoj*, knj. I-II, Beograd 1992; Vukčević Slavko (ур.), *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu. Zbornik dokumenata*, tom I, *Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941-1945*, knj. 1, *Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941*, Beograd 1993.

[19] Ристовић Милан, *У потрази за уточиштем. Југословенски Јевреји у бекству од холокауста 1941-1945*, Београд 1998; Божовић Бранислав, *Београд под комесарском управом 1941. године*, Београд 1998; Исти, *Специјална полиција у Београду 1941-1944*, Београд 2003; Исти, Specijalna policija i stradanja Jevreja u okupiranom Beogradu 1941-1944, „Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja" 8, Београд 2003, 77-173; Исти, *Страдање Јевреја у окупираном Београду 1941-1944*, Београд 2004.

[20] Lebl Ženi, *Do 'konačnog rešenja'. Jevreji u Beogradu 1521-1942*, Beograd 2001; Иста, *Do 'konačnog rešenja'. Jevreji u Srbiji*, Beograd 2002; Шосбергер Павле, *Јевреји у Војводини. Кратак преглед историје војвођанских Јевреја*, Нови Сад 1998; Дражић Јованка, *Јевреји у Митровици*, Сремска Митровица 1998; Lukić Dragoje, *Bili su samo deca. Jasenovac – grobnica 19.432 devojčice i dečaka*, Laktaši-Beograd 2000.

Почетком деведесетих година, у Београду је основан Музеј жртава геноцида, који је развио опсежну делатност на прикупљању историјских извора о страдањима током Другог светског рата и на проверавању и допуњавању података из разних пописа жртава. Са сродним научним установама, Музеј је организовао и научне скупове. У зборницима објављених саопштења са ових скупова налазе се и драгоцени радови настали изучавањем холокауста у Југославији.[21]

Тематско обогаћивање истраживања холокауста су означили и радови делимично или потпуно посвећени употреби пропагандних средстава, у првом реду филма и плаката, као и анализа антисемитских стереотипа у окупираној Србији.[22] После објављивања сећања Јевреја који су преживели логор Јасеновац (1972. године; друго, допуњено издање, Београд 1985), тек пре неколико година су Савез јеврејских општина и Јеврејски историјски музеј отпочели систематско прикупљање и објављивање сећања на време холокауста.[23] Велики број сећања је прикупио Јаша Алмули и делимично их објавио у две књиге.[24]

Недавно је објављена и монографија у којој су разрешене неке важне околности везане за једно од кључних питања о Јасеновцу: зашто током његовог постојања није било озбиљних покушаја да логор буде ослобођен, иако су од 1943. године за то свакако постојале могућности с војног становишта.[25]

* * *

У новоствореној хрватској држави је, од њеног настанка деведесетих година, историографија добила необично важну улогу у стварању другачије јавне свести о недавној прошлости, пре свега о периоду постојања фашистичке (усташке) хрватске државе. Масовна националистичка мобилизација, с јасним политичким циљем, требало је да добије и своју

[21] *Jasenovac, sistem ustaških logora smrti*, Saopštenja sa okruglog stola održanog u Beogradu 23. aprila 1996, Beograd 1997; *Геноцид у 20. веку на просторима југословенских земаља*, Зборник радова са научног скупа одржаног у Београду 22-23. априла 2003, Београд 2005.

[22] Nikolić Kosta, Nemačka ratna propaganda u Srbiji 1941-1944, „Jugoslovenski istorijski časopis“, br. 1, 1997; Исти, *Немачки ратни плакат у Србији 1941-1944*, Београд 2001; Кољанин Милан, Филмска пропаганда – увод у холокауст, „Годишњак за друштвену историју“, бр. 1, 2000; Исти, Антисемитски стереотипи и пропаганда у Србији 1941-1942. године, „Историја 20. века“, бр. 1, 2003.

[23] Sindik Dušan (ур.), *Sećanja Jevreja na logor Jasenovac*, Beograd 1972; Gaon Aleksandar (ур.), *Mi smo preživeli... Jevreji o holokaustu*, Beograd 2001; Исти, *Mi smo preživeli... Jevreji o holokaustu*, 2, Beograd 2003; Исти, *Mi smo preživeli... Jevreji o holokaustu*, 3, Beograd 2005.

[24] Almuli Jaša, *Živi i mrtvi. Razgovori sa Jevrejima*, Beograd 2002; Исти, *Jevrejke govore*, Beograd 2005.

[25] Комарица Славко, Одић Славко, *Зашто Јасеновац није ослобођен*, Београд 2005.

„научну“ и „теоретску“ основу, при чему је књига хрватског председника Фрање Туђмана, историчара, *Беспућа повијесне збиљности. Расправа о повијести и филозофији злосиља* (Загреб 1989) постала узор и имала скоро директиван значај. Ова књига је свакако темељно дело хрватске ревизионистичке историографије, а једно од кључних „достигнућа“ у њој је порицање холокауста.[26]

Следиле су бројне псеудонаучне публикације, неретко блиске ратној пропаганди, чиме је у јавном мнењу обликовано стање које су одликовали наглашени национализам и шовинизам. Једна од тема којој је била посвећена велика пажња била је и историја холокауста у НДХ, па и у Србији. Насупрот резултатима иностране и домаће научне историографије, улога фашистичке хрватске државе у истребљењу Јевреја је умањивана, а одговорност прабацивана на Трећи рајх.[27]

Истовремено је стварана симетрија између фашистичке НДХ и окупиране Србије, при чему је квислиншкој српској управи додељивана истакнута, безмало централна улога у уништењу Јевреја и првенство у односу на друге земље. Штавише, холокауст у Србији је приказиван у светлу континуитета српског агресивног национализма и антисемитизма, који и даље угрожава не само суседе, него и светски мир. Оваква пропагандна конструкција веома личи на мит о „јеврејској светској завери“, који је употпуњен стереотипом о Србима раширеним у Аустроугарској посебно уочи и током Првог светског рата. После низа публикација објављених у првој половини деведесетих година, оваква „научна достигнућа“ су у заокруженом облику представљена 1996. године у књизи *Serbia's Secret War. Propaganda and the Deceit of History* америчког лекара Филипа Коена. Исте и наредне године, превод књиге је објављен у Сарајеву и Загребу. Ова тема је задржала своју актуелност у хрватској историо-

[26] Stern S. Kenneth, *Holocaust Denial*, New York 1993. У књизи су наведени и други примери негирања холокауста у бившој Југославији, као што је штампање антисемитског памфлета *Протоколи сионских мудраца*, у целини или у деловима, у Босни и Херцеговини и у Словенији, *н. д.*, 168, напомена 73. Аутор очигледно није располагао подацима за Србију, у којој је током деведесетих година овај спис такође више пута објављен.

[27] Goldstein Ivo, *Holokaust u Zagrebu*, Zagreb 2001, 597-598. Приказ хрватске ревизионистичке историографије, посебно у односу на холокауст, у одељку 39 наведеног дела: *О ревизионизму у хисториографији*, 596-618.

[28] *Serbia's Secret War. Propaganda and the Deceit of History*, College Station, Texas 1996. Уредник књиге, Стјепан Мештровић, у предговору је аутора упоредио, ни мање ни више, са Ерихом Фромом. Коен се у много чему ослања на историографски памфлет Томислава Вуковића (право име Љубица Штефан) и Еде Булата *Pregled srpskog antisemitizma* (Zagreb 1992). Један од одговора на овакве публикације у српској историографији: Gams Andrija, Levi Aleksandar, *The Truth About „Serbian Anti-Semitism“*, Belgrade 1994. Види и: Mirković Jovan, *Objavljeni izvori i literatura o jasenovačkim logorima*, 244-246. Уз остале пропагандне ефекте, овакви радови хрватске историографије су имали задатак да неутралишу идеализовање српско-јеврејских односа, иначе снажно у тадашњем српском јавном мњењу, што је такође имало јасну пропагандну и политичку функцију.

графији и наредних година.[28] Међу публикацијама ове врсте, по обиљу нових „открића“, може се издвојити књига универзитетског професора Јосипа Печарића. Насупрот давно утврђеним чињеницама и материјалним доказима, он је, између осталог, утврдио да возило у којем су обучени СС подофицири убијали јеврејске заточенике током пребацивања из логора на Сајмишту до ископаних рака у Јајинцима није био један херметички затворени камион, већ су то били „аутобуси-плинске коморе“, у којима су „по улицама Београда масовно убијани Жидови-логораши са Сајмишта“.[29]

У околностима сасвим другачијим од оних током суђења Андрији Артуковићу, у Загребу је 1999. године осуђен један од заповедника логора смрти Јасеновац, Динко Шакић. На судски поступак и пресуду су изнети озбиљни приговори.[30]

У поплави историографских публикација о НДХ, које су релативизовале и „нормализовале“ њене злочине, па и оне над Јеврејима, објављени су и малобројни радови релевантни за историју холокауста у НДХ, пре свега захваљујући труду Жидовске општине Загреб и неколицине истраживача. У зборнику *Антисемитизам, Холокауст, Антифашизам* (Загреб 1996) објављени су и радови о хрватском антисемитизму, разним аспектима страдања Јевреја у НДХ и о њиховом учешћу у антифашистичкој борби. Резултате својих истраживања, делимично изложене у поменутом зборнику, Иво Голдштајн је, у коауторству са Славком Голдштајном, представио у књизи *Холокауст у Загребу* (Загреб 2001). Иако наслов књиге упућује на Загреб, у којем је била највећа јеврејска заједница у Хрватској, аутор је великим делом обрадио и тему холокауста у целој НДХ. Ово је до сада свакако највреднија књига на ту тему, а истовремено је у много чему и узор за друге „локалне“ историје холокауста.

* * *

Истраживање холокауста у Југославији, тако и на окупационим подручјима у Србији у Другом светском рату, дало је одговоре на већи део основних питања, мада су неке дилеме остале. Један од крупнијих недостатака неких радова у којима је обрађиван холокауст на појединим подручјима Југославије или на целом њеном подручју јесте мање или веће издвајање холокауста из целине догађаја на одређеном простору, чиме и сам холокауст губи једну своју важну димензију. Другим речима, холокауст мора да се схвати као саставни, изузетно важан део историје поје-

[29] Pečarić Josip, *Srpski mit o Jasenovcu. Skrivanje istine o beogradskim konc-logorima*, Zagreb 1998, 39.

[30] Bulajić Milan, *Jasenovac na sudu. Suđenje Dinku Šakiću*, Beograd 2001. Против супруге Динка Шакића, Наде, и поред злочина које је као „усташка дужносница“ починила у логору у Старој Градишки, оптужница није подигнута, *н. д.*, 175-213.

диних народа и држава, чије проучавање доприноси њиховом потпунијем разумевању. Истовремено, и сама историја холокауста тиме постаје богатија, не губећи ништа од своје посебности.

Токови холокауста на појединим подручјима окупиране и подељене Југославије пре свега су зависили од општег тока „коначног решења јеврејског питања“ и били су његов саставни део. У томе је пресудну улогу имао Трећи Рајх. Истовремено, карактер и циљеви немачке, мађарске, бугарске и албанске окупације, циљеви фашистичке (усташке) Независне Државе Хрватске, токови ратних догађања, као и прилике на појединим подручјима, умногоме су одређивали токове холокауста на сваком од њих. Како су међу овим државама постојале разлике у третирању „јеврејског питања“, у чему је антисемитска традиција имала значајну улогу, то се обрађивањем холокауста на целом простору Југославије пружа могућност прављења компаративне анализе холокауста, са свим његовим специфичностима. Штавише, нема примера у Европи да је на тако малом простору постојала таква разноврсност политика „решавања јеврејског питања“.

MILAN KOLJANIN
The Institute for Contemporary History, Belgrade

HOLOCAUST RESEARCH IN YUGOSLAVIA*

Among the news about the crimes in Yugoslavia in 1941, there were also those about the crimes against Jews. That was the beginning of destruction in which the greatest part of the Yugoslav Jewish community was annihilated. Collecting of data about the crimes against Jews enabled the Yugoslav and world public to be informed about the matter already during the war, and particularly after it, as well as to serve as one of the basis for prosecution and trials of war criminals. The crimes against Jews were clearly distinct as such and were not comprised under the universal label "Yugoslav citizens", as for instance was the case in the Soviet Union, where all victims, including the Jewish ones, were simply "Soviet citizens". Similar was the case in other "people's democracies".

Some of the few Jewish survivors who worked on the State Commission [for Establishing of the Crimes of the Occupiers and Their Abettors] contributed much to its work, above all a distinguished lawyer and the chairman of the renewed Union of the Jewish Communes of Yugoslavia, Dr. Albert Weiss. He initiated and spearheaded in the State Commission collecting of sources on suffering of Jews, meant for a publication that would, in a comparatively summary way, depict the tragedy of the Yugoslav Jews. The publication was ready for print in 1948, but due to the disbanding of the State Commission, it was published only in 1952 by the Union of the Jewish Communes of Yugoslavia under the title *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja Jugoslavije.*[1] Based on a number of various sources, many of which were quoted as a whole or in excerpts, a comparatively rounded picture of the sufferings of the Yugo-

* This paper came to being as part of the project "(Un)successful Integration – (Un)finished Modernization. The International Situation and the Inner Development of Serbia and Yugoslavia 1921-1991 (N° 147039) financed by the Ministry of Science of the Republic of Serbia."

[1] With an English introduction (pp. 1-43) the book was republished in Belgrade in 1957 under the title *The Crimes of the Fascist Occupiers and their Collaborators against Jews in Yugoslavia.* This publication is sometimes known as the "Black Book" on the suf-

slav Jews was presented. Despite, for those times mandatory, reiteration of some ideological and political tenets and phrases, the book became a standard source of information about the suffering of the Yugoslav Jews. The same year, Samuel Pinto published in Sarajevo the study by the Bosnian Commission for Establishing Crimes of the Occupiers and Their Abettors, under the title *Crimes of the Occupiers and Their abettors Against Jews in Bosnia-Herzegovina.*

Since late 1950s and early 1960s, comparatively well classified and easily accessible archival sources enabled the first relevant historiographical works dealing with the history of the Holocaust in Yugoslavia to come out. Some of them dealt with the problem of Jewish suffering only in smaller or broader regions, whereas in others, the Holocaust was treated within a broader framework of terror. Even though part of these works stands closer to historiogrphical publicistics than to academic historiography, the first important steps in the Holocaust research were made at that time.

Already in 1958 Aleksandar Matkovski published a work about the tragedy of the Macedonian Jewry based on a large number of sources, which was further increased in the new edition in 1962.[2] Andrija Radenić researched the suffering of the Jews in the occupied Belgrade during 1941 within the framework of the terror policy of the occupiers and quislings, whereas Lazar Ivanović researched exclusively the terror on Jews in the occupied Belgrade 1941-1942. Together with Mladen Vukomanović. L. Ivanović published a booklet in 1969 about the concentration camp at the Belgrade fair-ground (the Sajmište).[3] The suffering of Jews in the Banat was dealt with by Božidar Ivanović and their suffering in the Šabac camps by Stanoje Filipović.

Mirko Peršen published the book The Ustasha Concentration Camps, which, despite its defects, was the first attempt at systematic research of this topic which is so important for the history of the holocaust. Zvonimir Golubović wrote a study on the massacre in southern Bačka, and suffering of Jews in the Vojvodina in 1941 was partly dealt with in works by Josip Mirnić and Sandor Vegh, as well as in the papers from the conference *The*

---

fering of the Yugoslav Jews, its concept being similar to other "black books". Cf.: Jakov Apenszlak (ed.), *The Black Book of Polish Jewry*, New York 1943; *The Black Book of Soviet Jewry*, in: Encyclopedia of the Holocaust, vol. I, pp. 217-218; Eugene Levai, *Black Book of the Martyrdom of Hungarian Jewry*, Zurich, Vienna 1948.

[2] Александар Матковски, *Трагедијата на Евреите од Македонија,* Скопје 1962. The work was published in Israel under the title: The Destruction of the Macedonian Jewry in 1943, Yad Vashem Studies of the European Jewish Catastrophe and Resistance, N° 3, 1959. Cf. also: Idem, Istorija na Evrejite vo Makedonija, Skopje 1983.

[3] Andrija Radenić, *Metode nemačke i kvislinške strahovlade u Beogradu 1941. godine*, Godišnjak Muzeja grada Beograde, N° 4, 1961; Lazar Ivanović, *Teror nad Jevrejima u okupiranom Beogradu 1941-1942. godine*, Godišnjak Muzeja grada Beograda, N° 13, 1966; Lazar Ivanović, Mladen Vukomanović, *Dani smrti na sajmištu*, Novi Sad 1969.

Vojvodina 1941.[4] The valuable collection *"Resistance amidst barbed wires. Memories of inmates"* comprises memories and comprehensive introductory studies about sufferings of Yugoslavs in all more important concentration camps and prisons during WWII. It was published in two volumes in Belgrade in 1969. The publicist activity of the Union of Jewish Communes of Yugoslavia was also continued. Between 1954 and 1970 the Union published *Jewish Almanac* in which a number of valuable contributions was published, dealing with the history of the Yugoslav Jewry – among other things, about their suffering during WWII.

1970s were extremely important for the Yugoslav scholarly historiography, particularly for contemporary history. The gamut of topics broadened and research of some of the crucial topics from the recent past begun – not without resistance on part of the dogmatic and political establishment.[5] The source basis of research was enriched thanks to acquisition of microfilmed documents of German military occupational institutions in Yugoslavia. The problem of Jewish sufferings was usually dealt with within the framework of other topics. However, this lent a historical dimension to this phenomenon, and the knowledge about the economic basis of the holocaust was broadened as well.

A special chapter was devoted to persecution and annihilation of Jews and Gypsies in Venceslav Glišić's book *"Terror and Crimes of Nazi Germany in Serbia 1941-1944"* (Belgrade 1970). In his book *"War Damage That Germany Inflicted on Yugoslavia During WWII"* (Belgrade 1975), Nikola Živković also dealt with this topic, whereas in a separate article he drew attention to new historical sources about looting of Jewish property in the occupied Serbia.[6]

An important contribution to the research of the suffering of Jews in the ISC was made by Fikreta Jelić-Butić in her book *"The Ustasha and the Independent State of Croatia 1941-1945"* (Zagreb 1977). In the conference volume "The Third Reich and Yugoslavia 1933-1945", a longer survey-cum-research article by Jaša Romano and Lavoslav Kadelburg about the suffering of the Yugoslav Jews was published, and this topic was also

[4] Božidar Ivković, *Zatvori, koncentracioni logori u Banatu 1941-1944 (primena fašističkih metoda genocida)*, Zbornik Matice srpske za društvene nauke, N° 39, 1964; Idem, *Uništenje Jevreja i pljačka njihove imovine u Banatu 1941-1944*, Tokovi revolucije, N° 1, 1967; Stanoje Filipović, *Logori u Šapcu*, Novi Sad 1967. *Otpor u žicama. Sećanja zatočenika*, vol. 1-2, Beograd 1969; Mirko Peršen, *Ustaški logori*, Zagreb 1966 (2nd, supplemented ed.: Zagreb 1990); Zvonimir Golubović, *Racija januara 1942 u južnoj Bačkoj*, Zbornik za društvene nauke Matice srpske, N° 35, 1963; Josip Mirnić, *Sistem fašističke okupacije u Bačkoj i Baranji*, Ibid; Šandor Veg, *Sistem nemačke okupacione vlasti u Banatu*, Ibid; *Vojvodina 1941.* Zbornik radova, Novi Sad 1967.

[5] Branko Petranović, *Istoričar i savremena epoha*, Beograd 1994.

[6] *Građa o pljački jevrejske imovine u Srbiji i Banatu za vreme Drugog svetskog rata*, Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja, N° 3, 1975.

touched upon in some other papers in this volume.[7] The topic of Jewish suffering in Belgrade was taken up again by Lazar Ivanović.[8] Two important books of historical sources on the suffering of Jews in concentration camps of the ISC were published by the Union of Jewish Communes of Yugoslavia: Dušan Sindik (ed.), *Memories of Jews on the Concentration Camp Jasenovac* (Belgrade 1972) and Avram and David Pinto, *Documents About the Suffering of Jews in Concentration Camps of the ISC* (Sarajevo 1972). The Jewish Museum of Belgrade supplemented its extremely valuable activity of collecting historical sources about the Holocaust by starting publishing activity as well in 1971. In that year the *Collection of the Jewish Historical Museum* started appearing. Eight issues came out until 2003, in which many valuable papers about the Holocaust in Yugoslavia also appeared.

The first book to deal with the Holocaust in Yugoslavia in a thorough fashion was Jaša Romano's *Jews in Yugoslavia 1941-1945. Genocide Victims and Participants of the People's Liberation War* (Belgrade 1980). Based on ample relevant literature and his own research the author tried to thoroughly depict not only the genocide of Jews, but also their contribution to the struggle against Fascism through participation in partisans' movement. The author depicted participation of Jews in the partisans' liberation struggle as a corollary of their increased political activity in the movement led by the Communist Party before the war. Despite some shortcomings, this book became the main source of information about the Holocaust in Yugoslavia and, above all, about the comparatively large participation in the antifascist struggle. The author presented his estimates of the number of Jews in Yugoslavia in 1941 and the number of victims, both of which were higher than previously assumed.

To a large degree belated awareness of the necessity to systematically research the problem of WWII sufferings, led to the start of the large all-Yugoslav scientific project *Yugoslavs in Fascist Prisons, POW and Concentration Camps and Resistance Movements of Other Countries in WWII.* With smaller or larger success extensive researche tasks were organized and carried out in all Yugoslav republics and provinces (except for Kosovo). Publishing of historiographical works dealing with the suffering of Jews also started soon afterwards. The book by Miroslav Milovanović about the concentration camp in Niš was followed by a series of articles and monographs in the late 1980s, marking also progress in the study of the Holocaust. Despite the disappearance of the project itself and the state that had created it, the publication of books from this project continued even in

[7] Jaša Romano, Lavoslav Kadelburg, *The Third Reich: Initiator, Organizer and Executant of anti-Jewish Measures and Genocide in Yugoslavia*, in: The Third Reich and Yugoslavia, Belgrade 1977.

[8] Lazar Ivanović, *Jevrejsko pitanje u Beogradu za vreme okupacije 1941-1944*, in: Beograd u ratu i revoluciji 1941-1945, Beograd 1971.

the early 1990s, under quite changed political circumstances.[9] The publication of some monographs from this project was aided by the Doron Foundation from Tel Aviv.

Within the framework of the above-mentioned project, several works important for the history of the Holocaust in the ISC were published in the second half of 1980s. Numerous testimonies of the survivors were published by the Memorial Area Jasenovac, which also organized three conferences on sufferings in the ISC concentration camps.[10] Books were published about the Jewish camp in Đakovo, camps on the island of Pag, about sufferings of the Jews of Kosovo and the Metohija, Bosnia-Herzegovina and the suffering of the Jews of Novi Sad. The topic of Holocaust was broadened by a book about propaganda in the ISC, in which some attention was devoted to the analysis of anti-Jewish propaganda.[11] A large collection of documents in Macedonian translation about the suffering of the Macedonian Jewry was published in 1986.[12]

A big step forward in the research of the death camp Jasenovac was made by Antun Miletić, by publication of a three-volume collection of documents on this camp.[13] Concerning perishing of Jews in Jasenovac concentration camp, new issue of rememberance collection was published in 1985.[14]

Paralelly with the relaxing of ideological restrictions and relative liberalization of social life in 1980s, the Yugoslav historiography (or more correctly: historiographies) offered scholarly studies of a number of topics that had been neglected or taboo until then, becoming much more present in the public. One of these topics was the war crimes and genocide in Yugoslavia during WWII, with an explanation of causes and consequences and identification of perpetrators. The trial of the interior minister of the ISC

---

[9] Miroslav M. Milovanović, *Nemački koncentracioni logor na Crvenom krstu u Nišu i streljanja na Bubnju*, Beograd, Niš 1983; Vladislav Rotbart, *Jugosloveni u mađarskim zatvorima i logorima (1941-1945)*, Novi Sad 1988; Tomislav Pajić, *Prinudni rad i otpor u logorima Borskog rudnika*, Beograd 1988; Tomislav Žugić, Miodrag Milić, *Jugosloveni u koncentracionom logoru Aušvic*, Beograd 1989; Dragoljub M. Kočić, *Logor Banjica (1941-1944)*, vols. I-II, Beograd 1989.

[10] An exhaustive survey of the publications on the Jasenovac camp (and about sufferings in general) cf.: Jovan Mirković, *Objavljeni izvori i literatura o jasenovačkim logorima*, Banja Luka Beograd, 2000.

[11] Zoran Vasiljević, *Sabirni logor Đakovo*, Slavonski Brod, Jasenovac 1988; Ante Zemljar, *Haron i sudbine*, Beograd 1989; Pavle Dželetović Ivanov, *Jevreji Kosova i Metohije*, Beograd 1988; Avram Pinto, *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1987; Pavle Šosberger, *Novosadski Jevreji. Iz istorije jevrejske zajednice u Novom Sadu*, Novi Sad 1988; Nikola Popović, *Ideologija fašizma u jeziku ustaške propagande*, Beograd 1989.

[12] Жамила Колономос, Вера Весковиќ-Вангели, *Евреите во Македонија во Втората светска војна* (1941-1945). Зборник на документи, vol. 1-2, Скопје 1986.

[13] Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945. Dokumenta*, vols. I-III, Beograd, Jasenovac, 1986, 1987.

[14] Dušan Sindik (ed.), *Sećanja Jevreja na logor Jasenovac*, Beograd 1985.

Andrija Artuković in Zagreb in 1986 certainly also contributed to draw attention to the topic.[15]

Much larger presence of historiography in public was the sign that political conflicts partly took place also on the level of academic and quasi-academic debates. The historical science, in most cases pseudo-science, was given the role of a source of arguments for the current nationalist policy. Moot and unresearched questions from contemporary history, and particularly from WWII, were politically utilized and abused. This concerned above all the number and the make-up of the WWII victims in Yugoslavia, the character of that conflict, appraisal of the participants in it, and the influence of the war-time events on the post-war constitution of the country. Quite justified attempts at establishing the losses (real and demographical) of the population of Yugoslavia, became an argument for the revision of historiography on the one hand, while perceived as an attempt at downplaying and even denying of the victims, on the other.[16]

Despite the unfavourable circumstances, study of the holocaust was continued in the Serbian historiography in 1990s. Exactly in those year a number of works of unequal value and character wholly or partly devoted to this subject were published. They were the fruit of often long research with broadened source a basis, since some archive funds became available in the meantime. An increasingly abundant foreign literature on the holocaust was also very important. Works by Ženi Lebl about the suffering of Jews in Macedonia and Pirot were published, and this topic was also treated in works of Lajčo Klajn about sufferings in the Bačka and Milorad Vavić and Branislav Božovićin Kosovo and the Metohija.[17] Publication of

[15] Milan Bulajić, *Ustaški zločin genocida i suđenje Andriji Artukoviću 1986. godine*, vols. I-IV, Beograd 1988, 1989.

[16] In May 1945 J.B. Tito came out with the number of 1.700.000 dead in Yugoslavia during WWII. According to the report of the Reparation Commission of the Yugoslav Government for the International Allied Conference on Reparations in Paris on December 26, 1945, Yugoslav losses were 1.706.000 people. In the report of the Yugoslav State Commission for Establishing the Crimes of the Occupiers and Their Abettors submitted to the International Military Tribunal in Nuremberg in 1945, it was stated that the loss of 1.650.000 lives had been established in Yugoslavia, but that the number was "most probably" 2.000.000. Through statistical methods different results were arrived at during the next years, and the census of war victims in 1964 caused additional misunderstandings. Great attention and polemics was caused by computations of Bogoljub Kočović (*Žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, London 1985; 2nd ed. Sarajevo 1990) and Vladimir Žerjavić (*Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb 1989) which arrived at very similar results of 1.040.000 (Kočović) and 1.027.000 (Žerjavić) real victims. By the use of the demographic method Ruža Petrović arrived at the number of 1.561.000 (*Ratni gubici Jugoslavije u II svetskom ratu*, in: Genocid nad Srbima u II svetskom ratu, saopštenja sa naučnog skupa, Beograd 1995, pp. 341-359). See also: Životije Đorđević, *Gubici stanovništva Jugoslavije u II svetskom ratu*, o.c., pp. 615-639; Bogoljub Kočović, *Nauka, nacionalizam i propaganda. Između gubitaka i žrtava Drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, Paris 1999.

[17] Ženi Lebl, *Plima i slom. Iz istorije Jevreja Vardarske Makedonije*, Gornji Milanovac 1990; Idem, *Jevreji u Pirotu*, Beograd 1990; Idem, *Dnevnik jedne Judite*. Beograd 1941,

books was continued about the suffering of Jews in concentration camps in Yugoslavia and abroad and about great crimes of which Jews had been the victims: the book about their suffering in the Banat by Branislav Popov, about the concentration camp Mathausen by Miodrag Milić. Milan Koljanin wrote a monograph about the largest camp for Jews in the German-occupied territory of Serbia, the concentration camp Sajmište in Belgrade. Zvonimir Golubović thoroughly described the suffering of Jews in southern Bačka in January 1941. The phenomenon of genocide in WWII in Yugoslavia was elucidated from the legal-historical point of view by Smilja Avramov, and Milan Bulajić also dealt with the topic in his study about the relations of the Vatican and the ISC. The first in the planned series of collections of documents about crimes in the ISC published by the Institute of Military History from Belgrade is also important for the history of the holocaust.[18]

The research of the Holocaust was continued in the last few years too, and the attention of scholars is aimed at some less known or completely neglected aspects of the topic. Milan Ristović showed exhaustively in his monograph the routes and ways of salvation of Jews from Yugoslavia, in most cases from the point of view of an individual facing death, but also various obstacles set by "big" policy. Within the framework of his research on the quisling commissar administration and police, Branislav Božović published works on the suffering of Jews in the German-occupied territory of Serbia, particularly in Belgrade. Recently, he published a special book about the suffering of Jews in the occupied Belgrade – the most exhaustive work on the subject so far.[19] In a broad chronological and thematical sweep Ženi Lebl tried in her two recently published books to give a rounded picture of the suffering of Jews in the German-occupied territory of Serbia. Pavle Šosberger wrote about the suffering of Jews in the Hungarian-oc-

Gornji Milanovac 1990; Lajčo Klajn, *Genocid i kazna. Na severu okupirane Jugoslavije (1941-1945)*, Novi Sad 1991; Branislav Božović, Milorad Vavić, *Surova vremena na Kosovu i Metohiji. Kvislinzi i kolaboracija u Drugom svetskom ratu*, Beograd 1991.

[18] Branislav Popov Miša, *Nemački zatvori i koncentracioni logori u Banatu 1941-1944*, Beograd 1992; Miodrag Milić, *Jugosloveni u koncentracionom logoru Mathauzen*, Beograd 1992; Milan Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu*, Beograd 1992; Zvonimir Golubović, *Racija u Južnoj Bačkoj 1942. godine*, Novi Sad 1992; Smilja Avramov, *Genocid u Jugoslaviji u svetlosti međunarodnog prava*, Beograd 1992; Milan Bulajić, *Misija Vatikana u Nezavisnoj Državi hrvatskoj*, vols. I-II, Beograd 1992; Slavko Vukčević (ed.), *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu.* Zbornik dokumenata. Vol. 1, *Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941-1945*, book 1, *Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941*, Beograd 1993.

[19] Milan Ristović, *U potrazi za utočištem. Jugoslovenski Jevreji u bekstvu od holokausta 1941-1945*, Beograd 2998; Branislav Božović, *Beograd pod komesarskom upravom 1941. godine*, Beograd 1998; Idem, *Specijalna policija u Beogradu 1941-1944*, Beograd 2003; Idem, *Specijalna policija i stradanja Jevreja u okupiranom Beogradu 1941-1944*, Zbornik 8, Jevrejski istorijski Muzej, Beograd 2003, pp. 77-173; Idem, *Stradanje Jevreja u okupiranom Beogradu 1941-1944*, Beograd 2004.

cupied territory of Serbia, and Jovanka Dražić the suffering of the Jews of Sremska Mitrovica. In his book about the suffering of the children in the Jasenovac concentration camp Dragoje Lukić published basic facts about 19.432 children victims of this camp, also Jewish among them.[20] However, these data are certainly not complete. The Museum of Genocide Victims was founded in Belgrade in early 1990s, which developed important activity mostly in collecting historical sources about crimes committed during WWII and of checking and supplementing data of various censuses of victims. Together with similar academic institutions, the Museum organized conferences about suffering during WWII and published conference volumes about them. Valuable papers about the research of the Holocaust were also published in these conference volumes.[21]

The topics of the Holocaust research were broadened by the works partly or completely devoted to the use of propaganda means, films and posters in the first place, as well as the analysis of Anti-Semitic stereotypes in occupied Serbia.[22] After the publication of the memories of the Jews who had survived Jasenovac in 1972 (2nd ed. 1985), it was only a few years ago that the Union of the Jewish Communes and the Jewish Historical Museum started systematically collecting and publishing recollections of the Jewish survivors.[23] A large number of recollections of the survivors was collected by Jaša Amuli who partly published them in two books.[24] Recently a monograph came out in which some of the important circumstances in connection with the one of the key questions concerning the Jasenovac concentration camp were clarified: why there were no serious attempts to liberate the camp throughout the war, although since 1943 the military prerequisites were certainly there.[25]

---

[20] Ženi Lebl, Do *"Konačnog rešenja". Jevreji u Beogradu 1521-1942*, Beograd 2001; Idem, *Do "Konačnog rešanja 2. Jevreji u Srbiji*, Beograd 2002; Pavle Šosberger, *Jevreji u Vojvodini. Kratak pregled istorije vojvođanskih Jevreja*, Novi Sad 1998; Jovanka Dražić, *Jevreji u Mitrovici*, Sremska Mitrovica 1998; Dragoje Lukić, *Bili su samo deca. Jasenovac – grobnica 19.432 devojčica i dečaka*, Laktaši, Beograd 2000.

[21] *Jasenovac, sistem ustaških logora smrti*, Saopštenja sa okruglog stola održanog u Beogradu 23. 4. 1996, Beograd 1997; *Genocid u 20. veku na prostorima jugoslovenskih zemalja*, Zbornik radova sa naučnog skupa Beograd 22-23. april 2003, Beograd 2005.

[22] Kosta Nikolić, *Nemačka ratna propaganda u Srbiji 1941-1944*, Jugoslovenski istorijski časopis, N° 1, 1997; Idem, *Nemački ratni plakat u Srbiji 1941-1944*, Beograd 2001; Milan Koljanin, *Filmska propaganda – uvod u holokaust*, Godišnjak za društvenu istoriju, N° 1, 2000; Idem, *Antisemitski stereotipi i propaganda u Srbiji 1941-1942. godine*, Istorija 20. veka, N° 1, 2003.

[23] Dušan Sindik (ed.), *Sećanje Jevreja na logor Jasenovac*, Beograd 1972; Aleksandar Gaon (ed.), *Mi smo preživeli... Jevreji o holokaustu*, Beograd 2001; Idem, *Mi smo preživeli... 2. Jevreji o holokaustu*, Beograd 2003; Idem, *Mi smo preživeli... 3. Jevreji o holokaustu*, Beograd 2005.

[24] Jaša Amuli, *Živi i mrtvi. Razgovori sa Jevrejima*, Beograd 2002; Ibid. *Jevrejke govore*, Beograd 2005.

[25] Slavko Komarica, Slavko Odić, *Zašto Jasenovac nije oslobođen*, Beograd 2005.

In the newly created Croatian state since early 1990s historiography was given an exceptionally important role in creating a different public perception of the recent past, above all in the time of the existence of the Fascist (Ustasha) Croat state. The mass nationalist mobilization with a clear political goal had to get it "academic" and "theoretical" basis too. In the process, the book by the Croatian president and historian Franjo Tuđman, *Impasabilities of Historical Reality. A Discourse on History and Philosophy of Evil* (Zagreb 1989) became the model and had almost a mandatory importance. This book is certainly the main work of the revisionist Croat historiography, and one of its key "achievements" is the denial of holocaust.[26] Numerous pseudo-scholarly publications followed, often not far removed from war propaganda. In that way public opinion permeated with outspoken nationalism and jingoism was created. One of the topics which received much attention was the history of the Holocaust in the ISC and even in Serbia. As opposed to the results of the Yugoslav and foreign academic historiography of the Holocaust, the role of the Fascist Croat state in the extermination of the Jewry was played down and the blame shifted onto the Third Reich.[27]

At the same time, a symmetry was created between the Fascist ISC and the occupied Serbia, with the quisling Serbian administration being ascribed the prominent, almost decisive, role in the destruction of Jews as well as temporal primacy over other countries. Furthermore, holocaust in Serbia was depicted as part of a continuous Serbian nationalism and Anti-Semitism, which still endangered not only Serbian neighbours, but the world peace as well. Such propaganda construction resembles very much the myth of the "Jewish world conspiracy" which was supplemented by stereotypes about Serbs current in Austria-Hungary, particularly at the eve of and during WWI. After a number of publications during the first half of 1990s, these "scholarly achievements" were presented in the rounded form in 1996 in the book Serbia's Secret War. Propaganda and the deceit of History by an American medical doctor Philip Cohen. That same and the next year the translations of this book were published in Sarajevo and Zagreb. This topic retained its relevance in Croatian historiography even in the later years.[28] Among publications of this type, the book by a uni-

[26] Kenneth S. Stern, *Holocaust Denial*, The American Jewish Committee, New York 1993; other examples of holocaust denial in former Yugoslavia are adduced here such as the publication of the Protocols of Elders of Zion as a whole or in part in Bosnia-Herzegovina and Slovenia, ibid. p. 168, footnote 73. Obviously, the author had no data about Serbia where this pamphlet was published several times since 1990s.

[27] Ivo Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, pp. 597-598. A survey of the revisionist historiography see in: Ivo Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, Zagreb 2001, chapter 39: O revizionizmu u istoriografiji, pp. 596-618.

[28] *Serbia's Secret War. Propaganda and the deceit of History*, College Station, Texas 1996. The editor of the book Stjepan Meštrović compared the author with no-one less than

versity professor, Josip Pečarić, stands out by the amount of new "discoveries". Despite the facts and material proofs established long ago, he claims the vehicle in which the instructed SS NCOs killed Jewish prisoners during the transportation from the Sajmište concentration camp to the mass graves in Jajinci wasn't a hermetically closed van. These, allegedly, were "buses-gas chambers" in which "the Jewish inmates were murdered en masse in the streets of Belgrade".[29]

Under quite different circumstances than was the case during the trial of Andrija Artuković, one of the commanders of the Jasenovac death camp, Dinko Šakić, was convicted in Zagreb in 1999. Serious complaints were aired concerning both the trial and the sentence.[30]

In the spate of historiographical publications about the ISC which made relative and "normalized" its crimes, including those in Jasenovac, a few works of importance for the history of the holocaust in the ISC were also published, above all thanks to the Jewish Commune in Zagreb and several researches. In the collection of papers Anti-Semitism, Holocaust, Antifascism (Zagreb 1996), works about Croatian Anti-Semitism, various aspects of the suffering of Jews in the ISC and their participation in the Antifascist struggle were published. Ivo Goldstein, together with Slavko Goldstein, presented the results of his research which had partly been published in this volume, in the book Holocaust in Zagreb (Zagreb 2001). Although the title stresses Zagreb, where the bulk of the Jewish community lived, the author dealt to a large degree also with holocaust in the whole of the ISC. This is, no doubt, the most valuable book with this topic so far, and at the same time, it is also a model for other "local" histories of the holocaust.

The Holocaust research in Yugoslavia as well as in the territory of the occupied Serbia in WWII has given answers to most of the basic questions, although even here some doubts remain. One of the bigger shortcomings of some works dealing with the holocaust in some regions or in the whole of Yugoslavia, is the larger or smaller disattachment of the holocaust from the events in certain areas, depriving thus the Holocaust of one of its important

---

with Erich Fromm. Cohen relied in many things on the historiographical pamphlet by Tomislav Vuković (the real name Ljubica Štefan) and Edo Bulat, *A Survey of Serbian Anti-Semitism* (Zagreb 1992). For an answer to such publications in Serbian historiography see: Andrija Gams, Aleksandar Levi, *The Truth About "Serbian Anti-Semitism"*, Belgrade 1994. Cf. also J. Mirković, *Objavljeni izvori i literatura o jasenovačkim logorima*, pp. 244-246. Among other, similar works of Croatian historiography had the goal of neutralizing the idealization of the Serbian-Jewish relations that was quite strong in the Serbian public opinion of the time which also served a clear propaganda and political purpose.

[29] *Srpski mit o Jasenovcu. Skrivanje istine o beogradskim konc-logorima*, Hrvatski informativni centar, Hrvatski institu za povijest, Zagreb 1998; the quoted place on p. 39.

[30] Milan Bulajić, *Jasenovac na sudu. Suđenje Dinku Šakiću*, Beograd 2001. No inditement was raised against Dinko Šakić's wife, despite the crimes she had committed in Stara Gradiška as "Ustasha official".; Ibid, pp. 175/213.

aspects. In other words, the Holocaust must be seen as a constituent and extremely important part of the histories of individual peoples and states whose research contributes to the more complete understanding of these histories. At the same time, the history of the Holocaust itself becomes richer in that way, without losing anything of its unique character.

The development of the Holocaust in certain regions of the occupied and divided Yugoslavia depended above all on the general development of the "final solution of the Jewish question" and was its constituent part. The Greater German Reich played the crucial role in it. At the same time, the character and goals of the German, Hungarian, Bulgarian and Albanian occupation, the goals of the Fascist (Ustasha) Independent State of Croatia, the development of the wartime events as well as the circumstances in certain territories, determined to a large degree the developments of the Holocaust in each of them. Since there were differences among these states in the treatment of the "Jewish question" in which the Anti-Semitic tradition played a significant role, it makes possible a comparative analysis of the Holocaust from the point of view of these differences if one regards the Holocaust in the whole territory of Yugoslavia. Indeed, there are no other examples in Europe where such a variety of policies of "solving the Jewish question" existed in such a comparatively small territory.

КИРИЛ ФЕФЕРМАН
Јад Вашем и Хебрејски универзитет, Јерусалим

УДК: 94(477.75+479)„1941/1945"
341.485(=411.16)(477.75+479)„1941/1945"

ХОЛОКАУСТ НА КРИМУ И СЕВЕРНОМ КАВКАЗУ[1]

УВОД

Овај рад говори о ономе што се десило Јеврејима на Криму (најјужнијој тачки немачког продора у Совјетски Савез, који је освојен углавном у новембру 1941. године) и на северном Кавказу (најисточнија тачка, покорена у августу 1942). Ове две области су изабране за овај семинар јер пружају значајан компаративни оквир, унутар кога се уништење Јевреја у Југославији може боље разумети. Зашто?

Пре свега, треба се подсетити да су Југославија, а посебно Србија, и Совјетски Савез биле прве територије на простору којим су Немци владали на којима су они почели с физичком елиминацијом Јевреја. Истина, позадина ових догађаја је била различита: у Југославији којом је управљала Немачка, Јевреје је ликвидирала војска под маском сламања партизана, док су у окупираном Совјетском Савезу то чиниле пре свега покретне јединице Безбедносне полиције и Службе безбедности, које су се окомиле изричито на Јевреје у складу с плановима направљеним у Берлину. Али, резултат је био у основи исти – уништење јеврејског становништва, чак и пре него што је то било потврђено на конференцији на Ванзеу за остале европске Јевреје. Овоме треба додати и чињеницу да је у обе земље оружани отпор настављен и након што је Вермахт сломио регуларне војске (југословенска војска је престала да постоји, док је Црвена армија успела да преживи, упркос тешким поразима у првој фази рата).

Кад се говори о Криму и северном Кавказу, може се уочити још једна заједничка црта с Југославијом, наиме, у обе области је етнички и верски састав становништва сложен, уз наглашено присуство муслиманског живља. Нацистичка Немачка је у исламу видела силу која је потенцијално непријатељска према постојећем поретку ствари у свету, који је омеђен британском колонијалном империјом, с једне стране, и „безбож-

[1] Овај реферат сажима неке идеје изражене у мојој докторској тези *Холокауст на Криму и северном Кавказу*, Хебрејски универзитет у Јерусалиму, 2007.

ним“ бољшевичким режимом у совјетској Русији, с друге, односно с два главна непријатеља Немачке. Отуда и општа подршка нацистичке Немачке муслиманима и исламу. Имајући ово у виду, важно је истражити њену политику на Криму и на северном Кавказу.

1. ПРЕ РАТА

У савременој историји обеју области има много блискости. Оне се простиру на оном што се обично сматра руским „етничким границама“. Припојене су Руском царству током његове растуће експанзије – Крим 1873, док је северни Кавказ коначно „пацификован“ почетком шездесетих година XIX века. Али, када је реч само о временском раздобљу, Крим је под руском влашћу био скоро век дуже од северног Кавказа. Још је важнија разлика у начину на који су ове области укључене у царство. С Кримом је то учињено мирно, јер су свој долазак Руси покушали да представе (а у томе су у приличној мери успели) као преузимање полуострва од пређашњег власника, османске Турске. После 1783, локални кримски муслимани, Татари, нису прибегавали никаквом оружаном отпору против царства.[2]

У поређењу с тим, „преузимање“ северног Кавказа није ишло глатко. То се делом може објаснити чињеницом да није било никакве стране силе од које би Русија могла да „наследи“ ову област. Овде такође није било ниједног локалног ентитета или племена које би било довољно велико да „потражи руску заштиту“, што би легализовало царску експанзију у том правцу. Напротив, остварио се по Русе најгори могући сценарио: разна локална племена су се ујединила и повела верски рат под заставом ислама. Резултат је био крвав и дуг рат, који је трајао деценијама и обе стране коштао много жртава. Треба приметити, да иако је област била формално умирена до шездесетих година XIX века, неприкривена атмосфера насиља, карактеристичног како за аутохтона кавкаска племена тако и за локалне Русе, углавном козаке, није нестала, већ је претрајала све до наших дана, укључујући и време Другог светског рата.[3]

Састав становништва и начин на који је он формиран били су слични у обе области. С једне стране, аутохтоно становништво је полако, али сигурно било истискивано, док је с друге стране, подстицано усељавање

[2] О развоју становништва Крима пре Другог светског рата види: Fisher W. Alan, *The Russian Annexation of the Crimea*, Cambridge 1972.

[3] О развоју становништва на северном Кавказу пре Другог светског рата види: Bennigsen M. B. (ур.) *The North Caucasus Barrier: The Russian Advance towards the Moslem World*, друго издање, London 1996; Henze B. Paul, Fire and Sword in the Caucasus: The 19th Century Resistance of the North Caucasus Mountaineers, „Central Asian Studies“, 2, 1983, 5-44.

колониста из других делова царства (углавном Руса и Украјинаца, као и Немаца). Међутим, било је и неких разлика. Исељавање или бег севернокавкаских муслимана био је много израженији него на Криму, јер је у овој другој области, како је речено, прелазни период био мирнији. Друга разлика, кључна за ову студију, тиче се чињенице да је од почетка руске власти Крим био отворен и за Јевреје.[4] Насупрот овоме, северни Кавказ је био затворен за масовније усељавање јеврејског становништвасве до краја царске власти.[5]

Грађански рат и међуратно раздобље нису изазвали веће немире, који би променили однос снага у региону. Међутим, могуће је уочити неке догађаје који ће касније имати утицаја на холокауст. Било је релативно мало антијеврејских испада на Криму, упркос томе што су га дуго држали „бели", и што је на полуострву било много Јевреја.[6] За разлику од овог, ако погледамо стање на северном Кавказу, приметно је да су козаци нарочито активно учествовали у погромима против Јевреја у Украјини. За време совјетског периода, власти су подстицале јеврејска пољопривредна насеља на Криму, што је довело до повећања већ приличног броја Јевреја и, што је подједнако важно, до одређених напетости с кримским Татарима због расподеле земље. У поређењу са овим, на северни Кавказ се током двадесетих и тридесетих година XX века доселило релативно мало Јевреја. Последица тога је била да су многим Кавкасцима, посебно неруским мањинама, током овог раздобља Јевреји изгледа остали још увек непознати.

2. УНИШТЕЊЕ АШКЕНАСКИХ ЈЕВРЕЈА

Вермахт је на релативно малом простору Кримског полуострва водио интензивне борбе управо у време када је извршено уништење Јевреја.[7] После немачке офанзиве, велики делови совјетских армија су се распали или расули по целој области. Немачка команда је хтела томе да стане на пут, па је у потрази за партизанима и остацима совјетских трупа предузела велику операцију чишћења.[8] Локалном становништву су не-

[4] Реч је о ашкенаским Јевејима. Кад се говори о другим јеврејским групама, оне се изричито спомињу. Polishuk M., *Evrei Odessy i Novorosii*, Jerusalem, Moscow 2002, 76-77.

[5] *Natsyonalnaia politika Rossii: istorya i sovremenost*, Moskva 1997, 151.

[6] Shekthman Josif, *Pogromy Dobrovol'cheskoi Armii na Ukraine: k istorii Antisemitizma na Ukraine v 1919-1920 gg.*, Berlin 1932, посебно стр. 32.

[7] *Staboffizier der Feldgendarmerie. Tagesbericht als Anlage zum Kriegstagebuch für die Zeit vom* 1.-31. 12. 1941. 2. January 1942, Архив Јад Вашем, Јерусалим (даље: AJB), M.29.FR/118, стр. 8; Staboffizier der Feldgendarmerie. Tagesbericht als Anlage zum Kriegstagebuch für die Zeit vom 1.-31. 12. 1941. 2. December 1941, AJB, M.29.FR/118, стр. 6.

[8] Wehrmachtsdienststelle, Gr. Geheime Feldpolizei 647, Kommando Simferopol. TB für die Zeit vom 2.-11. 11. 1941. 11. November 1941, AJB, M.29.FR/120, стр. 3-4.

мачке мере донеле нагле сеобе и ограничење смештаја. Све је ово деловало врло штетно на опстанак Јевреја. Посебно оштар режим био је заведен у војно нестабилним крајевима (Симферопољ, Керч, Јалта).

У поређењу с Јалтом, северни Кавказ је био различит скоро у сваком погледу. У овој огромној области су се совјетске армије током немачке офанзиве у лето 1942. повлачиле, али, што је било важно, нису биле опкољене. У складу с тим, Немци нису водили операције чишћења да би ликвидирали џепове отпора, тако да није било прочешљавања терена и рација. Локалном становништву су пресељења или ограничења смештаја наметали само првих месеци по окупацији.[9] Посматрана из тог угла, изгледа да је ситуација на северном Кавказу пружала прогоњеним Јеврејима релативно повољне услове за опстанак.

Од посебног је значаја дужина присуства немачких војних и безбедносних формација. На Криму је од новембра 1941. до јула 1942. била стационирана већина јединица Einsatzgruppe D и регуларних трупа 11. армије. Ако се има у виду чињеница да је полуострво релативно мали комад земље, окружен морем скоро са свих страна, тако масовно присуство немачких трупа, посебно EG, било је погубно по кримске Јевреје. С друге стране, немачке трупе (и Вермахт и EG D) биле су недовољне да се на огромном севернокавкаском простору ухвате у коштац с безбедносним задацима (међу којима је „решење јеврејског питања“ имало истакнуто место). Иако је све време немачке окупације на Кавказу била распоређена готово цела Einsatzgruppe, она је била у стању да изведе акције истребљења скоро у свим местима, али не и да прочешља терен. Због тога, али и из политичких разлога, на Кавказу није било претраживања терена. У таквим околностима, да би се ипак домогли Јевреја, Немци су морали да се ослоне углавном на мрежу достављача, што је Јеврејима, обзиром на релативно кратак период немачке окупације, повећавало изгледе да преживе.

Ваљало би обратити пажњу на учешће румунских трупа у истребљењу Јевреја на Криму и Кавказу, јер то може да укаже на још једно виђење жестине холокауста. Без обзира што су у обе области Румуни били под немачком командом, када у неком крају Немци нису били присутни и Румуни били једини представници сила Осовине, њихове акције се могу оценити као прилично независне од локалних немачких наређења. Румунске трупе су у обе области учествовале у „неорганизованом“ пљачкању имовине, силовањима и другом малтретирању јеврејског становништва.[10] Међутим, када је реч о убијању Јевреја у зонама румунске

[9] Mulligan Thimoty Patrick, *The Politics of Illusion and Empire: German Occupation Policy in the Soviet Union 1942-1943*, New York 1988, 61-76, 77-92.

[10] Sargil, Simferopol. Staboffizier der Feldgendarmerie. Tagesbericht als Anlage zum Kriegstagebuch für die Zeit vom 1.-31. 3. 1942. 2. април 1942, AJB, M.29.ФР/118, стр. 24. Упореди: Collection of the Righteous Among the Nations. File of Kolesnikova. Letter of Poyurovskaya, AJB, M.31/5541.

одговорности, показује се да су Румуни на Криму активно учествовали у хватању и убијању Јевреја,[11] док је таквих сведочанстава за област северног Кавказа знатно мање.[12] Истраживач пада у искушење да различито понашање Румуна припише унутрашњим румунским приликама, можда и ратном замору.

Изгледа да се став Немаца према „јеврејском питању" и начин на који га је требало решити на Криму и на северном Кавказу није разликовао од приступа и конкретне немачког политике која је пропагирана и нашироко примењивана на остатку окупираних совјетских територија. У суштини, Немци су били начисто да у обе области под њиховом влашћу нема места за Јевреје и да их треба уништити.

Фактор времена је од посебног значаја. Повест холокауста на Криму је тесно везана углавном за 1941. годину, за фазу блицкрига и први талас истребљења совјетских Јевреја. У то време се чинило да је коначна немачка победа у рату против Совјета близу. Због тога је уништење Јевреја сматрано једним од најхитнијих задатака нацистичке Немачке, посебно на „старим" совјетским територијама (у које су спадали Крим и Кавказ), пошто је владало мишљење да су тамошњи Јевреји опаснији од осталих.

Насупрот томе, догађаје на Кавказу треба сагледати у контексту онога што се десило 1942. године – операција „Рајнхард", покренута против европских Јевреја,[13] с једне стране, и постепено ублажавање немачке политике на окупираним совјетским подручјима, с друге, као последица неуспеха блицкрига.[14] Ове околности нису имале одраза на политику истребљења према ашкеназима, док су парови који су живели у мешовитим браковима и њихова деца, као и неашкенаске јеврејске групе, од тога имали користи.

Будући да је уништавање Јевреја у обе области спроводила Einsatzgruppe D, обрасци истребљења су били слични, укључујући релативно кратак период (у просеку око месец дана) пре операције убијања. Јевреји су у скоро свим градским насељима били регистровани, а потом приморани да носе шестокраке звезде и гоњени на принудни рад, док су логори и гета ретко оснивани. Обично је спровођена само једна акција истребљења, али зато опсежна.[15] Као појава специфична за северни Кавказ, истиче

[11] Dzhankoi. Interrogation of Ilya Sirota (1891), 16. Jun 1944, Државни архив Руске федерације (даље: ДАРФ), Москва, 7021/9/194, стр. 155-157.

[12] Акт комисије града Анапа, 27. фебруар 1944, ДАРФ, 7021/16/460, стр. 1-2.

[13] Pohl Dieter, „Die 'Aktion Reinhard' im Licht der Historiographie", у: Musial Bogdan (ур.), *'Aktion Reinhard', der Völkermord an den Juden in Generlagouvernement, 1941-1944,* Osnabrück 2004, 15-47.

[14] Mulligan Thimoty Patrick, *н. д.*, 1988.

[15] Arad Yitzak, *Toldot ha-shoa. Brit ha-moetsot ve-ha shtakhim ha-mesupakhim,* Jerusalem 2004, 373-389, 525-530.

се наметање новчаних јемстава, вероватно повезано са убеђењем да су евакуисани Јевреји имућни.[16]

Субјективни фактори, као што су држање војних команди, лични односи између команданата војске и EG D, као и „природни" фактори, били су различити у свакој области. У том погледу, треба обратити пажњу на ставове врховних команданта Вермахта у региону. Забележено је да је Ерих фон Манштајн,[17] командант 11. армије на Криму, одобравао нацистички геноцид над Јевејима и тесно сарађивао са EG D.[18] То се није огледало само у ономе што је говорио, већ, што је најважније, у ономе што је радио, у начину на који је водио своје трупе.[19] На Криму, војни команданти су често одређивали снаге за решавање „јеврејског питања". Много мање се зна о ставу Евалда фон Клајста, али оно мало доступних сведочанстава указује да он није био толико кооперативан са Einsatzgruppe по питању истребљења Јевреја, док нека сведочанства чак указују да му се противио.[20] Вероватно је због тога војска на Кавказу била мање укључена у уништавање Јевреја.

„Природни" фактори (географија, време) су играли значајну улогу у понашању како прогоњених Јевреја, тако и Немаца. Крим је мала, слабо насељена област, без већих градова. Предео се састоји од многих, али неприступачних планина, док шуме заузимају само мале површине. Што је најважније, полуострво је са скоро свих страна окружено водом, а једини излаз су ефикасно контролисали Немци. Крим се показао као најпроблематичније место за прогоњене Јевреје који су се кретали унаоколо у потрази за неким безбедним уточиштем. Насупрот томе, северни Кавказ, преплављен Немцима, представља огромну зараван без икаквих шума, планине с нешто шума, више градова средње величине у њима, неколико великих градова, те мноштво расутих села. У овом светлу, област је на први поглед представљала лагодан терен за лутање уоколо, али непогодан за оног ко је желео да се сакрије.

Географском фактору треба додати временске прилике које су владале у периоду после масовног истребљења јеврејског становништва. Оне

---

[16] Cherkessk (?), Essentuki. Landesgericht München I. Urteil gegen Schlupper, AJB, TR.10/956, стр. 63. Упореди: Акт комисије града Есентукија, 10. јул 1943, ДАРФ, 7021/17/4, стр. 1.

[17] О Ериху фон Манштајну види нпр.: Wrochem Oliver von, „Die Auseinandersetzung mit Wehrmachtsverbrechen im Prozess gegen den Generalfeldmarschall Erich von Manstein 1949", у: *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 46, 4, 1998, 329-353.

[18] Shtauber Roni, Shituf peula bein ha-Wehrmaht le-vein ha Einsatzgruppe D behashmadat yehudei Krim, „Massuah", 15, 1987, 212-221.

[19] Тајни циркулар команданта 11. армије N 2379/41, 20. новембар 1941, превод на руски. Државни архив Аутономне Републике Крим, Симферопољ, Украјина, даље (ДААРК), П-156/1/24, стр. 1.

[20] Testimony of Dr. Laternser, 21. August 1946, Affidavit 706, у: *Proceedings of the Nuremberg War Crimes Trial*, Washington 1949-1953, vol. 21, 395.

су директно утицале на изгледе за преживљавање оних Јевреја који нису нашли скровиште у градовима и селима. Да би се преживело током зиме, требало је, између осталог, снабдети се дрвима и топлом одећом. С времена на време, било је нужно имати бар привремено склониште од хладноће. На Криму се уништавање збило током хладне зиме 1941, а интензивно је настављено током хладног првог дела 1942. Непотребно је рећи да је то веома угрозило јеврејски опстанак. Насупрот томе, северни Кавказ је релативно топлија област, а уништавање Јевреја је спроведено у касно лето и јесен 1942. године. Отуда се северни Кавказ, у погледу временских прилика, показао много погоднијим за опстанак Јевреја.

Судбине јеврејских ратних заробљеника које су Немци ухватили на Криму и на северном Кавказу међусобно се нису приметне разликовале. Они нису искусили ишта од побољшања Немачког држања према совјетским ратним заробљеницима. Чим би их открили, јеврејске војнике су убијали.[21] Разлика је у бројевима: на Криму, на којем су борбе биле огорчене, релативно висок број совјетских војника је пао у немачко заробљеништво, а међу њима много Јевреја. Насупрот овоме, Немци нису успели да опколе совјетске армије на северном Кавказу и заробе осетнији део совјетских трупа, а релативно учешће и апсолутни број Јевреја међу њима био је занемарљив.

3. ЈЕВРЕЈСКИ ОДГОВОР

Крим и Кавказ су били слични у погледу врло брзог хода холокауста (уништавање је спроведено око месец дана после почетка немачке окупације) и одговора јеврејског становништва који је уследио: велика већина се покорила немачким наређењима, док је само незнатна мањина одлучила да им се супротстави; није било неког чисто јеврејског оружаног отпора; Јевреји су често покушавали да се издају за нерусе, углавном за муслимане (на тај начин су Немцима и колаборационистима могли да објасне свој несловенски изглед и обрезаност). Ипак, показало се да је на Криму практично немогуће обрезаност приписати припадању муслиманима, јер су Немци међу Татарима – јединој муслиманској групи на Криму – имали довољно колаборациониста који су такве тврдње лако побијали. На Кавказу се обрезаност такође могла објаснити припадношћу неком од бројних муслиманских народа, а низ разлога је утицао да је више Јевреја успело да преживи на тај начин.

Међутим, постојала је разлика између јеврејских реакција у ове две области. На Криму су Немачке антијеврејске мере биле оркестрира-

[21] Polian Pavel, „First Victims of the Holocaust: Soviet-Jewish Prisoners of War in german Captivity“, у: *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, 6, 4, 2005, 763-787.

не мање-више истовремено, а немачка команда је месном становништву наметнула и строга ограничења кретања. Отуда је било отежано сазнати да се опасност приближава и избећи је. Антијеврејске мере на северном Кавказу често нису биле примењиване истовремено, а уз то су постојала само мала ограничење слободе кретања становништва. Резултат је био да су Јевреји имали више прилике да се обавесте и побегну.

Друга разлика је везана за састав преосталог јеврејског становништва. На Криму је остало више мушкараца способних за војску, пошто нису сви били регрутовани у Црвену армију. Овде су совјетски партизани били бројни и активни, а из бројних расутих сеоских насеља је било лако придружити им се.

Насупрот овоме, на Кавказу је остало много мање мушкараца, посебно способних за војску. Јеврејско становништво су чиниле углавном жене, понекад са старцима и децом. У области није било превише партизанских јединица, а и оне су биле стациониране подаље од градова. Уз то, тешко да су полна и старосна структура јеврејског становништва одговарале потребама партизанског покрета.

Међу јеврејским становништвом на северном Кавказу било је много избеглица[22] које нису познавале специфичне локалне услове и локалну географију. Они нису намеравали да се придруже језгру партизанских јединица (пошто су били непознати локалним совјетским властима); нису знали куда да иду, који је најкраћи пут за бекство, укључујући и онај до партизана. С друге стране, дошљаци на северни Кавказ нису имали пријатеље и познанике у тој области, али јесу непријатеље (којима је немачка окупација пружила повољну прилику да изравнају рачуне с Јевејима). Сем тога, без обзира на наводно непријатељство према њима, локални Јевреји су били познати, посебно у мањим местима.

Насупрот томе, Јевреји дошљаци су тежили да се друже (а о тражењу помоћи да не говоримо) с људима из свог круга. Дошљаци су били незапослени, отуда лишени пословних веза. Често, посебно у првој фази окупације, сваки дошљак на Кавказ је сматран за Јевејина и могао је бити стрељан на лицу места.

И спољашњи изгледа и језик Јевреја су у ова два региона различито деловали на њихове шансе да преживе. На Криму су изразито јеврејски изглед или јидиш акцент (који је међу дођошима на полуострво и јеврејским *колхозникима* очито био распрострањен) били штетни по њихов опстанак. Међутим, због хетерогеног националног састава становништва на северном Кавказу, овај фактор је играо знатно мању улогу – овде многи нису личили на Русе, а руски језик су говорили са страним

[22] О овом важном фактору види мој рад: Fefferman Kiril, „Jewish Refugees under the Soviet Rule and the German Occupation in the North Caucasus“, у: Gitelman Z., Ro'i Y. (ур.), *Revolution, Repression and Revival: The Jews of the Former Soviet Union*, Lanham 2007.

акцентом. Зато придошли Јевреји нису били тако упадљиви, што им је давало веће изгледе за спас.

На Криму је поседовање „аријевских“ докумената било од велике важности, јер је било много рација и безбедносних провера. На Кавказу су ова документа свакако била добродошла, али чак и ако их није било, власти су понекад то превиђале, под условом да је неки локални сведок могао да потврди да се не ради о Јеврејину. Било је могуће да се преживи и без икаквих докумената, јер је било мање безбедносних провера, а општа регистрација становништва је започета тек пред крај немачке окупације.

Исељавање Јевреја (као и других избеглица, прогнаника и оних који су једноставно тражили храну) из њихових градова или села на Криму, а затим и са Крима, било је осетно. Изгледа да је ниво симпатије или антипатије локалног становништва према Јеврејима био сличан у градовима и селима, и једино што је било важно били су безбедност и доступност хране. Због сталних немачких контрола, било је нужно негде се населити. Јевреји су на Кавказу били склони да се исељавају из села у градове (јер су у претежно козачким селима постојала врло раширена антисемитска осећања) или из једног града у други, што су невелика ограничења кретања олакшавала. У ствари, сталним кретањем по области се могло преживети. Пресудни фактор у овим сеобама била је безбедност, будући да је у целој регији хране било у релативном изобиљу.

Треба нешто рећи и о совјетској мрежи отпора и њеном утицају на преживљавање Јевреја. На Криму је совјетско подземље било прилично ефикасно. Понекад упошљавајући Јевреје и пружајући им помоћ (углавном обезбеђујући лажне легитимације). Изгледа да је на Кавказу совјетска скривена мрежа постојала углавном на папиру, па није чудно што Јеврејима скоро да и није нуђена нека помоћ. Када је реч о партизанском покрету, он је од првих дана окупације био значајан и врло активан,[23] објављујући чак намеру да прима цивиле, па су и неки Јевреји, претежно сељаци, успели да се придруже партизанима. Истовремено, на Кавказу су оперисале само мале и „професионалне“ партизанске јединице, које су биле састављене од политички поузданих елемената. Против Немаца су водили рат ниског интензитета. У ствари, њихове активности су биле толико тајне, да су чак и совјетски активисти имали проблема да се повежу с партизанима.[24]

У овој области партизански покрет није играо никакву улогу у преживљавању Јевреја.

---

[23] Vergasov Ilya, *V gorakh Tavrii*, Kiev 1969; Genov Ivan, *Dnevnik partizana,* Simferopol 1963.

[24] Linets S. I., Boevyie deistviya partizan Stavropol'ya v tylu nemetsko-fashistiskikh okkupatorov: istoriografiya voprosa, у: „Vestnik Pyatigorskogo Gosudarstvennogo Lingvisticheskogo Universiteta“, 4, Pyatigorsk 1996, 57-61.

4. ЛОКАЛНО СТАНОВНИШТВО И ХОЛОКАУСТ

Пре свега, треба рећи неколико речи о основним карактеристикама немачке управе у посматраним областима, што баца светло на фактор становништва и његову повезаност с холокаустом.[25] У руралним областима Крима, присуство немачких безбедносних (Einsatzgruppe и полиција) и војних снага било је углавном недовољно, што је условило ослањање на локалне колаборационисте. Немачке јединице су се овде појављивале често само спорадично.

Од важности је и чињеница да су се Немци суздржавали од уласка у муслиманска (татарска) села. За њих је ситуација на северном Кавказу била још озбиљнија: безбедносно присуство је било потпуно недовољно, а војног у многим крајевима готово да и није било. Резултат је ослањање искључиво на колаборационисте и јединице састављене од локалног становништва. Исто тако, Немци су избегавали да улазе у села брђана (муслиманска и хришћанска).

Немачка популациона политика у овим областима имала је једну важну заједничку црту. Они би међу локалним становништвом издвојили неке групе и дали им повлашћен третман. На Криму су то били кримски Татари,[26] на Кавказу неке неруске етничке групе,[27] посебно козаци.[28] Последично, ови народи су постали главни немачки савезници у обе области, помажући им у спровођењу њихове политике, укључујући прогон Јевреја. Припадници ових група су служили у разним полицијским јединицама које су Немци регрутовали, и вероватно су, као појединци, били ревноснији у прогону Јевреја, који је варирао од изручивања Немцима до убијања.

На Криму је према руско-украјинској већини од почетка заведен оштар немачки окупациони режим. Он је подразумевао пресељавања, полицијски час, прочешљавања терена, узимање и погубљивање талаца и масовна убијања цивила за „одмазду“. Свега овог није било на Кавказу, посебно у првим месецима немачке окупације. Отуда разилажење у гледању руске већине на немачку власт, са значајним реперкусијама на локалне ставове према „јеврејском питању“. Углавном неутралан став према немачкој власти на Криму, који је владао током првих месеци, замењен је касније, услед немачких „одмазда“, драстичним падом популар-

[25] Од опште литературе о овом предмету види: Angrick Andrej, *Besatzungspolitik und Massenmord. Die Ensatzgruppe D in der südlichen Sowietunion 1941-1943*, Hamburg 2003, 467-484; 590-610.

[26] Statiev Alexander, „The Nature of Anti-Soviet Armed Resistence, 1942-44: The North Caucasus, the Kalmyk Autonomous Republic, and the Crimea“, у: *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, 6, 2, Spring 2005, 306-314.

[27] Види нпр.: Statiev Alexander, *н. д.*, 2005, 288-303, 303-306.

[28] Abschrift. Betr. Kosaken. Oberkommando der Heeresgruppe A – Abt. VII (Militärverwaltung). Tgb. Nr. 182/42. H. Qu, 25. August 1942, AJB, JM/5605.

ности Немаца. Очито, солидарност с Јеврејима је расла, тако да се после немачких репресалија и истребљења Јевреја појавио известан доживљај „заједничке судбине“, али је њега тешко пратити, јер је становништво било застрашено. Насупрот овоме, на Кавказу су забележени неутрални, чак позитивни ставови према немачкој власти, посебно међу козацима.

Ако би се опрезно направила нека генерализација, изгледа да је у извесним случајевима сарадња с Немцима била повезана с незадовољством према Совјетима, што није нужно подразумевало антисемитизам, поготово не његову екстремну форму коју су Немци спроводили. Такав је био случај с кримским Татарима и кавкаским неруским народима. Али, не и с козацима, за чије се служење на немачкој страни, мржњу према Совјетима и презир према Јеврејима може рећи да су били део дубоко усађеног осећања, које се могло пратити деценијама уназад. Међутим, не значи нужно да је на практичном нивоу међу представницима обе ове групе било разлика у приступу Јеврејима.

Па ипак, разлика је било. На Криму су колаборационистичке власти тежиле да се суздрже од сопственог учешћа у решавању јеврејског питања. Будући да су остале околности биле исте, изгледа да су оне желеле да Немци то обаве. Понекад су локални колаборационисти затварали очи пред јеврејским присуством, допуштајући Јеврејима да се накратко задрже у њиховим местима. На Кавказу су локалне колаборационистичке власти биле озбиљније укључене у „решавање јеврејског питања“. У околностима када у неком крају није било Немаца, само су оне имале право да тумаче немачка наређења у кључним стварима, као што је била овера совјетских легитимација које су припадале Јеврејима.

У погледу антисемитске пропаганде, која је вођена под специфичним исламским слоганима, показало се да је она била отровнија и разноврснија на Криму. Истраживач пада у искушење да ово објасни тиме што су њу ширили углавном татарски емигранти који су дошли с Немцима. У целини, домет ове пропаганде је био прилично ограничен, што се може објаснити верским незнањем већине становништва у обе области. Изгледа да исти аргумент важи и за стварни утицај ове пропаганде, што се односи, уопштено говорећи, и на оживљавање ислама под Немцима и на холокауст. Упркос напору Немаца и њихових помагача из исламског окружења, изгледа да у кратком трајању (што је често било одлучујуће за помагање или денунцирање Јевреја), настојања да се успостави јасна веза међу наведеним факторима нису давала резултат. Међутим, посматрано у дужем временском периоду (што је био случај на Криму, на којем је немачка окупација трајала дуго), заједно с другим елементима немачке окупације који су фаворизовали муслимане и ислам, и ако се узме у обзир чињеница да је ислам и даље имао велики утицај на вернике у наведеним областима, антисемитска исламска политика је могла да постане катастрофална.

KIRIL FEFFERMAN
Yad Vashem & The Hebrew University, Jerusalem

THE HOLOCAUST IN THE CRIMEA AND NORTH CAUCASUS[1]

INTRODUCTION

The following presentation deals with what occurred to the Jews in the Crimea (the most southern point of the German penetration in the Soviet Union conquered largely in November 1941) and the Northern Caucasus (the most eastern point subdued in August 1942). The two regions were selected for the current seminar since they provide an important comparative framework against which the destruction of Jews in Yugoslavia may be better understood. Why?

To begin with, it must be remembered that Yugoslavia, in particular Serbia and Soviet Union were the first territories in the German-dominated space when they set about physically eliminating Jews. True, the background for these developments was different: in the German-controlled Yugoslavia this was done by the military under the disguise of crushing the partisans while in the occupied Soviet Union the Jews were primarily killed by mobile units of the Security Police and the SD that specially targeted Jews according to the plans elaborated in Berlin. But the result was essentially the same – annihilation of Jewish population even before it was confirmed by the Wansee Conference for the rest of European Jews. To this one should add the fact that in both countries the military resistance was continued even after the regular armies were crushed by the Wehrmacht (the Yugoslavian army ceased to exist while the Red Army was able to survive despite the severe defeats in the first period of the war).

When it comes to the Crimea and the North Caucasus one can distinguish another common trait with Yugoslavia, namely the complex ethnic and religious population composition in both areas with an emphasis on Moslem population. Nazi Germany identified Islam as a force potentially hostile to the existent order of things in the world associated with British

[1] The presentation summarizes some notions expressed in my PhD "The Holocaust in the Crimea and the North Caucasus" (Hebrew University of Jerusalem, 2007).

colonial Empire on the one hand, and 'godless' Bolshevik regime in the Soviet Russia, on the other that is, the Germany's two major enemies. Hence, Nazi Germany's generally favorable stance towards Moslems and Islam. It is important, therefore, to explore its policies in this respect in the Crimea and the North Caucasus.

1. BEFORE THE WAR

Both regions have a lot in common with respect to their modern history. They are situated on what is generally considered as the Russian 'ethnic frontier'. They were annexed by the Russian Empire in the course of its growing expansion, Crimea – in 1783 while the North Caucasus was finally 'pacified' in the early 1860s. But in terms of mere time span Crimea was under the Russian sway almost one more century then the North Caucasus. Of even more significance is the distinctive way the regions were incorporated into the Empire. In the Crimea it was done in a peaceful way as the Russians tried to present (and succeeded in no small measure) their arrival as if they took over the peninsula from its former patron – Ottoman Turkey. After 1783 local Crimean Moslems – Tatars did not mount any armed resistance against the Empire.[2]

By way of comparison, the 'takeover' in the North Caucasus was not smooth. Partly, it could be explained by the fact that there was no foreign power from which Russia could 'inherit' the region. Nor was there any local entity or tribe big enough to 'ask for the Russian protection', which could legalize the Imperial expansion in this direction. Rather, the worst possible scenario for the Russians materialized: various local tribes united and waged a religious war under banner of Islam. The result was the bloody and protracted warfare, which was unfolding for decades and claimed numerous victims on both sides. It is of note that although the region was formally pacified by the 1860s the unmistaken atmosphere of violence characteristic of both native Caucasian tribes and local Russians, mainly Cossacks did not disappear but continued to be manifest well into these very days, including the Second World War period.[3]

The composition of population and the way it was formed were similar in both areas. On the one hand, native population was slowly but

[2] On the population developments in the Crimea before the World War 2 see Alan W. Fisher, *The Russian Annexation of the Crimea*, Cambridge: Cambridge [Eng] University Press, 1972.

[3] On the population developments in the North Caucasus prior to the World War 2 see M. B. Bennigsen (ed.), *The North Caucasus Barrier: The Russian Advance towards the Moslem World*, 2nd ed., London, 1996; Paul B. Henze, "Fire and Sword in the Caucasus: The 19th Century Resistance of the North Caucasian Mountaineers", *Central Asian Studies* 2 (1983), pp. 5-44.

steadily squeezed out and on the other, the migration of colonists (mainly Russians and Ukrainians as well as Germans) from elsewhere in the Empire was encouraged. However, there were some differences. The emigration or flight of North Caucasian Moslems was much more sizable than in the Crimea because as stated above the transition period in the latter region was more pacific. Another distinction crucial to the concern of this study had to do with the fact that the Crimea was opened also to Jews[4] since the beginning of the Russian rule. In contrast, North Caucasus was closed to migration of masses of Jewish population until the very end of the Tsarist rule.[5]

Civil War and the interwar period did not cause any large-scale turmoil, which would changed the balance of forces in the regions. One may notice however, some developments, which would later have impact on the Holocaust. There were relatively few anti-Jewish excesses in the Crimea despite the fact that the Whites held it for a long time and there were many Jews in the peninsula.[6] In comparison, North Caucasians, especially Cossacks were actively involved in the pogroms against the Jews in the Ukraine. During the Soviet period the authorities encouraged Jewish agricultural settlements in the Crimea, which led to increase in the already sizable number of Jews and equally important, to some tensions with the Crimean Tatars over the land distribution. By way of comparison, relatively few Jews arrived in the North Caucasus in the 1920-30s. The result was that during this period Jews seemed to remain still unknown to many Caucasians, especially to non-Russian minorities.

2. DESTRUCTION OF ASHKENAZIM JEWS

The Wehrmacht engaged in the intensive warfare in the relatively small territory of the Crimean peninsula precisely during the period when the destruction of Jews was accomplished.[7] Following the German offensive large Soviet armies disintegrated and became dispersed throughout the area. German command was determined to put an end to it and sanctioned

[4] Ashkenazi Jews. When other Jewish groups are meant they are explicitly referred to. M. Polishuk, *Evrei Odessy i Novorossii,* Gesharim: Jerusalem, Moscow, 2002, pp. 76-77.

[5] *Natsyonalnaia politika Rossii: istoriya i sovremennost',* Moscow: informatsyonno-izdatelskoe agenstvo "Russkii mir", 1997, p. 151.

[6] Iosif Shekhtman, *Pogromy Dobrovol'cheskoi Armii na Ukraine: °k istorii Antisemitizma na Ukraine v 1919-1920 gg.*, Berlin: °Ostjüdisches Historisches Archiv, °1932, esp. p. 32.

[7] Staboffzier der Feldgendarmerie. Tagesbericht als Anlage zum Kriegstagebuch für die Zeit vom 1.-31.12.1941. 2 January 1942. Yad Vashem Archive, Jerusalem, Israel; henceforth – YVA: M.29.FR/118, p. 8. Staboffzier der Feldgendarmerie. Tagesbericht als Anlage zum Kriegstagebuch für die Zeit vom 1.-30.12.1941. 2 December 1941. YVA: M.29. FR/118, p. 6.

large-scale mopping-up and combing operations in search for partisans and remaining Soviet troops.[8] With respect to the local population, German measures meant severe movement and residence restrictions. All this was very detrimental for the Jewish survival. Especially harsh regime was established in militarily unstable areas (Simferopol, Kerch, and Yalta).

In this respect, the North Caucasus was distinct in almost every aspect. It was a vast area where during the German summer 1942 offensive Soviet armies retreated but, important, were not encircled. Consequently, Germans conducted no combing operations to liquidate pockets of resistance and they had no need of mopping-ups and round-ups. With respect to the local population the Germans imposed movement or residence restrictions only some months after the beginning of the occupation.[9] Thus, viewed from this angle it seems that the situation in the North Caucasus was relatively favorable conditions for the persecuted Jews.

Of particular importance was the length of presence of the German military and security bodies. In the Crimea most of the units of the Einsatzgruppe D and regular troops of the 11th Army were stationed since November 1941 until July 1942. Given the fact that the peninsula was a relatively small stretch of land surrounded by sea from almost all the sides such a massive presence of German troops, in particular of the EG was disastrous for the Crimean Jews. On the other hand, for the vast Caucasian region German troops (both the Wehrmacht and the EG D) were inadequate to cope with security tasks (among which the 'solution of the Jewish problem' figured prominently). Although almost the whole Einsatzgruppe was deployed in the Caucasus throughout the period of the German occupation it sufficed to carry out the extermination actions in every locality but was entirely insufficient to comb the area. Because of it and also for political reasons there were almost no mopping-ups in the Caucasus. Such being the case, in order to seize the Jews in a long run, Germans relied mainly on the network denouncers, which given a relatively short period of the German occupation, left the Jews more chances to survive.

It is worth paying attention to the involvement of Romanian troops in extermination of Jews in the Crimea and Caucasus as it may provide one more aspect of the dynamics of the Holocaust. Although the Romanians were subordinated to the German command in both regions once there were no German presence in some areas and the Romanians solely represented the Axis, their actions may be deemed as rather independent of the local German orders. In both areas Romanian troops participated in 'unor-

[8] Wehrmachtsdienststelle, Gr. Geheime Feldpolizei 647, Kommando Simferopol. TB für die Zeit vom 2.-11.11.1941. 11 November 1941. YVA: M.29.FR/120, pp. 3-4.

[9] Timothy Patrick Mulligan, *The Politics of Illusion and Empire: German Occupation Policy in the Soviet Union, 1942-1943,* New York: Praeger, 1988, pp. 61-76, 77-92.

ganized' plunder of property of still alive Jews, rapes and other maltreatment of the Jewish population.[10] However, when it comes to killing of Jews in the areas under the Romanian responsibility it turns out that in the Crimea the Romanians were actively involved in seizure and murder of Jews[11] while in the North Caucasus this record is noticeably shorter.[12] One is tempted to ascribe this change in the behavior of Romanians to the internal Romanian developments and possibly war-weariness.

With respect to the German attitudes to the 'Jewish problem' in the Crimea and the North Caucasus and the way it should have been solved this did not seem to differ from the German approaches and actual policies promoted and widely applied in the rest of the occupied Soviet territories. Overall, it was clear for the Germans that there would be no room for the Jews under their rule in both regions and the Jews had to be annihilated.

Of particular importance is the factor of time. Story of the Holocaust in the Crimea relates mainly to 1941, to the phase of the Blitzkrieg, to the first wave of extermination of the Soviet Jewry. This was the time when the final German victory in the war against the Soviets seemed close. Therefore, annihilation of the Jews, in particular within the 'old' Soviet territories (of which Crimea and Caucasus formed part) where Jews were considered to be particularly dangerous, was deemed one of the most urgent tasks of Nazi Germany. In contrast, developments in the Caucasus should be seen against the background of what occurred in 1942, operation 'Reinhard' against the European Jewry[13] on the one hand and gradual moderation of the German policies in the occupied Soviet areas, which resulted from the failure of the Blitzkrieg.[14] While there was no change in the extermination policy applied to Ashkenazim this could benefit mixed marriage couples and their offspring as well as non-Ashkenazim Jewish groups.

As in both regions the annihilation of Jews was conducted by the same Einsatzgruppe D the patterns of extermination were similar. They included relatively short period (at the average, one month or so) before the killing operations. In almost all urban localities Jews were registered and then compelled to bear 6-pointed stars and perform forced labor while

[10] Sargil, Simferopol. Staboffzier der Felgendarmeie. Tagesbericht als Anlage zum Kriegstagebuch für die Zeit vom 1.-31.3.1942. 2 April 1942. YVA: M.29.FR/118, p. 24. Cf. Collection of the Righteous Among the Nations. File of Kolesnikova. Letter of Poyurovskaya. YVA: M.31/5541.

[11] Dzhankoi. Interrogation of Ilya Sirota (1891). 16 June 1944. State Archive of the Russian Federation, Moscow, Russia, henceforth – GARF: 7021/9/194, pp. 155-157.

[12] Akt of the Commission of town of Anapa. 27 February 1944. GARF: 7021/16/460, pp. 1-2.

[13] Dieter Pohl, "Die „Aktion Reinhard" im Licht der Historiographie", *„Aktion Reinhardt"; der Völkermord an den Juden im Generalgouvernement, 1941-1944,* Bogdan Musial (ed.), Osnabrück: Fibre, 2004, pp. 15-47.

[14] Mulligan, 1988.

camps and ghettos were rarely established. Only one extermination action was usually conducted but it was comprehensive.[15] As a singular Caucasian development one should see monetary indemnities frequently imposed on the Jews, which had probably to do with the fact that evacuated Jews were considered well-off.[16]

Subjective factors such as stance of the military command, personal relations between commanders of the army and the EG D as well as 'natural' factors were different in every region. In this respect, one must pay attention to the attitudes of the supreme Wehrmacht commanders in the regions. There is record that Erich von Manstein,[17] commander of the 11th Army in the Crimea approved of the Nazi genocide of the Jews and cooperated closely with the EG D.[18] It was reflected not only in what he said but most important in what he did, in the way he guided his troops.[19] In the Crimea the military command frequently assigned manpower to solve the 'Jewish problem'. Much less is known about Ewald von Kleist's attitudes but the small available evidence indicates that he was not that cooperative with the Einsatzgruppe insofar as the extermination of Jews was concerned while some testimonies suggest that he was opposed to it.[20] Probably as a result of it, the army was less involved in the Caucasus in the destruction of Jews.

'Natural' factors (geography, weather) played a significant role in the behavior of the persecuted Jews as well as the Germans. Crimea was a small underpopulated area with no big towns. Its landscape consisted of many but difficult-to-access mountains whereas forests occupied but a small area. Most importantly, it was peninsula closed by water from almost all sides, the only exit was effectively controlled by the Germans. The Crimea turned out to be the most problematic place for persecuted Jews who moved around in pursuit of a safe place. In contrast, the North Caucasus overrun by the Germans constituted huge flat area with no forests at

[15] Yitzhak Arad, *Toldot ha-shoa. Brit ha-moetsot ve-ha-shtakhim ha-mesupakhim,* Jerusalem: Yad Vashem, 2004, pp. 373-389, 525-530.

[16] Cherkessk (?), Essentuki. Landesgericht München I. Urteil gegen Schlupper. YVA: TR.10/956, p. 63. Cf. Akt of the Commission of the town of Essentuki. July 10, 1943. GARF: 7021/17/4, p. 1.

[17] On Erich von Manstein see e.g., Oliver von Wrochem, "Die Auseinandersetzung mit Wehrmachtsverbrechen im Prozess gegen den Generalfeldmarschall Erich von Manstein 1949", *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*°46, 4 (1998), pp. 329-353.

[18] Roni Shtauber, "Shituf peula bein ha-Wehrmaht le-vein ha-Einsatzgruppe D be–hashmadat yehudei Krim," *Massuah* 15 (1987), pp. 212-221.

[19] Secret circular by the Commander of the 11th Army N 2379/41. November 20, 1941. Translation into Russian. State Archive of the Autonomous Republic of the Crimea, Simferopol, Ukraine, henceforth - DAARK: P-156/1/24, p. 1.

[20] Testimony of Dr. Laternser. August 21, 1946. Affidavit 706. *Proceedings of the Nuremberg War Crimes Trial,* Washington: U.S. Government Printing Office, 1949-1953, vol. 21, p. 395.

all, mountains with some woods had many medium-size towns, few big cities and many scattered villages. Such being the case, on the face of it, the region constituted a convenient place to wander around but a difficult one if one was eager to hide.

To geographical factor one should add the weather conditions during the period following mass extermination of the Jewish population. They had a direct bearing on the chances to survive for the Jews who found no shelter in towns and villages. To survive during the winter involved among other things provision with woods and warm clothes. From time to time it was necessary to have a least temporary shelter from cold. In the Crimea the destruction took place in the cold winter of 1941 and continued intensively throughout the first cold part of 1942. Needless to say it was very detrimental to the Jewish survival. In contrast, North Caucasus was relatively warmer area and the destruction of Jews took place in late summer – autumn 1942. Therefore, in terms of weather conditions the North Caucasus presented itself as a far more convenient place for the Jews to survive.

There was no noticeable difference between the fate of the Jewish prisoners-of-war captured by the Germans in the Crimea and the Northern Caucasus. They did not experience any improvement of the Germans' attitudes towards the Soviet POWs. Once revealed, the Jewish soldiers were killed.[21] The discrepancy is in numbers: in the Crimea where the fighting was fierce relatively many Soviet soldiers fell in the German captivity, among them many Jews. In contrast, the Germans did not succeed in bagging Soviet armies and captured fewer Soviet troops and the relative share and absolute number of Jews among them was insignificant.

3. JEWISH RESPONSES

Crimea and Caucasus were similar with respect to the very quick pace of the Holocaust (annihilation to be carried out about one month since the beginning of the German occupation) and the ensuing responses of the Jewish population: the great majority complied with the German orders while only a small minority chose to defy it; there was no specifically Jewish armed resistance; frequently Jews attempted to claim non-Russian, mainly Moslem identity (in this way they could explain to the collaborators and the Germans their non-Slav appearance and circumcision). Yet, it turned out that in the Crimea it was actually impossibility to ascribe cir-

[21] Pavel Polian, "First Victims of the Holocaust: Soviet-Jewish Prisoners of War in German Captivity", *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 6, 4 (2005), pp. 763-787.

cumcision by belonging to Moslems as the Germans had enough collaborators from the only Moslem group in the Crimea – Tatars who refuted easily such claims. In Caucasus one could also account for circumcision by claiming to belong to one of numerous Caucasian Moslems nations and for a variety of reasons more Jews succeeded in surviving in this fashion.

Yet, there were differences between the Jewish reactions in the two regions. In the Crimea the German anti-Jewish measures were orchestrated more or less simultaneously, and there were severe movement restrictions imposed by the German command on the local population. Hence, the difficulty to learn about the danger and to evade it. In the North Caucasus the German anti-Jewish steps were often not applied simultaneously, besides there existed only minor movement restrictions on the population. The result was that Jews had more opportunity to learn and to escape.

Another difference had to do with the composition of the remaining Jewish population: in the Crimea there were more combat-age men left as not everyone had been drafted into the Red army; in the Crimea the Soviet partisans were more numerous and more active; it was also easier to join them from numerous scattered Jewish rural settlements. On the contrary, in the Caucasus there remained much fewer men, especially of combat age left, the Jewish population consisted mostly of women, sometimes with elderly persons and children; there were not enough partisan units in the region and they were poised too far away from the towns and the gender and age profile of the Jewish population made it hardly compatible with the needs of the partisan movement.

In the North Caucasus there were numerous refugees in the midst of the Jewish population[22] who were ignorant of specific local conditions and local geography; they were not supposed to join the nucleus of partisan units (as they were unknown to the local Soviet authorities); they did not know where to go, what was the shortest way to escape, including to partisans. On the other hand, the newcomers into the North Caucasus did not have friends and acquaintances in the region but also enemies (for whom the German occupation presented with a propitious moment to settle accounts with the Jews). Besides, regardless of alleged animosity towards them, the local Jews were well known, in particular in smaller localities. In contrast, the Jewish newcomers tended to socialize (let alone applying to them for help) with the people of their circle. Newcomers – unemployed, hence had no work-related connections. Often, especially in the first phase of the occupation, any newcomer into Caucasus was identified with Jew and could be shot on spot.

[22] On the importance of this factor see my forthcoming article Kiril Feferman, "Jewish Refugees under the Soviet Rule and the German Occupation in the North Caucasus," *Revolution, Repression and Revival: The Jews of the Former Soviet Union,* Z. Gitelman and Y. Ro'i (eds.), Lanham, Md.: Rowman and Littlefield, 2007.

The regions also differed with regard to the role of appearance and language in the prospects for the Jewish survival. In the Crimea specifically Jewish appearance or Yiddish accent (apparently widespread especially among the newcomers into the peninsula and Jewish *kolkhozniki*) were detrimental for the Jewish survival. However, in the North Caucasus this factor played a much smaller role because of heterogeneous national composition of the region: there were too many people who spoke Russian with accent and possessed non-Russian appearance. Therefore, it was not that striking and left more possibilities for the Jews.

In the Crimea possession of 'Aryan' documents was very important because there were many round-ups and security checks all the time. People were registered often since the beginning of the occupation. In the Caucasus it was certainly good to be in possession of 'Aryan' documents but if there was none sometimes it could be overlooked by the authorities provided there was a local witness who could vouch that this was a non-Jew. One could sometimes also survive without any ID because there were few security checks and the general registration of population began by the end of the German occupation.

In the Crimea there was noticeable movement of Jews (as well as of other refugees, persecuted people and those who were simply looking for food) out of one's native town or village, then outside of the Crimea. Apparently, there was similar level of sympathy or antipathy from the local population towards the Jews in towns and villages and what counted was security and availability of food. It was important to settle down somewhere because of the German incessant check-ups. In the Caucasus Jews tended to move out from villages to towns since there were widespread anti-Jewish feelings in mainly Cossack villages) or from towns to towns, which were made easier owing to smaller movement restrictions. As a matter of fact, one could survive by moving all the time around the region. What counted in such movement was primarily security factor since there was relative availability of food everywhere in the region.

Some words should be said about the Soviet network of resistance and their impact on the survival of Jews. As for the Crimea, the Soviet underground was rather efficient, occasionally it employed Jews, rendered aid to them (mainly by supplying forged IDs). In the Caucasus the Soviet clandestine network seems to have existed mainly on paper; unsurprisingly, it seems there was no aid at all offered to Jews. As for the partisan movement it was very active and large-scale from the first days of the occupation;[23] it even declared its intentions to receive the civilians, and indeed, some Jews, mostly rural inhabitants were able to join the parti-

[23] Ilya Vergasov, *V gorakh Tavrii*, Kiev: Izdatelsvo khudozhestvennoi literatury "Dnipro", 1969; Ivan Genov, *Dnevnik partizana*, Simferopol: Krymizdat, 1963.

sans. As for the Caucasus only small and 'professional' partisan units were deployed there; they were made up of politically reliable elements; there was a low-key warfare against the Germans; actually, their activity was so clandestine that even Soviet activists had problems in finding their way towards the partisans;[24] it played no role in the survival of Jews in the region.

4. THE LOCAL POPULATION AND THE HOLOCAUST

First, some words must be said about the general characteristics of the German rule in the regions in question, which shed light on the population factor insofar as the Holocaust was concerned.[25] In the rural areas of the Crimean peninsula there was a rather inadequate German security (Einsatzgruppe and police units) and military presence, which necessitated reliance on local collaborators; often the German units emerged there sporadically. Of importance is the fact that the Germans tended to refrain from entering the Moslem (Tatar) villages. The situation was even graver for the Germans in the North Caucasus: there was entirely inadequate German security presence and almost no military presence in many areas at all; the result was exclusive reliance on collaborators and units formed from native people. Likewise, the Germans refrained from entering the villages of the Mountain peoples (whether Moslem or Christian).

German population policies in the regions had one important common feature. Germans singled out some groups in the midst of the local population, gave them preferential treatment as against the majority of the people. In the Crimea those were the Crimean Tatars,[26] in the Caucasus – some non-Russian national groups[27] and particularly Cossacks.[28] As a result, the privileged groups turned into the German main allies in the regions and helped them conduct their policies, including persecution of Jews. Members of these groups served in various police units raised by the Germans and presumably, as individuals were more zealous in persecuting

[24] S. I. Linets, "Boevyie deistviya partizan Stavropol'ya v tylu nemetsko-fashistskikh okkupantov: istoriografiya voprosa", *Vestnik Pyatigorskogo Fosudarstvennogo Lingvisticheskogo Universiteta* (Pyatigorsk) 4 (1996), pp. 57-61.

[25] For some general literature on the subject see Andrej Angrick, *Besatzungspolitik und Massenmord: Die Einsatzgruppe D in der südlichen Sowjetunion 1941-1943.* Hamburg: Hamburger Edition, 2003, pp. 467-484; 590-610.

[26] Statiev Alexander. "The Nature of Anti-Soviet Armed Resistance, 1942-44: The North Caucasus, the Kalmyk Autonomous Republic, and the Crimea." *Kritika: Explorations in Russian and Euroasian History* 6, 2 (Spring 2005), pp. 306-314.

[27] See e.g., Statiev, 2005, pp. 288-303, 303-306.

[28] Abschrift. Betr.: Kosaken. Oberkommando der Heeresgruppe A – Abt. VII (Militärverwaltung). Tgb. Nr. 182/42. H. Qu. 25 August 1942. YVA: JM/5605.

the Jews, which could range from killing them to extraditing them to the Germans.

In Crimea the harsh German occupation regime was established towards Russian-Ukrainian majority from the onset. This included resettlement, curfew, mopping-up taking and execution of hostages, and mass execution of civilians as 'retaliations'. There was nothing like that in the Caucasus, especially in the first months of the German occupation. The result was diverging views of the Russian majority towards the German rule with heavy repercussions on the locals' attitudes in the 'Jewish question'. In the Crimea mostly neutral attitudes towards German rule in the first months were followed by the German 'retaliations', which resulted in sharp decrease in the popularity of the Germans. Apparently, solidarity to the Jews was on the rise as after the extermination of Jews and German reprisals there emerged some feeling of 'common fate' but it is difficult to notice because people were intimidated. In contrast, in the Caucasus there were registered neutral and even positive attitudes towards the German rule, in particular among the Cossacks.

If some generalizations may be cautiously made it appears that in some cases collaboration with the Germans had to do with the grudge against the Soviets, which did not necessarily imply anti-Semitism, let alone its extreme form adopted by the Germans. This was the case of Crimean Tatars and Caucasian non-Russian peoples. But it was not the case of the Cossacks for whom to serve on the German side, to hate Soviets and to despise Jews was part of a deeply-rooted feeling, which may be traced back to many decades ago. But on practical level it does not necessarily mean that there were differences of approaches towards Jews between the representatives of both groups.

Yet, there were differences. In the Crimea collaboration authorities tended to refrain from being personally involved in solving Jewish question; other conditions being equal, it seems that they wanted the Germans to do it. Sometimes, the local collaborators shut eyes to Jewish presence by letting them stay for a short time in their localities. In the Caucasus the local collaboration authorities were more involved in the 'solution of the Jewish question'. Provided there were no Germans in the area they had the sole power to interpret the German order in crucial maters as authentication of the Soviet ID belonging to the Jews.

With respect to the anti-Jewish propaganda conducted under specifically Islamic slogans it turns out that it was more virulent and more diversified in the Crimea. One is tempted to account for it by the fact that it was promoted mainly by Tatar émigrés who came with the Germans. But by and large, the scope of this kind of propaganda was rather limited, which may be explained by religious ignorance of the majority of population in both areas. The same argument seems to hold true when one finds out the

real impact of this propaganda as well as generally speaking of the revival of Islam under the Germans on the Holocaust. It appears that despite the efforts of the Germans and their collaborators in the Islamic domain in a short run (which was often decisive for rendering aid or denouncing Jews) the attempts to establish a clear-cut link between the aforementioned factors did not succeed. However, viewed in a longer run (as it was the case in the Crimea where the German occupation was long), in conjunction with other elements of the German occupation, which favored Moslems and Islam and given the fact that Islam retained significant grab on its believers in the regions in question, anti-Jewish Islamic policy could become disastrous.

ЈОВАН МИРКОВИЋ
Музеј жртава геноцида, Београд

УДК: 930:343.819.5(497.5)„1941/1945"
341.485(497.5)„1941/1945"

ЈАСЕНОВАЦ: ИСТОРИЈА И ИСТОРИОГРАФИЈА

Нека отворена питања о логору Јасеновац у историографији

Независна Држава Хрватска (1941-1945) настала је на идеолошким основама усташког покрета – екстремном крилу хрватског национализма, који је представљао прилично лошу копију фашизма и нацизма, с јаким набојем клерикализма, што је најбоље изражено у листу „Усташа": „У усташкој хрватској држави, коју су створили поглавник и његове усташе, мора се усташки мислити, усташки говорити и што је најглавније – усташки радити. Једном ријечи, читав живот у Независној Држави Хрватској мора бити усташки."[1]

Усташки покрет је био „синтеза Старчевићевог државног права и сељачке идеологије браће Радић, који је изникао из ових двију најјачих политичких идеологија у хрватском народу ... и у 'Усташким начелима' обухватио ... обадвије те идеологије."[2]

Идеолошке основе постојања Независне Државе Хрватске претпостављале су стварање „чистог хрватског животног простора", који ће омогућити егзистенцију „чисте хрватске нације", чему је предуслов било биолошко уништење (истребљење) Срба, Јевреја и Рома, који су проглашени „највећим непријатељима хрватског народа" и стога им „нема мјеста у Хрватској", као и „унутрашње прочишћење", тј. уништење оних који својим „нехрватским понашањем" бацају „љагу на тијело чисте хрватске нације".

Реализација овог програма је вршена масовним погромом, али и читавим низом тзв. „расних закона", којима су не само Јевреји и Роми као неаријевци, већ и Срби као „реметилачки фактор" (а чинили су трећину становништва), стављени изван закона и изложени прогонима, терору и масакрима.

Један од видова организованог злочина хрватске државе били су логори. У Другом светском рату је на територији Југославије постојао 71

[1] „Ustaša", 13. јун 1941.

[2] Jelić-Butić Fikreta, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945,* Zagreb 1977, 414.

концентрациони и сабирни логор и 329 истражних и других затвора. Југословени су били заточени и у 69 различитих логора ван граница своје државе[3] У НДХ су само на подручју северозападне Хрватске постојала 24 логора. Од оснивања НДХ, формирају се и разна сабиралишта, у која се интернирају „непођудни елементи". За политичке противнике су доношене одлуке о логорисању, док за огромну већину заточеника, који су дотерани на темељу расних закона или након чишћења терена због пацификације, чешће да би се простор ослободио од „непођудних елемената" (Срба), никакве одлуке нису биле потребне. Логори Усташке надзорне службе (УНС), иако су носили називе сабирни и радни, у ствари су били логори уништења (Vernichtungslager). То је нарочито видљиво на примеру јасеновачке групе логора, док пре њиховог формирања, госпићка група логора није имала чак ни одредницу „радни".

На многа питања везана за Јасеновац, историографија до сада није дала децидан одговор. Навешћемо нека питања, као и одговоре и сазнања из историографије: да ли је Јасеновац био „табу тема", зашто логор у Јасеновцу, зашто логор није био ослобођен у току рата, број жртава у логору, а могла би се поставити и многа друга.

ДА ЛИ ЈЕ ЈАСЕНОВАЦ БИО „ТАБУ ТЕМА"

Библиографија објављених извора и литературе о јасеновачком логору до 1999. године[4] броји 1.214 наслова посебних издања и 1.482 наслова чланака, укупно 2.696 библиографских јединица. У допуњеној библиографији (допуњаваној *ad hoc*), укључујући нека издања из 2000-2002. године, број библиографских јединица износи: посебна издања 1.348; чланци 1.522; укупно 2.870 библиографских јединица. За период до 2000, анализирано је 1.188 наслова књига и 1.544 наслова чланака, укупно: 2.732 библиографске јединице.

У анализи објављених наслова посебних издања (1.188) посматрани су извори у ширем смислу (214 наслова), стручни и научни радови (306 наслова), док најбројнију групу представља локална историографија (353 наслова); посматране су још групе: публицистика (187), белетристика (69) и остало (59 наслова).

Од 214 наслова извора у ширем смислу, 103 су зборници докумената и књиге који садрже објављена докумената (57 су примарни извори, 46 секундарни), а 111 мемоари и друга сећања (57 су мемоари логораша, а 54 друга сећања).

---

[3] Živković Nikola, Pitanja za dalja istraživanja, „Naše teme", 9/1986, 1.312.

[4] Mirković Jovan, *Objavljeni izvori i literatura o jasenovačkim logorima*, Banja Luka – Beograd 2000.

Из групе студије и прилози, анализирано је 306 наслова (при чему групу опште историографије чини 91 наслов, групу студија и прилога теми 89, а других релевантних студија и прилога је 126).

У групи „остало“ се налази 315 наслова (187 наслова публицистике, 69 белетристике и 59 осталих).

Ако вршимо квалитативну анализу по употребљивости литературе (посебна издања – књиге) за изучавање теме и поделимо је на примарну, секундарну и осталу, 21% спада у прву групу (извори – документи, мемоари логораша, прилози теми), 52% у другу (друга сећања, општа историографија, прилози другим темама и локална историографија с релевантним подацима) и 27% у трећу (публицистика, белетристика и остало). Међу објављеним чланцима, анализирали смо 1.544 наслова, од чега је 841 објављен у зборницима, 222 у периодици и 481 у штампи.

У квалитативној анализи по употребљивости, чланке смо такође разврстали на примарну литературу (мемоарски записи логораша и прилози теми), која чини 35%, секундарну (друга сећања, прилози другим темама релевантним за нашу, написи у штампи: фељтони – углавном рађени на основу литературе из примарне групе, и репортаже – са одређеним релевантним подацима), која износи 49% и осталу (полемике и друго), у којој је 16%. Када је реч о чланцима, у попис библиографских јединица су уврштени само они који имају релативну сазнајну вредност, с релевантним подацима, а искључени су полемички, они који су објављивани у пропагандно-политичкој функцији и слични; отуд и релативно низак проценат у трећој категорији.

Анализирали смо укупно 2.732 библиографске јединице. На основу квалитативне анализе по употребљивости, у првој групи је 787 или 29%, у другој 1.384 или 50%, а у трећој групи 565 или 21%. Прилози за изучавање теме су у прву групу уврштавани прилично толерантно, пошто неки носе елементе не само научних прилога, већ и полемичке тонове, али је превагнула оцена да они доприносе изучавању појединих питања, односно доносе одређене податке и сазнања. И део литературе с научно-популарним приказима логора могао би се уврстити у општу историографију или у публицистику, но број ових приказа није велик, а они такође систематизују дотадашња сазнања. Имајући ово у виду, стварни број научних прилога је мањи него што је изражено у наведеној подели.

Из датих података (у табеларном и графичком прегледу), могуће је и извођење закључака темељених на политичким, идеолошким или другим основама, што није циљ ове анализе. Основни циљ је био да се представи колико је тема јасеновачког логора присутна у литератури и колика је употребљивост објављеног, тј. да ли је могуће на основу публикованих прилога вршити одређена изучавања и добити одређена сазнања.

Квантитативни показатељи говоре о релативно великом броју наслова, који ову тему уврштавају међу најчешће обрађиване у литератури

о Другом светском рату на југословенским просторима, тако да није могуће говорити о „табу теми“, нити рећи да се у литератури нема на шта ослонити, међутим, квалитативна анализа указује на неадекватну структуру написа. Не постоји систематска, научна монографска обрада јасеновачког логора, а квалитетних обрада неког од сегмената ове теме је веома мало.

Мислимо да се, пре него о „табу теми“, може говорити о „табу свести“, и то првенствено људи из историјске науке, али и из других, компатибилних дисциплина, о њиховој неспремности да се стручно, научно ухвате у коштац са овим питањем. Њиме се до сада бавило више људи изван струке, често упадајући у замке политикантског практицизма, најчешће национално-верског ексклузивизма. Нажалост, томе су подлегли и неки представници струке. У сваком случају, ова тема захтева мултидисциплинарни истраживачки приступ, како би била сагледана вишедимензионално.

ЗАШТО ЛОГОР У ЈАСЕНОВЦУ

Концентрациони логор Јасеновац је, за разлику од провизорних и импровизованих логора оснивaних непосредно после проглашења НДХ, први систематски изграђен концентрациони логор. Због захтева Италије да хитно реокупира зону Б, у којој се налазила госпићка група логора (Госпић, Јадовно, Паг), НДХ је морала повући своје оружане формације и ликвидирати концентрационе логоре. Дакле, наметала се потреба осигуравања таквог простора који би одговарао намењеној функцији – истребљењу дела становништва, али и искоришћавању ропске радне снаге.

Досадашња истраживања, објављени историографски радови и мемоарски записи нису децидно одговорили на питање зашто је логор основан баш у Јасеновцу. Одговори на ово питање разматрају географске, стратешке и саобраћајне предности овог простора у односу на подручје тадашње НДХ.[5] Према изјави Кашеа, „Планове за градњу логора израдио је капетан Лубурић већ у емиграцији. Они су послије разгледања Њемачких инсталација побољшани.“[6]

[5] Barbić Anđelko, Osnivanje kompleksa koncentracionih logora u Jasenovcu, „SPZ“, 24 (1987) 1-2, 69; *Исти*, Metode mučenja i oblici likvidacije u KCL Jasenovac, „Zbornik CDISB“, 22/1985/1, 157-158; Požar Ana, *'Jasenovac' traži više istraživanja*, Okrugli stol Jasenovac, 21. travnja 1984, Jasenovac 1985, 14; Miletić Antun, *Pet pitanja, pet odgovora o koncentracionom logoru Jasenovac*, Okrugli stol „Jasenovac 1986“, Jasenovac s. a., 146-147; *Исти*, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945*, Dokumenta, III, 704-705; *Исти*, *Ustaška fabrika smrti 1941-1945*, Beograd 1988, 77-79; Peršen Mirko, *Ustaški logori*, Zagreb 1952, 44; Kevo Mario, Počeci logora Jasenovac, „Scrinia slavonica“ 3/2003, 473-477.

[6] Miletić Antun, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945*, Dokumenta, Beograd 1986, I, 170 (извод из извештаја Зигфрида Кашеа [Siegfried Kasche] Министарству иностраних послова Рајха о ситуацији у КЦЛ Јасеновац од фебруара 1942). О „студијском“ боравку Лубурића у Немачкој види и: Barbić Anđelko, *н. д.*, Kevo Mario, *н. д.*

Окружење Јасеновца је повезано цестовним, железничким и речним саобраћајницама, а удаљеност од Загреба је релативно мала (стотинак километара), опкољено је водом (реке Сава, Уна и Велики Струг), која је штитила насеља и логор од евентуалног напада, док су с друге стране била два мочварна поља – Лоњско и Мокро. Стари, неизвршени планови о њиховом исушивању и мелиорацији су усташама послужили да пред јавношћу прикрију праве разлоге за подизање логора на том терену, па је основано и „Равнатељство мелиорационих и регулационих радова“ да би руководило овим програмом.

Ово је равнатељство, „под заповједништвом РАВСИГУР-а, покренуло те посредно водило изградњу јасеновачког логора“[7], а будући да је био радни логор (што је и стајало у његовом називу: Сабирни и радни логор), он је обезбеђивао бесплатну радну снагу.

Становништво овог простора су претежно сачињавали Срби, које су усташе убрзо одвели у логор и ликвидирали, тако да је цео крај био ретко насељен, и то лојалним становништвом, што је било веома погодно за формирање логора.

Терен је омогућавао довођење и концентрацију великог броја логораша и вешто прикривање масовних ликвидација, после којих су лешеви бацани у Саву или покапани у масовним гробницама на Градини.

Географске, стратешке и саобраћајне предности јасеновачког простора, као и планирана употреба робовске радне снаге за опсежне мелиорационе радове, сигурно су били важни за доношење одлуке о локацији логора. Међутим, досадашња истраживања су понудила одређене документе који о овоме говоре посредно, али ниједан оригинални документ који би дефинитивно аргументовао одговор на ово питање.

ЗАШТО ЛОГОР НИЈЕ БИО ОСЛОБОЂЕН У ТОКУ РАТА

У подтексту питања зашто снаге НОВ и ПОЈ нису током трајања рата напале и ослободиле логор налази се претпоставка да евентуална ликвидација логора вероватно не би донела толики број жртава. Питање је актуелизовано и због тога што се зна да је Тито 31. марта 1942. године наредио да се испита могућност напада на јасеновачки логор ... али тако да сигурно успије”.[8]

Делимичан одговор налазимо и у документима, у преписци партизанских војних органа са обе стране Саве, из којих произлази да с војног становишта нису постојали услови да се овај задатак успешно оствари (снаге предвиђене за напад су биле неодговарајуће у односу на одбрамбе-

[7] Kevo Mario, *н. д.*, 473.
[8] *Zbornik dokumenata NOR-a*, tom II, knj. 3, 300-301.

не снаге, стратешки положај и циљ – сачувати животе логораша).[9] Одговор на ово питање су покушали да дају војни стручњаци и историчари.[10]

Део одговора који говори о односу снага је свакако респектибилан: „Тада су се (1942. године, нап. Ј. М.) у ширем рејону Јасеновца, са босанске стране, налазила три НОП одреда, углавном на Козари, а на славонској страни један НОП одред, све скупа око 3.500 слабо наоружаних партизана са 300 рањеника. Тек 21. маја 1942. формирана је крајишка бригада, а у Славонији 11. октобра 1942. године 1. славонска бригада, да би тек 11. маја 1943. у ширем рејону западне Босне био формиран 2. босански корпус, а 17. маја 1943. у Славонији 1. славонски корпус, а заједно су били слабији од једне немачке дивизије. С друге стране, Концентрациони логор Јасеновац био је добро утврђен и брањен, а по положају представљао је непремостиву препреку за тадашње партизанске снаге. Реч је о сплету река Саве, В. и М. Струга, Требежа, Лоње, Илове и Уне, усред мочварног Мокрог поља и равнице окружене системом непријатељских упоришта: Новска, Банова Јаруга, Окучани, Б. Дубица, Гоило и читавим системом жандармеријских станица, с могућношћу брзе интервенције јаких непријатељских снага из Загреба, Сиска, Сл. Брода, Бања Луке. Свакако овоме треба додати и то да се логор Јасеновац налазио поред најбоље чуване железничке пруге и пута у Европи, Загреб – Београд, на чијој су релацији од Брода до Загреба стално дежурала два оклопна воза и два немачка батаљона. Дакле, ту су биле стално ангажоване респектибилне снаге, јаче од две дивизије (делови немачке 718, 189. и 173. дивизије), а у 1944. и још знатније снаге немачког 64. резервног армијског корпуса, те 21. и 5. СС армијског корпуса и снаге домобранског 2. корпуса (збора). Сам логор Јасеновац увек је бранило најмање 1.500 усташа Усташког обрамбеног здруга, те усташе 18. усташке бојне, а дуж Саве стално су патролирали домобрански и мађарски патролни чамци.“[11]

Најкомплекснији одговор на питање зашто Јасеновац није ослобођен покушали су да дају Славко Комарица и Славко Одић у управо тако насловљеној књизи.[12] Они су изложили историографску обраду овог питања, наводећи најважније документе и историографску литературу, као и гледишта о овоме. Покушали су да утврде да ли су постојали објектив-

[9] *Građa za historiju narodnooslobodilačkog pokreta u Slavoniji*, I-IX, Slavonski Brod 1962-1981, I, 426; III, 194-196, 221-228; IV, 102-110; VI, 432-433; VII, 43-49; IX, 483-498.

[10] Генерали Јефто Шашић, Вељко Ковачевић и Бошко Шиљеговић у: Кесар Јован и Лукић Драгоје, Да ли су наше јединице у току рата могле да ослободе логор Јасеновац – Стара Градишка, Београд, „Новости“, 5-7. јун 1985; Miletić Antun, *Pet pitanja, pet odgovora o koncentracionom logoru Jasenovac*, 148-151.

[11] Miletić Antun, *Pet pitanja, pet odgovora o koncentracionom logoru Jasenovac*, 148.

[12] Комарица Славко и Одић Славко, *Зашто Јасеновац није ослобођен?*, Београд, 2005.

ни услови за овај чин (војни ефективи НДХ и НОВ северно и јужно од Саве, геостратешки положај, организација и утврђење логора и др.) и иницијативе да се он оствари. Аутори су приказали сва доступна, објављена мишљења, оспорили нека тумачења и „веродостојна" сведочења, па иако нису децидно одговорили на постављено питање, дали су упечатљиву аргументацију која води одговору. Наиме, из изнете аргументације се може закључити да је одлука о томе да се Јасеновац нападне или не била превасходно у ингеренцији партијског врха КП Хрватске (на челу с Хебрангом, а и после његове смене), а не војних штабова, јер је овај проблем сагледаван више као политички него као војни. Закључак аутора је да је крајем 1942. и од пролећа 1943. било неколико повољних прилика да Јасеновац буде ослобођен, обзиром на расположиве војне ефективе у Славонији и Босанској Крајини. Међутим, ни руководство НОВ (Врховни штаб и ЦК КПЈ), ни нижи штабови и партијска руководства нису овај задатак сматрали приоритетним. Постојале су одређене иницијативе, али одлука никад није донета. Последњу реч у организовању такве акције имало је руководство КП, а према наводима аутора, руководство КПХ је било против такве одлуке.

Ипак, на ово питање се тешко може одговорити са становишта данашњих сазнања о могућем ангажовању војних ефектива с једне и друге стране у простору и времену – потребно је проблем сагледати у контексту реалних историјских околности у датом времену.

БРОЈ ЖРТАВА У ЈАСЕНОВАЧКОМ ЛОГОРУ

Уз низ питања која траже децидније и аргументованије одговоре, својом свакодневном медијском присутношћу се посебно намеће питање о броју жртава у јасеновачким логорима.[13] Нажалост, оно није остало у домену научних истраживања, већ је постало елемент сучељавања националистичких страсти, дневноактуелног политиканства, инструмент фалсификатора и манипулатора; како оних који минимализују, говорећи о 40.000 жртава, тако и оних који тврде да је убијено преко милион људи, при чему и једни и други на прво место, или као готово једине, стављају жртве из редова властите нације. Ово је питање присутно у готово сваком раду на тему логора, у неким мемоарским записима, у многим историографским публикацијама, а посебно у публикацијама и чланцима који су полемички обојени и у дневнополитичкој функцији. Често су

[13] Barbić Anđelko, Prilog problematici istraživanja broja žrtava u KCL Jasenovac, „SPZ", 25 (1988), 1-2, 81-97. О подацима у литератури види такође: Исти, *Metode mučenja i oblici likvidacije u KCL Jasenovac*, 145-155, нап. 2; Miletić Antun, *Koncentracioni logor Jasenovac*, knj. 1, 36-38. (и нап. 11), Mirković Jovan, *н. д.*

то волунтаристичке и исхитрене процене (апроксимације) без адекватне аргументације.

Најчешће помињане бројке страдалих у јасеновачком логору крећу се у релацији од 500.000 до 700.000.

Земаљска комисија Хрватске за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, на основу исказа 62 сведока и наведених педесетак масовних злочина, процењује број жртава на 500.000 – 600.000[14] (сабране изјаве и масовни злочини дају око 200.000); у *Историји Југославије*[15], Дедијер (који је написао овај део књиге) наводи да „неки аутори тврде да број жртава износи 200.000, док други оцењују губитак бар на 600.000"; Петрановић у *Историји Југославије 1918-1978*[16] наводи 500.000 – 600.000 страдалих; *Енциклопедија Југославије*[17] премашује 700.000; издање *Енциклопедије ЈЛЗ*[18] из 1958, у књ. 3, под одредницом *Јасеновац*, 500.000 – 600.000, а у књ. 4, под *концентрациони логори*, 350.000, као и „неколико стотина тисућа Срба, Хрвата, Жидова и Рома" у Јасеновцу и 75.000 у Старој Градишки; *Војна енциклопедија*[19] бележи 700.000 у Јасеновцу и 75.000 у Старој Градишки; према *Енциклопедији холокауста*[20] је у Јасеновцу убијено 600.000, претежно Срба, Јевреја и Цигана, као и противника усташког режима; *Мала енциклопедија Просвета*[21] и *Политичка енциклопедија*[22] наводе „неколико стотина хиљада"; а дечја енциклопедија *Реци где је... Дечје свезнање*[23] 800.000; Фикрета Јелић-Бутић у књизи *Усташе и Независна Држава Хрватска 1941-1945*[24] пише: „Кроз јасеновачки логор пролазе десеци тисућа људи, већином погубљени у бројним покољима, што су се ондје чинили", а у напоменама даје податке Земаљске комисије (500.000 – 600.000) и Тривунчића[25] (700.000), констатујући да је у Јасеновцу погубљено „неколико стотина тисућа људи"; у *Лексикону ЈЛЗ*[26] *стоји 700.000; Војни лексикон*[27] наводи да је у логорима побијено око

---

[14] *Zločini u logoru Jasenovac*, Zemaljska komisija Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, Zagreb 1946, 32.

[15] Božić Ivan, Ćirković Sima, Ekmečić Milorad i Dedijer Vladimir, *Istorija Jugoslavije*, Beograd 1973, 608.

[16] Petranović Branko, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, Beograd 1980,206-208.

[17] *Enciklopedija Jugoslavije*, Zagreb 1960, IV, 467

[18] *Enciklopedija JLZ*, knj. 3, Zagreb 1958, 648; knj. 4, 1959, 322.

[19] *Vojna enciklopedija*, knj. 4, Beograd 1972, 31, 507-510, knj. 10; 1975, 265-266.

[20] *Encyclopedia of the Holocaust*, Vol. 2, 739: „Some 600.000 people were murdered at Jasenovac mostly Serbs, Jews, Gypsies and opponents of the Ustashi regime".

[21] *Мала енциклопедија Просвета*, књ. 1, Београд 1959, 576.

[22] *Politička enciklopedija*, Beograd 1975, 462-463.

[23] *Reci gde je ..., Dečje sveznanje, Velika ilustrovana enciklopedija za decu*, knj. 3, Beograd 1986, 185.

[24] Jelić-Butić Fikreta, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945*, 2. izdanje, Zagreb 1978, 186-187.

[25] Trivunčić Radovan, *Jasenovac i jasenovački logori*, Jasenovac 1972.

[26] *Leksikon JLZ*, Zagreb 1974, 418.

[27] *Vojni leksikon*, Beograd 1981, 266.

милион људи, а само у Јасеновцу преко 600.000; у *Лексикону безбедности*[28] пише да је у логорима убијено 800.000 људи, а Јасеновац и Стара Градишка се наводе као највећи логори; *Лексикон НОР-а*[29] бележи 600.000 – 700.000 у Јасеновцу и 75.000 у Градишки; *Хронологија радничког покрета и СКЈ*[30] наводи 700.000; Зденко Леонтал у зборнику *За човека*[31] доноси број од 500.000 – 600.000, међу којима је око 20.000 Јевреја; Терзић у књизи *Слом Краљевине Југославије*[32] каже: „Само до краја 1943. године у њему је побијено најмање 600.000 људи, највише Срба, Јевреја, Цигана и Хрвата антифашиста", а у листу „Интервју",[33] да је у Јасеновцу убијено најмање милион Срба; У књигама *Ватикан и Јасеновац*,[34] *Концентрациони логор Јасеновац*[35] и *Срби у Независној Држави Хрватској*[36] публикован је документ под насловом „Извјештај Химлеру да је *у Јасеновцу побијено око 600.000 – 700.000 лица*" (курзив Ј. М), у којем одмах испод наслова у регести стоји „... да су усташе *одвели у концентрационе логоре око 600.000 – 700.000 лица и тамо их заклале*" (курзив Ј. М.), док у самом документу пише „... а познате су (усташе, нап. Ј. М.) и по томе што су *око 6-700.000 /политички/ друкчије настројених одвели у концентрационе логоре и 'заклали' на балкански начин*" (курзив Ј. М.), а на следећој страни факсимил у коме је текст: „... und dafür bekannt (усташе, нап. Ј. М.), ca. 6-700.000 *konf. und pol. anders eingestellte* nach Balkanmethoden *'geschlachtet' zu haben*" (курзив Ј. М.). Из факсимила је видљиво да није реч о концентрационом логору (као што пише у преводу документа), а још мање о Јасеновцу (као што стоји у наслову).

У литератури (зборницима докумената, зборницима сећања), поготово у полемичким прилозима, налазимо изјаве разних личности (жртава-сведока, немачких и усташких функционера итд.), с проценама броја жртава у Јасеновцу или укупног броја жртава. Тако се наводи Лубурићева изјава са једне усташке свечаности 9. октобра 1942, да су у Јасеновцу „... поклали више људи него османлијско царство за цијело вријеме

---

[28] Ђорђевић Обрен, *Лексикон безбедности*, Београд 1989, 196-197, 504-509.

[29] *Leksikon narodnooslobodilački rat i revolucija u Jugoslaviji 1941-1945*, Beograd 1980, I, 523; II, 612-613.

[30] *Hronologija radničkog pokreta i SKJ 1919-1979,* tom II, 1941-1945, Beograd 1980, p. бр. 654.

[31] *Za čoveka,* Zbornik, uredio Leontal Zdenko, Zagreb 1957, 67-106.

[32] Terzić Velimir, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941*, Beograd 1982, II, 610.

[33] „Интервју", бр. 57, 5. август 1983.

[34] Dedijer Vladimir, *Vatikan i Jasenovac, Dokumenti*, Beograd 1988, 644 (издање на немачком: *Jasenovac – das jugoschlawische Auschwitz und der Vatikan*, Freiburg 1988, 1989, 1991; издање на енглеском: *The Yugoslav Auschwitz and the Vatikan, the Croatian massacre of the Serbs during World War II*, Buffalo 1992).

[35] Miletić Antun, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945, Dokumenta*, II, 720-721.

[36] Živković Nikola i Kačavenda Petar, *Srbi u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, Izabrana dokumenta*, Beograd 1998, 262-263.

боравка Турака у Европи“[37]; анализирајући процене о броју жртава, Першен у *Усташки логорима*[38] наводи да је Каше сматрао претераним извештај Гестапоа о Лубурићу, у коме пише да је он дао побити 80.000 људи у Градишки, 120.000 у Јасеновцу и 20.000 у осталим логорима; затим изјаве Љубе Милоша и Мирослава Мајсторовића-Филиповића које су дали на суђењу, да је за време док су они били управитељи логора побијено од 60.000 до 90.000 заточеника; изјава Габријела Винтера, публикована у брошури *Јасеновачки логор*[39] из 1942, у којој он говори о 200.000 – 300.000 жртава за годину дана; изјава непознатог логораша из 1944, са 600.000 – 700.000 жртава (њу доноси и Милетић);[40] затим предговор у књизи *Концентрациони логори – Документи усташког терора*[41] из 1944, у којем је забележено да је у усташким логорима било 800.000 жртава; изјава сведока Ота Брејера о 350.000 жртава до септембра 1944; навод Ивана Потрча у „Борби“[42] са 800.000 жртава; и изјава сведока Милана Дуземлића, општинског бележника из Јасеновца, да је општини из логора достављено око 900.000 записника о смрти логораша до 21. децембра 1943.

Наводимо и неке процене из објављених докумената. Егон Хрушка из немачког посланства у Загребу (Реферат за народност) у писму Министарству спољних послова Рајха од 21. фебруара 1942. о разговору с Глезеом фон Хорстенауом: „Процене о броју убијених Срба у Хрватској иду од 200.000 до 700.000. Он, генерал, тачним би сматрао најпре број 300.000. Чланови хрватске владе саопштили су генералу да је у току устанка и у борбама и прогонима везаним с устанком изгубило живот 250.000 Хрвата и 200.000 Срба. Генерал сматра да је наведен број Хрвата пуно висок, док с друге стране да је број Срба много мали.“[43]; четнички командант Јездимир Дангић у писму команданту хрватске војске од 30. октобра 1941: „Према званичним подацима, које су нам доставили Немци из Београда, до краја месеца августа побијено је, спаљено и уништено на вашој територији двеста хиљада Срба.“[44]; четнички летак упућен српском народу, који је 10. децембра 1941. пронашла хрватска оружничка постаја Мокро и

[37] *Zločini u logoru Jasenovac*, 32.

[38] Peršen Mirko, *Ustaški logori*, 2. izdanje, Zagreb 1990, 313-329.

[39] *Jasenovački logor. Iskazi zatočenika koji su pobjegli iz logora 1942*, izdanje Propagandnog odsjeka AVNOJ-a, [Дринићи, штампарија „Борбе“] 1942, репринт: Banja Luka 1974; Jasenovac 1980.

[40] Miletić Antun, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945*, Dokumenta, II, 850-864.

[41] *Koncentracioni logor, Dokumenti ustaškog terora*, izdanje „Vjesnik“ JNOFH, štamparija „Naprijed“, [Црна Локва, Кордун] 1944, репринт: Jasenovac s. a.

[42] Potrč Ivan, *Ustaše su pre svog bekstva iz Jasenovca poubijali sve zatvorenike*, „Borba“, 8. maj 1945.

[43] Документ је на немачком језику, датиран 21. фебруара 1942, али се подаци односе на 1941. годину; *Zločini NDH 1941*, 1.030 (АВИИ, На, микротека Лондон-1, с. 296621); Miletić Antun, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945*, I, 161-162.

[44] *Zločini NDH 1941*, 804-808 (ВИИ, Војни архив, АНДХ, к. 61, рег. бр. 11/5-1).

упутила 4. оружничкој пуковнији: „Тако је на подручју Хрватске државе побијено, живих спаљено и у најтежим мукама помрло 382.000 невиних Срба жена и деце.“[45]; депеша којом је Јосип Броз Тито 4. априла 1942. обавестио Коминтерну да је Павелић у Јасеновац „бацио више од 10.000 најбољих синова Хрватске. Сада је свега хиљаду и по живих ... Саме усташе признају да је од почетка њиховог доласка на власт у Хрватској убијено до пет стотина хиљада људи (500.000), већином Срба.“[46]

Српски публицисти и полемичари, када говоре о броју српских жртава, радо користе навод из мемоара Нојбахера, специјалног опуномоћеника Министарства иностраних послова Трећег Рајха за Југославију, истичући при том немачку прецизност која гарантује да су њихови извори тачни. Нојбахер је у мемоарима написао: „На основу извештаја који су стигли до мене, процењујем да број невиних, наоружаних, закланих Срба износи око 750.000.“[47]

У литератури која претендује на научни ниво, највећи број је исказао Радомир Булатовић[48] – 1.110.929 жртава јасеновачког логора, дошавши до њега израчунавањем на основу изјава крпара и гробара (на основу три исказа изводи закључак о најмање 600 убијених дневно, што множи са 1.348 дана), као и сондажних антрополошких истраживања из 1961, 1964. и 1967. године (множећи просечно девет жртава на квадратном метру гробнице са утврђеном, односно процењеном површином гробних поља).

На другој страни, међу многим хрватским историчарима и публицистима, превладава манир минимализовања броја жртава у Јасеновцу.

Најчешће се наводи књига Фрање Туђмана *Беспућа повијесне збиљности* и његов навод да је у логорима страдало око 50.000 људи.[49] Са сличним подацима (али за СРХ), Туђман је иступао и раније, позивајући се на наводни испис из Пописа „Жртве рата 1941-1945“ из 1964. за СРХ,[50] а на њега се позивају и аутори чланака у штампи хрватске усташке емиграције.[51] Могло би се рећи да су ставови исказани у *Беспућима* по-

---

[45] *Zločini NDH 1941*, 897-898 (Оверен препис оригинала у ВИИ, Војни архив, АНДХ, к. 143-ц, рег. бр. 6/9-6).

[46] Депеша Врховног команданта НОВ и ПОЈ Јосипа Броза Тита Извршном комитету комунистичке интернзционале, АЦК СКЈ, фонд ЦК КПЈ, КИ бр. 1942/61, оригинал на руском језику, објављена у преводу у: Broz Josip Tito, Sabrana djela, tom 9, 187; Miletić Antun, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945*, I, 194.

[47] Nojbaher Herman, *Specijalni zadatak Balkan* (превод дела: Neubacher Hermann, *Sonderauftrag Südost 1940-1945*), Beograd 2005, 50.

[48] Bulatović Radomir, *Koncentracioni logor Jasenovac s posebnim osvrtom na Donju Gradinu*, Sarajevo 1990.

[49] Tuđman Franjo, *Bespuća povijesne zbiljnosti. Rasprava o povijesti i filozofiji zlosilja*, Zagreb 1989, 54.

[50] Види: Čepo Zlatko, Dva decenija Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske, „ČSP“, XIV/1 (38)/1982, 27.

[51] Rigo Slavko, Jasenovačke manipulacije, „Hrvatska budućnost“, 9. август 1984; Rover Srećko, Jugoslavenski izazov u Hrvatskoj, „Hrvatski vjesnik“, 26. септембар 1984. Види и: „Danica“, „Nova Hrvatska“ и „Hrvatski tjednik“ из тог периода.

стали званични резултати историографије у новој хрватској држави. *Беспућа* су објављена и на енглеском језику [52] и у веома луксузно опремљеном издању на немачком.[53] У енглеском издању су антисемитски ставови испуштени, док су у немачком задржани, као нпр. о одговорности „Жидова који су чували љубоморно монопол врховне управе“ за поколење „не-Жидова, комуниста, партизана и Срба“, што произлази из њиховог „вјерског и расног бића“, при чему Туђман користи објашњење Анте Цилиге о верској особитости и менталитету.[54]

Број од 40.000 или 50.000 наводе и Супек,[55] Лилић[56] и кардинал Кухарић (на комеморативној миси за Алојзија Степинца 10. фебруара 1981), док лексикон *Тко је тко* наводи „десеци тисућа људи“,[57] а сличну формулацију даје и Иван Јелић,[58] који нешто касније ипак наводи да је у погромима живот изгубило 300.000 Срба. Због формулације „пролазе десеци тисућа људи“, из продаје је била повучена *Енциклопедија хрватске повијести и културе*. Душан Биланџић у *Повијести Хрватске 1918-1995* бележи да су у Јасеновцу истребљени Роми, да је Павелић ликвидирао већину од 35.000 Жидова (преживело 12.000) и да је у три месеца 1941. године исељено у Србију 140.000 – 180.000 Срба (не наводећи и број ликвидираних). Мирко Першен у другом издању књиге *Усташки логори*[59] тврди, „на бази увјерења“, да је у свим логорима убијено 80.000 – 120.000, и то у госпићкој групи логора 15.000 – 25.000, у јасеновачкој 60.000 – 80.000, и у свим осталим 7.000 – *15.000.*

Најдаље у минимализовању броја жртава је отишао Туђман, који је на Конференцији у Хагу 7. новембра 1991. број убијених у Јасеновцу свео на 20.000.[60] Још даље је отишла његова Комисија за утврђивање жртава рата и порађа (коју је основао Сабор Хрватске, а водио Вице Вукојевић), која је свестрано истраживала ратне и поратне жртве међу припадницима колаборационистичких снага, „утврдивши“ да је у Јасеновцу страдало 2.238 жртава. Овај број чак ни хрватски Сабор није могао прихватити, већ је Комисија угашена, а пројекат истраживања пренет у институције (мада до сада нема резултата рада у њима). Одмах после рата, на неким локацијама јасеновачког стратишта је извршена ексхумација жртава из неколико гробница (Ускочка шума, Међуструговi).

---

[52] Tuđman Franjo, *Horrors of War, Historical Reality and Philosofhy,* Revised Edition, New York 1996.

[53] Tuđman Franjo, *Irrwege der Geschichtswirklichkeit, Eine Abhandlung über die Geschichte und die Philosophie des Gewaltübels*, Zagreb 1993.

[54] Tuđman Franjo, *Bespuća povijesne zbiljnosti*, 324-326

[55] Supek Ivan, *Krunski svjedok protiv Hebranga.*

[56] Lilić Miroslav, Mračno uskrsnuće, „Nedeljna Dalmacija“, 22. фебруар 1981.

[57] *Tko je tko u NDH, Hrvatska 1941-1945*, Zagreb 1997.

[58] Jelić Ivan, *Hrvatska u ratu i revoluciji. 1941-1945*, Zagreb 1978.

[59] Peršen Mirko, *Ustaški logori*, 2. izdanje, Zagreb 1990.

[60] *Злочин је злочин прећутати*, Нови Сад 1993.

На простору Јасеновца је до сада вршено неколико антрополошко-археолошких истраживања, међутим она су остала само на нивоу сондажа, као и сондажног утврђивања постојања гробних поља, односно гробница.

У новембру 1961, комисија Општинског одбора СУБНОР Босанска Дубица је направила три сонде на подручју Доње Градине. У једној је нађено 17 лобања, у другој ситне кости (закључак да су жртве „куване"), у трећој пељевине (закључак да су спаљиване). Према њиховом прорачуну, у 120 гробница се налазило 550.800 лешева. Иако овај прорачун није стручно верификован, многи се на њега позивају.

У литератури налазимо и податке о сондажним истраживањима из 1964, 1965. и 1976. у Доњој Градини (у девет сонди није било резултата, у 15 је нађено 193 скелета)[61] и о сондирању Алојзија Шерцеља из осамдесетих година (130 бушотина спиралном бушилицом). Касније, осим фотограметријског снимања простора јасеновачког логора,[62] потом и сателитског и георадарског,[63] није било систематског археолошко-антрополошког истраживачког рада на гробницама. Једино су рађена спорадична сондажна отварања гробница, само због утврђивања њиховог постојања, а било је и случајних проналазака гробница због ерозивног деловања реке Саве.[64]

Непостојање тачно утврђеног броја жртава у Јасеновцу везано је и за непостојање тачно утврђеног броја жртава (људских губитака) у Југославији. Процене демографских и стварних ратних губитака начињене статистичко-демографским методама могу дати оријентир на глобалном

---

[61] Misirača Dušan, Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945, „Naše starine", XII, Sarajevo 1969, 119-125; Bulatović Radomir, *н. д.*; Бродар В., Погачник А., Живановић С., „Извештај екипе антрополога о налазима при ископавању гробница на Градини код Јасеновца" и „Извештај екипе антрополога о налазима при ископавању гробница ЖФТ у концентрационом логору Јасеновац", у: *Catena mundi*, I, Београд-Краљево 1992, 766-786.

[62] Olujić Marinko, *Aerofotoistraživanja u Spomen području Jasenovac*, Okrugli stol, 21. travnja 1984, 96-98. Извршена су три аероснимања: 1957, 1976, 1983. Види више: Бабић и др., Интердисциплинарно истраживање масовних стратишта система усташких логора Јасеновац, „Зборник радова ВГИ", бр. 10/2001. Након снимања 1983, извршена је провера на седам локација: на две без резултата, на једној животињске кости, у четири људски остаци.

[63] *Јасеновац систем хрватских усташких логора геноцида*, Зборник радова, Banja Luka 2002, чланци: Бабић, Чупковић, Босиочић, *Примена даљинске детекције и информационих технологија у истраживању масовних стратишта система усташких логора Јасеновац* (158-171, 383-401) и Михајловић, Белобрковић, Милетић, *Георадарска тест испитивања на локацији стратишта Доња Градина* (172-175, 409-413); Исто на енглеском: *Jasenovac System of Croatian Ustasha Camps of Genocide,* Бања Лука 2001. Види и: Бабић и др., *н. д.*, 77-94.

[64] Види саопштење: Zečević Dušan, *Pregled posmrtnih ostataka iz grobnice Donja Gradina*, Okrugli stol „Jasenovac 1986", 133-135. Опширнији рад групе аутора: Zečević i dr., *Prilog problematici identifikacije stradalih u koncentracionim logorima*, „Priručnik za stručno obrazovanje radnika unutrašnjih poslova" (рубрика: Sudska medicina), XXXVII, br. 4/1989, Zagreb, 388-393.

нивоу, али тешко да могу утврдити колики је број жртава на одређеном локалитету. Процењени стварни ратни губици на простору Југославије крећу се у релацијама од 1.000.000 до 1.800.000.[65] Када се ради о броју жртава у Јасеновцу, треба имати у виду и статистичке податке о броју становника НДХ и њиховом етничком саставу. Ове процене, како налазимо у литератури, крећу се од 6.043.000 до 6.663.157.

Према реферату Артура Хефнера (Arthur Haeffner), немачког војног обавештајца (Загреб, 14. јун 1941), на основу етнографске карте географа др Звонимира Дугачког, НДХ има 6.069.000 становника (Хрвата 3.069.000, Срба 1.847.000, Муслимана 717.000 и осталих 410.000.[66]

Према статистичким подацима НДХ, ако се на попис из 1931. дода природни прираштај израчунат је број од 6.663.157.[67]

Немачко министарство спољних послова утврђује број становника на 6.335.000 (Хрвата 3.300.000, Срба 1.925.000, Муслимана 700.000, Немаца 150.000, Мађара 75.000, Јевреја 40.000, Словенаца 30.000, Чеха и Словака 65.000).[68]

У *Постанку Независне Државе Хрватске* (1942) Пекић наводи да у НДХ живи 6.439.331 становника (Хрвата – у које су убројани и муслимани – 4.868.831, Срба 1.250.000, Немаца 170.500, Мађара 69.000, за Јевреје нема податка, Словенаца је 37.000, Чеха и Словака 44.000).[69]

Хрватски подаци манипулишу бројем Муслимана (које убрајају у Хрвате)[70] и умањују број Срба, не дајући број Јевреја, док Роме уопште не исказују.

---

[65] 1.706.000 – Reparaciona komisija pri Vladi FNRJ, *Ljudske i materijalne žrtve u ratnom naporu 1941-1945*, s. p., s. a. [1946], 5; 1.000.000 – Ivo Lah, *Metode izračunavanja budućeg stanovništva i njihova primena na stanovništvo predratne Jugoslavije*, Statistička revija, br. 2/1951; 1.400.000 – Dragoljub Tasić, *Predgovor. Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948. godine*, I, стр. XLVIII-XLIX; 1.800.000 – Dolfe Vogelnik, *Demografski gubici Jugoslavije u Drugom svetskom ratu*, Statistička revija, br. 1/1952; 1.016.000 – Savezni zavod za statistiku, Popis 1964, [Breznik] *Žrtve rata 1941-1945, Rezultati popisa* (za internu upotrebu), Beograd 1966; 1.014.000 – Bogoljub Kočović, *Žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, London 1985; 1.027.000 – Žerjavić Vladimir, *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb 1989, 2. izdanje: *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Blajburga, Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb 1992; 1.838.000 – Ђорђевић Животије, *Губици становништва Југославије у Другом светском рату*, Београд 1997.

[66] Krizman Bogdan, *NDH između Hitlera i Musolinija,* Zagreb 1978, 129; AJ, T-501, ролна 265

[67] Brojidbeni izvještaj, 1-2/1942, према: Jelić-Butić Fikreta, *Ustaše i NDH*, 106.

[68] Marjanović Jovan, *Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941*, 22-23; Jelić-Butić Fikreta, *Ustaše i NDH*, 106. Број Јевреја у НДХ се креће, према разним ауторима, од 30.000 до 40.000.

[69] Pekić P., *Postanak Nezavisne Države Hrvatske*, Zagreb 1942, 97; „Hrvatski narod“, бр. 96, 19. мај 1941, стр. 3, наводи да је број Срба у НДХ 1.848.400.

[70] *Džamija u Zagrebu – U spomen otvaranja*, članak: Brojčano stanje nekad i danas, Zagreb 1943, према: Jelić-Butić Fikreta, *Ustaše i NDH*, 106, даје податак да је 1940. године у БиХ било 915.000 Муслимана.

Од три пописа жртава рата која се помињу у литератури (попис Државне комисије 1946. године, попис из 1950, који је организовао СУБНОР, те попис „жртве рата“ из 1964. године), ниједан није дао потпуне податке. Попис из 1964. године је због својих методолошких и слабости у реализацији, а и зато што није одговорио „задатом броју“, био под ембаргом до 1992. године (иако су га неки аутори наводили). У *Резултатима пописа* је исказано да су 597.323 лица изгубила живот као жртве рата, а као место страдања је за 48.874 лица наведен логор Јасеновац, а за 9.587 Стара Градишка, укупно 59.461.[71]

Након уноса података из Пописа у компјутер, започео је и процес ревизије пописа, који данас, као један од основних пројеката, ради Музеј жртава геноцида.

У бази података „Жртве рата 1941-1945“, према до сада извршеној ревизији,[72] број жртава (по месту рођења) с верификованим идентификационим подацима износи:

	Југославија	НДХ	Јасеновац
Укупно	659.062	455.973	84.859
Срби	391.998	291.356	47.618
Хрвати	81.042	79.329	5.881
Муслимани	34.697	32.714	919
Јевреји	52.715	28.497	13.196
Роми	12.271	12.240	11.503
Остали и непознато	86.339	11.873	5.742

Као место смрти на јасеновачким стратиштима, Јасеновац је исказан за 66.914 жртава, Стара Градишка за 15.703, а за 2.242 су исказани други локалитети. Деце до четрнаест година је 20.542, а међу њима их је до једне године 1.731, док је деце предшколског узраста (до 7 година) 11.286.

Броју јасеновачких жртава (односно Јевреја убијених у Јасеновцу) може се додати преко 4.000 лица која се воде као жртве логора у Ђакову (од 4.775, Јевреја је 4.539), а завршила су у Јасеновцу.

По категоријама страдања, од укупног броја цивилних жртава (467.285), у логорима их је страдало 166.839 (35,70%), а заједно са онима у затворима, депортацији и на принудним раду 194.361 (41,59%), док је цивилних жртава страдалих у директном терору, масовним покољима или,

[71] *Žrtve rata 1941-1945 (Rezultati popisa)*, 8 i 47.
[72] 8. септембар 2008.

како се то колоквијално каже, „на кућном прагу“, било 272.924 (58,41%). До сада обрађени подаци показују да је у директном терору и масовним покољима страдало знатно више жртава но у логорима.

Ако се има у виду податак да је у директном терору и масовним покољима страдало знатно више људи но у логорима, затим статистички подаци о броју становника НДХ и њиховом етничком саставу, као и процене о демографским и стварним људским губицима у рату (па чак и оне веће бројне вредности), онда се на основу досадашњих резултата ревизије пописа (а за податке у њему кажемо да „испод тог броја нису“, да је на основу сазнања из разних извора број страдалих знатно већи) може утврдити да ревизионистичка историографија (минимализовање броја жртава) губи ослонац, али и да нису прихватљиве нити утемељене процене с преувеличаним бројем жртава у јасеновачком логору.

Будући да је докумената фундаменталног карактера веома мало (оригинална логорска документација, извештаји усташких установа разних нивоа о логору Јасеновац), нужно је прићи систематском, интердисциплинарном изучавању. Обзиром на различите величине и доказе, као и некритичка усвајања (често и нестручно) изнесених података, сматрамо да се о броју жртава не могу давати паушалне процене, да свака жртва тражи пуну идентификацију. Тешко да ће се икада прецизно навести сви страдали у јасеновачким логорима, али остају дуг и обавеза садашњим и будућим истраживачима, историчарима, стручњацима из других области, дуг институција државе (држава) и њених органа, дуг нације – да се именују жртве, али и починиоци, у што је могуће већем проценту, односно са што мањом маргином (празним, белим простором) непознатих, са што мањом могућношћу манипулације.

JOVAN MIRKOVIĆ
The Museum of Genocide Victims, Belgrade

JASENOVAC: HISTORY AND HISTORIOGRAPHY

Some moot questions about Jasenovac in historiography

The Independent State of Croatia (ISC) (1941-1945) came into being as a creation based on the ideological tenets of the Ustasha-movement, the extreme wing of Croatian nationalism, which was a poor imitation of Fascism and Nazism, with a strong tinge of clericalism. This was best expressed in the journal "The Ustasha": "In the Ustasha Croatian state, created by the "Poglavnik" (the chieftain) and his Ustasha, it must be thought in the Ustasha way, spoken in the Ustasha way, and what's most important, worked in the Ustasha way. In a word, the whole life in the Independent State of Croatia must be Ustasha-like".[1]

The Ustasha-movement was "a synthesis of the ideology of the state right of Starčević and the peasant ideology of the Radić brothers, which sprang up from these two strongest political ideologies in the Croatian people... comprising in the "Ustasha Principles" ... both these ideologies."[2]

The ideological tenets of the Independent State of Croatia presupposed the creation of the "purely Croat living space", that would make possible the existence of the "pure Croatian nation", the prerequisite of that being the biological annihilation (extermination) of the Serbs, Jews and Gypsies who were declared the "supreme enemies of the Croat people" having "no place in Croatia". Another prerequisite was the "internal purification" i.e. destruction of all those who "represent the stain on the body of the pure Croat nation" due to their "un-Croat behaviour". This programme was put to practice through mass pogroms, but also by means of a whole series of so-called "racial laws" which outlawed and exposed to persecutions, terror and massacres, not only the Jews and Gypsies as non Aryans, but also the Serbs (who formed one third of the population) as a "factor of disturbance".

---

[1] *Ustaša*, June 13, 1941.

[2] Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945*, Zagreb 1977, p. 414.

One of the means of the Croatian state's organized crime were concentration camps. During the WWII, there were 71 concentration and collecting camps, as well as 329 interrogation and other prisons. The Yugoslavs were also incarcerated in 69 various camps outside of Yugoslavia.[3] Inside the ISC, there were 24 camps in north-western Croatia alone. Already by the founding of the ISC various kinds of collecting centres were set up for interment of the "undesirables". Special orders for detention were issued only for political opponents; for the majority of the detainees, incarcerated in keeping with racial laws or after swoops aimed at pacification of certain regions or (more often) actions aimed at cleansing of certain areas of the "undesirables" (i.e. the Serbs), no particular orders were issued. The camps of the Ustasha Surveillance Service (Ustaška nadzorna služba – UNS), although they were called concentration and labour camps, were in fact extermination camps (*Vernichtungslager*). This can be particularly seen at the Jasenovac group of camps, and at the previously founded group of the Gospić camps which didn't even have the designation "labour" camps.

So far, many questions about Jasenovac were not answered clearly in the historiography. We shall adduce some, as well as the answers and the known facts in the historiography: was Jasenovac a "taboo" topic, why Jasenovac, why wasn't the camp liberated before the end of the war; what was the number of its victims, and many others.

WAS JASENOVAC A "TABOO TOPIC"

The bibliography of the published sources and literature about the Jasenovac camp until 1999 in the appendix of the book with this title[4] has 1.214 titles of monographs and 1.482 titles of articles, totaling 2.696 items. In the *ad hoc* supplemented bibliography which includes some publications from the 2000-2003 period year, the number of the items is: 1.348 monographs and 1.522 articles, i.e. 2.870 items. For the period until 2000, 1.188 books and 1.544 articles were analyzed, i.e. 2.732 items.

In the analysis of the separate publications (1.188), sources in the broader sense of the term (214 items) and professional and scholarly works (306 items) were taken into consideration. The largest contingent was made up of local historiography (353 titles). Publicist works (187), fiction (69) and other works (59 items) were also considered.

Out of 214 sources in the broader sense, 103 are collections of sources and works in which documents are also published (57 primary, 45 se-

[3] Nikola Živković, *Pitanja za dalja istraživanja*, Naše tme, 9/1986, p. 1312.

[4] Jovan Mirković, *Objavljeni izvori i literatura o jasenovačkim logorima*, Banja Luka, Beograd 2000.

condary), 111 are memoirs and other remembrances (57 memoirs of the former inmates and 54 other).

306 works were analyzed in the group of studies and articles (91 works of general historiography, 89 studies and articles on the topic itself and 126 other relevant studies and articles).

In the "others" group there are 315 items: 187 publicist works, 69 fiction and 59 other.

If we would to analyze the usability of the literature (special editions – books) for the research of the topic, and if we would break them down into primary, secondary literature and other, 21% would fall into the first group (sources – documents, memoirs of camp inmates, articles), 52% would fall into the second group (other memories, general historiography, articles on other topic and local historiography containing relevant data) and 27% would fall into other literature (publicist works, fiction and others).

For the analysis of the published articles we took into consideration 1.544 titles, 841 of them in omnibus volumes, 222 in journals and 481 in the press.

In the qualitative analysis regarding the usability of these works, we have also divided them into primary literature (memoirs of the inmates and articles) which make up 35%, secondary literature (other remembrance, articles on other related topics, and articles from the press – features mostly based on the works from the primary group) and reports (with some relevant data) making up 49% and others (polemics and other) 16%. Only articles with relative cognitive value and containing relevant data were registered in the bibliography, whereas the polemical ones – serving a propaganda purpose, a political agenda etc, were left out – which explains the comparatively small share of the works of the third group.

Altogether 2.732 items were analyzed. In the analysis according to usability, 787 or 29% of works fall into the first group, 1.384 or 50% into the second and 565 or 21% into the third one. The selection for the first group was done quite liberally, since many of them contain both elements of scholarly works and polemical tones. The importance to the research of certain topics was decisive, i.e. it was considered if they bring new data or knowledge. Also part of the literature containing popular scholarly depictions of the camps, could rank either into general historiography or publicities. Their number is not so high anyway, but they systematize the existing knowledge. Having all this in mind, we may say that the real number of scholarly works is even smaller than can be discerned from the above mentioned division.

From the adduced data (in the tabular and graphic survey) one could draw conclusions based on political, ideological or other considerations, but this is not the goal of this analysis. Our main goal was to show how present the problem of the Jasenovac concentration camp is in the literature and

what the usability of the published materials is, i.e. to see if one could do some research based on that and gain certain knowledge of the subject.

Quantitative data show a comparatively high number of titles, thus putting this topic among the most frequent topics in the literature about WWII in the Yugoslav territory. Therefore, we cannot say that there is nothing about the topic in the existing literature and that it has been a "taboo". However, the analysis of the quality shows a deficient make-up of the materials. There exist no systematic scholarly monograph about the Jasenovac concentration camp and the number of good studies on certain aspects of this topic is rather small.

In our opinion, we may rather speak of a "taboo way of thinking" than of a "taboo topic". This concerns professional historians in the first place, but also experts from other compatible disciplines who seem to lack courage to deal with the topic in an expert and scholarly way. Until now, it has mainly been dealt with by laymen who often fell into pitfalls of political practicism – usually of national or confessional exclusivism. Unfortunately, some professional historians also succumbed to this. In any case, this topic requires a multidisciplinary approach that will consider it from various points of view.

WHY THE JASENOVAC CONCENTRATION CAMP

The Jasenovac concentration camp was, unlike the impromptu and ad hoc camps founded immediately after the proclamation of the ISC, the first systematically built concentration camp. Due to the Italian demand for urgent reoccupation of the Zone B in which the Gospić group of camps (Gospić, Jadovno, Pag) was, the ISC had to withdraw its troops and close down concentration camps there. Therefore a space had to be secured that would be suitable for achieving the desired goal: extermination of part of the population, but also for exploitation of the slave labour force.

The existing research, the published historiographical works and memoirs didn't clearly explain why the camp was founded exactly in Jasenovac. The answers concern geographical, strategic and transport advantages of the Jasenovac area in the then territory of the ISC.[5] According to a

[5] Anđelko Babić, *Osnivanje kompleksa koncentracionih logora u Jasenovcu*, SPZ, 24 (1987), 1-2, p. 69; Idem, *Metode mučenja i oblici likvidacije u KCL Jasenovac*, Zbornik CDISB, 22/1985/1, pp. 157-158; Ana Požar, *"Jasenovac" traži više istraživanja*, Okrugli stol Jasenovac, 21. travnja 1984, Jasenovac 1985. p. 14; Antun Miletić, *Pet pitanja, pet odgovora o koncentracionom logoru Jasenovac*, Okrugli stol "Jasenovac 1986", Jasenovac s.a., pp. 146-147; Idem, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945*, Doklumenta III, pp. 704-705; Idem, *Ustaška fabrika smrti 1941-1945*, Beograd, 1988, pp. 77-79; Mirko Peršen, *Ustaški logori*, Zagreb, 1952, p. 44; Mario Kevo, *Počeci logora Jasenovac*, Scrinia slavonica 3/2003, pp. 473-477.

stateement by [the German ambassador to Zagreb Siegfried] Kasche, "the plans for setting up the concentration camp were made by captain [Vjekoslav Maks] Luburić already at the time the Ustasha were in exile. After the inspection of German instalations, these plans were improved."[6]

The Jasenovac area is connected by road, railway and river communications, comparatively close to Zagreb (some 100 km), surrounded by water (the rivers Sava, Una, Veliki Strug) which protected the camp from a possible attack. On the other side, there were two swampy fields – Lonjsko and Mokro polje. The old and unfinished plans for their reclaiming were used by the Ustasha to disguise before the public the real reasons for setting up a camp in that terrain. The "Management of the Reclamation and Regulation Works" was founded to run the scheme. This Management, "under command of the Police Headquarters (RAVSIGUR), initiated and indirectly directed the building of the Jasenovac camp",[7] which, being a labour camp (featuring the title of "Concentration and Labour Camp") had unpaid, slave labour force at its disposal.

The majority population of this region were the Serbs, who were soon liquidated or taken to the camp by the Ustasha, so that the space was sparsely populated by loyal inhabitants. It can be said that it was an exceptionally convenient place to set up a concentration camp.

The area made bringing and concentration of large number of inmates possible, as well as skillful cover-up of of mass murders of the inmates whose bodies were thrown into the Sava or burried in mass graves in Gradina.

Geographical, strategic and transport advantages of the Jasenovac area were certainly an important element which influenced the decision where to place the camp as well as the intention to use the slave labour force for large reclamation works. The research up to now suplied certain documents which indirectly testify to this, but offered as yet no original document that would give a substantiated and deffinite answer to this question.

WHY WASN'T THE CAMP LIBERATED DURING THE WAR

One of the questions posed in connection with the Jasenovac camp is: why wasn't it liberated by the partisans, since in that would have pro-

[6] Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945*, Dokumenta, Beograd, 1986, I, p. 170. (An excerpt from a report on the situation in the concentration camp Jasenovac to the Foreign Ministry of the Reich by Siegfrid Kasche, from February 1942.) On Luburić's "study" stay in Germany see also: Barbić, o.c.; Mario Kevo, Počeci logora Jasenovac, Scrinia slavonica 3/2003.

[7] Kevo, p. 473.

bably reduced the number of its victims, as the undertone of this question implies. The question becomes even more poignant, when one knows about Tito's order of March 31, 1942 that the possibility of attacking the Jasenovac camp be considered... "but in such a way that it would prove a sure success".[8]

We find a partial answer also in documents – the correspondence of partisan bodies from both banks of the Sava, which shows that from the military point of view (considering the forces needed for the attack, the strength of the defenders, strategic position and the goal – to save inmates' lives) there were no possibilities of achieving that goal successfully.[9]

Military experts and historians tried to give answers to this question.[10] Part of the answer explaining the balance of power must be respected: "Three partisan units were in broader Jasenovac area on the Bosnian bank then (in 1942 – J.M.), mostly on Mount Kozara, and one unit on the Slavonian bank with 3500 poorly armed partisans and 300 wounded in all. Only on May 21, 1942 the Krajina brigade was formed and the First Slavonian Brigade in Slavonia on October 11, 1942. Only on May 11, 1943 the Second Bosnian Corps was founded in the broader area of Western Bosnia, and the First Slavonian Corps on May 17, 1943. Together they were weaker than a single German division. On the other hand, the concentration camp Jasenovac was heavily fortified and defended, and its very position was an insurmountable obstacle for the then partisan forces. It was the tangle of the rivers Sava, Velika and Mala Struga, Trebež, Lonja, Ilova and Una, in the middle of the marshy Mokro polje and the plain surrounded by enemy strongholds: Novska, Banova Jaruga, Okučani, Bosanska Dubica, Goilo and a system of gendarmerie stations and the possibility of intervention of strong enemy forces from Zagreb, Sisak, Slavonski Brod and Banja Luka. It should also be mentioned that the Jasenovac camp was near the best guarded railway line and road in Europe, Zagreb-Belgrade, non-stop patrolled by two armor-clad trains and two German battalions. In other words considerable forces, stronger than two divisions (parts of the 718th, 189th and 173rd divisions) were constantly engaged there. Furthermore, even stronger forces of the 63rd German Reserve Corps, as well as 21st and 5th SS-Army Corps and troops of the 2nd Corps of the Croatian Army were deployed there in 1944. The camp itself was always defended by 1500 Ustasha of the Ustasha Defensive Unit, as well as the Ustasha of the 18th Ustasha

[8] *Zbornik dokumenata NOR-a*, vol. II, book 3, pp. 300-301.

[9] *Građa za historiju narodnooslobodilačkog pokreta u Slavoniji*, Slavonski Brod, I-IX, 1962-1981; I, p. 426; III, pp. 194-196, 221-228, IV, pp. 102-110, VI, pp. 432-433, VII, pp. 43-49, IX, pp. 483-498.

[10] Generals Jefto Šašić, Veljko Kovačević and Boško Šiljegović in: Jovan Kesar i Dragoje Lukić, *Da li su naše jedinice u toku rata mogle da oslobode logor Jasenovac – Stara Gradiška*, Beograd, "Novosti", June 5-7, 1985; Miletić, *Pet pitanja, pet odgovora o koncentracionom logoru Jasenovac*, pp. 148-151.

Regiment, whereas the Sava was always patrolled by Croatian and Hungarian patrol boats."[11]

Slavko Komarica and Slavko Odić tried to give the most elaborate answer to the question why Jasenovac hadn't been liberated in the book of the same title.[12] The authors expounded the historiographical treatment of this question, adducing the most important documents and historiographical literature and opinions on this matter. They tried to establish if there were objective conditions for this act (military effectives of the ISC and the partisans to the South and North of the Sava, geo-strategical position, organization and fortification of the camp) as well as the initiative to accomplish this. The authors adduced all available published opinions, refuted some explanations and "trustworthy" reports, and even though they didn't give a final answer to this question, they cited convincing argumentation leading to such an answer. Namely, one can conclude from the proffered arguments that the decision whether to attack Jasenovac or not laid more with the senior leadership of the Communist Party of Croatia (headed by Andrija Hebrang, and also after he had been removed) than with military commanders, because the matter was seen more as a political than a military one. These authors came to the conclusion that, concerning the military effectives in Slavonia and Bosanska Krajina, there had been several favourable opportunities to liberate Jasenovac in 1942 and 1943. However, neither the leaders of the partisan movement (the General Staff and the Central Committee of the Communist Party of Yugoslavia) nor the subaltern staffs and Party leaders saw this as their priority task. Some initiatives did surface, but the decision was never reached. The decisive say in organizing such an action had the leadership of the Communist Party, but according to these authors, the leaders of the Communist Party of Croatia were against such a decision.

Nevertheless, this question can hardly be answered from the point of view of today's knowledge, in connection with the use of the military effectives from the both sides in space and time. It is necessary to see it in the light of real historical circumstances of those times.

THE NUMBER OF VICTIMS OF THE JASENOVAC CONCENTRATION CAMP

Due to its everyday presence in the media, among other questions about the Jasenovac camps awaiting clearer and better corroborated answers, the one concerning the number of victims particularly stands out.[13]

[11] Miletić, Ibid., p. 148.

[12] Slavko Komarica, Slavko Odić, *Zašto Jasenovac nije oslobođen*, Beograd 2005.

[13] Andelko Barbić, *Prilog problematici istraživanja broja žrtava u KCL Jasenovac.* SPZ, 25 (1988) 1-2, pp. 81-97. On data featuring in the relevant literature see also: Idem,

Unfortunately, this matter didn't remain in the domain of scholarly research, but became an element in the clash of nationalist passions, in everyday politics, a tool of falcifiers and manipulators – both of those who try to minimalize the number of the victims adducing only 40.000, and those who claim over a million people had been killed. Both of them put in the first place, or indeed as the sole victims, the victims of their own nationalities. This question is to be found in almost all works on the subject, in some memoires, in numerous historiographical publications, and particularly in those publcations and articles with a polemical slant and serving a purpose of day-to-day politics. These are often arbitrary and aproximative guesses without appropriate proofs. The numer of victims that is most often mentioned ranges between 500 and 700.000.

The Commission for Establishing of the Crimes of the Enemy and their Abbetors of the Federal People's Republic of Croatia estimated 500-600.000 based on testimonies of 62 witnesses and some 50 mass crimes they had adduced.[14] However, the number of victims that can be deduced from these reports and the mentioned 50-odd mass crimes, is around 200.000. In *The History of Yugoslavia*[15] by several authors, Vladimir Dedijer (who wrote the relevant part of the book) says that "some authors claim the number of victims was 200.000 whereas others estimate the losses were at least 600.000"; Branko Petranović in his History of Yugoslavia 1918-1978[16] adduces some 500-600.000; The Encyclopedia of Yugoslavia[17] states it "surpasses 700.000"; The Encyclopedia of the JLZ[18] from 1958, in volume 3 under the item Jasenovac, adduces 500-600.000, and in vol. 4 under Concentration camps, 350.000, as well as "several hundred thousand of Serbs, Croats, Jews and Gypsies" in Jasenovac and 75.000 in Stara Gradiška; in the Military Encyclopedia[19] 700.000 is given for Jasenovac and 75.000 for Stara Gradiška; The Encyclopedia of Holocaust[20] claims 600.000 mainly Serbs, Jews and Gypsies, as well as that also opponents of the Ustasha regime had been killed in Jasenovac; the Small Encyclopedia Prosveta[21] and the Political Encyclopedia[22] mention "several hundred thousand people";

Metode mučenja i oblici likvidacije u KCL Jasenovac, pp. 145-155, footnote 2. Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac*, vol. I, pp. 36-38 (and the footnote 11), Mirković, o.c.

[14] *Zločini u logoru Jasenovac*, Zemaljska komisija Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, Zagreb 1946, p. 32.

[15] Božić, Ćirković, Ekmečić and Dedijer, *Istorija Jugoslavije*, Beograd, 1973, p. 608.

[16] Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*. Beograd, Nolit, 1980, p. 206-208.

[17] *Encikolopedija Jugoslavije*, Zagreb, 1960, vol. IV, p. 467.

[18] *Enciklopedija JLZ*, Zagreb, vol. 8, 1958, p. 648, vol. 4. 1959, p. 323

[19] *Vojna enciklopedija*, Beograd, vol. 4, 1972, p. 31, 507-510, knj. 10, 1975, p. 265-266.

[20] *Encyclopedia of the Holocaust*, vol. 2, p. 739: "Some 600.000 people were murdered at Jasenovac mostly Serbs, Gypsies and opponents of the Ustashi regime."

[21] *Mala enciklopedija Prosveta*, vol. 1, 1959, p. 576.

[22] *Politička enciklopedija*, Beograd, 1975, pp. 462-463.

the children's encyclopedia Say where is... Children's Omniscience[23] 800.000; Fikreta Jelić-Butić in her book The Ustasha and the Independent State of Croatia 1941-1945,[24] writes "tens of thousands of people passed through the Jasenovac camp and most of them were killed in numerous masacres commited there", adducing in footnotes the data of the Commission for Establishing the Crimes of 500-600.000 and of Trivučić[25] who mentions 700.000, concluding that "several hundred thousand people" were murdered in Jasenovac; the Lexicon of the JLZ[26] speaks of 700.000; the Military Lexicon[27] states that around one million people had been killed in concentration camps, 600.000 in Jasenovac alone; Đorđević's Security Lexicon[28] adduces 800.000 killed in the camps of Jasenovac and Stara Gradiška, which were mentioned as the largest; the Lexicon of the People's Liberation War[29] speaks about 600-700.000 in Jasenovac and 75.000 in Stara Gradiška; the Chronology of the Labour Movement and the Union of Communists of Yugoslavia[30] adduces 700.000; in his omnibus volume For Man,[31] Zdenko Leontal pegs the number at 500-600.000, some 20.000 Jews among them; in Terzić's book The Break-Down of the Kingdom of Yugoslavia[32] it is stated: "Until the end of 1943 alone, in it at least 600.000 people had been killed – mostly Serbs, Jews, Gypsies and Croatian anti-fascists, and in the magazine "Intervju"[33] it is claimed that at least one million Serbs had been murdered in Jasenovac; Dedijer in his The Vatican and Jasenovac,[34] Miletić in The Jasenovac Concentration Camp,[35] Živković and Kačavenda in The Serbs in the Independent State of Croatia[36] quote a document entitled *"A Re-*

[23] Reci gde je... Dečje sveznanje, Velika ilustrovana enciklopedija za decu, Beograd, 1986, vol. 3, p. 185.

[24] Fikreta Jelić-Butić, Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945, Zagreb, 1978, 2nd ed., pp. 186/187.

[25] Radovan Trivunčić, Jasenovac i jasenovački logori, Jasenovac 1972.

[26] Leksikon JLZ, Zagreb, 1974, p. 418.

[27] Vojni leksikon, Beograd, 1981, p. 266.

[28] Obren Đorđević, Leksikon bezbednosti, Beograd, 1989, pp. 196-197, 504-509.

[29] Leksikon Narodnooslobodilački rat i revolucija u Jugoslaviji1941-1915, Beograd, 1980, vol. I, p. 523, vol. II, pp. 612-613.

[30] Hronologija radničkog pokreta i SKJ 1919-1979, vol. II, 1941-1945, Beograd, ordinal no. 654.

[31] Za čoveka, Zbornik, Uredio dr Zdenko Leontal, Zagreb 1957, pp. 57-106.

[32] Velimir Terzić, Slom Kraljevine Jugoslavije 1941, Beograd, 1982, vol. II, p. 610.

[33] Intervju, no. 57, August 5, 1983.

[34] Vladimir Dedijer, Vatikan i Jasenovac, Dokumenti, Beograd, 1988, p. 644. (German edition: Jasenovac – das jugoslawische Auschwitz und der Vatikan, Freiburg, 1988, 1989, 1991; edition in English: The Yugoslav Auschwitz and the Vatikan, the Croatian Massacre of the Serbs During World War II, published in 1992 by Prometheus Books, Buffalo).

[35] Antun Miletić, Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945, Dokumenta, Beograd, 1986, vol. II, pp. 720-721.

[36] Nikola Živković and Petar Kačavenda, Srbi u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, Izabrana dokumenta, Beograd, 1998, pp. 262-263.

port to Himmler that some 600-700.000 People Were Killed in Jasenovac" (italics by J.M.), stating in the summary, right after the title, that: "... *the Ustasha immediately took some 600-700.000 persons and cut their throats there*" (italics by J.M.). In the document itself it says "... and they (the Ustasha – J.M.) are also known for taking into concentration camps *some 6-700.000 (political) dissidents and "cut their throats" in the Balcan fashion"* (italics by J.M.). A facsimile features on the following page saying: "...und dafür bekannt (Ustasha – J.M.), ca. 6-700.000 *konf. und pol. anders eingestellte* nach Balkannmethoden "geschlachtet" zu haben" (italics by J.M.) It is clear from the facsimile that neither concentration camps (as stated in the translation of the document) nor Jasenovac (as stated in the title) were mentioned.

In the relevant literature (collections of documents, collections of memories) and particularly in polemical writings we find statements of various personages (victims-eyewitneses, German and Ustasha officials etc.) with estimates of the number of casulties in Jasenovac or of the overall number of victims: thus for instance a statement by Luburić of October 9, 1942 made at an Ustasha celebration is quoted, that in Jasenovac "more people were slaughtered than by the Ottoman Empire during the whole period of Turkish presence in Europe."[37] Peršen in his Ustasha Concentration Camps[38] analyzing estimates of the number of victims, says among other things, that Kasche considered a Gestapo report on Luburić which stated that he (Luburić) had had 80.000 people killed in Gradiška, 120.000 in Jasenovac and 20.000 in other camps, exaggerated. He quotes affidavits of Ljubo Miloš and Miroslav Majstorović-Filipović that during the time they had been camp's commanders, 60-90.000 people were killed. A statement by Gabriel Winter about 200-300.000 casualties within one year was published in the brochure The Jasenovac camp.[39] A statement of an unknown camp inmate from 1944 about 6-700.000 victims was also quoted by Miletić.[40]

The Foreword to the book Concentration camps – Documents on Ustasha Terror[41] speaks about 800.000 victims in the Ustasha camps. The statement of an eyewitness, Otto Breyer speaks about 350.000 casualties until September 1944. A claim by Ivan Potrč in the "Borba" from 1945[42] adduces 800.000 victims. In his statement the eyewitness Milan Duzemlić, communal

[37] *Zločini u logoru Jasenovac*, p. 32.

[38] Mirko Peršen, *Ustaški logori*, 2nd ed., Zagreb, 1990, pp. 313-329.

[39] *Jasenovački logor. Iskazi zatočenika koji su pobjegli iz logora 1942.* Izdanje Propagandnog odsjeka AVNOJ-a (Drinići, štamparija "Borbe"), 1942, (Reprint: Banja Luka, 1974; Jasenovac, 1980.)

[40] Miletić, Ibid., vol. II, pp. 850-864.

[41] *Koncentracioni logori, Dokumenti ustaškog terora*, (Crna Lokva, Kordun), izdanje "Vjesnik" JNOFH, Štamparija "Naprijed", 1944. (Reprint: Jasenovac, s.a.)

[42] Ivan Potrč, *Ustaše su pre svog bekstva iz Jasenovca poubijali sve zatvorenike.* "Borba", May 8, 1945.

notary public, claims the commune of Jasenovac received from the camp 900.000 death certificates of the camp inmates until December 21, 1943.

We shall also quote some estimates from the published documents: Egon Hruschka of the German Legation in Zagreb – Nationality Department, in his letter of February 21, 1942 to the Reich's Foreign Ministry about his conversation with Gleise von Horstenau: "Estimates of the number of the Serbs murdered in Croatia range between 200.000 and 700.000. He, the general [von Horstenau] thinks the number 300.000 to be the most accurate. The members of the Croatian government told the general that during the uprising and the combats and persecutions connected with the uprising 250.000 Croats and 200.000 Serbs lost their lives. The general thinks the number of the Croats was inflated, whereas that of the Serbs too small"[43]; the Chetnik commander Jezdimir Dangić in a letter to a commander of the Croatian Army of October 30, 1941 states: "According to the official data supplied by the Germans from Belgrade, 200.000 Serbs have been killed, burned and annihilated in your territory until the end of August"[44]; in a Chetnik flier meant for the Serbian population found by the gendarmerie patrol from Mokro on December 10, 1941 and forwarded to the 4th Gendarmerie Regiment it is stated: "Thus 382.000 of innocent Serbian women and children have been murdered, burnt alive or died in utmost pain in the Croatian state."[45] Josip Broz Tito notified the Commintern by his telegram of April 4, 1942 that Pavelić has "committed to Jasenovac more than 10.000 of the best sons of Croatia. As of that writing, only 1.500 were still alive... The Ustasha themselves admitted that since they had come to power, up to 500.000 people, mostly Serbs, have been killed."[46]

When talking about the number of the Serbian victims, Serbian publicists and polemicists like to quote the memoirs of Hermann Neubacher, special envoy of the Reich's Foreign Ministry to Yugoslavia, pointing out the German precision, implying that German sources must be indisputably correct.

Neubacher claims: "On the basis of the reports which had reached me, I estimate the number of the innocent, unarmed slaughtered Serbs [in the ISC] is around 750.000."[47]

---

[43] The document is in German, dated February 21, 1942, but the data concern the year 1941; *Zločini NDH 1941*, p. 1030; Miletić, KCL Jasenovac, vol. I, pp. 161-162 (AVII (= Archives of Military History, Belgrade), Microfilm London-1, frame 296621).

[44] *Zločini NDH 1941*, pp. 804-808. (AVII, Vojni arhiv, ANDH, k. 61, reg. br. 11/5-1.)

[45] *Zločini NDH 1941*, pp. 897-898. (A validated copy of the original kept in the AVII, vojna arhiva, ANDH, k. 143-c, reg. br. 6/9-6.)

[46] The telegram of the commander of the partisan army Josip Broz Tito to the Executive Committee of the Commintern; ACK SKJ, fond CK KPJ, KI br. 1942/61, the original in Russian; Serbian translation published in: Josip Broz Tito, Sabrana dela, vol. 9, p. 187; Miletić, KCL Jasenovac, vol. I, p. 194.

[47] Herman Nojbaher, *Specijalni zadatak Balkan* (the German original: Hermann Neubacher, Sonderauftrag Südost 1940-1945), Beograd, 2005, p. 50.

In the relevant literature aspiring to be scholarly, the highest figures were offered by Radomir Bulatović[48] adducing the number of the Jasenovac victims as 1.110.929. He arrived at this figure by a calculation based on statements of "raggers" (inmates who selected the clothes of the deceased) and grave-diggers (based on three statements, he calculated at least 600 killed a day, multiplying that number with 1.348 days) and anthropological spot-checks in 1961,1964 and 1967 (approximately 9 dead per square meter of mass graves, multiplying this with the established, i.e. estimated surface of the burial grounds).

On the other hand, among many Croatian historians and publicists prevails, the tendency to minimize the number of the Jasenovac victims.

Most frequently quoted is the book by Franjo Tuđman, Impassabilities of Historical Reality and his statement that 50.000 people perished in the concentration camps.[49] Tuđman had put forward similar data (but for Croatia alone) already previously, quoting an alleged notes from the census "War Victims 1941-1945" for Croatia from 1964,[50] and it is referred to by the Croat Ustasha article writers in the émigré press.[51] It can be said that the data proffered in the *Impassabilities* became the official view of the historiography in the new Croatian state. The *Impassabilities* was also published in English[52] as well as in a luxurious German edition.[53] Anti-Semitic portions were omitted in the English edition, whereas they had been retained in the German one. Thus for instance Tuđman put the blame on the Jewish capos for massacres of "non-Jews, communists, partisans and Serbs" which, according to him, was the corollary of their "religious and racial being", adducing for this the explanation of Ante Ciliga of [Jewish] character and mentality.[54]

This figure of 40.000 or 50.000 is adduced by Supek[55], Lilić,[56] cardinal Kuharić at the memorial service for Alojzije Stepinac on February 10, 1981, the lexicon "Who is Who" states "tens of thousands of people".[57] Ivan

[48] Radomir Bulatović, *Koncentracioni logor Jasenovac s posebnim osvrtom na Donju Gradinu*, Sarajevo 1990.

[49] Franjo Tuđman, *Bespuća povijesne zbiljnosti. Rasprava o povijesti i filozofiji zlosilja*, Zagreb, 1989, p. 54.

[50] Cf. : Zlatko Čepo, *Dva decenija Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske*, ČSP, XIV/1 (38)/1982, p. 27.

[51] Slavko Rigo, *Jasenovačke manipulacije*, "Hrvatska budućnost", August 9, 1984; Srećko Rover, *Jugoslavenski izazov u Hrvatskoj*, "Hrvatski vjesnik", september 26, 1984. Cf. also: "Danica", "Nova Hrvatska" and "Hrvatski tjednik" from that time.

[52] Franjo Tuđman, *Horrors of War, Historical Reality and Philosophy*, Revised edition, M. Evans and Company inc., New York 1996.

[53] Franjo Tuđman, *Irrwege der Geschichtswirklichkeit, Eine Abhandlung über die Geschichte und die Philosophie des Gewaltübels*, Zagreb, 1993.

[54] Tuđman, *Bespuća*, pp. 324-326.

[55] Ivan Supek, *Krunski svjedok protiv Hebranga* (Copyright by Markanton Press)

[56] Miroslav Lilić, *Mračno uskrsnuće*, "Nedeljna Dalmacija", February 22, 1981.

[57] *Tko je tko u NDH, Hrvatska 1941-1945*, Zagreb, 1997.

Jelić has a similar formulation.[58] However, soon he changed his mind, saying 300.000 Serbs had lost their lives in pogroms. Because of the formulation "tens of thousands of people were passing", the Encyclopedia of Croatian History and Culture was withdrawn from bookstores. Dušan Bilandžić in his History of Croatia 1918-1995 claims that the extermination of Gypsies took place in Jasenovac, that Pavelić has liquidated most of 35.000 Jews (of whom 12.000 survived) and that within three months of 1941, 140-180.000 Serbs were expelled to Serbia (without adducing the number of the killed.) In the second edition of the book The Ustasha Concentration Camps[59] Mirko Peršen concludes that, "based on his conviction" 80-120.000 people were killed in all camps put together, i.e. 15-25.000 in the Gospić group of concentration camps, 60-80.000 in the Jasenovac group of concentration camps and 7-15.000 in all other camps.

Tuđman went farthest in minimizing the number of victims at the conference at the Haag on November 7, 1991, when he reduced the number of murdered in Jasenovac to only 20.000.[60] Even further went his Commission for Establishing the Number of War and After-War Victims (founded by the Croatian Parliament, and headed by Vice Vukojević), which thoroughly explored the war and after-war victims among the members of collaborationist forces, whereas it for Jasenovac "established" the figure of 2.238 victims. This figure was unacceptable even for the Croatian Parliament, so the Commission was dissolved and the task was transferred to other institutions (which so far failed to show a result of their work).

Immediately after the war on some locations of the Jasenovac concentration camp excavations of several tombs were carried out (Uskočka šuma, Međustrugovi).

Several anthropological-archeological explorations were carried out in the Jasenovac area. However, they remained spot-checks, as well as spot-checking of existence of burrial fields, i.e. mass graves.

In November 1961, the commission of the Communal Committee of the Union of Partisan Veterans from Bosanska Dubica made three checks in the area of Donja Gradina. 17 sculls were found in one place, small bones in the other (from which it was concluded thay had been "cooked"), and burned rests in the third one (from which it was concluded that the inmates were burned). The Commission computed that there were 550.800 bodies in 120 mass graves. Although this computation wasn't verified by experts, many authors quote it.

There are data in the relevant literature about spot-checks in 1964, 1965 and 1976 in Donja Gradina (9 yielded no resluts, whereas in 15 places

[58] Ivan Jelić, in: *Hrvatska u ratu i revoluciji.*
[59] Mirko Peršen, *Ustaški logori*, 2nd ed., Zagreb, 1990.
[60] *Zločin je zločin prećutati*, Novi Sad, 1993.

193 sceletons were found)[61] and spot-checking of Alojzije Šercelj in the 1980s (130 spot-checks with spiral drill). Except for photogrametrical shooting of the area around the Jasenovac concentration camp[62] and geo-radar shooting from a satellite[63], there was no systematic archeological and anthropological research of the mass graves later on, except for occasional spot-checks aimed at establishing the existence of mass graves and because of accidental finds of unknown mass graves thanks to the erosive influence of the Sava river.[64]

The question of lack of reliable number of the Jasenovac victims is coupled with the lack of the exact number of victims (human losses) in Yugoslavia as a whole. Estimates of demographic and real wartime losses achieved through the statistical-demographical method, can provide a general orientation, but can hardly show the number of victims in any particular place. The estimated real wartime losses in the Yugoslav territory range between 1.000.000 and 1.800.000.[65] When talking about the victims

---

[61] Dušan Misirača, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945. Naše starine*, XII, Sarajevo 1969, pp. 119-125; Bulatović, o.c.; Brodar, A. Pogačnik, S. Živanović, *Izveštaj ekipe antropologa o nalazima pri iskopavanju grobnica na Gradini kod Jasenovca*, and: *Izveštaj ekipe antroppologa o nalazima pri iskopavanju grobnica ŽFT u koncentracionom logoru Jasenovac*, in: *Catena mundi*, vol. I, Beograd-Kraljevo, 1992, pp. 766-786.

[62] Marinko Olujuć, *Aerofotoistraživanja u Spomen području Jasenovac*, Okrugli stol, 21. travnja 1984, pp. 96-98.

[63] *Jasenovac sistem hrvatskih ustaških logora genocida*, Zbornik radova, Banja Luka, 2002, articles: Babić, Čupković, Bosiočić, *Primena daljinske detekcije i informacionih tehnologija u istraživanju masovnih stratišta sistema ustaških logora Jasenovac* (pp. 158-171, 383-401) and Mihajlović, Belobrković, Miletić, *Georadarska test ispitivanja na lokaciji stratišta Donja Gradina* (pp. 172-175, 409-413); Ibid. in English: *Jasenovac System of Croatian Ustasha Camps of Genocide*, Banja Luka, 2001. Cf. also: Babić et al., *Interdisciplinarno istraživanje masovnih stratišta ustaških logora Jasenovac*, Zbornik radova, VIG, br. 10/2001, pp. 77-94.

[64] See the report: Dušan Zečević, *Pregled posmrtnih ostataka iz grobnica Donja Gradina*, Okrugli stol "Jasenovac 1986", pp. 133-135. Cf. also a more elaborate paper by the group of authors: Zečević et al., *Prilog problematici identifikacije stradalih u koncentracionim logorima*, "Priručnik za stručno obrazovanje radnika unutrašnjih poslova", (rubrika: Sudska medicina), Zagreb, XXXVII, br. 4/1989, pp. 388-393.

[65] 1.706.000 was adduced by the Reparation Commission of the Yugoslav Government – *Ljudske i materijalne žrtve u ratnom naporu 1941-1945*, s.l., s.a. (1946), p. 5; Ivo Lah, *Metode izračunavanja budućeg stanovništva i njihova primena na stanovništvo predratne Jugoslavije*, Statistička revija, br. 2/1951; Dragoljub Tasić adduces 1.400.000 in the forward to the vol. I of Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948. godine, pp. XLVI-II-XLIX; 1.800.000 was estimated by Dolfe Vogelnik in: *Demografski gubici Jugoslavije u Drugom svetskom ratu*, Statistička revija, br. 1/1952; 1.016.000 was estimated by the Federal Statistical Office (Breznik), Popis 1964, Žrtve rata 1941-1945, Rezultati popisa, Beograd 1966. (za internu upotrebu); Bogoljub Kočović suggests 1.014.000 in: *Žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, London 1985; 1.027.000 was proposed by Vladimir Žerjavić, *Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*, Zagreb, 1989, 2nd ed.: *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Blajburga, Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*, Zagreb 1992; Životije Đorđević estimated 1.838.000 in: *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svetskom ratu*, Beograd 1997.

of Jasenovac, one should keep in mind the statistical data concerning the number and ethnic make-up of the population of the ISC. Estimates in the relevant literature range between 6.043.000 to 6.663.157.

According to a paper by a German military intelligence officer named Arthur Haeffner (Zagreb, June 14, 1941), based on ethnographical map by Dr. Zvonimir Dugački, there were 6.069.000 people in the ISC (3.069.000 Croats, 1.847.000 Serbs, 717.000 Muslims and 410.000 others).[66]

According to the computed statistical data, if one added the natural population growth to the results of the 1931 census, one would come at 6.663.157 persons.[67] The German Foreign Ministry adduced the number of inhabitants as 6.335.000 (3.300.000 Croats, 1.925.000 Serbs, 700.000 Muslims, 150.000 Germans, 75.000 Hungarians, 40.000 Jews, 30.000 Slovenes, 65.000 Czechs and Slovaks).[68] P. Pekić in his Coming Into Being of the Independent State of Croatia (1942) adduces 6.439.331 people (4.868.831 Croats into which he included the Muslims as well, 1.250.000 Serbs, 170.500 Germans, 69.000 Hungarians, he doesn't give data about the Jews, 37.000 Slovenes, 44.000 Czechs and Slovaks.)[69] Croatian data manipulate the number of Muslims (whom they count as Croats)[70], minimize the number of Serbs and give no data about the number of the Jews, whereas the Gypsies feature in no survey.

Neither of the three censuses of the war victims mentioned in the relevant literature: the census of the State Commission from 1946, the census from 1950 made by the partisan veterans' association (SUBNOR), and the census of "war victims" from 1964, give the complete data. The census of 1964, due to its methodological and technical shortcomings, and because it didn't come up to the "desired number" set beforehand, remained under embargo until 1992 although it was quoted by some authors. In the Census Results, it was stated that 597.323 people lost their lives as war victims. In regard to the places of death, 48.874 was adduced for Jasenovac, 9.587 for Stara Gradiška, totaling 59.461.[71] After feeding the computer with the data of this Census, the process of revision began, which is now one of the main projects of the Museum of Genocide Victims.

---

[66] B. Krizman, *NDH između Hitlera i Mussolinija*, Zagreb, 1978, p. 129, AJ, T-501, roll 265.

[67] *Brojidbeni izvještaj*, 1-2/1942, after: Jelić-Butić, Ustaše i NDH, p. 106.

[68] J. Marjanović, *Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941*, pp. 22-23; Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, p. 106. The number of Jews in the ISC ranged, according to various authors, between 30.000 and 40.000.

[69] P. Pekić, *Postanak Nezavisne Države Hrvatske*, Zagreb, 1942, p. 97; "Hrvatski narod", no. 96 of May 19, 1941, p. 3, gives the number of Serbs in the ISC as 1.848.000.

[70] "Džamija u Zagrebu – u spomen otvaranja", the article: "Brojčano stanje nekad i danas", Zagreb, 1943, after: Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, p. 106, who mentions that there were 915.000 Muslims in Bosnia-Herzegovina in 1940.

[71] *Žrtve rata 1941-1945.* (Rezultati popisa), pp. 8 and 47.

According to the revision[72] completed until now, the number of the victims (according to their birth-places) with the verified identifying data in the data base "War Victims 1941-1945" is:

	Yugoslavia	ISC	Jasenovac
Total	659.062	455.973	84.859
Serbs	391.998	291.356	47.618
Croats	81.042	79.329	5.881
Muslims	34.697	32.714	919
Jews	52.715	28.497	13.196
Gypsies	12.271	12.240	11.503
Others&unknown	86.339	11.873	5.742

As places of death in the Jasenovac area, Jasenovac itself appears in 66.914 cases, Stara Gradiška in 15.703, and other localities in 2.242 cases. Among the victims, children under 14 numbered 20.542. Out of that 1.731 were children under one year of age and 11.286 under seven years.

Also, to the victims of Jasenovac camp (more precisely, Jewish victims), 4000 listed under Đakovo victims (4.775, Jews 4.539) can be added, because they ended up in Jasenovac,

Out of the total number of victims, (467.285), 166.839 (35,7%) died in concentration camps, which together with those people who died in prisons, during deportation or of forced labour, total 194.361 (41,59%). 272.924 (58,41%) civilian victims died mostly of direct terror, mass massacres, or as it is colloquially put, "on their own doorstep". From the data that have been processed thus far, it is clear that many more people died of direct terror and in mass slaughters than in concentration camps.

Keeping in mind this, the statistical data about the number of the inhabitants of the ISC and their ethnic make-up, as well as estimates of demographic and real human losses in war (even the larger figures), based on the data of the census (making up the minimal number, the final one, as can be gleaned from various sources being much higher) revised so far, one can claim that the revisionist historiography (which minimizes the number of victims) is losing ground. However, the unwarranted inflated estimates adducing exaggerated number of victims of the Jasenovac concentration camp aren't acceptable either.

[72] 8. September 2008.

Since the basic documents (the original camp acts, reports of Ustasha institutions of various levels about Jasenovac) are few, a systematic interdisciplinary research is needed. With regard to different figures, proofs, uncritical acceptance of some (often inexpertly) proffered data, we think that general views on the number of victims cannot be aired. We feel that every victim requires a full identification. It is not likely that all who perished in the Jasenovac concentration camps will ever be precisely identified. However, it remains as a debt and duty of the present and future researchers, historians, experts in other fields, as well as the debt of institutions of the state(s) and its organs, the debt of the nation – to give names to the victims (i.e. to identify them) as well as to the perpetrators to a degree that would be as high as possible, leaving as small margins (white spots) of unknown (unidentified), reducing the possibility of manipulation as much as possible.

ДРАГАН ЦВЕТКОВИЋ
Музеј жртава геноцида, Београд

УДК: 341.485(=411.16)(497.1)„1941/1945"(093.2)

ХОЛОКАУСТ У ЈУГОСЛАВИЈИ – ЈЕДАН ПОКУШАЈ КВАНТИФИКАЦИЈЕ

Методологија, питања, проблеми, резултати

Југославија се по завршетку рата, као и све друге земље учеснице, сусрела с проблемом утврђивања ратних губитака. Овај посао је било могуће обавити на два начина – демографским прорачуном, што је једноставнија, али непоузданија метода, или пописивањем страдалих, што је скупља, али поузданија метода. Прва послератна демографска процена је показала да је у Југославији страдало 1.706.000 особа,[1] да би се касније појавило још неколико процена (у земљи и иностранству), како демографских тако и стварних ратних губитака Југославије.[2] Сматрамо да би за полазну тачку истраживања требало узети она демографска истраживања која су број стварно страдалих проценила на 1.000.000 до 1.100.000. И о броју страдалих Јевреја с територије Југославије постоји неколико процена, које се разликују у зависности од методологије којом су се служили истраживачи. Процене демографа показују да је страдало 57.000, односно 60.000 Јевреја,[3] док је процена истраживача који су се бавили анализом докумената показала да се број страдалих креће између 60.000 и 67.000.[4]

---

[1] Архив Србије и Црне Горе (даље АСЦГ), Репарациона комисија при влади ФНРЈ, 54-1-3.

[2] Демографски губитак су проценили: Принстонски универзитет на 1.200.000 (1944. године), Д. Тасић 2.428.000 (1951), Д. Вогелник 2.850.000-3.250.000 (1952), И. Лах 2.100.000 (1952), Г. Ипсен 1.690.000 (1954), Б. Кочовић 1.985.000 (1985), В. Жерјавић 2.022.000 (1989), Ж. Ђорђевић 2.825.000 (1997), док су стварни ратни губитак проценили: Тасић на 1.400.000, Вогелник 1.800.000, Лах 1.000.000, Г. Фрумкин 1.500.000 (1961), Комисија за попис „Жртве рата 1941-1945" (1964) 1.016.000-1.066.000, односно на 1.106.000 и 1.156.000, Кочовић 1.014.000, Жерјавић 1.027.000, Ђорђевић 1.838.000. Драстичне разлике које се јављају су последица различитих методолошких приступа, посебно у одређивању стопе годишњих прираштаја, броја становника новоприкључених области и броја емигрираних становника. Опширније види у: Mirković Jovan, *Objavljeni izvori i literatura o jasenovačkim logorima,* Banja Luka-Beograd 2000, 212-222.

[3] Žerjavić Vladimir, *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb 1989, 75 (око 57.000); Kočović Bogoljub, *Žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, London 1985, 182 (око 60.000).

[4] Romano Jaša, *Jevreji Jugoslavije 1941-1945 žrtve genocida i učesnici narodnooslobodilačkog rata*, Beograd 1980, 14 (65.500 страдалих у холокаусту и 1.300 страдалих у по-

У готово полувековном постојању социјалистичке Југославије није учињен целовити попис страдалих становника током Другог светског рата. Непостојање тачних података је отворило простор за манипулације, како научне тако и политичке, разноврсна нагађања, па и креацију нових митова. Покушаје пописивања су вршиле различите институције и организације,[5] али целовити попис није извршен никада. Најближе реализацији се пришло средином шездесетих година, када је држава покушала да изврши попис на целој својој територији, али се због идеолошке оптерећености у реализацију кренуло из погрешних основа, а и сама методологија израде пописа је била мањкава. У Савезном извршном већу је 11. маја 1964. године одржан састанак, на коме су донети следећи закључци: 1. Да се изврши општи попис свих жртава рата ... Ово поготово што за сада не постоји таква конкретна документација која би могла да послужи за подношење одштетног захтева према Немачкој ни у једној републици. *Лица која су погинула у квислиншким организацијама не би се обухватала пописом* (подвукао аутор).[6] Пописом је утврђено да је на територији Југославије страдало 597.323 особа, међу којима је 45.000 Јевреја. Пописна комисија је утврдила да је при изради пописника начињен читав низ пропуста, тако да је њиме било обухваћено само 56-59% лица које је требало обухватити пописом.[7] Пошто је пописник сачињен првенствено ради наплате ратне штете од Немачке, а добијени број страдалих у рату био

крету отпора); Ristović M., *U potrazi za utočištem, Jugoslovenski Jevreji u bekstvu od holokausta 1941-1945*, Beograd 1998, 337 (око 60.000); Rozett Robert, Spector Shmuel, *Encyclopedia of the Holocaust*, Jerusalem 2000, 490 (око 66.000); *Historical atlas of the Holocaust*, Washington 1996, 175 (око 60.000).

[5] Први покушај пописивања ратних жртава спровела је Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача 1946. године, али попис није био успешан услед пропуста у раду и помањкања сарадње међу Земаљским комисијама, те је обухватио само 505.182 особе, што је сматрано недовољним. Попис је требало да буде понављен, што није учињено. (Zečević M., Popović J., Dokumenti iz istorije Jugoslavije, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača iz Drugog svetskog rata, Beograd 1996, knj. I, 42). Године 1950, СУБНОР је правио пописе по општинама (појединачни подаци нису никада објављени, а збирни постоје за Хрватску), затим пописе преживелих припадника НОБ-а, а с другим истраживачима је учествовао у изради и објављивању локалних монографија с пописима палих бораца и „жртава фашистичког терора". И Црвени крст је прикупљао податке о страдалима. Јеврејске општине су прикупљале податке за своје сународнике страдале у холокаусту.

[6] Архив Музеја жртава геноцида (даље АМЖГ), документи Савезног извршног већа (СИВ).

[7] *Žrtve rata 1941-1945 (rezultati popisa)*, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1966, 5-22. Пописна комисија је прорачунала да би пописом требало да буде обухваћено 1.016.000 до 1.066.000 особа. Процена је извршена у Савезном заводу за статистику, уз стручну сарадњу др Душана Брезника, управника Центра за демографска истраживања. Пошто у број који је требало обухватити пописом није урачунато процењених око 50.000 страдалих квислинга, као ни претпостављених око 40.000 Рома и Јевреја, за које није било кога да пружи податке, произлази да је у рату у Југославији страдало између 1.106.000 и 1.156.000 особа, што значи да је попис обухватио између 52 и 54% стварно страдалих у Југославији.

далеко од очекиваног и дотад важећег броја – 1.706.000, одлучено је да се стави ембарго на његово коришћење. Забрана је трајала готово тридесет година (до 1992), што је проузроковало губљење драгоценог времена и смањило могућност утврђивања правог броја због биолошког нестанка сведока.

Године 1995, у Музеју жртава геноцида је отпочео рад на ревизији пописа, при чему је коришћена разноврсна архивска грађа (фондови Архива Србије и Црне Горе, Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача – фонд 110, Репарационе комисије при влади ФНРЈ – фонд 54, Комесаријата за избеглице и пресељенике Министарског савета Милана Недића из Архива Србије, грађа из Архива Светог Синода СПЦ, Архива Војноисторијског института), општинске документације, пописи СУБНОР-а, грађа локалних и специјализованих музеја, монографије и хронике појединих области, општина, насеља, црквене књиге као и анкетни формулари. Ревизијом су обухваћена сва лица која су живела на простору Југославије, без обзира на националну, верску, етничку, политичку и војну припадност, чиме се исправља основна грешка – непописивање „колаборациониста“. Исправка је усмерена и на утврђивање одговорних за страдање, односно починилаца злочина, што није чињено 1964. године, затим на утврђивање броја Рома, који нису пописивани као посебна група, и на отклањање нетачности у подацима. До сада је ревизијом утврђен број од 651.549 страдалих за подручје Југославије, што је повећање од 9,08% (54.226 особа).[8] Као што је претходно речено, пописом је било обухваћено 45.000 страдалих Јевреја. Овде морамо напоменути да ревизија не предвиђа посебан пројекат пописивања страдалих Јевреја, већ је он део јединственог задатка пописивања свих страдалих с територије Југославије. У досадашњем процесу ревизије је утврђено да је страдао 48.191 Јеврејин, што је увећање од 7,09% (3.191 особа). У односу на укупан број страдалих Јевреја из Југославије (око 60.000), број идентификованих представља око 80%,[9] што је изнад просечне успешности ревизије, којом је обухваћено између 62 и 65% страдалих становника Југославије. Нереална је помисао да је ревизијом могуће обухватити све непописане жртве, али ће утврђени број свакако бити приближен стварном броју страдалих, чиме би био смањен простор за манипулације, а уједно би се одала пошта жртвама њиховим изузимањем од заборава.[10]

---

[8] АСЦГ, Фонд 179, Попис жртве рата 1941/45; АМЖГ, Фонд жртве рата 1941/45.

[9] За процену је узет број од 60.000 страдалих Јевреја. У случају да се разматрају екстремне вредности, од 57.000, односно 67.000 страдалих, тада је број идентификованих око 85, односно 72 %.

[10] Музеј је почетком 2006. године добио од Анкетне комисије АП Војводине листу страдалих с територије Војводине и делова територије Хрватске, са укупно 71.357 особа, међу којима је 17.334 Јевреја и 8.744 лица непознате националности. Поступак провере и уноса у базу података је у току.

Пре прегледа страдања, потребно је утврдити број Јевреја који су живели у Југославији, о чему демографи и остали истраживачи износе различите податке. Демографи су утврдили да је у Југославији живело 73.000 Јевреја, што је представљало 0,46% укупног становништва. Посматрано по областима, они су чинили 0,25% популације Србије (10.000), 1,10% Војводине (19.000), 0,58% Хрватске (22.000), 0,43% Босне и Херцеговине (12.000), 0,72% Македоније (8.000), док су у осталим областима чинили мање заједнице. Од укупног броја Јевреја у Југославији, највише их је живело у Хрватској – 30,14%, Војводини – 26,03%, Босни и Херцеговини – 16,44%, Србији – 13,70%, Македонији – 10,96%, а у Словенији, Црној Гори и на Косову и Метохији живело је укупно 2,73%.[11] Овде нису урачунати емигранти који су се затекли на територији Југославије, а којих је било између 3.000 и 5.000. Истраживачи који су се бавили документима бројност јеврејске популације процењују између 71.000 и 82.000.[12] Процене броја Јевреја који су преживели рат крећу се од 8.000 до 16.000.[13]

Поред основног питања – *колико је страдалих*, истраживачима је значајно и *шта показују резултати пописа*. Иако непотпун, попис је по подацима које поседује врло индикативан, јер пружа могућност анализе на врло репрезентативном узорку од око 80% страдалих. У овом раду ћемо анализирати податке делимично ревидираног пописа који се односе на страдало јеврејско становништво. У кратком прегледу ћемо размотрити територијалну припадност страдалих, њихову полну, старосну и професионалну структуру, године и категорију страдања, починиоце злочина, односно одговорне за страдање, и навести неколико стратишта с највећим бројем жртава. Иако смо свесни да коришћење статистичке методе у извесном смислу дехуманизује жртву њеним свођењем на број, сматрамо да она пружа могућност да се уоче неки битни детаљи, уз чију помоћ се потпуније сагледава трагична судбина Јевреја у Југославији.

Ревизијом пописа, која се води по месту рођења особе, до сада је утврђено да је живот изгубио 48.191 Јеврејин с територије Југославије, што представља 7,40% свих страдалих у њој, иако су у броју становника они били заступљени само с 0,46%. Међу њима је већина (62,33%) изгубила живот током друге и треће године рата, док је преосталих година било нешто мање страдања.[14]

---

[11] Kočović Bogoljub, *н. д.*, 164-179.

[12] Vajs Albert, Spomenica, Beograd 1965, 127 (око 71.000); Romano Jaša, *н. д.*, 14 (82.242); Rozett Robert, Spector Shmuel, *н. д.*, 489 (око 80.000); *Historical atlas of the Holocaust*, 171 (око 80.000).

[13] Romano Jaša, *н. д.*, 14 (око 15.000); Ристовић М., *н. д.*, 337 (8.000-10.000); Kočović Bogoljub, *н. д.*, 164 и 182 (око 13.000); Žerjavić Vladimir, *н. д.*, 36-46 (око 16.000).

[14] Досадашње искуство у ревизији пописа показује да су наведене године смрти често биле године одвођења у логор, што се код већине поклапало, док су датуми смрти из каснијих година уписивани код особа за које су били познати или је пак последња година рата представљана као година смрти.

Југославија	1941	%	1942	%	1943	%	1944	%	1945	%	укупно
	6.939	14,40	18.601	38,60	11.437	23,73	7.675	15,93	3.539	7,34	48.191

Пошто је територија Југославије била подељена између сила победница, њихових савезника и новонастале Независне Државе Хрватске (НДХ), Јевреји који су живели на тим просторима нашли су се у различитом положају, што је условило и различите временске периоде њиховог страдања.

Територија уже Србије се највећим делом налазила под немачком окупацијом, делови на југоистоку су били припојени Бугарској, док су општине Земун и Сурчин биле у саставу НДХ.[15] Са свега 0,25% учешћа у становништву Србије, страдали Јевреји (3.999) представљају 4,27% губитака са ове територије. Јеврејско становништво са ове територије је одведено у логоре одмах по почетку рата, тако да их је у његове прве две године страдало 84,64%.

Србија	1941	%	1942	%	1943	%	1944	%	1945	%	укупно
	1.135	28,38	2.250	56,26	369	9,23	134	3,35	111	2,78	3.999

Половина страдалих (2.012) потиче из Београда и они су живот изгубили током прве две године рата. С територије уже Србије је према проценама страдало између 7.000 и 8.000 Јевреја,[16] што значи да је процесом ревизије идентификовано између 50 и 57% укупног броја.

Након окупације, територија Војводине је подељена на три дела. Бачка је припојена Мађарској, Банат се само формално налазио у саставу Србије, а у ствари је био под директном немачком управом, док је Срем ушао у састав НДХ. Пописом је регистрован 11.321 страдали Јевреј из Војводине, што чини 25,46% губитака ове територије, иако су у популацији учествовали са само 1,10%. Такође су велика страдања забележена код српске и ромске популације, нарочито у Срему, у којем су чинили 37,28%, односно 0,52% становништва, док су губицима учествовали с 59,59%, односно са 2,85%.

Највећи део страдалих из јеврејске заједнице потиче из Бачке – 80,31% (9.092), затим из Баната – 15,41% (1.744), док су остали из Срема – 4,28% (485). Уништавани у потпуности, Јевреји чине 57,54% цивилних жртава у Бачкој, 38,64% у Банату и 3,96% у Срему. Јевреји Баната и Срема су страдали током прве две године рата, а Јевреји из Бачке већином током 1944. године.

[15] Од укупног броја страдалих Јевреја из Србије, 576 их је било из Земуна.

[16] Процене броја страдалих које се овде наводе, као и даље у тексту, узете су из демографских процена (Kočović Bogoljub, *н. д.*, 182; Žerjavić Vladimir, *н. д.*, 75).

Војводина	1941	%	1942	%	1943	%	1944	%	1945	%	укупно
	1.549	13,68	1.774	15,67	653	5,77	6.337	55,98	1.008	8,90	11.321

Најбројнији су Јевреји из Новог Сада, који чине 24,73% (2.800) страдалих, од којих је 25,29% страдало током 1942. године (708) и 61,86% током 1944. године (1.732). Треба истаћи страдање Јеврејске заједнице из Суботице, који чине 22,07% (2.489) страдалих Војводине, а већина, 79,87%, живот је изгубила током 1944. године (1.988). Досадашњим радом на идентификацији страдалих обухваћено је између 66 и 75% од процењених 15 до 17 хиљада губитака јеврејске популације ове територије.

Највећи део територије Хрватске је ушао у састав НДХ, док су мање делове окупирали и анектирали Италија и Мађарска. Следећи немачки пример, Јевреји су у НДХ уништавани од почетка рата, тако да са 11.564 страдалих чине 5,35% људских губитака, док су у становништву Хрватске учествовали само са 0,58%. У Хрватској је слична судбина задесила Србе и Роме, који чине 52,85%, односно 4,51% људских губитака, иако су у популацији Хрватске учествовали са 18,91%,[17] односно 0,42%. У прве две године рата је убијено 69,56% Јевреја из Хрватске.

Хрватска	1941	%	1942	%	1943	%	1944	%	1945	%	укупно
	2.297	19,89	5.735	49,67	737	6,38	788	6,82	2.007	17,38	11.564

Иако су Јевреји насељавали многе градове северозападне Хрватске и Славоније, значајан део страдалих, 31,62%, потиче из Загреба (3.657), од којих је већина, 59,36%, страдала у прве две године рата (2.171). С обзиром на процене о броју страдалих Јевреја из Хрватске, које се крећу између 16.000 и 17.000, можемо рећи да их је ревизијом обухваћено између 68 и 72%. Пошто је читава територија Босне и Херцеговине била укључена у састав НДХ, и овдашња јеврејска заједница је делила судбину осталих Јевреја у новоформираној држави. Њихово страдање је почело одмах по оснивању нове власти. Иако су у становништву Босне и Херцеговине били заступљени само са 0,43%, по броју жртава (11.585), Јевреји представљају 5,48% губитака са ове територије. Рат је био немилосрдан и према Србима, који су у популацији Босне и Херцеговине учествовали са 44,35%, а у губицима са 74,18%.[18] У прве две године рата је страдало 91,27% Јевреја, највећи број током 1942.

[17] Током рата је српског становништва било знатно мање, јер је више од стотину хиљада људи протерано у Србију, део се налазио у логорима за ратне заробљенике, као припадници Војске Краљевине Југославије, или на принудном раду у Немачкој, тако да је у становништву Хрватске Срба било између 17,5 и 18%.

[18] Учешће српског становништва у Босни и Херцеговини је било нешто мање из истих разлога који су важили за Хрватску.

БиХ	1941	%	1942	%	1943	%	1944	%	1945	%	укупно
	1.880	16,23	8.693	75,04	467	4,03	225	1,94	320	2,76	11.585

Међу страдалим Јеврејима, 75,75% потиче из Сарајева (8.776), од којих је 89,33% живот изгубило током 1942. године (7.480). Процене показују да је у Босни и Херцеговини страдало око 10.000 Јевреја. Међутим, проблем представља што је идентификованих жртава далеко више. Могуће објашњење је да је број Јевреја који су живели на овом простору био већи,[19] али и то да су они живели на неким другим територијама, претпостављамо у Хрватској или у Србији, пошто се листа страдалих води по местима рођења.

Већи део Македоније је окупирала Бугарска, док је мањи припао Италији и ушао у састав Велике Албаније. Насеља у којима су живели Јевреји налазила су се под бугарском управом, па су тако они делили судбину својих сународника из Бугарске. Треба истаћи да 9.307 страдалих Јевреја чини 50,43% губитака Македоније, иако су они у њеној популацији учествовали само са 0,72%. Готово сви су изгубили живот током 1943. године.

Македонија	1941	%	1942	%	1943	%	1944	%	1945	%	укупно
	30	0,32	41	0,44	9.183	98,67	18	0,19	35	0,38	9.307

Више од половине жртава (55,55%) је живело у Скопљу (5.170) и скоро сви (99,07%) су страдали током 1943. године (5.122). Свакако треба поменути и страдале из Битоља (3.526), који чине 37,89% губитака међу Јеврејима Македоније. И они су углавном (98,61%) страдали током 1943. године. Проблем који је уочен у разматрању жртава из Босне и Херцеговине постоји и када је реч о Македонији. Процене говоре да је живот изгубило између 6.000 и 7.000 особа са ове територије, док наша листа страдалих показује знатно већи број. И у овом случају се намећу исте претпоставке као и у претходном. Надамо се да ће будућа истраживања показати пут за разрешење ових проблема.

У осталим деловима Југославије нису живеле значајније јеврејске заједнице, па их овде нећемо посебно анализирати.

Словенија	1941	%	1942	%	1943	%	1944	%	1945	%	укупно
	21	8,75	45	18,75	11	4,58	130	54,17	33	13,75	240

[19] Јаша Романо износи да је у Босни и Херцеговини живело 14.500 Јевреја (Romano Jaša, *н. д.*, 14).

Косово	1941	%	1942	%	1943	%	1944	%	1945	%	укупно
	13	10,92	40	33,61	11	9,24	33	27,73	22	18,49	119

Црна Гора	1941	%	1942	%	1943	%	1944	%	1945	%	укупно
	4	28,57	3	21,43	5	35,71	1	7,14	1	7,14	14

Посматрајући полну структуру, види се да су подједнако страдали мушкарци (23.905 или 49,60%) и жене (24.237 или 50,29%), док је пописом утврђено да је страдало и 49 деце, углавном рођене за време рата, код којих није могуће утврдити пол. Исказани проценат страдалих Јеврејки је знатно виши од учешћа жена међу страдалима на нивоу Југославије, који код цивилног становништва износи 32,11%. Једино је још код Рома регистровано велико учешће жена међу страдалима – 47,03%. Код Срба оно износи 30,85% (у Хрватској 38,2%, Босни и Херцеговини 33,29%), код Црногораца 30,87%, код Муслимана 27,21%, код Хрвата 26,87%, код Словенаца 20,41% и код Македонаца 16,25%.

Трагедија једног народа достиже врхунац у страдању његовог потомства. Међу Јеврејима Југославије, деца представљају 16,83% свих страдалих. У обзир су узета деца до 14 година старости. Учешће деце у губитку није равномерно на свим територијама, тако да она међу страдалима чине 21,95% у Србији (878), 17,72% у Војводини (2.006), 11,52% у Хрватској (1.332), 14,72% у Босни и Херцеговини (1.705), 23,01% у Македонији (2.124), 16,25% у Словенији (39), 15,97% на Косову и Метохији (19) и 35,71% у Црној Гори (5).

Као што је већ напоменуто, у попису из 1964. године нису пописивани одговорни за страдање (починиоци злочина), тако да је тај задатак један од битних у ревизији. Током ревизије смо успели да идентификујемо одговорне за страдање Јевреја у 85,12% случајева (41.020), док се за починиоцима у преосталих 14,88% случајева (7.171) и даље трага.[20] Уколико посматрамо само жртве за чије су страдање утврђени починиоци, можемо рећи да су за нестанак 60,05% Јевреја из Југославије одговорне војно-полицијске снаге Немачке (24.632), за 38,69% војно-полицијске снаге НДХ (15.871), међу којима треба посебно нагласити усташе, и за 1,26% остали (517).[21] Гледано по територијама одакле потичу страдали Јевреји, добијамо потпунију слику.

[20] Јевреја за чије страдање нису утврђени одговорни највише има у Хрватској 33,50% (3.874), Војводини 14,77% (1.672), Србији 12,72% (509), Босни и Херцеговини 8,30% (961), Македонији 0,13 (12), док остале територије нису узимане у разматрање због релативно малог броја страдалих.

[21] За страдање највећег броја међу њима одговорни су Мађари – 82,79% (428) и Италијани – 14,31% (74).

	Војска и полиција Немачке	%	Војска и полиција Хрватске	%	Остале војске и полиције	%	Познат починилац злочина
Србија	2.764	79,20	701	20,09	25	0,71	3.490
Војводина	8.851	91,73	443	4,59	355[22]	3,68	9.649
Хрватска	3.008	39,12	4.587	59,65	95	1,24	7.690
БиХ	486	4,57	10.112	95,18	26	0,24	10.624
Македонија	9.295	100,0	--	--	--	--	9.295
Словенија	146	86,39	23	13,61	--	--	169
Косово	82	83,67	--	--	16	16,33	98
Црна Гора	--	--	5	100,0	--	--	5

Треба наравно имати у виду да је Немачка у појединим деловима Југославије имала непосредну контролу током читавог рата, у другим деловима у последње две године рата, док је у осталим деловима имала одлучујући политички утицај на своје сателите, што јој је омогућило лако прикупљање Јеврејског становништва и њихово слање у логоре.

На територији која се налазила у оквиру НДХ, а ту првенствено мислимо на Хрватску и Босну и Херцеговину, приметно је да су за страдање 80,79% Јевреја (14.699) одговорне усташе, односно војна и полицијска сила те државе. Међутим, учешће ових формација се додатно повећава ако страдалим Јеврејима придодамо и оне из Срема (Војводина) и Земуна (Србија).

Југославија спада у групу земаља у којој је цивилно становништво претрпело велике губитке. Оно је у укупним губицима заступљено са 71,19% (463.843).[23] Међутим, учешће страдалих цивила није равномерно распоређено по националностима. Готово сви Јевреји који су обухваћени пописом страдали су као цивили, њих 99,41% (47.909),[24] по чему су им слични једино Роми, који су сви страдали као цивили, док учешће страдалих цивила у осталим националним групама износи: 71,82% код Срба (278.525), 80,94% код Муслимана (28.083), 57,68% код Хрвата (47.403), 56,86%

[22] За страдање свих 355 Јевреја су одговорне војно-полицијске снаге Мађарске.

[23] Као што је већ речено, пописом нису обухваћени „колаборационисти", што би ревизијом пописа требало исправити, тако да би се након пописивања страдалих припадника ЈВО – четника, усташа, домобрана, муслиманске милиције и других нешто смањило учешће страдалих цивила.

[24] Пописом је регистровано 256 Јевреја који су страдали као припадници НОВЈ-а, док су њих 26 страдали као припадници Војске Краљевине Југославије (десет у априлском рату и 16 у логорима за ратне заробљенике).

код Словенаца (23.511), 54,39% код Црногораца (9.973), 41,98% код Македонаца (2.819) и 66,75% код припадника осталих националности и оних чија националност није позната (13.348).[25] Потпунија слика се добија када се преглед страдања цивила упореди са учешћем одређене националности у популацији Југославије.[26]

Цивили по националности	Учешће у популацији Југославије у %	Учешће у страдању цивилног становништва Југославије у %
Јевреји	0,46	10,33
Роми	0,50	2,65
Срби	41,14	60,05
Црногорци	2,15	2,15
Муслимани	6,88	6,05
Словенци	7,81	5,07
Хрвати	22,56	10,21
Македонци	4,50	0,61

Карактеристично за све Јевреје широм Европе је да су страдали по концентрационим логорима, што није мимоишло ни Јевреје у Југославији – 92,62% (44.634) страдалих су изгубили живот у неком од логора у земљи или иностранству. По томе су им слични једино Роми, од којих је 94,09% страдало у логору (11.545), док је међу осталим националностима, посматрајући само цивилне жртве, у логору страдало 25,59% Срба (71.263), 30,64% Хрвата (14.523), 30,87% Словенаца (7.258), 10,48% Црногораца (1.045), 4,42% Муслимана (1.242) и 3,48% Македонаца (98). Направићемо преглед само неколико логора у којима су страдале веће групе Јевреја.

Ван Југославије, Јевреји су највише страдали у логорима који су се налазили на територији Пољске, у Треблинки и Аушвицу. Према попису, у Треблинки је убијено 8.847 особа, што је 99,11% свих страдалих Југословена у овом логору. Готово сви страдали Јевреји (99,74%) потичу из Македоније. У Аушвицу је сличан број жртава – 8.561, што представља 78,94% убијених логораша из Југославије. Од страдалих Јевреја у Аушвицу, 66,66% је из Војводине (5.707), а 28,15% из Хрватске (2.410).

Од логора који су се налазили у Југославији, поменућемо два која су се налазила на територији Хрватске и два која су се налазила на територији Србије, или да будемо прецизнији, три са територији НДХ и

[25] Прелиминарне анализе групе страдалих чија националност није позната показују да су међу њима најбројнији Срби, Јевреји и Роми, али за сада не постоје валидни извори који би потврдили ову претпоставку.

[26] Kočović Bogoljub, *н. д.*, 164.

један из Србије. Највише Јевреја из Југославије страдало је у Јасеновцу – 11.107, у којем чине 14,25% свих страдалих којима је националност позната (од укупно 83.294 страдала, 77.961 је познате националности, међу којима је 61,15% Срба, 14,75% Рома, 8,10% Хрвата).[27] Највише Јевреја потиче из Босне и Херцеговине – 53,71% (5.966) и Хрватске – 36,03% (4.002), док их је из Србије 6,12% (680) и из Војводине 3,76% (418). Према подацима из пописа, у логору у Ђакову је убијено 4.366 Јевреја, који представљају 93,97% жртава овог логора. Највише њих 91,43% је дошло из Босне и Херцеговине (3.992), док је 7,74% из Хрватске (338). Из других извора нам је познато да је само мањи део босанских Јевреја стварно страдао у Ђакову, а да је већи део транспортован у логор Јасеновац, у којем су погубљени. Надамо се да ћемо током ревизије пописа успети да утврдимо право место њиховог страдања. Трећи логор који је био на територији НДХ, али се све до пред крај свог постојања налазио под немачком управом, јесте логор Сајмиште или Земун, како је такође познат. Пописом је до сада утврђено да је у логору Сајмиште убијено 2.299 Јевреја, који представљају 24,86% страдалих овог логора. Највећи део њих је у логор доведен из Србије, 52,54% (1.208), и Војводине, 38,84% (893). Последњи логор који овде помињемо, а који се налазио на територији Србије, био је лоциран у Београду и познат је као Бањица.

Према подацима из пописа, у њему је убијено 769 Јевреја, који представљају 16,58% страдалих овог логора. За највећи део жртава је наведено да су из Србије, 51,50% (396), и из Војводине, 19,77% (152). Овде свакако треба поменути да је у попису евидентирано још 726 Јевреја за које је наведено да су страдали у логору у Београду, али за сада не знамо да ли на Сајмишту или Бањици. Њима такође треба придодати и 296 Јевреја за које је регистровано да су током 1941. или 1942. године страдали у Београду, тако да је вероватно да су и они изгубили животе у неком од ова два логора.

Социјално-економски положај страдалог јеврејског становништва можемо унеколико сагледати уз помоћ професионалне структуре страдалих. Овај део истраживања је врло важан, јер нам омогућава бар делимичну реконструкцију живота нестале јеврејске заједнице. Пописом и процесом његове ревизије, до сада је утврђено занимање 77,38% страдалих Јевреја (37.292), док се за занимањима преосталих 22,62% (10.899) трага у изворима и литератури.

[27] Према до сада исказаном тренду у поступку ревизије, процењујемо да је у логору Јасеновац страдало између 120.000 и 130.000 особа, што је око 25% свих цивилних жртава НДХ и око 17% цивилних жртава Југославије. Међу страдалима је између 72.000 и 80.000 Срба, 17.000 до 19.000 Рома, 16.000 до 18.000 Јевреја, 10.000 до 11.000 Хрвата, око 1.500 Муслимана и неколико хиљада припадника осталих националности и оних чија националност није позната. Могуће је да је број страдалих нешто већи, али сматрамо да не постоји валидна документација која би омогућила његову потврду кроз персоналну идентификацију.

Професија	Учешће међу страдалима	%	Учешће у % међу свим страдалим исте професије
привредници	7.297	19,57	20,36
радници	1.989	5,33	2,75
службеници и стручњаци	3.763	10,09	16,94
слободна професија	616	1,65	22,38
лични прихови	406	1,09	17,24
припадници војске или полиције	12	0,03	0,21
ђаци и студенти	4.953	13,28	13,00
пољопривредници	251	0,67	0,09
остала занимања	856	2,30	13,74
издржавана лица	16.994	45,57	11,09
незапослени	155	0,42	13,08

Уколико издвојимо групе које не привређују, дакле издржавана лица, ђаци и студенти[28] и незапослени, преостају групе радно активног становништва, које чине 40,73% страдале јеврејске заједнице за коју нам је позната професија (15.190). Међу радно активнима, привредници (индустријалци, предузимачи, трговци, ситне и крупне занатлије) чине 48,03% страдалих, радници у државним и приватним предузећима 13,09%, службеници и стручњаци различитих профила у државним и приватним предузећима 24,77%, слободне професије (лекари, зубари, адвокати, уметници, архитекти) 4,06%, пољопривредници 1,65%, припадници војске, жандармерије и полиције 0,08% и запослени осталих занимања 5,64%.

С друге стране, важно је сагледати учешће Јевреја међу страдалима истих професија у читавој Југославији. Са свега 0,46% учешћа у популацији Југославије и 7,4% свих жртава, Јевреји су чинили 20,36% међу страдалим привредницима, 22,38% међу припадницима слободних професија, 16,94% свих службеника и стручњака, 13% ђака и студената и 13,74% запослених у осталим професијама. Њихове жртве су представљале ненадокнадив губитак не само за јеврејску заједницу, већ и за читаву Југославију, која је из рата изашла са изузетно смањеним интелектуалним ресурсима у свим сегментима друштва, што се одразило на њен будући развој и модернизацијске токове.

[28] Треба претпоставити да је део издржаваних лица, као и део ђака и студената, ипак био укључен у неки вид привређивања.

DRAGAN CVETKOVIĆ
Museum of Genocide Victims, Belgrade

HOLOCAUST IN YUGOSLAVIA – AN ATTEMPT AT QUANTIFICATION

Methodology, questions, problems, results...

Like all other countries which had participated in the war, Yugoslavia was faced with the problem of establishing wartime losses after it. This could have been done in two ways: through a demographic computation – which is a simpler but a less reliable method, or by taking census of victims – which is a more expensive, but more reliable method. The first demographic estimate after the war indicated that 1.706.000 persons were killed.[1] Later on several other estimates of both demographical and real war losses appeared in Yugoslavia and abroad.[2] In the opinion of this author the point of departure of the research should be those demographical researches which estimated the number of real casualties as being between 1.000.000 and 1.100.000. There are also several estimates as to the number of Jewish victims in the territory of Yugoslavia which differ depending on the methodology used by the researchers. The estimates of demographers show that between 57.000 and 60.000 Jews perished,[3] whereas the estimate of those researchers who analyzed documents show the number of victims as being between 60.000 and 67.000.[4]

---

[1] Arhiv Jugoslavije, 54-1-3 Reparaciona komisija pri vladi FNRJ.

[2] The demographical loss was estimated by: the Princetone University as 1.200.000 (in 1944), D. Tasić as 2.428.000 (in 1951), D. Vogelnik between 285.000 and 3.250.000 (in 1952), I. Lah as 2.100.000 (in 1952), G. Ipsen as 1.690.000 (in 1954), B. Kočović as 1.985.000 (in 1985), V. Žerjavić as 2.022.000 (in 1997), whereas the real wartime loss was estimated as 1.400.000 by Tasić, 1.800.000 by Vogelnik, 1.000.000 by Lah, 1.500.000 by G. Frumkin (in 1961), between 1.016.000 and 1.066.000 by the Census Commission "War Victims 1941-1945" i.e. between 1.106.000 and 1.156.000 (in 1964), 1.014.000 by Kočović, 1.027.000 by Žerjavić, 1.838.000 by Đorđević. The drastic differences which make themselves manifest are the corollary of different methodological approaches, particularly in determining the annual natural population increase, the number of inhabitants of the newly annexed territories and the number of emigrants. (More about this cf.: J. Mirković, *Objavljeni izvori i literatura o jasenovačkim logorima*, Banja Luka, Beograd 2000, pp. 212-222.)

[3] V. Žerjavić, *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb 1989, p. 75 (some 57.000); B. Kočović, *Žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, London 1985, p. 182 (some 60.000).

[4] J. Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941-1945 žrtve genocida i učesnici Narodnooslobodilačkog rata*, Beograd 1980, p. 14 (65.500 killed in the holocaust and 1.300 in the resistence

Throughout almost half a century of the existence of socialist Yugoslavia no overall census of its citizens who perished during WWII was made. Lack of exact data made academic and political manipulations possible, as well as various speculations and even creation of new myths. Attempts at taking census were made by various institutions and organizations,[5] but a general census has never been taken. The state came closest to achieving this in mid-1960s when it tried to make the census in its whole territory, but due to ideological shortsightedness it started from the wrong basis, whereas the methodology itself was flawed too. The Federal Government held a meeting on May 11, 1964 where the "following decisions were reached": 1) to take the general census of the war victims... This was to be done particularly since no concrete documentation about this existed that could be of use in submitting reparation claims to Germany in any republic. *Persons who fell within quisling organizations were not to be included in the census* (underlined by D.C.).[6] The census found out that 597.323 persons perished, 45.000 of them Jews. The Census Commission established that a number of mistakes had been made during the census taking, so that only 56-59% of the eligible persons were included into the census.[7] Since the census was taken with a view of receiving war reparations from Germany and since the calculated number of victims fell far short of the expected and until then the valid number of 1.706.000, it was decided to put an embargo on the use of these results. The prohibition lasted almost 30 years (until 1992) causing loss of precious time and diminishing the possibility of establishing the real number due to dying-off of witnesses.

Utilizing diverse archival sources (funds of the archives of Yugoslavia, the State Commission for Establishing the Crimes of the Occupiers and their Abettors – fund 110, Reparation Commission of the Yugoslav Government – fund 54, Commissariat for Refugees and Migrants of the Council of

movement); M. Ristović, *U potrazi za utočištem, jugoslovenski Jevreji u bekstvu od holokausta 1941-1945*, Beograd 1998, p. 337 (some 60.000); R. Rozett S. Spector, *Encyclopedia of the Holocaust*, Yad Vashem Jerusalem 2000, p. 490 (some 60.000), USHMM Washington 1996, p. 175 (some 60.000).

[5] The first attempt at taking census of war victims was undertaken by the State Commission for Establishment of Crimes of Occupiers and Their Abettors in 1946, but it failed due to mistakes during work and lack of cooperation between Commissions of various republics. The census included 505.182 persons, which was deemed insufficient. Therefore it was to be repeated, but it was never carried out. (M. Zečević, J. Popović, *Dokumenti iz istorije Jugoslavije*, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača iz Drugog svetskog rata, Beograd 1996, vol. I, p. 42.) The Union of Partisan Veterans (SUBNOR) took a census in communes in 1950 (whose results were never published, although there are summary data for Croatia). Furthermore, it made lists of the surviving partisan participants in the war and, together with other researches, took part in writing and publishing of local monographs with lists of the fallen partisans and "victims of Fascist terror". The Red Cross also collected data on the perished. Jewish communities gathered data on their conationals who had died in Holocaust.

[6] Arhiv Muzeja žrtava genocida (AMŽG): dokumenti saveznog izvršnog veća (SIV).

Ministers of M. Nedić from the Archives of Serbia, the documents from the Archives of the Holy Synod of the Serbian Orthodox Church, the Archives of the Institute of Military History, etc.), communal documentations, the SUBNOR censuses, the sources from local and specialized museums, monographs and chronicles of certain regions, communes, towns, parish books as well as the enquiry sheets, the Museum of Genocide Victims started working on a revision of the census in 1995. The revision comprises all persons living in Yugoslav territory, regardless of their national, religious, ethnic, political or military affiliation, correcting thus the fundamental error of leaving out the "collaborationists". The correction is also aimed at pinpointing the culprits for the suffering, i.e. the perpetrators, at determining the number of Gypsies who weren't listed as a separate group in 1964, at removing the inaccuracy of the data – all this leading to the changeability of the results. The revision has so far established the number of 651.549 victims, which is 9.08% more (54.226 persons) than in the original census.[8] As was already mentioned, the census included 45.000 Jewish victims. It should be noted here that there is no special project of taking census of Jewish victims, this being part of the general task of establishing the number of all victims in the territory of Yugoslavia. During the process of revision of the number of Jewish victims until now, it was established that the number of their victims amounted to 48.191, this being an increase of 7.09% (3.191 persons). Compared with the overall number of Jewish victims in Yugoslavia (cca. 60.000) the number of the identified represents some 80%[9] which surpasses the average results of the revision which comprised between 62 and 65% of the perished citizens of Yugoslavia. It would be unrealistic to expect the revision to comprise all nonlisted victims, but it will certainly bring the established number of victims closer to the real number, which will diminish the possibilities or manipulation. At the same time homage would be paid to the victims by saving them from oblivion.[10]

[7] *Žrtve rata 1941-1945 (rezultati popisa)*, Savezni zavod za statistiku (SZS), Beograd 1966, pp. 5-22. The Census Commission computed that between 1.016.000 and 1.066.000 were to be included into the census. The estimate was made in the Federal Statistical Institute with the expert help of Dr Dušan Breznik, the director of the Centre for Demographical Research. Since the number of the eligible didn't comprise an estimated 50.000 quislings, as well as the assumed 40.000 Gypsies and Jews for whom no one could offer the necessary information, it follows that between 1.106.000 and 1.156.000 persons perished during the war in Yugoslavia. This means that between 52 and 54% of actual victims were accounted for by this census.

[8] AJ, Fond 179, popis Žrtve rata 1941-1945; AMŽG, fond Žrtve rata 1941-1945.

[9] The number of 60.000 Jewish victims was taken as the basis of the estimate. If the extreme numbers of 57.000 and 67.000 are taken into consideration, that would mean 85-72% of victims have been identified.

[10] The Museum recently came into possession of new lists of victims from the territory of the Vojvodina and parts of Croatia with 71.357 registered persons among whom there are 17.334 Jews and 8.744 persons of unknown nationality. The process of checking of the data, including them into the data base and elimination of duplicates is in progress.

Before giving an overview of the Jewish victims, it is necessary to establish the number of Jews living in Yugoslavia before the war. This question received different answers by demographers and other researchers. Demographers established that 73.000 Jews had lived in Yugoslavia, this being 0.46% of all inhabitants. According to regions: they made up 0.25% of the population (10.000) in Serbia, 1.10% (19.000) in the Vojvodina, 0.58% (22.000) in Croatia, 0.43% (12.000) in Bosnia-Herzegovina, 0.72% (8.000) in Macedonia, whereas they represented only smaller communities in other regions. Out of the total number of Jews in Yugoslavia, the largest part lived in Croatia 30.14%, the Vojvodina 26.03%, Bosnia-Herzegovina 16.44%, Serbia 13.70%, Macedonia 10.96%, whereas 2.73% lived in Slovenia, Montenegro and Kosovo and the Metohija.[11] To be sure, emigrants who found themselves in the Yugoslav territory and whose number ranged between 3.000 and 5.000 were not included in these figures. According to researchers who worked on the documents the number of Jewish inhabitants is estimated as being between 71.000 and 82.000.[12] The number of Jews who survived the war is estimated as being between 8.000 and 16.000.[13]

Apart from the main question *how many victims there were*, the researchers are faced with another important one: *what do the results of the census show*? Although incomplete, the data of the census are indicative, since they offer the possibility of an analysis of a very representative specimen of some 80% of the victims. In this paper we shall analyze the data of the partly revised census concerning Jewish victims. We shall make a brief survey in which we shall analyze territorial dispersal of the victims, years and the category of victims, gender and age make-up, perpetrators i.e. the responsible, we shall adduce several places of execution with the largest number of victims, the professional make-up of victims, and bring all this in the general context of the killing perpitrated in Yugoslavia. Although we are aware that statistical method can lead to dehumanization of victims by reducing them to mere statistical numbers, we feel that it is conducive to better understanding of the tragic fate of the Jews in Yugoslavia.

The revision of the census, made according to the birth-places of persons, established thus far, that 48.191 Jews lost their lives in the territory of Yugoslavia. This makes up 7.40% of the victims in Yugoslavia, although Jews made up only 0.46% of the total population. The majority of them, 62.33%, lost lives during the second and third year of the war in Yugoslavia, whereas fatalities during other years were somewhat less frequent.[14]

---

[11] Kočović, pp. 164-179.

[12] *Albert Vajs, Spomenica*, Beograd 1965, p. 127 (ca. 71.000); Romano, p. 14 (82.242); Spector, p. 489 (ca. 80.000); *Historical Atlas of the Holocaust*, p. 171 (ca. 80.000).

[13] Romano, p. 14 (cca. 15.000); Ristović, pp. 337 (8.000-18.000); Kočović, pp. 164, 182 (cca. 13.000); Žerjavić, pp. 36-46 (cca. 16.000).

[14] The experience with the revision of the census show that the years of death were often those of incarceration into a concentration camp, whereas for some persons dates of

Yugoslav.	1941	%	1942	%	1943	%	1944	%	1945	%	total
	6.939	14,40	18.601	38,60	11.437	23,73	7.675	15,93	3.539	7,34	48.191

Since the Yugoslav territory was carved up by the victorious powers, their allies and the newly founded Independent State of Croatia (ISC), the Jews living in these areas found themselves in different situation, which conditioned diverging timing of their suffering.

For greater part, the territory of Serbia proper was under German occupation, south-eastern parts were annexed to Bulgaria, whereas communes of Zemun and Surčin fell to the ISC.[15] Although making up only 0.25% of Serbia's population, Jewish victims made up 4.27% (3.999) of total losses from this territory. The Jewish population of this territory was taken to concentration camps at the very beginning of the war, so that 84.64% died during the first two years of war.

Serbia	1941	%	1942	%	1943	%	1944	%	1945	%	total
	1.135	28,38	2.250	56,26	369	9,23	134	3,35	111	2,78	3.999

Half of the victims (2.012) came from Belgrade and they were killed during the first two years of the war. According to the estimates, between 7.000 and 8.000 Jews from Serbia proper died.[16] This means that the revision process has so far encompassed between 50 to 57% of the identified, out of the total number of victims.

After the occupation the territory of the Vojvodina was divided in three parts. The Bačka was annexed to Hungary, the Banat remained only formally part of Serbia, being in fact under the direct German rule, whereas Syrmium became part of the ISC. The census registered 11.321 Jews from the Vojvodina who had been killed. They make up 25.45% of the losses from this territory, although they made up only 1.10% of the total population. Big losses of the Serbian and Gypsy population were also recorded, particularly in Syrmium, where they made up 37.28% and 0.52% of the population respectively, whereas they participated in the losses with 59.59% and 2.58% respectively. The majority of Jewish victims originating in the Bačka – 80.31% (9.092); 15.41% (1.744) were from the Banat, whereas the remaining 4.28% (485) were from Syrmium. Targeted for total elimination, Jews make up 57.54% of the civilian victims in the Bačka, 38.64% in the Ba-

death from later years were adduced if they were known, or the last year of the war was registered as the year of death.

[15] Out of the total number of Serbia's Jews who perished, 576 were from Zemun.

[16] The estimates of the number of victims adduced here and further in the text, were taken over from demographical estimates. (Kočović, p. 182; Žerjavić, p. 75.)

nat and 3.96% in Syrmium. The Jews of the Banat and Syrmium perished during the first two war years, whereas those of the Bačka perished mostly in 1944.

Vojvodina	1941	%	1942	%	1943	%	1944	%	1945	%	total
	1.549	13,68	1.774	15,67	653	5,77	6.337	55,98	1.008	8,90	11.321

The most numerous were Jews from Novi Sad who made up 24.73% (2.800) of the victims, out of which 25.29% (708) perished during 1942, and 61.86% (1.732) during 1944. The victims of the Jewish community in Subotica who make up 22.07% (2.489) of the Vojvodina victims should be pointed out. The majority of them, 79.87% (1.988) lost their lives in 1944. The work of their identification included so far between 66 and 75% of the estimated 15.000 to 17.000 Jewish victims from this territory.

The bulk of Croatia's territory became part of the ISC, whereas smaller parts were occupied and annexed by Italy and Hungary. Following in German footsteps, Jews were exterminated in the ISC ever since the beginning of the war, so that with 11.564 they make up 5.34% of human losses, while having been only 0.58% of Croatia's population. Similar was the fate of the Serbs and Gypsies in Croatia who make up 52.85% and 4.51% of losses, although their share in the overall population of Croatia was 18.91,[17] and 0.42% respectively. During the first two years of the war in Yugoslavia 69.56% of the Croatian Jewry were murdered.

Croatia	1941	%	1942	%	1943	%	1944	%	1945	%	total
	2.297	19,89	5.735	49,67	737	6,38	788	6,82	2.007	17,38	11.564

Even though Jews inhabited many towns of north-western Croatia and Slavonia, considerable part of the victims was from Zagreb (3.657), out of which the majority 59.36% perished during the first two years of war (2.171). Taking into account the estimates of the killed Jews from Croatia which range between 16.000 and 17.000, we may say that the revision has included between 68 to 72% of victims.

The whole territory of Bosnia-Herzegovina became part of the ISC, so that its Jewish community shared the fate of other Jews of the newly-created state. The killing started immediately after new rulers came to power, so that the murdered Jews (11.585) represent 5.48% of losses in this

[17] In fact there were less Serbs there during the war since over 100.000 people were expelled to Serbia, many were in POW camps as members of the royal Yugoslav army or at forced labour in Germany so that the share of the Serbs in Croatia's population was between 17.5 and 18%.

territory, although they made up only 0.43% of the population. The war was merciless on the Serbs too, who make up 74.18% of losses from this territory, whereas they made up 44.35%[18] of its overall population. 91.27% of Jews died during the first two years of the war, particularly during 1942.

BH	1941	%	1942	%	1943	%	1944	%	1945	%	total
	1.880	16,23	8.693	75,04	467	4,03	225	1,94	320	2,76	11.585

Out of the killed Jews, 75.75% were from Sarajevo (8.776), out of which 89.33% (7.480) perished in 1942. The estimates show that some 10.000 Jews from this territory were killed. The number of the identified shows a much higher number of victims, which poses a problem. Either the number of Jews living in Bosnia-Herzegovina was higher,[19] or they lived in other territories, presumably in Croatia or Serbia, this being possible since the lists of the victims are made by birth-places.

Bulgaria occupied larger part of Macedonia, whereas smaller part that was occupied by Italy, became part of Greater Albania. Places inhabited by Jews fell to Bulgaria, so that they shared the fate of their conationals living in that country.

It should be pointed out that 9.307 Jewish victims made up 50.43% of human losses of Macedonia, although they made up only 0.72% of its inhabitants. Almost all of them perished in 1943.

Macedonia	1941	%	1942	%	1943	%	1944	%	1945	%	total
	30	0,32	41	0,44	9.183	98,67	18	0,19	35	0,38	9.307

Half of the victims (55.55% - 5.170) lived in Skopje and almost all of them (99.07% – 5.122) were killed during 1943. The victims from Bitola also deserve special mentioning since they are 37.89% o Jewish victims in Macedonia (3.526). Most of them (98.61%) also died during 1943. The same problem as in the Bosnian case appears here too. The estimates are that between 6.000 to 7.000 people perished, whereas our list of the victims shows a much higher number. The same assumptions and possible answers come to mind as in the previous case. We hope the future research will indicate a solution to these problems.

No important Jewish communities lived in other territories, so that we won't analyze them here.

[18] The share of the Serbian population in Bosnia-Herzegovina was somewhat smaller for the same reasons as in Croatia.

[19] According to Romano, 14.500 Jews lived in Bosnia-Herzegovina. (Romano, p. 14.)

Slovenia	1941	%	1942	%	1943	%	1944	%	1945	%	total
	21	8,75	45	18,75	11	4,58	130	54,17	33	13,75	240

Kosovo	1941	%	1942	%	1943	%	1944	%	1945	%	total
	13	10,92	40	33,61	11	9,24	33	27,73	22	18,49	119

Montenegro	1941	%	1942	%	1943	%	1944	%	1945	%	total
	4	28,57	3	21,43	5	35,71	1	7,14	1	7,14	14

The gender make-up show that men (23.905 or 49.60%) and women (25.237 or 50.29%) were equally affected, whereas the census established that 49 children mostly born during the war, whose sex couldn't be determined, were also killed. This percentage of Jewish female victims is considerably higher than the share of the women among the victims on the Yugoslav level, which was, among the civilian population, 32.11%. It was only among Gypsies that the share of women among the victims was so high (47.03%), whereas among other nationalities it was as follows: 30.85% among the Serbs (38% in Croatia, 33.29% in Bosnia-Herzegovina), 30.87% among Montenegrins, 27.21% among Muslims, 26.87% among Croats, 20.41% among Slovenes and 16.25% among Macedonians. The tragedy of a people reaches its peak in the loss of lives of its offspring. In the case of the Yugoslav Jews it was 16.83% of all Jewish victims. Children under 14 were taken into consideration. The share of children among the victims is not equal in all territories, so that they make up 21.95% (878) in Serbia, 17.72% (2.006) in the Vojvodina, 11.52% (1.332) in Croatia, 14.72% (1.705) in Bosnia-Herzegovina, 23.01% (2.124) in Macedonia, 16.25% (39) in Slovenia, 15.97% (19) in Kosovo and the Metohija and 35.71% (5) in Montenegro.

As was already mentioned, the culprits, i.e. the perpetrators were not registered by the census of 1964. For this reason, that task is one of the main parts of the revision. During the revision we managed to identify those responsible for murder of Jews in 85.12% cases (41.020), whereas the search is being continued for the remaining 14.88% (7.171) of the cases.[20] If we consider only those victims whose murderers are known, we may say that 60.05% of the Yugoslav Jews were killed by German military and police forces (24.632), 38.69% by the military and the police forces of the ISC

[20] The number of Jewish victims for whom perpetrators couldn't be established is the highest in Croatia 33.50% (3.874), the Vojvodina 14.77% (1.672), Serbia 12.72% (509), Bosnia-Herzegovina 8.30% (961), Macedonia 0.13% (12), whereas other territories were not taken into account due to the small number of the victims.

(15.871) – particularly by the Ustasha and 1.2% by the others (517).[21] We get a more complete picture if we take into consideration the territories of the origin of the murdered Jews.

	Germans	%	ISC	%	Others	%	known perpetrators
Serbia	2.764	79,20	701	20,09	25	0,71	3.490
Vojvodina	8.851	91,73	443	4,59	355[22]	3,68	9.649
Croatia	3.008	39,12	4.587	59,65	95	1,24	7.690
BH	486	4,57	10.112	95,18	26	0,24	10.624
Macedonia	9.295	100,0	--	--	--	--	9.295
Slovenia	146	86,39	23	13,61	--	--	169
Kosovo	82	83,67	--	--	16	16,33	98
Montenegro	--	--	5	100,0	--	--	5

To be sure, it should be kept in mind that Germany exercised the direct control over some parts of Yugoslavia throughout the war, in some other ones only during the two last years, whereas in the rest of the country it possessed the decisive political influence over its satellites which enabled it to easily round up and send to concentration camps the Jewish population. In the territory of the ISC, above all in Croatia and Bosnia-Herzegovina it is noticeable that 80.79% (14.699) of Jews were killed by the Ustasha, that is by the military and the police forces of that state. The Jews of Syrmium (the Vojvodina) and Zemun (Serbia) should certainly be added to these, which increases the number of the victims of these units.

Yugoslavia ranks among the countries where the civilian population suffered grave losses. They represent 71.19% (463. 843) of total losses.[23] However, the share of civilian victims isn't the same with all the nationalities. Almost all listed Jews died as civilians – 99.41% (47.909).[24] Similar to them are only Gypsies, who all perished as civilians. The percentage of

[21] Among these, the majority were killed by the Hungarians 82.79% (428) and Italian 14.31% (74).

[22] All of 355 Jews were killed by the Hungarian police forces.

[23] As was already mentioned, the census didn't register the "collaborationists" which the revision of the census tries to rectify. Therefore after the number of the fallen Chetniks, Ustasha, Croatian soldiers, Muslim militiamen and others is established, the share of civilian casualties will somewhat decrease.

[24] The census registered 256 Jews who died as partisans and 26 as soldiers of the royal Yugoslav army (10 during the April War and 16 as POWs).

the civilian victims among other nationalities is as follows: Serbs 71.82% (278.525), Muslims 80.94% (28.083), Croats 57.68% (47.403), Slovenes 56.86% (23.511), Montenegrins 54.39% (9.973), Macedonians 41.98% (2.819) and others or of unknown nationality 66.75% (13.348).[25] A more complete picture appears if the data about civilian victims are compared with the share of each nationality in the overall population of Yugoslavia.[26]

Nationality of civilians	% of total population	% among civilian victims
Jews	0,46	10,33
Gypsies	0,50	2,65
Serbs	41,14	60,05
Montenegrins	2,15	2,15
Muslims	6,88	6,05
Slovenes	7,81	5,07
Croats	22,56	10,21
Macedonians	4,50	0,61

It is typical of Jews throughout Europe that they perished in concentration camps. This was also true of the Jews in Yugoslavia: for the vast majority of their victims (92.62% – 44.634) concentration camps in the country and abroad were established as places of death. Only Gypsies are similar to them in this respect – 94.09% (11.545) of them being killed in concentration camps, whereas the percentage among other nationalities was as follows: 25.59% (71.263) of Serbs, 30.64% (14.523) of Croats, 30.87% (7.258) of Slovenes, 10.48% (1.045) of Montenegrins, 4.42% (1.242) of Muslims and 3.48% (98) of Macedonians. We shall make a survey of only several concentration camps where largest groups of Jews were murdered.

Outside of Yugoslavia Jews died mostly in concentration camps in the territory of Poland – in Treblinka and Auschwitz. According to the census, 8.847 died in Treblinka, which is 99.11% of Yugoslavs who died in that camp. Almost all Jews who perished there were from Macedonia (99.74%). Similar number died in Auschwitz too – 8.561 – this being 78.94% of Yugoslavs who died there. Among the Yugoslav Jews who died in Auschwitz 66.66% were from the Vojvodina (5.707) and 28.15% from Croatia (2.410).

[25] Preliminary analysis of the unknown nationality bunch indicate that Serbs, Jews and Gypsies are the most numerous in it, but new data which should corroborate this are needed.

[26] Kočović, p. 164.

Among the concentration camps in the Yugoslav territory, we shall mention two in the territory of Croatia and two in Serbia, or more precisely, three in the territory of the ISC and one in the Serbian territory. The largest number of Yugoslav Jews was killed in Jasenovac (11.107) where they were 14.25% of the victims of this camp whose nationality is known. (Out of 83.294 victims, nationality was determined for 77.961, 61.15% being Serbs, 14.75% Gypsies, 8.10% Croats).[27]

Most of the Jews came from Bosnia-Herzegovina 53.71% (5.966) and Croatia 36.03% (4.002), whereas smaller part came from Serbia 6.12% (680) and the Vojvodina 3.76% (418). According to the census data, 4.366 Jews died in the concentration camp Đakovo, thus making up 93.97% of the victims of this camp. The vast majority of them came from Bosnia-Herzegovina (3.992), whereas 7.74% (338) were from Croatia. From other sources we glean that only smaller part of Bosnian Jewry actually died in Đakovo, and that larger part was transferred to Jasenovac where they were executed. We are hopeful that in the process of the revision of the census we shall be able to establish the exact place of their death. The third camp which was in the ISC territory, but was run by Germans almost until the end of its existence was the Sajmište concentration camp, also known as the Zemun camp. The census established thus far that 2.299 Jews died there, making up 24.86% of the victims of this camp. The largest part of the victims was brought from Serbia 52.54% (1.208) and the Vojvodina 38.84% (893). The last concentration camp we mention here was in the Serbian territory. It was also in Belgrade and it was known as the Banjica concentration camp. According to the data of the census, 769 Jews died there, which was 16.58% of the camp's victims. For the bulk of the perished Jews it was found that they were from Serbia 51.50% (396) and the Vojvodina 19.77% (152). Here it should be mentioned that the census has found 726 more Jews who were recorded as having died in a Belgrade camp, but so far we don't know if it was the Sajmište or the Banjica concentration camp. 296 registered Jews who perished in Belgrade during 1941 and 1942 should be added to these, so that it is probable that they too lost their lives in one of these two camps.

The socio-economic make-up of the Jewish victims can be, at least partly, discerned through their professional make-up. This part of the research is very important since it enables us to reconstruct, at least partly, the life of the annihilated Jewish community. Through the census and its

[27] According to the trend that could be observed during the process of revision, we estimate that between 120.000 and 130.000 persons died in Jasenovac, making thus some 25% of all civilian casualties in the ISC and ca. 17% of civilian victims in Yugoslavia. Among the victims there are between 77.000 and 80.000 Serbs, 17.000-19.000 Gypsies, 16.000-18.000 Jews, 10.000-11.000 Croats, 1.500 Muslims and several thousands of members of other or unknown nationalities. It is not to be excluded that the overall number of the victims was somewhat higher, but we lack the valid documentation that would make possible its verification through personal identification.

revision, occupations of 77.38% of the killed Jews were reconstructed (37.292), whereas the search is going on through the archival sources and relevant literature for the remaining 22.62% (10.899).

Profession	% of victims	%	% within victims of the same profession
Businessman	7.297	19,57	20,36
Worker	1.989	5,33	2,75
Clark and expert	3.763	10,09	16,94
Professional	616	1,65	22,38
Own income	406	1,09	17,24
Soldier or policeman	12	0,03	0,21
Pupil and student	4.953	13,28	13,00
Farmer	251	0,67	0,09
Others	856	2,30	13,74
Supported person	16.994	45,57	11,09
Unemployed	155	0,42	13,08

If we leave out those groups which don't earn money, i.e. the supported persons, pupils and students,[28] the unemployed, we arrive at the group of working people who made up 40.73% of the Jewish victims for whome occupation is known (15.190). Thus we arrive at the conclusion that among the economically active people (merchants, small and large artisans, industrialists, enterpreneurs etc.) made up 48.03% of the victims, workers in private and government companies 13.09%, clerks and experts from various branches in private and state companies 24.77%, professions (doctors, dentists, lawers, artists, architects etc.) 4.06%, farmers 1.65%, members of the military, gendermerie and police 0.08% and other employees 5.64%. On the other hand, it is important to assess the share of the killed Jews among the victims of the same professions throughout Yugoslavia. Thus we perceive that Jews, although only 0.46% of the total population and 7.40% of all victims, made up 20.36% of all the victims among businessmen, 22.38% of all victims among professionals, 16.94% of all victims among clerks and experts, 13% of the victims among all pupils and students, 13.74% of other

[28] However, it should be presumed that part of the supported persons, as well as part of pupils and students took part in making money in some way.

employees. In that way they represented an irredeemable loss not only for the Jewish community, but for Yugoslavia as a whole, which came out of the war with drastically reduced intellectual resources in all segments of the society, which adversely influenced its further development and processes of modernization..

КРИНКА ВИДАКОВИЋ ПЕТРОВ
Бивши амбасадор СЦГ у Израелу

УДК: 341.485(=163.41)(497.5)„1941/1945"
343.819.5(497.5)„1941/1945"

ЈАСЕНОВАЦ: ИДЕОЛОГИЈА, НАЦИОНАЛИЗАМ И ЦРКВА

Независна Држава Хрватска са Антом Павелићем на челу, основана је у априлу 1941. године, неколико дана пошто је нацистичка Немачка бомбардовала Београд. Немачка и њени сателити су раскомадали Југославију и окупирали је, док је Независна Држава Хрватска (НДХ) постала нацистички сателит.

Усташка Хрватска је укључивала Босну, Херцеговину и делове Србије. Инструменти терора су уведени одмах по оснивању државе. Први логор за Србе и Јевреје је основан крајем априла 1941. године, а у августу је утемељен Јасеновац, највећа фабрика смрти у НДХ, којим су управљали искључиво хрватске усташе. Практични циљеви усташке идеологије су отворено изнети у говору хрватског министра иностраних послова, Лорковића: „Хрватска нација се мора очистити од свих елемената који су јој донели несрећу, елемената који су јој страни и туђи, који су штетни по здраве снаге хрватског народа, који су деценијама и вековима гурали Хрватску из једне катастрофе у другу. Ти елементи су наши Срби и наши Јевреји."[1]

Систем јасеновачких логора смрти је пуном паром радио од раних дана Независне Државе Хрватске 1941. године до њене пропасти 1945. За то време, Титова партизанска војска, која је оперисала у тој области, ниједном није покушала да ослободи логор. Дана 22. априла 1945, мање од месец дана пре пада НДХ, група од 600 логораша је покушала да побегне из логора. Без помоћи споља, преживело их је само 124,[2] док су остали побијени. Кад су усташе увидели да је НДХ на ивици пропасти, организовали су своју евакуацију. Пре него што су напустили логор, уништили су неке објекте и већи део архиве, оставивши мало документованих доказа о својим злочинима.

Постављало се питање зашто логорашима није пружена никаква помоћ при њиховом бекству, поготово што је НДХ у том тренутку била у

[1] Peršen Mirko, *Ustaški logori,* Zagreb 1990, 20.
[2] Miletić Antun, *Koncentracioni logor Jasenovac*, knj. IV, Jagodina 2007, 415–416.

колапсу, као и зашто није било покушаја да се логор раније ослободи. Питање зашто партизани нису никад ништа предузели против Јасеновца током четири године његовог постојања, на најкомпетентнији начин је размотрено у књизи *Зашто Јасеновац није ослобођен* Славка Комарице и Славка Одића.[3]

Терор који су усташе спроводили у овом логору није био непознат. Многи комунисти и други логораши који су ослобађани приликом размена заробљеника између усташа и партизана известили су о стању у логору. Међу комунистима заточеним у Јасеновцу био је и Андрија Хебранг, један од највиших функционера Комунистичке партије Хрватске. Када је пуштен из Јасеновца, Тито га је одредио да руководи Комунистичком партијом Хрватске. На том положају је био од новембра 1942. до октобра 1944, када га је Тито сменио. За време Хебранговог руковођења, све иницијативе да се организује партизански напад на Јасеновац како би се зауставио поколь који се у њему одвијао, игнорисане су или одбијане.

Комарица и Одић су педантно истражили ратне околности у овој области НДХ како би проценили да ли је ситуација дозвољавала успех такве операције. Анализирајући и активности које су партизанске јединице предузимале у овој области, дошли су до закључка да је таква операција могла бити узета у озбиљно разматрање и изведена да није било константног недостатка политичке воље у хрватском комунистичком вођству. Јасеновац је имао ниски приоритет за хрватско комунистичко руководство, а у том статусу је остао и после пада Хебранга. Одић сматра да је Хебрангова неспремност да учини било шта по питању Јасеновца вероватно била условљена његовим прикривеним симпатијама за хрватски национализам.[4]

Усташе су били хрватски националисти, а њихова политика је била крајње антијугословенска. „Највећа и најочигледнија неправда коју су Енглеска и Француска легализовале одлукама донетим у Версају“, писао је Анте Павелић, „била је оснивање неприродне и монструозне државе, коју је међународно јеврејство а и службени учесници касније, назвало Југославија, а која је у ствари била Велика Србија.“[5] Међутим, антијугословенство је било елеменат који је био присутан и у идеолошком оквиру Комунистичке партије Југославије тридесетих година двадесетог века. Комунисти су Југославију видели као „тамницу народа“. За њих је она била држава поистовећена са интересима „српске буржоазије“, која је пак била повезана са снагама западног капитализма, тј. Британијом и Фран-

[3] Комарица Славко, Одић Славко, *Зашто Јасеновац није ослобођен*, Београд 2005.

[4] Хебранг је после рата ухапшен и у затвору починио самоубиство под околностима које се сматрају сумњивим. Много година касније, хрватски националисти у Југославији су га славили као мученика.

[5] Goldstein Ivo: „Antisemitizam u Hrvatskoj“, у: *Antisemitizam, holokaust, antifašizam*, Zagreb 1996, 34.

цуском. Због тога неки хрватски комунисти нису били имуни на привлачност хрватског национализма, који је у једном тренутку изгледао компатибилан са њиховом левичарском идеологијом, бар у погледу Југославије.

Политика НДХ као сателита нацистичке Немачке и њено спровођење неублаженим терором компликовало је ситуацију у Југославији. Комунистичка партија Југославије, на челу с Титом, основала је и развила партизанску војску имајући два циља на уму. Први је био да се оснује јак антифашистички фронт и да се сарађује са савезницима како би се поразиле силе Осовине, а други да се по завршетку рата освоји власт како би се извела комунистичка револуција. У међуратној Југославији су комунисти били прилично мала странка ограниченог утицаја. Међутим, за време рата, партизанска војска је нарасла захваљујући борцима, међу којима је највише било Срба. Један од разлога због којих су Срби подржали партизане била је немачка окупација и политика одмазде, која је изазвала одлучан отпор становништва. Други, веома важан разлог, био је геноцид над Србима у НДХ, у којој су се Срби масовно придружили партизанима да би преживели и борили се против усташа.[6]

Титова војска је изашла из рата као најјача и најбоље организована антифашистичка снага, која је уживала знатну подршку народа. До тог времена, приоритети Комунистичке партије Југославије су се променили и прилагодили међународној политичкој реалности послератне Европе. Као кључни балкански савезник у борби против Хитлерове Немачке, Тито је дошао на власт у Југославији, реконструисао је земљу и завео комунистички режим. Југославија је постала република, а по совјетском моделу, мултиетничка земља је реструктурисана у федерацију шест новостворених република. Федерална структура је осмишљена тако да реши етничке напетости и обезбеди националну/етничку слободу, како Југославија више не би била „тамница народа“. Међутим, неконзистентни критеријуми за повлачење граница међу новоствореним републикама сугеришу да је циљ био да се наметне вештачка равнотежа неуравнотеженој стварности етничке мапе Југославије.[7]

---

[6] Занимљиво је да је и међу Немцима било сучељених становишта у погледу судбине Срба у Хрватској. Једно схватање, које је заступао Едмунд Глезе фон Хорстенау, било је да покољи лоше утичу на немачке интересе на Балкану, јер генеришу српску подршку партизанима. [Види: Казимировић Васа: *Немачки генерал у Загребу*, Крагујевац-Београд 1996] Упркос томе, преовлађујуће немачко схватање, које је заступао Зигфрид Каше, било је да је Независна Држава Хрватска вредан савезник на Балкану и да јој зато треба дати одрешене руке кад су Срби у питању.

[7] Будући да су Срби били највећа етничка компонента у Југославији, и Србија је била највећа република. Међутим, она је постала изузетак утолико што су на њеној територији основане две аутономне области: Војводина на северу и Косово и Метохија на југу. Иако је проценат Срба у Хрватској био већи него Албанаца у Србији, унутар Хрватске није створена српска аутономија. Такође, иако је проценат Албанаца у Македонији био већи него у Србији, за македонске Албанце није створена аутономија. Срби су чинили

Други инструмент за решавање националног питања у Југославији било је увођење слогана „братство-јединство“. По новом схватању, предратне националне напетости у Југославији, које су кулминирале геноцидом у НДХ, биле су дефинитивно разрешене комунистичком револуцијом. Нова власт је пропагирала став да се ради о новом почетку и да ће још свеже ране из рата најбрже зацелити ако се игноришу и ако се гледа унапред, у обећавајућу будућност. Идеја је била да се снаге усредсреде на изградњу новог, комунистичког друштва и послератне будућности. Остаци конфликтне и драматичне прошлости, који се нису уклапали у такав оптимистички оквир, гурнути су под тепих револуције и бачени на ђубриште историје.

Током првих послератних година, Југославија је одржавала блиске везе са Совјетским Савезом. То се драматично променило 1948, када је Стаљин покушао да ограничи Титову власт и Југославију претвори у совјетски сателит. Тито се одупро притиску и прекинуо односе са Стаљином. У околностима хладног рата, Титов став је подстакао подршку Запада. Тако је Југославија стекла специфичан положај у послератној Европи – постала је тампон-држава, са комунистичким режимом, али изван Варшавског пакта и совјетског блока.

Јединство Југославије је обезбеђивала врло централизована администрација и, посебно, суперцентрализована комунистичка партија под Титовом аутократском контролом. Пут либерализације је био отворен, али је путовање било строго контролисано. Када је Милован Ђилас, први прави дисидент у источној Европи, изразио критику комунистичког система, почетком педесетих година, био је ухапшен и осуђен. После тога су следиле друге форме дисидентства – док је Ђиласова критика била заснована на идеолошким основама, потоње су се заснивале на националистичким премисама. Уместо да се позабави суштинским идеолошким питањима, која су могла да подстакну реформе, Титов одговор на захтеве за демократизацијом, истакнуте шездесетих година, састојао се у манипулисању национализмом.

Савез комуниста Југославије се „демократизовао“ тако што је створио поделе и ривалства по етничко/националној линији, уместо да либерализује своју суштинску контролу власти. Критика комунистичке партије је остала забрањена, али контролисане дозе национализма су биле дозвољене, као сигурносни вентил за ублажавање етничких напетости. Развој национализма је био најочигледнији у Хрватској. Делимично потпомогнут од комунистичке елите, снажно је избио 1971, за време тзв. маспока. Очување једнопартијског режима и аутократије је било обезбеђе-

веома велик проценат становништва у Босни и Херцеговини. Многи Срби који су преживели геноцид у Хрватској подстакнути су да се преселе у Војводину. Онима који су током рата побегли с Косова и Метохије, након рата није дозвољено да се врате.

но децентрализацијом Југославије, што је слављено као демократско достигнуће. То је учињено почетком седамдесетих година доношењем новог устава, који је Југославију приближио конфедерацији. Моћ савезне владе је смањена, а компетенције појединих република повећане. Међутим, контрола комунистичке партије је остала несмањена. Титова смрт 1980, довела је до пропадања аутократије која је држала Југославију на окупу упркос уставу, тако да је током осамдесетих година дошло до даљег пораста национализма, који је затим генерисао отворени сепаратизам.

Тај процес је достигао кључну фазу 1989, када је пад Берлинског зида означио крај хладноратовске ере и настанак новог светског поретка. По окончању хладног рата, Југославија је изгубила значај као тампон-држава између Истока и Запада. Уз то, пропашћу Совјетског Савеза, источна Европа је прешла у западни табор. Ове околности су представљале плодно тле за тријумф национализма, који је једну мултиетничку државу (Југославију) расточио у неколико малих мултиетничких држава. Да све буде занимљивије, бивши југословенски комунистички лидери, припадници привилеговане елите, били су ти који су постали најжешћи антикомунисти и националисти.

Један од истакнутих примера био је др Фрањо Туђман, члан комунистичке врхушке, генерал Југословенске народне армије. Он се за хрватски национализам определио седамдесетих година, написао *Беспућа повијесне збиљности* осамдесетих, постао хрватски председник, а потом испланирао хрватску независност 1992, остварио делимичну рестаурацију наслеђа НДХ, њене реторике и протагониста. Нова независна Хрватска под Туђмановом влашћу наглашавала је континуитет с ратном НДХ, а сасвим логично, такав став је укључивао ревизионистичку реинтерпретацију геноцида изведеног у НДХ, посебно у Јасеновцу. Туђман је Јасеновац прогласио „српским митом“, а потом приступио ревизији „претераности“ холокауста.[8]

Туђманов пример је оснажио идеју о вези између комунизма и национализма у хрватском контексту. Повезивање је остварено тако да обухвати пронацистичке ставове усташа и антинацистичке погледе комуниста. Заједнички именитељ је био хрватски национализам. Најочитији израз тог повезивања може се наћи у два говора из 1992. године тадашњег Туђмановог партијског сарадника Стјепана Месића. Он је заступао тезу да су Хрвати у Другом светском рату постигли „двоструку победу“: прву је означило оснивање НДХ у априлу 1941. и њено признање од стране сила Осовине, док је другу победу представљао пораз Немачке и њеног сателита Хрватске од стране савезника (укључујући Хрвате као део Титове партизанске војске). У једном од ова два говора Месић се осврнуо и

[8] Vidaković Petrov Krinka: „The Jasenovac Death Camp and the Jews: Reality and Revisionism“, у: *The Jews in Eastern Europe*, Jerusalem 1998, N° 3 (37), 38-51.

на Јасеновац: „Има захтева да Хрвати пођу на коленима у Јасеновац ... немамо разлога да пред било ким клечимо. Ми смо два пута победили, док су други остварили победу само једном. Победили смо 10. априла [1941] када су силе Осовине признале хрватску државу [НДХ], а победили смо опет после рата кад смо седели за столом победника.“[9] У то време, председник Туђман и његови партијски следбеници су се трудили да „оперу“ наслеђе НДХ како би је учинили подобном за легитимизацију, а то је укључивало и рехабилитацију починилаца терора у НДХ и пропагирање њихове невиности. Типичан пример је Иво Ројница, бивши усташки ратни командант града Дубровника, у избеглиштву у Аргентини, кога је председник Туђман именовао за хрватског амбасадора у Аргентини. Избио је скандал, па је именовање повучено, али је Ројница добио одликовање као признање за свој изузетан допринос „домовинском рату“.

Структура НДХ је укључивала идеологију и национализам, али постоји још један битан елемент кога треба размотрити да би се схватио план НДХ и судбина њених протагониста, како починилаца, тако и жртава. Реч је о католичкој цркви. Њена улога је истражена у две кључне студије: *Magnum Crimen* Виктора Новака и *Југословенски Аушвиц и Ватикан* Владимира Дедијера.[10]

Током свог периода емиграције, Павелић је био стациониран у Италији. Мусолинијева политика је била да помаже усташки покрет и да га припрема за оснивање независне хрватске државе. Неколико дана пошто је та држава основана, већ 16. априла 1941, хрватски надбискуп Алојзије Степинац је посетио нове усташке министре (Милована Жанића, министра полиције; Славка Кватерника, Павелићевог заменика) и самог Павелића. Тако је надбискуп Степинац похитао да објави подршку католичке цркве Независној Држави Хрватској. Иван Шарић, католички кардинал Босне, био је још отворенији у свом каснијем обраћању Анти Павелићу: „Поздрављам те, Поглавниче наш, у име напаћеног хрватског народа

[9] Први говор у коме је споменуо „двоструку победу“, Месић је одржао у мају 1992. „У Другом светском рату Хрвати су два пута победили, и то треба да кажемо и нашим пријатељима и нашим непријатељима. Хрвати су били победници 1941. када су 10. априла прогласили хрватску државу. Хрвати то нису учинили јер су били фашисти, већ зато што су имали природно и историјско право на своју државу. Резултати Другог светског рата су познати, тако да се зна да су Хрвати у том рату победили по други пут, јер су се са Савезницима нашли за столом победника.“ Други говор је одржао 2. јуна исте године. Недавно су оба говора поново објављена у Хрватској, изазвавши велику пажњу јавности због касније флексибилности и промена Месићевих ставова (Арсенић Радоје, Афера Месић: од проусташке реторике до демократског легитимитета. Признање Независне Државе Хрватске – Тријумф Хрватске, „Политика“, 12. децембар 2006, 5). Председник Месић је 2001. посетио Израел и извинио се због страдања Јевреја у НДХ. Међутим, Срби и Роми тек треба да добију такво извињење.

[10] Novak Viktor, *Magnum Crimen. Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*, Beograd 1986 (репринт загребачког издања из 1948); Dedijer Vladimir, *The Yugoslav Auschwitz and the Vatican*, Buffalo-Freiburg 1992.

Херцег-Босне, који је столећима ишчекивао ослобођење и васкрсење.“[11] Шарић је написао и оду Павелићу, „највећем сину хрватске нације“.

Павелић је маја 1941. послао службено писмо папи, молећи благослов за НДХ, коју је идентификовао с „Христовим краљевством“. Одмах затим, 18. маја, отишао је у службену посету Италији, где је са Мусолинијем потписао споразум којим је требало да делове Далмације преда Италији. Истог дана, папа Пије XII га је примио у „приватну“ аудијенцију. Од тада, Католичка црква у Хрватској је добијала сталну подршку Ватикана да пропагира интересе католицизма у Хрватској, што се у неким главним тачкама поклапало са интересима Независне Државе Хрватске. А она је имала амбицију да буде „Христово краљевство“ упркос чињеници да је њено становништво укључивало скоро два милиона православних Срба, око 750.000 муслимана и мали проценат Јевреја. За разлику од муслимана, Срби и Јевреји су сматрани за „морални олош“ и претњу „здравом“ хрватском националном телу. Решење српског питања се састојало у томе да се једна трећина на силу преведе у католике, друга протера а трећа истреби. Могућност конверзије није важила за Јевреје – они који нису истребљени у усташким логорима, депортовани су ради истребљења у Немачку.

Милитантност католичког клерикализма који је узео маха у НДХ добро је истражена и документована. Идеја о Хрватској као Civitas Dei је играла важну улогу у легитимизацији покоља које су усташе чинили током своје „моралне“ и „верске“ мисије: „Сав виши, али и знатан дио нижег хијерархијског слоја католичке цркве у НДХ, био је обузет фикс идејом да је Провидност одредила НДХ једну особиту мисију обране западне цивилизације и римокатолицизма од православља и комунизма. И Ватикан као и водеће личности католичке цркве у Југославији, страховали су, да је православље стало пенетрирати све до границе Италије. Стога су се Ватикан и његов вјерни и послушни сурадник у тој мисији, већ у вријеме Југославије надали, да ће послије Римских уговора (18. маја 1941) и поглавникове посјете са читавом државном делегацијом Његовој Светости Пију XII, моћи да се НДХ изгради у непрелазну брану против православља као изразито католичка држава, а с друге бит ће у извјесној мјери тражени *cordon sanitaire* против руског комунизма. Као права Civitas Dei, мада је у њој поред близу пет милиона католика (Хрвата, Словенаца и осталих народности, као Нијемаца, Мађара, Чеха и Словака) било и 1,885.943 православних Срба и ¾ милиона Муслимана.“[12]

У августу 1941, у време када је основан Јасеновац, „Католички лист“ је писао следеће: „Хрватски усташки покрет био (је) одувијек код прак-

[11] Bog i Hrvati, „Sarajevski novi list“, 11. мај 1941. Цитирано у: Novak Viktor, *н. д.*, 555.

[12] Novak Viktor, *н. д.*, 601.

тичких католика у Хрватској добро гледан и примљен. То је и сасвим разумљиво ... Жидовско-комунистичка-великосрпска промицба у Хрватској ударала је у првом реду на цркву и свећенике ... Ипак се надамо да ће се сада, када државна власт подржава са црквом срдачне везе, многи неодлучњак ипак одлучити за службу олтару и постати и остати ваљан свећеник."[13]

Током рата, а и после његовог завршетка, учешће хрватске католичке цркве у политици НДХ и њеном спровођењу представљало је осетљиво питање. Иако нема сумње у „срдачне" односе између усташких власти и делова католичког клера у Хрватској, ово се односи и на став Ватикана према догађајима који су се дешавали управо у НДХ.

Ти догађаји се посебно истичу у случају хрватског надбискупа из доба рата, Алојзија Степинца. У меморандуму папи од 18. маја 1943. године, надбискуп Степинац је нагласио колико је усташка држава ојачала католицизам у региону масовним преобраћањем Срба: „Млада хрватска држава ... је тиме показала да жели да остане верна својој католичкој традицији у свим околностима, и да жели да боље осигура утицај Католичке цркве у овом делу света. У случају њеног пораза или смањења, хиљаде хрватских верника и свештеника би добровољно и радо жртвовало своје животе да се то не деси. Не би било изгубљено само оних приближно 240.000 људи преобраћених са српског православља, већ и целокупно католичко становништво многих крајева са свим његовим црквама и манастирима."[14]

Иако надбискуп Степинац није јавно одобравао расизам, његов лични дневник открива другачији став. У једном запису из 1940, Степинац наводи: „Ако Британија победи, то ће значити да ће масони и Јевреји остати на власти, па ће зато неморал и корупција наставити да владају нашим крајевима", а ако Совјетски Савез победи, „ђаво ће владати светом и ово ће бити пакао."[15]

Пад Мусолинијевог режима у Италији је представљао лош знак за усташе, али не само за њих. Многи су увиђали да ће силе Осовине изгубити рат, покушавајући да се припреме за ситуацију која ће настати по његовом завршетку. Ватикан се плашио да би комунисти могли да дођу на власт у Италији и имао је интерес да то спречи. Папа Пије XII је предузео мере да спасе Мусолинијев режим пре америчког искрцавања у Италији, али га је председник Рузвелт осујетио у томе.[16] У том контексту, било је идеја да се сачува и НДХ, као део „Подунавске конфедерације" за коју се Ватикан залагао, а која би била блок католичких држава, са Аустријом у центру и неколико католичких држава око ње (Мађарска,

[13] Novak Viktor, *н. д.*, 612.
[14] Dedijer Vladimir, *н. д.*, 398.
[15] Goldstein Ivo, *н. д.*, 42.
[16] Dedijer Vladimir, *н. д.*, 392.

Словенија, Хрватска, Баварска). Како је Дедијер објаснио: „Аустријско царство је било бедем католичанства у Средњој Европи, једино царство у коме је Црква имала далекосежна права и у ком је држава активно ширила и помагала веру. Света столица је видела обнављање Хабзбуршког Царства као нужну баријеру ширењу протестантизма са севера, комунизма са истока и православља с југа.“[17]

Кад су се ови планови изјаловили, центар интересовања се преместио на спасавање усташа у бекству и налажење уточишта за њих. Напори су се одвијали у сенци хладног рата, који је омогућио опстанак бивших нациста – понудивши им да постану сарадници у борби Запада против комунизма и совјетског утицаја. Нови подаци из недавно отворених америчких и британских архива доносе мноштво занимљивих детаља који се тичу бекства усташких ратних злочинаца и њиховог пребацивања у Перонову Аргентину. Уки Гоњи је истраживао те изворе и изнео их у књизи *Права Одеса. Како је Перон довео нацистичке ратне злочинце у Аргентину.*[18]

Припреме за бекство и преговори о заштићеном егзилу су почели крајем 1944. године, око шест месеци пре пропасти НДХ. Архива усташког Министарства иностраних послова је поверена надбискупу Степинцу у Загребу. Павелић и око 1.500 његових најближих сарадника побегли су у Аустрију, где их је ухапсила британска војска. По америчким обавештајним подацима које цитира Гоњи, „Британци су штитили Павелића две недеље у просторијама које су они реквирирали и чували. Због несигурности свог положаја и одговарајуће неизбежне непријатности за британску команду, он је тада напустио те просторије, али је остао у британској окупационој зони бар два до три месеца, одржавајући и даље везу са Британцима.“[19]

Хрватски манастир Св. Јеронима, тик изван Ватикана, функционисао је као уточиште за усташе. Према једном америчком обавештајном извештају спочетка 1947. године, који Гоњи цитира, многи истакнути усташе су живели у овом манастиру „који је био препун ћелија усташких оперативаца ... Изгледа да је цела ова активност потицала из Ватикана, преко манастира Св. Јеронима, до Ферма, главног хрватског логора у Италији.“. Усташки центар је организовао и одржавао отац Крунослав

[17] Dedijer Vladimir, *н. д.*, 395.

[18] Goñi Uki, *The Real Odessa. How Peron Brought the Nazi War Criminals to Argentina*, revised edition, London-New York 2003. Аутор је истраживао америчке обавештајне документе и документе CIA који су стављени на увид јавности по Закону о слободи информација, као и документе из времена непосредно после рата који се чувају у Public Record Office-у у Лондону. Аутор је убеђен да они „доказују да је Пије XII био не само свестан да се ратним злочинцима даје уточиште у римским црквеним установама, већ и да је лично био повезан са операцијом крријумчарења нациста у хрватској братовштини Св. Јеронима, што је веза коју је Ватикан дуго негирао.“, *н. д.*, 328.

[19] Goñi Uki, *н. д.*, 208.

Драгановић. Амерички извор спомиње Драгановићеве везе с Ватиканом и планове за пребацивање усташа у Аргентину: „Драгановићева помоћ овим хрватским квислинзима га дефинитивно повезује са планом Ватикана да заштити ове бивше усташке националисте док се не стекну услови да им се набаве исправни документи који ће им омогућити да оду у Јужну Америку ... Ватикан, без сумње рачунајући на снажна антикомунистичка осећања ових људи, покушава да их убаци у Јужну Америку на сваки могући начин, да би спречио ширење Црвене доктрине.“[20]

Гоњи даје врло занимљив опис на основу досијеа Анте Павелића у америчким архивима.[21] Према тим изворима, Павелић је био лоциран у Риму, у којем је био под ватиканском заштитом. У једном тренутку, и Американци и Британци су размишљали да га ухапсе. Међутим, ови планови су били осујећени, а после и стављени *ad acta*. Гоњијево објашњење ове одлуке укључује три разлога. Павелић је сматран корисним у борби против комунистичког режима који је био успостављен у Југославији. Ово је важило не само за Павелића, већ и за друге усташе, и то не само пре 1948, већ и после Титовог раскида са Стаљином. Гоњи указује да би Павелићево хапшење и изручење Југославији нанело „страшан ударац Римокатоличкој цркви“, јер би истакло сложне напоре државе и Цркве у НДХ. Трећи разлог који Гоњи наводи јесте процена да би то деловало контрапродуктивно на врбовање бивших нациста за хладни рат. У коначном збиру, сва три су претезала – „свакако више него обезбеђивање правде за стотине хиљада Павелићевих жртава.“

Прва група, око 50 усташа, пребачена је у Аргентину преко Шпаније у априлу 1946. године, с пасошима Црвеног крста, а масовни трансфер је почео крајем 1946. Павелић је новембра 1948. стигао у Аргентину, у којој ће провести девет година. Године 1957, пребацио се у Шпанију, уточиште које је пружала Франкова влада. Две године касније, умро је у сну у немачкој болници у Мадриду. Што се тиче надбискупа Степинца, Југославија је по завршетку рата тражила од Ватикана да га опозове из Загреба. Пошто је захтев одбијен, Степинац је крајем 1946. ухапшен, изведен пред суд и осуђен. Услед јаког притиска из Ватикана, ослобођен је пет година касније.

Западне земље су одбиле захтеве југословенске владе за изручење других истакнутих усташа. Однос је почео да се мења тек осамдесетих година, када су Сједињене Државе најзад изручиле Андрију Артуковића, усташког министра унутрашњих послова. Нажалост, већина усташа која је успела да побегне из Југославије никад није кажњена за злочине почињене у НДХ, док већина њихових жртава никад није добила ни задовољење ни обештећење.

[20] Goñi Uki, *н. д.*, 212.
[21] Goñi Uki, *н. д.*, 220-223.

Последње питање, мада не и најмање важно, зашто Тито, доживотни председник послератне Југославије, никад није посетио Јасеновац? Од свих места у бившој Југославији која су била позната као места масовних убистава и терора, Јасеновац је био далеко најгоре, у сваком погледу. Па ипак, током своје тридесетпетогодишње владавине Југославијом, Тито баш овде никада није дошао. Да ли је такву одлуку донео под притиском Комунистичке Партије Хрватске? Или, зато што би „братство и јединство“ били угрожени да је он одао пошту жртвама Јасеновца? Да ли је било међународног притиска? Или је недолазак могуће објаснити негирањем потребе да се обави катарза?

Упркос многим страницама написаним о овој теми, постоји још неколико суштинских питања о Јасеновцу на која тек треба одговорити.

За разлику од логора смрти којима су управљали Немци, они којима су у НДХ руководили усташе мало су познати ван бивше Југославије. Извори на српском или хрватском језику су недоступни многим истраживачима који би били заинтересовани за информације о Јасеновцу као највећем стратишту на Балкану у Другом светском рату. Жртава пет логора који су били укључени у јасеновачки систем има много. У њему су били мушкарци, жене и деца. Ово је био један од ретких логора који је имао посебан део за децу, која су убијана батином, изгладњивањем и гасом. Јасеновац се такође истиче бруталношћу метода који су коришћени за истребљење Срба, Јевреја, Рома и других „непријатеља“ Независне Државе Хрватске.

Иако се Јасеновац десио пре више од 60 година, то је тема која се у бившој Југославији стално враћа, баш због промењивих интерпретација НДХ, изазваних радикалним променама у самој Југославији и распадом земље. Три елемента истакнута у овом чланку – идеологија, национализам и Црква – играла су и наставиће да играју важне улоге у интерпретацији Јасеновца. Ускоро више неће бити живих жртава или починилаца, па ће на истраживачима бити да спрече да истина допадне шака политичком прагматизму.

KRINKA VIDAKOVIĆ PETROV
Former Ambassador od Serbia-Montenegro

JASENOVAC: IDEOLOGY, NATIONALISM AND THE CHURCH

The Independent State of Croatia, headed by Ante Pavelić, was established in April of 1941, a few days after the bombing of Belgrade by Nazi Germany. The Germans and their allies dismembered Yugoslavia and occupied it, while the Independent State of Croatia (ISC) became a Nazi satellite.

Ustasha Croatia included Bosnia, Herzegovina and parts of Serbia. The instruments of terror were introduced immediately after the founding of the state. The first camp for Serbs and Jews was set up by the end of April 1941. Jasenovac, the largest death factory in the ISC, was established in August of 1941 and operated exclusively by the Croatian Ustashas. The practical terms of the Ustasha ideology were blatantly expressed in a speech by Croatian foreign minister Lorković, who said: "The Croatian nation must purge itself of all elements that have brought it misfortune, elements that are alien and foreign to it, that are detrimental to the healthy forces of the Croatian people, which have for decades and centuries driven Croatians from one disaster to the next. Those elements are our Serbs and our Jews".[1]

The Jasenovac system of death camps was in full operation from the inception of the Independent State of Croatia in 1941 to its collapse in 1945. During that time, the units of Tito's Partisan army operating in the area never once attempted to liberate the camp. On April 22 of 1945, less than a month before the downfall of the Independent State of Croatia, a group of 600 inmates tried to escape from the camp. Lacking external assistance, only 124 survived,[2] while the rest were killed in the attempt. When the Ustashas realized the Independent State of Croatia was on the verge of collapsing, they organized their own evacuation. They decided to abandon the camp, but before doing so they deliberately destroyed some of the facilities and most of the archives, leaving little documentary evidence of their crimes.

---

[1] Peršen, Mirko: *Ustaški logori*, Zagreb, 1990, 20.
[2] Miletić Antun, *Koncentracioni logor Jasenovac*, IV, Jagodina, 2007, 415-416.

Questions have been posed as to why the inmates received no support in their effort to escape, especially since the ISC was on the verge of collapsing at that moment, and also, why there was no attempt to liberate the camp earlier. The most competent consideration of the question of why the Partisans failed to undertake any action against Jasenovac at any time during its four full years of operation was given the most competent consideration in *Why Jasenovac Was Not Liberated*, authored by Slavko Komarica and Slavko Odić.[3]

The terror implemented by the Ustashas in this camp was widely known. Insider reports were provided by a number of communist and other inmates who had been released in prisoner exchanges effected between the Ustashas and the Partisans. Among the Croatian communists interned in Jasenovac was Andrija Hebrang, one of the highest-ranking officials of the Croatian Communist Party. After being released from Jasenovac, Hebrang was handpicked by Tito to head of the Croatian communist party. He held this key position from November 1942 through October 1944, when Tito replaced him. During Hebrang's leadership, all calls for organizing a Partisan assault on Jasenovac in order to halt the massacres taking place there were ignored or denied.

Komarica and Odić have meticulously researched the wartime circumstances in this area of the Independent State of Croatia in order to determine whether the situation allowed for the success of such an operation. They also analyzed the operations of Partisan units actively undertaken in this area. In their conclusion they suggested that such an operation could have been seriously considered and carried out were it not for the consistent lack of political will on the part of the Croatian communist leadership. Jasenovac was a low priority for the Croatian communist leadership, and it remained in that status even after Hebrang's demise. Odić suggested that Hebrang's unwillingness to do anything about Jasenovac was probably due to his covert sympathy for Croatian nationalism.[4]

The Ustashas were Croatian nationalists and their policy was blatantly anti-Yugoslav. "The biggest and most obvious injustice legalized by England and France through decisions taken at Versailles", wrote Ante Pavelić, "was the establishment of the unnatural and monstrous state, that international Jewry and also official participants later called Yugoslavia, which in fact was a Greater Serbia."[5] However, anti-Yugoslavism was also

[3] Komarica, Slavko. – Odić, Slavko: *Zašto Jasenovac nije oslobođen*, Institut za savremenu istoriju, Belgrade, 2005.

[4] Hebrang was arrested after the war. He committed suicide in prison under circumstances considered dubious. Many years later, Croatian nationalists in Yugoslavia hailed him as a martyr.

[5] Goldstein, Ivo: "Antisemitizam u Hrvatskoj", in *Antisemitizam, holocaust, antifašizam*, Zagreb, 1996, 34.

an element present in the ideological framework of the Yugoslav Communist Party in the thirties. They viewed Yugoslavia as "a prison of the nations".

For the communists, Yugoslavia was a state identified with the interests of "the Serb bourgeoisie", which in turn was associated with the powers of Western capitalism, i.e. Britain and France. Therefore, some Croatian communists were not immune to the attraction of nationalism, which at one point in time seemed compatible with their leftist ideology as far as the position on Yugoslavia was concerned.

The policies of the Independent State of Croatia as a satellite of Nazi Germany and their implementation by unmitigated terror complicated the situation in Yugoslavia. The Yugoslav Communist Party, headed by Tito, established and developed the Partisan army with two goals in mind. One was to form a strong anti-fascist front and cooperate with the Allies in order to defeat the Axis Powers. The other was to assume power once the war was over in order to carry out a communist revolution. In pre-war Yugoslavia the communists had been a fairly small party with limited influence. However, during the war, the Partisan army swelled with fighters whose numbers were highest among the Serbs. There were several reasons for Serbian support of the Partisans. One was the German occupation and retaliation policy in Serbia that provoked staunch resistance among the Serb population. Another very strong reason was the genocide of Serbs in the ISC, where the Serbs massively joined the Partisans in order to survive and fight the Ustashas.[6]

Tito's army emerged from the war as the strongest and best-organized antifascist military force with significant popular support. By that time the priorities of the Yugoslav Communist Party had changed and adapted to the international political reality of post-war Europe. As a key Balkan ally in the struggle against Hitler's Germany, Tito assumed power in Yugoslavia, reconstituted the country and installed a communist regime. Yugoslavia became a republic and in accordance with the Soviet model, the multiethnic country was restructured as a federation of six newly created republics. The federal structure was designed to resolve ethnic tensions, to provide national/ethnic freedom so Yugoslavia would no longer be "a prison of the nations".

[6] It is interesting that even among the Germans there were opposing views regarding the massacres of Serbs taking place in Croatia. One view, advocated by Edmund Glaise von Horstenau was that the massacres were having a negative effect on German interests in the Balkans because of generating Serb support for the Partisans. [See Kazimirović, Vasa: Nemački general u Zagrebu, Kragujevac – Beograd, 1996.] Nonetheless, the prevailing German view, advocated by S. Kasche, was that the Independent State of Croatia was a valuable Balkan ally and therefore ought to be given free reign as far as the Serbs were concerned.

However, the inconsistent criteria for drawing the borders of the newly created republics suggest that the goal was to impose an artificial balance on the misbalanced reality of Yugoslavia's ethnic map.[7]

Another instrument for resolving the ethnic issue in Yugoslavia was the introduction of the political slogan "Brotherhood and Unity". The new view was that the pre-war ethnic tensions in Yugoslavia, which had culminated in genocide in the ISC, were definitely resolved by the communist revolution. The position propagated by the new government was that this was a new beginning and that the still fresh wounds of war would best be cured by ignoring them and looking ahead into a promising future. The idea was to focus on the building of a new communist society and a post-war future. The reminders of the conflictive and dramatic past, which did not fit into such an optimistic framework, were shoved under the rug of the revolution and disposed into the dustbin of history.

During the first post-war years Yugoslavia maintained close relations with the Soviet Union. This changed dramatically in 1948, when Stalin sought to curb Tito's power and turn Yugoslavia into a Soviet satellite. Tito refused and broke off relations with Stalin. In the Cold War framework Tito's position prompted support from the West. Thus Yugoslavia assumed a specific position in post-war Europe: it became a buffer state, one with a communist regime, but outside the Warsaw Pact and the Soviet block.

The unity of Yugoslavia was secured by a fairly centralized administration of the federation and especially by the super-centralized communist party under Tito's autocratic grip. The path of liberalization was opened, but the journey was quite controlled. When M. Đilas, the first true dissident in Eastern Europe, expressed his criticism of the communist system in the early fifties, he was arrested and sentenced. After that came other forms of dissent: while Đilas' criticism was based on ideological grounds, these other forms of criticism were based on nationalistic premises. Tito's response to calls for democratization in the sixties consisted in manipulating nationalism instead of tackling core ideological issues that could have prompted reform.

The Yugoslav League of Communists "democratized" itself by developing divisions and rivalries along ethnic/national lines instead of libera-

[7] Since the Serbs were the largest ethnic constituent of Yugoslavia, Serbia was the biggest republic. However, it became an exception insofar as two autonomous regions were established on its territory: Voyvodina in the north and Kosovo-Metohia in the south. Although the percentage of Serbs in the republic of Croatia was higher than that of the Albanians in Serbia, a Serbian autonomy was not established in Croatia. Also, although the percentage of Albanians in Macedonia was higher than that in Serbia, autonomy for Albanians was not established in Macedonia. Serbs comprised a very high percentage of the population in Bosnia and Herzegovina. Many Serbs that survived genocide in Croatia were encouraged to resettle in Voyvodina. Those that fled Kosovo and Metohia during the war were forbidden to return.

lizing its essential grip on power. Criticism of the Communist Party remained banned, but controlled doses of nationalisms were allowed as a safety valve for venting ethnic tensions. The development of nationalism was most evident in Croatia. Partly supported by the communist elite, it had a strong outburst in 1971, in the so-called Croatian mass-movement ("maspok"). The safeguarding of the one-party regime and the autocracy was secured by the decentralization of Yugoslavia, hailed as a democratic achievement. This was done in the early seventies by passing a new constitution, which transformed Yugoslavia into a confederation. The power of the central government was reduced, the competence of each federal republic increased. However, the control of the communist party remained undiminished. Tito's death in 1981 caused the crumbling of the autocracy that held Yugoslavia together despite the constitution, so the eighties witnessed a further rise of nationalism, which in turn generated overt separatism.

This process reached a crucial phase in 1989, when the fall of the Berlin Wall signaled the conclusion of the Cold War era and the emergence of a new world order. Once the Cold War was over, Yugoslavia lost its relevance as a buffer state between East and West. In addition, with the demise of the Soviet Union, Eastern Europe came into the fold of the West. This was fertile ground for the triumph of nationalism, which replaced one multi-ethnic state (Yugoslavia) with several small multi-ethnic (former Yugoslav) states. Interestingly enough, it was the former Yugoslav communist leaders, members of the privileged elite, who had become the fiercest anti-communists and nationalists.

One prominent example was Dr. Franjo Tuđman, a member of the Yugoslav communist elite, a general in the Yugoslav National Army. Tuđman opted for Croatian nationalism in the seventies, wrote *Wastelands of Historical Reality* in the eighties, assumed the Croatian presidency, then engineered Croatian independence in 1992, effected a partial restoration of the ISC inheritance, its rhetoric and its protagonists. The new independent Croatia under Tuđman's rule stressed its continuity with the wartime ISC., and quite logically, this position involved a revisionist reinterpretation of the genocide perpetrated in the ISC, especially in Jasenovac, Tuđman declared Jasenovac a "Serbian myth" and then proceeded to revise the "exaggerations" of the Holocaust.[8]

Tudjman's example reinforces the idea of a link between communism and nationalism in the Croatian context. The linkage was effected in such a way as to accommodate the pro-Nazi positions of the Ustasha and the anti-Nazi position of the communists. The common denominator was

[8] Vidaković Petrov, Krinka: "The Jasenovac Death Camp and the Jews: Reality and Revisionism", *The Jews in Eastern Europe*, the Hebrew University of Jerusalem, 1998, N° 3 (37), 38-51.

Croatian nationalism. The most obvious expression of such a linkage is found in two speeches given by Tuđman's party associate Stjepan Mesić in 1992. Mesić advocated the idea that the Croatians had achieved "double victory" in World War Two: the first victory was the establishment of the ISC in April of 1941 and its recognition by the Axis Powers, while the second victory was the defeat of Germany and its satellite Croatia by the Allies (including Croatians as part of Tito's Partisan army). In one of these speeches Mesić commented on Jasenovac: "There are demands that the Croatians should go and kneel in Jasenovac... we have no reason to kneel before anyone. We have won twice, while others achieved victory only once. We won on April 10 [1941] when the Axis Powers recognized the Croatian state [ISC], and we won again after the war when we sat at the table of winners".[9] At that time, President Tuđman and his party followers sought to whitewash the ISC inheritance in order to make it susceptible to legitimization, while this in turn involved the rehabilitation of the perpetrators of terror in the ISC and the promotion of their innocence. A case in point is Ivo Rojnica, former Ustasha wartime commander of the city of Dubrovnik, exiled in Argentina, appointed by President Tuđman as Croatian ambassador in Argentina. A scandal erupted so the appointment was withdrawn, but Rojnica was awarded a medal in recognition of his extraordinary contribution to the "patriotic war".

The structure of the ISC involved ideology and nationalism, but there is a crucial third element that needs to be considered in order to understand the design of the ISC and the fate of its protagonists, both the perpetrators and the victims. This third element is the Catholic Church. The latter's role in the ISC was researched in two key studies: *Magnum Crimen* by Viktor Novak and *The Yugoslav Auschwitz and the Vatican* by Vladimir Dedijer.[10]

---

[9] The first speech, in which he mentions "double victory", was delivered in May of 1992: "In World War Two the Croatians won twice, and we have to say this to our friends as well as our enemies. The Croatians were victorious in 1941, when on April 10 they declared their Croatian state. The Croatians did not do so because they were fascists, but because they had a natural and historical right to their own state. The results of World War Two are known, so it is known that the Croatians won in this war for a second time, because they found themselves together with the Allies at the table of winners". The second speech was delivered on June 2 of 1992. Both speeches were republished in Croatia recently, stirring a lot of publicity because of the subsequent flexibility and change in Mesić's positions ("The Mesić Affair: From Pro-Ustasha Rhetoric to Democratic Legitimacy", "Recognition of the Independent State of Croatia – Triumph of Croatia", by R. Arsenić, *Politika*, December 12, 2006, 5). President Mesić visited Israel in 2001 and apologized for the suffering of the Jews in the ISC. However, the Serbs and the Roma have yet to receive such an apology.

[10] The role of the Croatian Catholic Church and the Vatican has been researched widely. Especially interesting are the two following works: *Magnum Crimen, Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj* [Magnum Crimen. Half a Century of Clericalism in Croatia] by Viktor Novak, Belgrade 1986 (reprint of the Zagreb 1948 edition); and *The Yugoslav*

During his emigrant period, Pavelić was based in Italy. Mussolini's policy was to support the Ustasha movement and prepare it for the establishment of an independent Croatian state. As soon as this state was established, the Croatian Archbishop Alojzije Stepinac visited the new Ustasha ministers (M. Zanjić, minister of police; S. Kvaternik, Pavelić's deputy) and Pavelić himself on April 16 of 1941. Thus, Archbishop Stepinac was very quick to announce the support of the Catholic Church for the ISC. Ivan Šarić, the Catholic Bishop of Bosnia, was even more open in his letter addressed to Ante Pavelić: "I salute you, our Leader, on behalf of the suffering Croatian people of Herzeg-Bosnia, that for many centuries has awaited its liberation and resurrection..."[11] Šarić wrote an ode to Pavelić, "the greatest son of the Croatian nation".

In May of 1941 Pavelić sent an official letter to the Pope, requesting his blessing for the ISC, which he identified as "the Kingdom of Christ". Pavelić made a state visit to Italy on May 18 and signed with Mussolini an agreement on which parts of Dalmatia were to be transferred to Italy. That same day Pope Pius XII received him in a "private" audience. Since then, the Catholic Church in the ISC was awarded continuous support of the Vatican for promoting the interests of Catholicism in Croatia, which converged in some major points with the interests of the ISC. The latter had the ambition of being a "Kingdom of Christ", despite the fact that its population included almost two million Christian Orthodox Serbs, around 750,000 Muslims and a small percentage of Jews. Unlike the Muslims, the Serbs and the Jews were perceived as "moral scum" and a threat to the "healthy" Croatian national corpus. The solution of the Serb issue was to forcefully convert one third to Catholicism, deport another third, and exterminate the last third. The opportunity of conversion did not apply to the Jews: those that were not exterminated in Ustasha camps were deported for extermination in German camps.

The militancy of Catholic clericalism unleashed in the Independent State of Croatia is well researched and documented. The idea of Croatia as a Civitas Dei played an important role in legitimizing the massacres perpetrated by the Ustashas in their "moral" and "religious" mission:

The higher ranks as well as a great part of the lower hierarchical layer of the Catholic Church in the Independent State of Croatia was obsessed by the deep belief that Providence had chosen the ISC for the specific mission of defending Western civilization and Roman Catholicism from Christian Orthodoxy and Communism. Both the Vatican and the leading

Auschwitz and the Vatican, by Vladimir Dedijer, Prometheus Books, Buffalo (New York) and Ahriman-Verlag, Freiburg (Germany), 1992.

[11] *"Bog i Hrvati" [God and the Croatians] Sarajevski novi list,* May 11, 1941; quoted by Novak, 555.

figures of the Catholic Church in Yugoslavia feared that Christian Orthodoxy was expanding towards the borders of Italy. Therefore, the Vatican and its loyal and obedient assistant in this mission raised hopes in Yugoslavia that following the Accords of Rome (May 18, 1941) and the Leader's [Pavelić's] visit with the whole state delegation [of the Independent State of Croatia] to His Holiness Pope Pius XII that the Independent State of Croatia would be become an unsurpassable obstacle against both Christian Orthodoxy and communism. Like a real Civitas Dei despite the fact that it included around five million Catholics (Croatians, Slovenes and others such as Germans, Hungarians, Czechs and Slovaks) as well as 1,885,943 Orthodox Serbs and three quarters of a million Moslems.[12]

The "Catholic Newspaper" wrote in August of 1941, at the time Jasenovac was established, the following:

The Croatian Ustasha Movement was always positively viewed and accepted among practicing Catholics in Croatia. That is quite understandable [...] the influence of Jews, communists and Serb nationalists in Croatia hit hardest the Church and the priests. [...] Now that cordial relations between the state authorities and the Church have been established, we hope that many of those who had been indecisive will opt for serving at the altar as good priests.[13]

During the war as well as after its conclusion the involvement of the Croatian Catholic Church in the policies of the Independent State of Croatia and their implementation was a sensitive issue. Although there is no doubt regarding the "cordial" relations between Ustasha authorities and parts of the Catholic clergy in Croatia, this also refers to the question of the Vatican's position on events taking place specifically in the Independent State of Croatia.

These issues are highlighted by the case of Croatian wartime Archbishop A. Stepinac. In a memorandum addressed to the Pope and dated May 18 of 1943, Archbishop Stepinac emphasizes how much the Ustasha state had strengthened Catholicism in the region by mass conversion of Serbs:

The young Croatian state [...] there by shows that it desires to remain true to its Catholic tradition under all circumstances and wishes better to secure more clearly the influence of the Catholic Church in this part of the globe. In the case of its defeat or of its diminution, thousands of Croatian faithful and priests would willingly and gladly sacrifice their lives to prevent this happening. Not only would those approximately 240.000 people converted from Serb Orthodoxy be lost, but also the whole Catholic population of many areas with all their churches and their cloisters.[14]

[12] Novak, 601.
[13] Novak, 612.
[14] Dedijer, 398.

Although Archbishop Stepinac did not condone racism publicly, his personal diary reveals a different attitude. In an entry from 1940, Stepinac wrote "if Britain wins, it will mean that Freemasons and Jews will continue in power, therefore immorality and corruption will continue to reign in our countries" and if the Soviet Union wins "the devil will rule over the world and this will be hell".[15]

The fall of Mussolini's regime in Italy was a bad omen for the Ustashas, but not only them. Many realized that the Axis powers would probably lose the war and questions were posed as to the situation that would evolve once the war was over. The Vatican was concerned that the communists could assume power in Italy and was interested in preventing this. Pope Pius XII undertook efforts to save Mussolini's regime before the American invasion of Italy, but President Roosevelt thwarted this endeavor.[16] In this context there were also attempts to save the Independent State of Croatia as part of a Vatican supported "Danube Confederation", a block of Catholic states, with Austria at its center and various Catholic areas surrounding it (Hungary, Slovenia, Croatia, Bavaria), as explained by Dedijer:

The Austrian empire was the bulwark of Catholicism in Central Europe, the only empire in which the Church had substantial rights and in which the state promoted and favored religion actively. The Holy See saw the reestablishment of the Habsburg Empire as a necessary barrier against the spread of Protestantism from the north, of Communism from the east, and of Orthodoxy from the south.[17]

When these plans fell through, the focus of interest shifted toward saving the fleeing Ustashas and finding a safe haven for them. This endeavor evolved in the looming Cold War framework, which allowed for the survival of former Nazis under the condition that they become instrumental in the West's struggle against communism and Soviet influence. New data from recently declassified American and British archives add a number of interesting details regarding the escape of Ustasha war criminals and their transfer to Peron's Argentina. These sources were researched by Uki Goni, who presented them in his book *The Real Odessa. How Peron Brought the Nazi War Criminals to Argentina.*[18]

---

[15] Goldstein, 42.

[16] Dedijer, 392.

[17] Dedijer, 395.

[18] Uki Goñi: *The Real Odessa. How Peron Brought the Nazi War Criminals to Argentina*, revised edition, Granta Books, London-New York, 2003. The author researched American intelligence and CIA documents declassified through the Freedom of Information Act as well as documents from the immediate post-war period kept at the Public Record Office in London. The author is convinced that they "demonstrate not only how Pius XII was fully aware of the sanctuary provided to war criminals at Roman ecclesiastical institutions but also how he personally liaised with the Nazi-smuggling operation at the Croatian Confraternity of San Girolamo, a connection long denied by the Vatican" (328).

Preparations for escape and negotiations for protected exile began towards the end of 1944, around six months prior to the collapse of the ISC. The Ustasha Foreign Ministry archives were entrusted to Archbishop Stepinac in Zagreb. Pavelić and around 1,500 of his closest associates fled to Austria, where they were detained by the British military. According to American intelligence sources cited by Goni, Pavelić "was protected by the British in British-guarded and requisitioned quarters for a two-week period. Due to the insecurity of his position and due to the inevitable embarrassment of the British Command, he then left these quarters but remained in the British Occupation Zone for at least two to three months, still in contact with the British".[19]

The Croatian monastery San Girolamo, just outside the Vatican City, functioned as a safe haven for the Ustashas. According to US a intelligence report from early 1947 cited by Goni, many of the more prominent Ustashas were living in this monastery "honeycombed with cells of Ustasha operatives [...] All this activity seems to stem from the Vatican, through the Monastery of San Girolamo, to Fermo, the chief Croat camp in Italy". This Ustasha center was set up and maintained by Father Krunoslav Draganović. The US source mentions Draganović's contacts with the Vatican and plans for the transfer of the Ustashas to Argentina:

Draganović's sponsorship of these Croat Quislings definitely links him up with the plan of the Vatican to shield these ex-Ustasha nationalists until such time as they are able to procure for them the proper documents to enable them to go to South America [...] The Vatican, undoubtedly banking on the strong-anti-Communist feelings of these men, is endeavoring to infiltrate them into South America in any way possible to counteract the spread of the red doctrine.[20]

Goni gives a very interesting account based on the Ante Pavelić file in US archives.[21] According to these sources, Pavelić was localized in Rome where he was under Vatican protection. At one point, both the Americans and the British considered arresting him. However, these plans were aborted and subsequently shelved. Goni's interpretation of this decision involves three reasons. Pavelić was considered useful in the fight against the new communist regime set up in Yugoslavia. This holds true only for Pavelić, but for other Ustashas as well, and not only before 1948, but also after Tito's break with Stalin. Goni points out that Pavelić's arrest and extradition to Yugoslavia would have dealt "a staggering blow to the Roman Catholic Church", because it would have highlighted the concerted efforts of state and church in the ISC. The third reason Goni cites is the assessment that this would have an adverse effect on the recruitment of

[19] Goñi, 208.
[20] Goñi, 212.
[21] Goñi, 220-223.

former Nazis for the Cold War. All three weighed too heavily in the final balance – "certainly heavier than procuring justice for Pavelić's hundreds of thousands of victims".

The first group of around 50 Ustashas was transferred to Argentina via Spain in April 1946 on Red Cross passports, but the mass transfer began in late 1946. Pavelić arrived in Argentina in November 1948 and spent nine years in that country. In 1957 he moved to Spain, another sanctuary provided by the Franco government. Two years later he died in his sleep in the German Hospital in Madrid. As far as Archbishop Stepinac is concerned, after the war was over Yugoslavia requested that the Vatican recall him from Zagreb. As the request was denied, Stepinac was arrested in late 1946, tried and sentenced. Due to strong pressure from the Vatican, he was released five years later.

Extradition requests for other prominent Ustashas lodged by the Yugoslav government were denied by Western countries. This began changing only in the eighties, when Andrija Artuković, the Ustasha interior minister, was finally extradited by the United States. Unfortunately, most Ustashas who managed to escape from Yugoslavia were never punished for crimes perpetrated in the ISC, while most of their victims never received vindication or compensation.

Last but not least, there is the question of why Tito, the life-long president of post-war Yugoslavia, never once visited Jasenovac? Of all the places in former Yugoslavia that were well known as sites of mass murder and terror during World War Two, Jasenovac was by far the worst in every respect. Nonetheless, it is one that Tito failed to visit during his 35 year rule in Yugoslavia. Did he make this deliberate decision under the pressure of the Croatian Communist Party? Or because "Brotherhood and Unity" might have been compromised had he given tribute to the victims of Jasenovac? Was it because of international pressures? Or a denial of the need to undergo catharsis?

Several essential questions regarding Jasenovac have yet to be answered despite the many pages written on this topic.

Unlike the death camps operated by the Germans, those located in the ISC and operated by the Ustashas are little known outside former Yugoslavia. Sources in the Serbian or Croatian language are inaccessible to many researchers, who might want information on Jasenovac, as the largest killing site in the Balkans during World War Two. The victims of five camps included in the Jasenovac system were many. They were men, women and children. This was one of the few camps that had a special section for children, who were killed by bludgeoning, starvation and gas. Jasenovac was also outstanding for the brutality of the methods used for extermination of Serbs, Jews, Roma and other "enemies" of the Independent State of Croatia.

Although Jasenovac happened over sixty years ago, it is a recurrent theme in former Yugoslavia precisely due to the changing interpretations of the ISC prompted by radical changes in Yugoslavia itself and the break-up of the country. The three elements highlighted in this article – ideology, nationalism and the Church – have played and will continue playing important roles in the interpretation of Jasenovac. Soon there will be no living victims or perpetrators, so it will up to researchers to keep the truth from slipping into the grip of political pragmatism.

НЕНАД АНТОНИЈЕВИЋ
Музеј жртава геноцида,
Београд

УДК: 94(=411.16)(497.115)„1941/1945"(093.2)
341.485(=411.16)(497.115)„1941/1945"(093.2)

ХОЛОКАУСТ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ И ЊЕГОВ КОНТЕКСТ[1]

Након априлског рата 1941, Косово и Метохију су окупирале немачке јединице, а територија је подељена између италијанског, немачког и бугарског окупатора, према споразуму нацистичке Немачке и фашистичке Италије од 23. априла 1941. године. Италији је припао највећи део – Призренска котлина, Метохија, централни део Косова, део Неродимља и Горњег Поморавља, Дреница, а од априла 1942. и Ибарски Колашин – територија површине 8.900 км², са 560.000 становника, укључујући плавску, рожајску и тутинску префектуру. Овај део Косова је краљевским указом и указом краљевског намесника од 12. августа 1941. године анектиран „Великој Албанији", а експлоатисао га је италијански управно-административни апарат. Немачкој су припали северни део Косова (Косовска Митровица и Вучитрн) и Мало Косово (Подујево), који су укључени у српско управно подручје као Косовска област у рангу округа, у којој су фактичку цивилну власт имали Албанци. Бугарској су припали Качаник, Сиринићка жупа, део Неродимља и Горњег Поморавља.[2]

На Косову и Метохији је углавном страдало јеврејско становништво које је живело у великим градовима: Приштини (око 400) и Косовској Митровици (више од 100). И на овом делу територије Југославије се догодио холокауст, као део немачког плана и расне политике уништења целокупне јеврејске популације.[3] До почетка Другог светског рата 1939.

---

[1] О страдању Јевреја у Другом светском рату на тлу Југославије: Romano Jaša, *Jevreji Jugoslavije 1941-1945, Žrtve genocida i učesnici NOR-a,* Београд 1980; О косовским Јеврејима за време окупације: Целетовић Иванов Павле, *Јевреји Косова и Метохије*, Београд 1988; Вавић Милорад, *Косовски Јевреји за време окупације*, „Обележја", бр. 5, Приштина 1983.

[2] Антонијевић Ненад, *Албански злочини над Србима на Косову и Метохији за време Другог светског рата, Документа Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача*, Музеј жртава геноцида, Крагујевац 2004, 9.

[3] Опширније: Ристовић Милан, *Немачки нови поредак и југоисточна Европа 1940/41-1944/5*, Београд 1991; Steinberg Jonathan, *All or nothing, The Ahis and the Holocaust, 1941-43*, London – New York 2002; Manoschek Walter, *'Serbien ist judenfrei!', Militä-*

године, на Косову и Метохији су живели само Јевреји сефарди, а првих ратних година су из Европе пристизали и Јевреји ашкенази, који су бежали од прогона немачких нациста. На почетку окупације Југославије 1941. године, у релативно кратком периоду своје власти, од два месеца, Немци су у Приштини за све Јевреје завели принудни рад у каменолому и пљачкали њихову имовину, првенствено трговачке и занатлијске радње, на којима је морао да буде истакнут натпис „Jüdischen Geschäft". Косовски Албанци су одузимали јеврејске куће, трговачке и занатлијске радње и уцењивали поједине Јевреје и Јеврејску општину, која је опорезивала своје чланство да би исплатила тражене своте. У злостављању Јевреја и пљачки њихове имовине учествовали су и органи албанских власти – Квестуре, и припадници албанског фашистичког Косовског комитета: Маљуш Косова (председник Албанског комитета), Џемал бег Исмаил Канли (шеф полиције), Рашид Мемедали (председник општине), Рифат Шукри Рамадан, Махмуд Шабан Пашић, Јахја шех Асан (чланови Косовског комитета).[4] Један од кључних стубова међу албанским сарадницима сила Осовина био је „Balli Kombtare", односно „Национални фронт", албанска националистичка политичка организација, која је пропагирала идеју Велике Албаније, а такође и формирала своје војне формације, чији су се припадници називали „балисти" (по имену организације) и били сарадници италијанског и немачког окупатора.[5] Окупацијом и деобом Косова и Метохије, приштински Јевреји су се нашли у италијанској, а косовскомитровачки у немачкој окупационој зони. У Приштину су пристизали и Јевреји из осталих делова окупиране Југославије. Положај Јевреја у италијанској окупационој зони био је подношљивији него оних у немачкој окупационој зони.[6] После капитулације Југославије, у Приштину је пребегло 25 Јевреја из Косовске Митровице, као и око 200 Јевреја из Београда и неких других места у Србији. Сем тога, Немци су у Приштину довели и 45 јеврејских избеглица из Пољске и Аустрије, који су до рата у Југославији били конфинирани у Куршумлијској бањи. За њихову исхрану се бринула Јеврејска општина у Приштини.[7] Рабин у Приштини је био Јосиф Леви, а секретар општине Хајим Давид. Они су,

rische Besatzungspolitik und Judenvernichtung in Serbien 1941/42, Schriftenreihe des Militärgeschichtlichen Forschungsam, Freiburg im Breisgau, Band 38, München 1993 (2. Auflage 1995).

[4] Romano Jaša, *н. д.*, 153.

[5] Више о организацији „Balli Kombtare": *Реферат о „Balli Kombtare" (Национални фронт)*, Архив Србије и Црне Горе, Фонд 110, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и његових помагача, Инв. бр. 18639. Балисти су чинили злочине над српским живљем и након ослобођења новембра 1944. године. Урошевац и Гњилане су нападнути у децембру 1944, а Косовска Митровица јануара 1945.

[6] О италијанском окупационом систему у Југославији: Ненезић С. Драган, *Југословенске области под Италијом 1941-1943*, Београд 1999; Steinberg Jonathan, *All or nothing, The Ahis and the Holocaust, 1941-43*, London – New York 2002.

[7] Romano Jaša, *н. д.*, 153.

уз помоћ добијених легитимација, успели да неке Јевреје. пребаце у Албанију, у којој су ипак били сигурнији, јер се Албанци у Албанији нису односили према Јеврејима као они с Косова.[8] Крајем јануара 1942, већина Јевреја, избеглица и емиграната, била је ухапшена. Логор је био у Приштини, у једној старој, напуштеној школи. Немци су упутили захтев италијанским властима да им испоруче Јевреје емигранте из земаља које су Немци окупирали или анектирали у претходним годинама (Аустрија, Чехословачка, Пољска). Италијанска војска је 14. марта 1942. изненада блокирала град и логор. Јевреји (њих 51) су предати Немцима, који су их одвели у логор Сајмиште у Београду, у којем су током априла убијени у покретним гасним коморама, заједно са осталим интернирцима.[9] Италијански карабињери су 6. маја 1942. конфинирали све приштинске Јевреје, мушкарце од 14 до 65 година, и потом их интернирали у италијанске логоре у Албанији, пре свега у Берат. Јевреји су у логорима боравили до капитулације Италије, када су сви италијански логори распуштени.[10] У Приштини су остала само деца до 15 година старости, жене и старци. После капитулације Италије, Приштину су поново заузели Немци, који су 14. маја 1944. извршили блокаду Приштине, похапсили преостале Јевреје и интернирали их у касарне у граду. Претходно је Гестапо затражио и добио од Градске општине у Приштини списак и адресе Јевреја.[11] По доласку, Јевреји су потпуно опљачкани, а затим возом транспортовани у Земун, одакле су одведени у немачки логор на Сајмишту. После три недеље, они су, с групом од 120 Јевреја ухапшених у Црној Гори (избеглице из НДХ под немачком контролом),[12] упућени у нацистички концен-

[8] Целетовић Иванов Павле, *Балистички покрет 1939-1052. Масовност, сарадња са италијанским и немачким окупаторима и злочини над Србима*, Београд 2000, 383-384.

[9] О немачком логору на Сајмишту: Koljanin Milan, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941-1944*, Beograd 1992.

[10] *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*, Beograd 1952, 131-132. Југословенски држављани су интернирани и у друге италијанске логоре у Албанији: Каваја, Клос, Тепа, Преза, Пука, Бурели, Кукаш, Германа. Види: Đuraškovič Đuro, Živkovič Nikola, *Jugoslovenski zatočenici u Italiji 1941-1945*, Beograd 2001, 55-56; Živkovič Nikola, Jugosloveni u fašističkim logorima u Drugom svetskom ratu, „Vojnoistorijski glasnik" 1/1995, Beograd, 195-196 (тема броја: Drugi svetski rat i Jugoslavija).

[11] *Џафер Дева, Одлука о проглашењу за ратног злочинца*, Архив Србије и Црне Горе, Фонд 110, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и његових помагача, Ф. број 6051. Дева је, уз помоћ немачке обавештајне службе, учествовао у формирању 21. СС дивизије „Скендербег", чија је прва акција била хапшење приштинских Јевреја. У дневном ратном извештају дивизије је 13. јула 1944. наведено: „Од 25. маја до 5. јула дивизија '*Скендербег*' је ухапсила 510 Јевреја и Срба-комуниста."

[12] У време капитулације Италије, у Црној Гори је било још око 120 Јевреја, избеглица из НДХ под немачком контролом. Њих је Гестапо ухапсио у фебруару 1944, после чега су смештени у затворе на Цетињу („Богданов крај") и у Подгорици. Из затвора су свакодневно вођени на присилне физичке радове и били изложени злостављањима и понижавањима, а исхрана је била врло оскудна. Јуна 1944. су одведени у Земун и заточени у немачки логор на Сајмишту, одакле су након неколико дана пребачени у логор у Берген-Белзен, из којег се вратило само њих двадесеторо. *Романо Јаша, н. д.*, 152.

трациони логор Берген-Белзен.[13] Павле Целетовић Иванов наводи имена приштинских Јевреја који су страдали у Другом светском рату. У логору Берген-Белзен су страдали: Адижес Самуел, његова супруга Паломба и син Јосиф, кћерке Матилда и Ракела; Адижес Сара, Аврам, Рејна, Флора, Исак, Ракела; Ашеровић Кутјел, Букица, Јуда, Естера; Бахар-Аврамовић Инто, Мазалто, Аврам; Бахар Исак, Јосиф; Бахар Аврамовић Аврам и Зумбула; Бахар Аврамовић Соломон; Бахар Рахамин, Рашела, Ашер, Сунхула, Мазалта; Баруховић Исак, Тамара; Бивас Давид, Донка, Јосиф, Ђола; Букић Аврам; Гидић Букица, Гедаља, Сара; Давидовић Арон и Естера; Исак Аманда; Јосифовић Јехуда, Сара, Елијах; Јудић Јосиф, Рахела, Инто; Коен Дијана; Бухор Исак, Витал, Вемтура, Габријел, Јаков, Ракела, Регина; Лазар Јаков, Реина, Соломон, Моша, Матилда, Тело, Мордехај, Рифка, Естер, Грација, Венеција, Луча; Леви Рифка, Нахон; Мандиљ Елијах, Ракела, Рахамин, Самјуел; Навон Аврам, Естер, Давид, Захарије; Рубен Јуда, Рахела, Самјуел, Флора, Букица, Рефаел; Соломоновић Буко и Грација. У Приштини су Немци стрељали Мушона Ашеровића и његовог сина Соломона; Фермоза Бахар Аврамовић је страдала у усташком концентрационом логору Јасеновац; Гедаља Дидић је стрељан у Битољу; Захарија Леви Газела је убијен на Сајмишту, у време док су усташе накратко држали логор. Усташе су такође убили Бењамина Мандиља и његову кћерку Стелу, а Немци су у Албанији убили Давида Мандиља.[14]

Према подацима Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача Демократске Федеративне Југославије, од 295 Јевреја, 80 их је умрло у логору, седам је стрељано у логору, у Приштини су стрељана двојица, а преживело је њих 206, од којих је 185 исељено из Југославије, а у њој остало да живи 21 лице.[15]

Страдање, понижавање и пљачка Јевреја у Косовској Митровици почели су одмах након немачке окупације и успостављања власти. Председник општине у Косовској Митровици, Џафер Дева, иначе агент немачког Абвера од 1936. године, издао је 20. маја 1941. наредбу о одузимању јеврејских имања, а у јеврејске радње су постављени комесари, при-

[13] *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*, Београд 1952, 134-135.

[14] Целетовић Иванов Павле, *Јевреји Косова и Метохије*, Београд 1988, 101-102.

[15] Извештај Секретаријата за унутрашње послове из Приштине упућен Државном секретаријату за унутрашње послове НРС, Управи државне безбедности – 2. одељење; Извештај и саслушања преживелих Јевреја; списак Јевреја који су у току рата интернирани из Приштине: умрли у логору Берген-Белзен, стрељани или по ослобођењу исељени за Израел; Изјава Сарине Фети, рођене Конфорти, из Приштине, 20. јула 1960; Изјава Самуила Мандила из Приштине, 11. августа 1960; Изјава Хајима Адижеса из Приштине, 22. јула 1960; Изјава Нисима Навоновића из Приштине, 25. јула 1960, Изјава Босе Прлинчевић (рођена Беја Мандиловић) из Приштине, 25. јула 1960, Архив Србије и Црне Горе, Фонд-110-ДК, фасцикла 12, дос. бр. 52634 (доказни материјал).

падници албанског Косовског комитета. Синагога је демолирана, а књиге и документи из архива су уништени. Јевреји су морали на левој руци да носе жуту траку са натписом „Jude“, а на њиховим радњама су постављени натписи „Jüdischen Geschäft“. У пљачки радњи, станова и кућа су се посебно „истакли“ сарадници Гестапоа Мамут Перијуц, Рамиз Мулић и Осман Ибраимовић, који је био шеф Комесаријата за јеврејска питања.[16] Немци су августа 1941, уз помоћ албанских фашиста, похапсили све Јевреје у Косовској Митровици, мушкарце од 21 до 55 година старости, и спровели их у косовскомитровачки затвор, у коме су услови били неподношљиви.[17] Поред већ постојећег, за њих је направљен један импровизовани затвор, у непосредној близини џамије. Јевреји су били приморавани да раде најтеже физичке послове: чишћење септичких јама, клозета, сакупљање смећа с градских улица. Јеврејке у Косовској Митровици су биле одвојене на присилан рад у локалној болници, у којој су свакодневно прале рубље и одржавале хигијену просторија.[18] Средином фебруара 1942, у затвор су доведене и жене с децом. У косовскомитровачки затвор су крајем марта 1942. спроведени Јевреји из Новог Пазара, Дуге Пољане (места између Сјенице и Новог Пазара), Сјенице и Тутина. Они су, уз велике батине, за пет часова препешачили пут дуг 24 километра, од Новог Пазара до Рашке. Од Рашке до Косовске Митровице су транспортовани у сточним вагонима. Код села Придворице су партизани срушили мост, па су заточеници пешке прелазили преко срушене конструкције у други транспорт. Стари и изнемогли Моша Бахар није могао да пређе и стражари су га убили.[19]

У Косовској Митровици је заведена строга контрола кретања Јевреја, како би било онемогућено њихово бекство. Тако је јануара 1942, у покушају бекства ухваћена Матилда Рубен, која је преобучена у муслиманску ношњу покушала да се пребаци у Приштину. Она је стрељана заједно с пет Јевреја који су доведени из Дуге Пољане.[20] Од 136 косовскомитровачких Јевреја, њих 90 је изгубило живот током 1941. и 1942. године. У затвору је стрељано двоје, један је умро у логору у Албанији, један стрељан на Бањици,[21] а њих 88 је угушено плином на Сајмишту и у покретним гасним коморама и сахрањено у заједничкој гробници у Јајинцима. Ових 88 Јевреја су транспортовани у логор на Сајмишту крајем марта 1942.[22] С њима су убијени и Јевреји из Новог Пазара и других места

[16] Romano Jaša, *н. д.*, 152.

[17] Џелетовић Иванов Павле, *Балистички покрет...*, 2000, 341.

[18] Џелетовић Иванов Павле, *Јевреји Косова и Метохије*, Београд 1988, 105.

[19] *Исто*, 107.

[20] Romano Jaša, *н. д.*, 152.

[21] О немачком логору Бањица: Begović Sima, *Logor Banjica 1941-1944*, 1-2, Beograd 1989.

[22] Џелетовић Иванов Павле, *Јевреји Косова и Метохије*, Београд 1988, 188, 192 (списак Јевреја који су страдали на Сајмишту, а сахрањени су у Јајинцима).

у Рашкој области.[23] Кристофер Браунинг наводи податак да је у логор на Сајмишту 19. марта 1942. транспортована група од 500 Јевреја из Косовске Митровице.[24] И након одвођења Јевреја у логор у другој половини априла 1942, у косовскомитровачки затвор су довођени појединци или групе. У овај затвор је 1943. године доведен Бранко Милер, шестогодишњи син загребачког индустријалца Леа, власника рудника магнезита „Дреница" у месту Дубовцу код Вучитрна. Бранко Милер је спроведен у логор на Бањици, одакле је пуштен на основу фалсификованих докумената који су потврђивали да није Јеврејин.[25] Сматра се да је рат преживело 47 косовскомитровачких Јевреја, који су се сви одселили у Израел.[26] Реч је о Јеврејима који су пребегли у италијанску окупациону зону, потом интернирани у Албанију, а након капитулације Италије (септембра 1943. године) побегли и крили се углавном у околини Скадра. У логору је умро једино Јаков Елазар, од велике исцрпљености.[27]

Процене људских губитака становништва Југославије су дате и у студијама Владимира Жерјавића, Богољуба Кочовића и Животија Ђорђевића.[28] Жерјавић је на основу својих истраживања утврдио да је на Косову и Метохији животе изгубило (у хиљадама): Албанаца – 14, Срба – 3, муслимана – 2, Хрвата, Словенаца, Турака, Рома и Јевреја – до 1. Погинулих бораца НОВЈ било је 6.200, жртава рата 7.800 (умрли од тифуса 4.050, остали 3.750), албанских квислинга је страдало 9.000 (балисти, СС дивизије „Ханџар" и „Скендербег" и др.).[29]

Једини званични државни попис становника Југославије који су изгубили живот у Другом светском рату (6. април 1941-15. мај 1945), који је 1964. године извршила СФР Југославија, утврдио је да је на Косову и Метохији страдало 7.927 људи, према месту боравка, међу којима 74 Јевреја, потом 4.029 Срба и 1.460 Црногораца, 2.127 Албанаца, као и 47 Хрвата, 33 Турака, 28 муслимана, 11 Македонаца, 10 Словака, 9 Слове-

[23] Божовић Бранислав, Вавић Милорад, *Сурова времена на Косову и Метохији*, Београд 1991, 247-252.

[24] Brauning Kristofer, *Konačno rešenje u Srbiji – Judenlager na Sajmištu – Studija slučaja*, Jevrejski istorijski muzej, Zbornik 6, Studije, arhivska i memoarska građa o istoriji Jevreja u Beogradu, Beograd 1992, 410 (Рад је претходно објављен на енглеском језику: Browning R. Christopher, The Final Solution in Serbia – The Semlin Judenlager – A Case Study, „Yad Vashem Studies" XV, Jerusalem 1983, 55-90.

[25] Ђелетовић Иванов Павле, *Јевреји Косова и Метохије*, Београд 1988, 189.

[26] *Исто*, 110.

[27] *Исто*, 107.

[28] Kočović Bogoljub, *Žrtve Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji*, London 1985; Žerjavić Vladimir, *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb 1989; Ђорђевић Животије, *Губици становништва Југославије у Другом светском рату*, Београд 1997. Кочовић и Ђорђевић у својим студијама нису израчунавали стварне губитке становништва Југославије по републикама и покрајинама. Кочовић је утврдио да је у Другом светском рату на подручју Југославије страдало 6.000 Албанаца (Поред Косова и Метохије, Албанци су у већем броју насељавали западни део Македоније и део Црне Горе).

[29] Žerjavić Vladimir, *н. д.*, 69, 114.

наца, 1 Мађар и 98 осталих.[30] Према подацима из истог пописа, према месту рођења, страдало је 119 Јевреја (64 жене и 55 мушкарца) рођених на Косову и Метохији, од којих у нацистичком концентрационом логору Берген-Белзен 28. Од 119 Јевреја, у логору је страдало 100, у директном терору 14, у НОБ и савезничком војним формацијама двоје, у затвору, на принудном раду и код куће по један. Убијено их је 113, погинуло двоје, умрло троје и један је нестао. Међу убицама Јевреја рођених на Косову регистровано је највише Немаца – 82, потом непознатих – 21 (претпоставка је да су то углавном Албанци, прим. аутора), усташа – 13, два Италијана и један Мађар.[31] Од 119 јеврејских жртава забележених у попису из 1964, највише их је припадало категорији издржаваних лица, њих 44, а у категорију индустријалаца, занатлија и трговаца је спадало 37 особа. Студената и ђака је било 17, службеника и стручњака 4, пољопривредника 3, колико је припадало и категорији индустријских, занатских, грађевинских и трговачких радника.[32] Према подацима из студије Јаше Романа, до почетка Другог светског рата је на Косову и Метохији живело око 550 Јевреја, а у холокаусту их је страдало 210, што представља 38,2%.[33]

[30] Архив СЦГ, Фонд 179, Савезна комисија за попис жртава рата 1941-1945, фасцикле 140-141, 149-152, 156-159, 186-188, 193, 213-214, 228-233, 293-294, 302-303, 325, 420, 436-438, 452-455, 484-485, 505-512, 586-587, 639, 665, 702-704, 729-730, 785-787, 794, 807-808; *Žrtve rata 1941-1945. Popis iz 1964. godine*, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1992; *Izveštaj o izvršenom popisu žrtava 1941-1945*, Savezna komisija za popis žrtava rata 1941-1945. godine, VII-XV, SFRJ, Savezni zavod za statistiku; *Žrtve rata 1941-1945 (Rezultati popisa)*, Beograd 1966, 23; *Žrtve rata 1941-1945. koje su izgubile život prema kategoriji, mestu boravka pre 6. aprila 1941, načinu na koji je žrtva izgubila život i narodnosti*, 16-23; *Žrtve rata 1941-1945, Spisak žrtava rata 1941-1945. rođenih na teritoriji Srbije, Popis iz 1964. godine, SR Srbija – SAP Kosovo*, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1992, 2.399-2.589.

[31] Подаци из Базе података „Жртве рата 1941-1945“, Музеј жртава геноцида; Пројекат Ревизија Пописа „Жртве рата 1941-1945“ из 1964. године.

[32] *Исто.*

[33] Romano Jaša, *н. д.*, 201; *Документи о холокаусту на Косову*, Јеврејски историјски музеј, К-22, 1а – 3/9, рег. број. 3728.

ПРИЛОГ 1

Списак Јевреја рођених на Косову који су изгубили живот за време Другог светског рата[34]

Гњилане
Церница

1. СТАНОЈЕВИЋ, СТОЈАН, ЗОРА, рођена 1922, убијена 1944. у директном терору, Радивојце

Исток
Добруша

1. ГАТФРИД, СОЛОМОН, ФРАНЦИСКА, рођена 1926, убијена 1942. у немачком логору

Косовска Митровица
Косовска Митровица

1. АДИЖЕС, АВРАМ, ШАБЕТАЈ, рођен 1922, убијен 1942. у логору Бањица, Београд
2. КОЕН, БЕНВЕНИСТИ, СТЕЛА, рођена 1934, убијена 1942. у логору Сајмиште, Земун
3. КОЕН, БЕНВЕНИСТИ, ЈОСИФ, рођен 1931, убијен 1942. у логору Сајмиште, Земун
4. КОЕН, БЈЕНВЕНИСТ, ЈОСИФ, рођен 1930, убијен 1942. у логору Бањица, Београд
5. АДИЖЕС, АВРАМ, ИЛИЈА, рођен 1912, убијен 1942. у логору Бањица, Београд
6. КОЕН, БЈЕНВЕНИСТ, СТЕЛА, рођена 1933, убијена 1942. у логору Бањица, Београд
7. РУБЕН, ЈОСИФ, АЛБЕРТ, рођен 1920, убијен 1942. у логору Бањица, Београд
8. РУБЕН, ЈОСИФ, ЕМАНУЕЛ, рођен 1923, убијен 1942. у логору Бањица, Београд
9. РУБЕН, АВРАМ, МАТИЛДА, рођена 1904, убијена 1942. у логору Бањица, Београд
10. ШПИРО, МИХАЈЛО, ЈУДИТА, рођена 1938, убијена 1944. у логору Аушвиц

[34] Подаци из Базе података „Жртве рата 1941-1945“, Музеј жртава геноцида; Пројекат Ревизија Пописа „Жртве рата 1941-1945“ из 1964. године.

11. ШЕКФЕЛД, ДАВИД, ЈЕЛЕНКА, рођена 1900, убијена 1944. у логору Аушвиц
12. ШЕКФЕЛД, ДАВИД, КОРЛОН, рођен 1910, убијен 1942. у директном терору, Нови Сад
13. ШЕКФЕЛД, ХАРИОН, ДАВИД, рођен 1876, убијен 1944. у логору Аушвиц
14. РУБЕН, ЈОСИФ, СТЕЛА, рођена 1921, убијена 1942. у логору Бањица, Београд
15. РУБЕН, ЈОСИФ, ЗЛАТА, рођена 1926, убијена 1942. у логору Бањица, Београд
16. РУБЕН, АВРАМ, РЕГИНА, рођена 1909, убијена 1942. у логору Бањица, Београд

Звечан

1. РУБЕН, БУХАР, ВИДА, рођена 1931, убијена 1942. у логору Бањица, Београд
2. РУБЕН, БУХАР, ФЛОРА, рођена 1934, убијена 1942. у логору Бањица, Београд
3. РУБЕН, БУХОР, РЕГИНА, рођена 1929, убијена 1942. у логору Бањица, Београд

Жажа

1. ПЕСАХ, САДО, ЦЕНТИЛА, рођена 1888, убијена 1942. у логору Јасеновац
2. КАФ, АРНОЛД, кћи, рођена 1905, убијена 1941. у директном терору, Брчко
3. ЗЕНТАЈИ, ШТЕФАНИЈА, убијена 1944. у логору Аушвиц
4. КЕНИГ, ЕЛЗА, убијена 1945. у логору
5. САМАКОВЛИЈА, МИРЈАМА, рођена 1914, убијена 1942. у логору Ђаково
6. ЛЕВИ, БОРЕ, МОНИКА, рођена 1903, убијена 1941. у директном терору, Брчко
7. БРАЈДИЋ, ВИЛИМ, син, рођен 1939, убијен 1941. у логору Јасеновац
8. НОШИЦ, ЕМИЛ, син, убијен 1941. у директном терору, Брчко
9. КАФ, АРНОЛД, рођен 1900, убијен 1941. у директном терору, Брчко
10. РОЗЕНШТАК, ШАМУЕЛ, рођен 1874, убијен 1944. у логору Аушвиц
11. ХОФМАН, РИКА, убијена 1941. у логору
12. ГРУН, ЛАВОСЛАВ, ЉУБИЦА, убијена 1945. у логору
13. ШТЛЕР, ЈАКОБ, рођен 1884, убијен 1944. у логору Аушвиц
14. ЦЕНФНЕР, непознато име, убијена 1941. у директном терору, Брчко
15. РОСЕНБЕРГ, ОСКАР, МИРА, убијена 1944. у немачком логору

Ново Брдо
Драганац

1. ШТЕРН, ЛЕОПОЛД, ЈУЛИО, рођен 1897, убијен 1941. у логору Јасеновац
2. ШТЕРН, ЛЕОПОЛД, ЈОСИП, рођен 1895, убијен 1941. у логору Јасеновац

Пећ
Пећ

1. БЛАГОЈЕВИЋ, ПЕКО, ВАСИЛИЈЕ, рођен 1924, убијен 1944. у директном терору

Приштина
Приштина

1. БИВАС, ЈАКОВ, ОРО, рођена 1901, убијена 1945. у немачком логору
2. БЕРАХА, ЧЕЛЕБОН, ИЛИЈА, рођен 1895, убијен 1943. у логору Аушвиц
3. БЕРАХА, МЕРКОДО, рођен 1895, убијен 1943. у логору Аушвиц
4. ДАВИД, ДАВИД, АРОН, рођен 1899, убијен 1945. у логору Заксенхаузен
5. БЕРАХА, ЧЕЛЕБОН, РАХАМИ, рођен 1896, убијен 1943. у логору Аушвиц
6. ДАВИД, ЈАКОВ, АМАДА, рођена 1915, убијена 1945. у логору Заксенхаузен
7. БИВАС, ЈОСИФ, син, рођен 1935, убијен 1944. у логору Берген-Белзен
8. БИВАС, ЈОСИФ, син, рођен 1937, убијен 1944. у логору Берген-Белзен
9. БУКИЋ, БУКО, АВРАМ, рођен 1886, убијен 1945. у логору Берген-Белзен
10. АВРАМОВИЋ, РАХАМИН, кћи, рођена 1937, убијена 1944. у логору Берген-Белзен
11. БЕРАХА, МУШОН, ВИДА, рођена 1900, убијена 1943. у логору Аушвиц
12. БАХАР, АРУН, ХАИМ, рођен 1888, убијен 1945. у логору Берген-Белзен
13. ЂОЈА, АШЕР, ДАВИД, рођен 1918, погинуо 1945. у НОБ-у, Тумори, Албанија
14. АШАР, МОША, САЛАМОН, рођен 1912, убијен 1944. у логору Приштина

15. АШЕР, АШЕРА, МОША, рођен 1890, убијен 1943. у директном терору, Приштина
16. АШЕР, МОЈЕ, САЛАМОН, рођен 1910, убијен 1943. у директном терору, Приштина
17. АШЕРОВИЋ, АШЕР, МУШАН, рођен 1880, убијен 1944. у директном терору, Приштина
18. АШЕРОВИЋ, МУШАН, САЛАМОН, рођен 1910, убијен 1944. у директном терору, Приштина
19. АДИЖЕС, МЕНТО, АВРАМ, рођен 1880, умро 1945. у логору Берген-Белзен
20. АДИЖЕС, АВРАМ, ФЛОРА, рођена 1918, умрла 1945. у логору Берген-Белзен
21. БАХАР, ИСАК, РАШЕЛА, рођена 1912, убијена 1945. у логору Берген-Белзен
22. АДИЖЕС, ХАЈИМ, РАЈНА, рођена 1888, умрла 1945. у логору Берген-Белзен
23. БАРУХ, ТАМАРА, рођена 1892, убијена 1945. у логору Берген-Белзен
24. ДАВИД, ДАВИДОВИЋ, ИСАК, рођен 1912, убијен 1945. у логору Заксенхаузен
25. БАХАР, РАХАМИН, рођен 1900, убијен 1945. у логору Берген-Белзен
26. БАХАР, РАХАМАН, СИДА, рођена 1940, убијена 1945. у логору Берген-Белзен
27. БАХАР, ХАИМ, СОЛОМАН, рођен 1920, убијен 1945. у логору Берген-Белзен
28. БАХАР, СОЛОМАН, ЗИНБУЛ, рођена 1900, убијена 1945. у логору Берген-Белзен
29. БАРАРОН, АВРАМ, ЂОЈА, рођена 1884, убијена 1941. у логору Сајмиште, Земун
30. БАРУХ, ИСАК, БАРУХ, рођен 1915, погинуо 1944. у НОБ-у, Даниловград
31. БАРУХ, МОШО, ИСАК, рођен 1890, убијен 1945. у логору Берген-Белзен
32. БАРУХ, РАХЕЛА, рођена 1860, убијена 1944. у логору Берген-Белзен
33. АДИЖЕС, АВРАМ, ФОРМОЗА, рођена 1895, убијена 1942. у логору Бањица, Београд
34. РУБЕН, ЈОСИФ, ЈОХАНАН, рођен 1880, убијен 1942. у логору Бањица, Београд
35. КАМХИ, КЛАРА, рођена 1910, убијена 1943. у логору Аушвиц
36. МЕНДИЛ, РЕБЕКА, рођена 1891, убијена 1945. у логору Берген-Белзен
37. НАВОН, МОШО, АВРАМ, рођен 1880, убијен 1944. у логору Берген-Белзен

38. НАВОН, АВРАМ, ДАВИД, рођен 1922, убијен 1944. у логору Берген-Белзен
39. НАВОН, ЗАХАРИЈЕ, ВИДА, рођена 1896, убијена 1944. у логору Берген-Белзен
40. НАВОН, АВРАМ, ЗАХАРИЈЕ, рођен 1926, убијен 1944. у логору Берген-Белзен
41. РУБЕН, АВРАМ, ЂОЈА, рођена 1910, убијена 1942. у логору Бањица, Београд
42. РУБЕН, ЈОХАНАН, БУХОР, рођен 1900, убијен 1942. у логору Бањица, Београд
43. МАНДЛ, БЕЊАМИН, СТЕЛА, рођена 1928, убијена 1942. у логору Јасеновац
44. РУБЕН, АВРАМ, ФЛОРА, рођена 1906, убијена 1944. у логору Берген-Белзен
45. МАНДЛ, САМИЛ, БЕЊАМИН, рођен 1898, убијен 1942. у логору Јасеновац
46. РУБЕН, АВРАМ, ЈОСИФ, рођен 1892, убијен 1942. у логору Бањица, Београд
47. РУБЕН, ЈУДА, кћи, рођена 1932, убијена 1944. у логору Берген-Белзен
48. РУБЕН, ЈУДА, кћи, рођена 1936, убијена 1944. у логору Берген-Белзен
49. РУБЕН, ЗАХАРИЈА, МИРЈАНА, рођена 1906, убијена 1942. у логору Бањица, Београд
50. РУБЕН, ЈОХАНАН, РАХАМИН, рођен 1906, убијен 1942. у логору Бањица, Београд
51. РУБЕН, МАНУЕЛ, РАХЕЛА, рођена 1898, убијена 1942. у логору Бањица, Београд
52. РУБЕНОВИЋ, ЈАКОВ, РАХАМИН, рођен 1904, убијен 1942. у логору Бањица, Београд
53. РУКУЛА, АВРАМ, НЕГРИ, рођена 1903, убијена 1943. у логору Аушвиц
54. САМУЕЛ, МАЈИР, РУБЕН, рођен 1903, убијен 1944. у логору Берген-Белзен
55. РУБЕН, АВРАМ, БУКАС, рођена 1870, убијена 1941. у логору Сајмиште, Земун
56. КОЕН, ЈОСИФ, БЕНВЕНИСТИ, рођен 1906, убијен 1942. у логору Сајмиште, Земун
57. ДАВИД, ИСАК, СОЊА, рођена 1934, убијена 1944. у немачком логору
58. ЈУФИЋ, ЈУДЕ, ИНТА, рођен 1906, убијен 1944. у логору Берген-Белзен
59. МАНДЛ, ЈОСИФ, ВИКТОРИЈА, рођена 1904, убијена 1942. у логору Јасеновац

60. КАРНО, ЈАКОВ, АЛЕГРА, рођена 1906, убијена 1942. у логору Бањица, Београд
61. ДАВИД, ХАИМ, САЊА, рођена 1874, убијена 1945. у логору Заксенхаузен
62. КОЕН, ЈОСИФ, БЈЕНВЕНИСТ, рођена 1892, убијена 1942. у логору Бањица, Београд
63. КОЕН, ЈОСИФ, РЕЈНА, рођена 1910, убијена 1942. у логору Бањица, Београд
64. МАНДИЛ, БЕЊАМИН, САМОИЛ, рођен 1924, убијен 1944. у логору у Албанији
65. КОНФОРТИ, ЕЛИЈАВУ, САРА, рођена 1918, убијена 1941. у логору Сајмиште, Земун
66. МАНДИЛ, САМИЛ, БЕЊАМИН, рођен 1898, убијен 1942. у логору Јасеновац
67. МАНДИЛ, РАХАМИД, ДИВНА, рођена 1905, убијена 1943. у затвору у Албанији
68. МАНДИЛ, СОЛОМИН, ЕЛИЈАВУ, рођен 1887, убијен 1945. у логору Берген-Белзен
69. МАНДИЛ, САМОН, РАХАМИН, рођен 1870, убијен 1943. у логору Берген-Белзен
70. КОЕН, ЈОСИФ, РЕНА, рођена 1909, убијена 1942. у логору Сајмиште, Земун
71. КАРЛО, САМОИЛ, АМАДА, рођена 1900, убијена 1942. у логору Бањица, Београд
72. МАНДИЛ, ЈОСИФ, ВИКТОРИЈА, рођена 1904, убијена 1942. у логору Јасеновац

Призрен

Призрен

1. ФИШЕР, БЕЛА, МИРКО, рођен 1918, нестао 1943. на принудном раду у Мађарској

Непознато

1. ШЕФЕР, ЛИПОД, ЈУЛИЈА, рођена 1910, убијена 1944. у логору Аушвиц
2. ШЕФЕР, РОЗАЛИЈА, рођена 1877, убијена 1944. у логору Аушвиц
3. ЕРЗА, ЕЛА, ЈЕЛЕНА, рођена 1907, убијена 1942. код куће у Београду
4. ФРИДМАН, ЕВА, рођена 1940, убијена 1944. у логору Аушвиц
5. ГУТМАН, ПАВЛЕ, рођен 1920, убијен 1941. у логору у Београду
6. ШЕФЕР, ЕРНЕСТ, АНДРИЈА, рођен 1935, убијен 1944. у логору
7. ФРИДМАН, ГЕЗА, ЈЕЛИСАВЕТА, рођена 1916, убијена 1944. у логору Аушвиц

ПРИЛОГ 2.

Списак Јевреја рођених на Косову који су изгубили живот у нацистичком концентрационом логору Берген-Белзен[35]

Приштина

Приштина

1. БИВАС, ЈОСИФ, син, рођен 1937, убијен 1944.
2. АДИЖЕС, АВРАМ, ФЛОРА, рођена 1918, умрла 1945.
3. АДИЖЕС, ХАЈИМ, РАЈНА, рођена 1888, умрла 1945.
4. АВРАМОВИЋ, РАХАМИН, кћи, рођена 1937, убијена 1944.
5. БАХАР, АРУН, ХАИМ, рођен 1888, убијен 1945.
6. БАХАР, ИСАК, РАШЕЛА, рођена 1912, убијена 1945.
7. БАХАР, РАХАМИН, рођен 1900, убијен 1945.
8. БАХАР, РАХАМАН, СИДА, рођена 1940, убијена 1945.
9. БАХАР, ХАИМ, СОЛОМАН, рођен 1920, убијен 1945.
10. БАХАР, СОЛОМАН, ЗИНБУЛ, рођена 1900, убијена 1945.
11. БАРУХ, МОШО, ИСАК, рођен 1890, убијен 1945.
12. БАРУХ, РАХЕЛА, рођена 1860, убијена 1944.
13. АДИЖЕС, МЕНТО, АВРАМ, рођен 1880, умро 1945.
14. БИВАС, ЈОСИФ, син, рођен 1935, убијен 1944.
15. САМУЕЛ, МАЈИР, РУБЕН, рођен 1903, убијен 1944.
16. БУКИЋ, БУКО, АВРАМ, рођен 1886, убијен 1945.
17. ЈУФИЋ, ЈУДЕ, ИНТА, рођен 1906, убијен 1944.
18. МАНДИЛ, СОЛОМИН, ЕЛИЈАВУ, рођен 1887, убијен 1945.
19. МАНДИЛ, САМОН, РАХАМИН, рођен 1870, убијен 1943.
20. МЕНДИЛ, РЕБЕКА, рођена 1891, убијена 1945.
21. НАВОН, МОШО, АВРАМ, рођен 1880, убијен 1944.
22. НАВОН, АВРАМ, ДАВИД, рођен 1922, убијен 1944.
23. НАВОН, ЗАХАРИЈЕ, ВИДА, рођена 1896, убијена 1944.
24. НАВОН, АВРАМ, ЗАХАРИЈЕ, рођен 1926, убијен 1944.
25. РУБЕН, АВРАМ, ФЛОРА, рођена 1906, убијена 1944.
26. РУБЕН, ЈУДА, кћи, рођена 1932, убијена 1944.
27. РУБЕН, ЈУДА, кћи, рођена 1936, убијена 1944.
28. БАРУХ, ТАМАРА, рођена 1892, убијена 1945.

[35] Подаци из Базе података „Жртве рата 1941-1945“, Музеј жртава геноцида; Пројекат Ревизија Пописа „Жртве рата 1941-1945“ из 1964. године.

NENAD ANTONIJEVIĆ
Museum of Genocide Victims, Belgrade

HOLOCAUST IN THE AREA OF KOSOVO AND THE METOHIJA DURING WORLD WAR II AND ITS CONTEXT[1]

After the April War of 1941, the territory of Kosovo and the Metohija was occupied by German troops. By the agreement between the Fascist Italy and Nazi Germany of April 23, 1941 Kosovo and the Metohija were divided between Italian, German and Bulgarian conquerors. The largest part of Kosovo and the Metohija remained under Italian occupation and was annexed to "Greater Albania" by a royal decree and the decree of the royal governor of August 12, 1941. This territory comprised 8.900 km^2, with 560.000 inhabitants and it included also the prefectures of Plav, Rožaje and Tutin. The Prizren valley, the Metohija, central part of Kosovo, part of Nerodimlje and Gornje Pomoravlje, Drenica, as well as (since April 1942) Ibarski Kolašin fell to Italy and were annexed to "Greater Albania".

This part of Kosovo was exploited by the Italian administrative apparatus. Northern part of Kosovo fell to Germany (Kosovska Mitrovica and Vučitrn). So did Malo Kosovo (Podujevo). They formed part of the Serbian administrative territory as the Kosovo Region with the rank of a district. To all intents, the civilian power was wielded by the Albanians. Bulgaria received Kačanik, Sirinićka Župa, part of Nerodimlje and part of Gornje Pomoravlje.[2]

The Jewish population in Kosovo and the Metohija, which lived mostly in larger towns (Priština – approximately 400, Kosovska Mitrovica – over 100) perished. Holocaust took place also in this part of the Yugoslav territory, as part of the German plan and racial policy of extermination of the

[1] On persecution of the Jews in Yugoslavia during WWII see: Jaša Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941-1945, Žrtve genocida i učesnici NOR-a,* Jevrejski istorijski muzej, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd 1980; On the Kosovo Jews during the occupation see: Pavle Dželetović Ivanov*Jevreji Kosova i Metohije*, Beograd 1988, Milorad Vavić, *Kosovski Jevreji za vreme okupacije*, journal "Obeležja", N° 5, Priština 1983.

[2] Nenad Antonijević, *Albanski zločini nad Srbima na Kosovu i Metohiji za vreme Drugog svetskog rata*, Dokumenta Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, Muzej žrtava genocida, Kragujevac 2004, p. 9.

whole Jewish population.[3] Only Sephardim Jews lived in Kosovo and the Metohija until the beginning of WWII in 1939. During the first war years Ashkenazim Jews fleeing Nazi terror also started arriving from Europe. In the beginning of the occupation of Yugoslavia, during the comparatively short span of their rule in April and May in1941, the Germans in Priština imposed forced labour in the quarry for all Jews (twelve hours daily), looting their property – primarily merchant and artisan shops which had to hang signs "Jüdisches Geschäft". Jewish women of Priština were forced to do hardest manual labour: cleaning of septic pits, toilets, collecting garbage from the streets of the town (also twelve hours daily). The local Albanians blackmailed some Jews and the Jewish Community which had to levy tax from its members in order to pay the demanded sums. The Kosovo Albanians appropriated Jewish houses and merchant and artisan shops. The Albanian government organs – of the Questura and members of the Albanian Fascist Kosovo Committee (Maljuš Kosova, the chairman of the Kosovo Committee, Džemal Bey Ismail Kanli, chief of the police, Rašid Memedali, the mayor and the members of the Kosovo Committee Rifat Šukri, Mahmud Šaban Pašić, Jahja Sheih Asan) also took part in looting of Jewish property and manhandling of the Jews.[4] One of the mainstays of the Albanian colaborators was the "*Balli Kombëtar*", i.e. the "National Front", the Albanian nationalist organization furthering the idea of "Greater Albania". It also set up its own military formation, the "*Ballists*" (named after the organization itself), who collaborated with the German and Italian occupiers.[5] Due to occupation and division of Kosovo and the Metohija, the Jews of Priština found themselves in the Italian, and those of Kosovska Mitrovica in German zones of occupation. Jews from other parts of the occupied Yugoslavia were coming to Priština too. The situation of the Jews in the Italian zone of occupation was more tolerable as compared with the treatment of the Jews in the German zone.[6] After the capitulation of Yugoslavia 25 Jews from Kosovska Mitrovica fled to Priština, as well as some 200 Jews from

[3] More about this cf.: Milan Ristović, *Nemački novi poredak i jugoistočna Evropa 1940/41-1944/45*, Beograd 1991; Jonathan Steinberg, All or nothing, The Ahis and the Holocaust, 1941-1943, London – New York, 2002; Walter Manosschek: "Serbien ist judenfrei!", Militärische Besatzungspolitik und Judenvernichtung in Serbien 1941/42, Schriftenreihe des Militärgeschichtlichen Forschungsam, Freiburg im Breisgau, Band 38, Verlag Oldenbourg, München 1993 (2. Auflage 1995).

[4] Romano, p. 153.

[5] More about "Balli Kombëtar" see in: Arhiv Jugoslavije, Fond 110, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača, Inv. Br. 18639, Report about "Balli Kombëtar". The Ballists committed crimes on Serbian population even after the liberation in November 1944: they attacked Uroševac and Gnjilane in December 1944 and Kosovska Mitrovica in January 1945.

[6] On Italian occupational system in Yugoslavia see: Dragan S. Nenezić, Jugoslovenske oblasti pod Italijom 1941-1943, Beograd 1999. and Jonathan Steinberg, All or Nothing, The Axis and the Holocaust, 1941-43, London – New York, 2002.

Belgrade and some other places in Serbia under German military control. Furthermore, the Germans brought to Priština 45 Jewish refugees from Poland and Austria who had been confined in Kuršumlijska Banja (Spa) until the outbreak of the war in Yugoslavia. The Jewish Community of Priština took care to feed them.[7] The rabbi in Priština was Josif Levi who saved some Jews, in company with president of the Jewish Community Hajim David. With the help of ID cards they had received, the Jews were crossing into Albania where they enjoyed greater security, since the Albanians in Albania didn't treat them as badly as the Albanians of Kosovo.[8] Most of the Jews, refugees and emigrants, were arrested in late January 1942. The camp was in Priština, in a decayed and abandoned school building. The Germans demanded of the Italian authorities to turn over the Jewish emigrants from those countries the Germans had occupied and/or annexed in the previous years (Austria, Czechoslovakia, Poland). The Italian military suddenly blocked the town and the camp on March 14, 1942. The Jews, 51 of them, were handed over to the Germans who took them to the Sajmište, German concentration camp near Belgrade where they were killed with other inmates in mobile gas-chambers during April 1942.[9] The Italian carabinieri confined and interned all Priština Jewish men between 14 and 65 years of age on May 6, 1942. Afterwards they were transported to Italian concentration camps in Albania, mostly to Berat. The Jews remained in camps until the capitulation of Italy, when all Italian camps were disbanded.[10] Only children under 15, women and the old remained in Priština. After the capitulation of Italy (in september 1943), the Germans occupied the town again. They blocked Priština on May 14, 1944 and arrested all the remainig Jews and interned them in the baracks in the town. The Gestapo demanded and received from the Albanian city administration the lists and addresses of all Jews in Priština.[11] The Jews were comple-

[7] Romano, p. 153.

[8] Pavle Dželetović-Ivanov, *Balistički pokret 1939-1952. Masovnost, saradnja sa italijanskim i nemačkim okupatorima i zločini nad Srbima*, Beograd, 2000, pp. 383-384.

[9] On the Sajmište concentration camp, see: Milan Koljanin, Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941-1944, Beograd 1992.

[10] Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomgača protiv Jevreja u Jugoslaviji, Izdanje Saveza jevrejskih opština FNR Jugoslavije, Beograd 1952, pp. 131-132. Yugoslav citizens were interned in other Italian camps in Albania, such as Kavaja, Klos, Tepa, Preza, Puka, Bureli, Kukaš, Germana: cf. Đuro Đurašković, Nikola Živković, Jugoslovenski zatočenici u Italiji 1941-1945, Beograd 2001, pp. 55-56; Nikola Živković, Jugosloveni u fašističkim logorima u Drugom svetskom ratu, in: Vojnoistorijski glasnik, 1/1995, Beograd, Tema broja: Drugi svetski rat i Jugoslavija, pp. 195-196.

[11] Arhiv Jugoslavije, Fond 110, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača, F. Broj 6051, Džafer Deva, Odluka o proglašenju za ratnog zločinca; Aided by the German intelligence service took part in setting-up of the 21st SS-Division "Skanderbeg", whose first action was rounding-up of the Priština Jews; In the daily report

tely robbed of their posesions on their arrest, and were then transported by train to Zemun and put into the German camp Sajmište. Together with a group of 120 Jews arrested in Montenegro (refugees from German-controlled part of The Idependent State of Croatia)[12] they were sent after three weeks to the Nazi concentration camp Bergen-Belsen.[13] It was the last transport Jews from Yugoslavia. Pavle Dželetović Ivanov adduces the names of the Priština Jews who perished in the WWII. In the German concentration camp Bergen-Belsen the following people died: Adižes Samuel, his wife Palomba and his son Josif, his daughters Matilda i Rakela; Adižes Sara, Avram, Rejna, Flora, Isak, Rakela; Ašerović Kutjel, Bukica, Juda, Estera; Bahar-Avramović Into, Mazalto, Avram; Bahar Isak, Josif, Bahar Avramović Avram i Zumbula; Bahar Avramović Solomon; Bahar Rahamin, Rašela, Ašer, Sunhula, Mazalta; Baruhović Isak, Tamara; Bivas David, Donka, Josif, Đola; Bukić Avram; Gidić Bukica, Gedalja, Sara; Davidović Aron and Estera; Isak, Amanda; Josifović Jehuda, Sara, Elijah; Judić Josif, Rahela, Into; Koen Dijana; Buhor, Isak, Vital, Vemtura, Gabrijel, Jakov, Rakela, Regina; Lazar Jakov, Reina, Solomon, Moša, Matilda, Telo, Mordehaj, Rifka, Ester, Gracija, Venecija, Luča; Levi Rifka, Nahon; Mandilj Elijah, Rakela, Rahamin, Samjuel; Navon Avram, Ester, David, Zaharije; Ruben Juda, Rahela, Samjuel, Flora, Bukica, Rafael; Solomonović, Buko and Gracija; The Germans shot in Priština Ašerović Mušon and his son Solomon; Bahar Avramović Fermoza died in the Ustasha concentration camp Jasenovac; Didić Gedalj was shot in Bitola; Levi Zaharija Gazela was killed by the Ustasha in the camp Sajmište which they briefly controlled; The Ustasha also killed Mandilj Benjamin and his daughter Stela; In Albania the Germans murdered Mandilj David.[14]

According to the data of the State Commission for Establishing the Crimes of the Occupiers and their Collaborators of the Democratic Federal Yugoslavia, out of 295 Jews, 80 died in concentration camps, 7 were shot in camps, two were shot in Priština, whereas 206 survived. Out of that number 185 emigrated, and 21 persons were still living in Yugoslavia.[15]

---

of the Division of July 13, 1944 it is said:" The Division "Skanderbeg" arrested 510 Jews and Serbs-Communists between May 25 and July 5."

[12] At the time of the Italian capitulation some 120 Jewish refugees were still living in Montenegro. They were rounded up by the Gestapo in February 1944 and put in the prison in Cetinje ("Bogdanov kraj") and a prison in Podgorica. From these jails they were taken to do forced labour every day and they were subject to maltreatment and demeaning, whereas the food they received was scanty. In June 1944 they were taken to Zemun and incarcerated in the German camp Sajmište, from where they were transferred to concentration camp Bergen-Belsen, from which eventually only 20 came out alive, Romano, p. 152.

[13] Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji, pp. 134-135.

[14] Ivanov, Jevreji, pp. 101-102.

[15] Arhiv Jugoslavije, fascikla 12, dos. br. 52634 (dokazni materijal), The report of the Priština Police Department sent to the Serbian Ministry of the Interior, to the 2nd Depart-

Persecution, debasing and looting of Jews in Kosovska Mitrovica started immediately after the German occupation and installation of their power. The mayor of Kosovska Mitrovica, Džafer Deva, who had been the agent of the German Abwehr since 1936, issued an order of confiscation of Jewish property on May 20, 1941. Commissars, who were members of the Kosovo Committee, were brought to Jewish businesses. The synagogue was demolished and books and documents from the archives destroyed. The Jews had to wear yellow armbands on right arm, with the inscription "Jude". Signs "Jüdisches Geschäft" was put up in their shops. The collaborators of the Gestapo, Perijuc Mamut, Ramiz Mulić and Osman Ibraimović (who was the chief of the Commissariat for Jewish Questions) particularly distinguished themselves in pillage of Jewish shops, apartments and houses.[16] The Germans, with the aid of the Albanian Fascists, arrested all male Jews between 21 and 55 years of age in Kosovska Mitrovica in August 1941 and put them into the town prison where living conditions were unbearable.[17] Apart from the existing one, an impromptu jail was set up for Jews in the vicinity of a mosque. The Jews were forced to do hardest manual labour. Jewish women of Kosovska Mitrovica were taken to forced labour in the local hospital where they washed linen and cleaned rooms every day.[18] In mid-February 1942 women with children were also brought to prison. The Jews from Novi Pazar, Duga Poljana (a town between Sjenica and Novi Pazar), Sjenica and Tutin were also brought to prison in Kosovska Mitrovica in late March 1942. Their 24 km long march from Novi Pazar to Raška which lasted for five hours was accompanied by heavy beating on the way. From Raška to Kosovska Mitrovica they were transported in cattle wagons. Since the partisans had demolished the bridge near the village of Pridvorica, they had to cross it on foot and join another transport. Old and exhausted Moša Bahar couldn't cross, so that the guards killed him.[19] The movement of Jews was strictly monitored in Kosovska Mitrovica, so as to prevent their escape. Thus Matilda Ruben, disguised as a Muslim woman, was captured in January 1942, trying to escape to Priština. She was shot together with five Jews brought from Duga Poljana.[20] 90 out of 136 Jews of Kosovska

ment of the Security Police; The report and minutes of the interrogation of the surviving Jews, the list of Jews interned from Priština: those who died in Bergen-Belsen, who were shot or who emigrated to Israel after liberation; the statement of Sarina Feti, neé Konforti from Priština, July 20, 1960; the statement of Mandil Samuil from Priština, August 11, 1960; the statement of Hajim Adižes from Priština, Julz 22, 1960; the statement of Nisim Navonović from Priština, July 25, 1960; the statement of Bosa Prlinčević (neé Beja Mandilović) from Priština, July 25, 1960.

[16] Romano, p. 152.

[17] Ivanov, *Balistički pokret...*, pp. 383-384.

[18] Ivanov, Jevreji, p. 105.

[19] Ibid., p. 107.

[20] Romano, p. 152.

Mitrovica lost their lives during 1941 and 1942. Two were shot in prison, one died in a concentration camp in Albania, one was shot in the Banjica concentration camp,[21] whereas 88 were gassed in Sajmište and in mobile gas chambers. The latter were buried in a mass grave in Jajinci. These 88 were transported to the German concentration camp Sajmište in late March in 1942.[22] The Jews from Novi Pazar and other places of the Raška district were also killed with them.[23] Christopher Browning claims a group of 500 Jews was transported from Kosovska Mitrovica to the Sajmište concentration camp on March 19, 1942.[24] Even after the transfer to the concentration camp in the second half of April 1942, individuals and groups were brought to the prison in Kosovska Mitrovica. Branko Miler, the six-year old son of the Zagreb industrialist Leo Miler, the owner of the magnesite mine "Drenica" in Dubovac near Vučitrn, was brought to this prison in 1943. He was transferred to the concentration camp Banjica, and then set free thanks to forged documents proving he wasn't a Jew.[25] It is believed that 47 Jews from Kosovska Mitrovica survived the war and that all of them emmigrated to Israel.[26] These were the Jews who escaped to the Italian zone of occupation and who were interned in Albania afterwards. After the Italian capitulation, in September 1943, they escaped and were hiding chiefly in the vicinity of Skadar (Scutari). Only Jakov Elazar died in the camp of exhaustion.[27]

Estimates about human losses of Yugoslavia were given in studies of Vladimir Žerjavić, Bogoljub Kočović and Životije Đorđević.[28] Based on his research, Žerjavić established that the following number of people (in thousands) lost their lives in Kosovo and the Metohija: Albanians (14), Serbs (3), Muslims (2), Croats, Slovenes, Turks, Gypsies and Jews (up to one

[21] On the German concentration camp Banjica see: Sima Begović, Logor Banjica 1941-1944, vol. 1-2, Beograd 1989.

[22] Ivanov, Jevreji, p. 188. The list of the Jews killed in Sajmište and buried in Jajinci in: Ibid., p. 192.

[23] Branislav Božović, Milorad Vavić, *Surova vremena na Kosovu i Metohiji*, Beograd 1991, pp. 247-252.

[24] Kristofer Brauning, Konačno rešenje u Srbiji – Judenlager na Sajmištu – Studija slučaja, in: Jevrejski istorijski muzej, Zbornik 6, Studije, arhivska i memoarska građa o istoriji Jevreja u Beogradu, Beograd 1992, p. 410. (The paper was published in English under the title "The Final Solution in Serbia. The Semlin Judenlager – A Case Study, in: Yad Vashem Studies XV (Jerusalem 1983, pp. 55-90)

[25] Ivanov, Jevreji, p. 189.

[26] Ibid., p. 110.

[27] Ibid., p. 107.

[28] Bogoljub Kočović, *Žrtve Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji*, London 1985; Vladimir Žerjavić, *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb 1989; Životije Đorđević, *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svetskom ratu*, Beograd 1997; Kočović and Đorđević didn't compute the real losses of Yugoslavia's population according to republics and autonomous provinces. Kočović came to the conclusion that 6.000 Albanians perished in the territory of Yugoslavia (who, apart from Kosovo and the Metohija, inhabited in larger numbers western parts of Macedonia and part of Montenegro) during the WWII.

thousand). There were 6.200 killed partisans, 7.800 victims of war (4.050 died of typhus, 3.750 of other causes), 9.000 Albanian quislings (Ballists, members of the SS-Divisions "Handžar" and "Skanderbeg" etc.)[29] The only official state census of the inhabitants of Yugoslavia who lost their lives in WWII (April 6, 1941-May 15, 1945) carried out by the Socialist Federal Republic of Yugoslavia in 1964, found out that 7.927 people perished in Kosovo and the Metohija, according to the place of residence. Among them there were 74 Jews, 4.029 Serbs, 1.460 Montenegrins, 2.127 Albanians, as well as 47 Croats, 33 Turks, 28 Muslims, 11 Macedonians, 10 Slovaks, 9 Slovenes, 1 Hungarian, and 98 others.[30] According to the data from the same census, according to birth-places, 119 Jews (64 women and 55 men) born in Kosovo and Metohija perished, 28 of them in the Nazi concentration camp Bergen-Belsen. Out of 119 Jews, 100 died in concentration camps, 14 in direct terror, 2 in the partisans and Allied armed units, one in prison, at forced labour and at home respectively. 113 were killed, two died by accident, three died, and one was missed. As murderers of the Jews born in Kosovo, most prominent are the Germans – 82, than unknown (it is assumed that these were mostly Albanians – 21), Ustasha – 13, Italians – 2, Hungarians – 1.[31] Among the 119 Jewish victims accounted for in 1964, the majority, 44, belonged to people without their own income, supported by others, 37 were industrialists, craftsmen and merchants. There were 17 pupils and students, 4 clerks and experts, 3 peasants and 3 belonging to the category of industrial, artisan, building and commercial workers.[32] According to the data from the study by Jaša Romano, some 550 Jews lived in Kosovo and the Metohija before the beginning of WWII. 220 Jews died as victims of Holocaust, being 38.2 percentage of the total number of Jews living in that territory.[33]

[29] Žerjavić, pp. 69, 114.

[30] Arhiv Jugoslavije, Fond 179, Savezna komisija za popis žrtava rata 1941-1945, files 140-141, 149-151, 156-159, 186-188, 193, 213-214, 228-233, 293-294, 302-303, 325, 420, 436-438, 452-455, 484-485, 505-512, 586-587, 639, 665, 702-704, 729-730, 785-787, 794, 807-808; Žrtve rata 1941-1945. Popis iz 1964. godine. Savezni zavod za statistiku, Beograd 1992; Izveštaj o izvršenom popisu žrtava 1941-1945, Savezna komisija za popis žrtava rata 1941-1945. godine, VII-XV, SFRJ, Savezni zavod za statistiku, Žrtve rata 1941-1945 (Rezultati popisa) Beograd, avgust 1966, p. 23; Žrtve rata koje su izgubile život prema kategoriji, mestu boravka pre 6. aprila 1941. načinu na koji je žrtva izgubila život i narodnosti, pp. 16-23; Žrtve rata 1941-1945, Spisak žrtava rata 1941-1945, rođenih na teritoriji Srbije, Popis iz 1964. godine, SR Srbija – SAP Kosovo, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1992, pp. 2399-2589.

[31] The data from the data base "War Victims 1941-1945" The Museum of Genocide Victims; Project Revision of the Census "War Victims 1941-1945" of 1964.

[32] Ibid.

[33] Romano, p. 201; Dokumenti o holokaustu na Kosovu, Jevrejski istorijski muzej, K-22, 1a, reg. broj 3728.

APPENDIX 1
The List of Jews born in in the Area of Kosovo and the Metohija who lost their lives during WWII[34]

Gnjilane
Cernica

1. STANOJEVIĆ, STOJAN, ZORA, born in 1922. Jewess, killed in 1944, in direct terror – Radivojce

Istok
Dobruša

1. GATFRID, SOLOMON, FRANCISKA, born in 1926. Jewess, killed by the Germans 1942, in german concentration camp

Kosovska Mitrovica
Kosovska Mitrovica

1. ADIŽES, AVRAM, ŠABETAJ, born in 1922, Jew, killed by the Germans 1942, in camp – Banjica-Beograd
2. KOEN, BENVENISTI, STELA, rođena 1934, Jewess, killed by the Ustasha 1942, in camp – Sajmište-Zemun
3. KOEN, BENVENISTI, JOSIF, born in 1931, Jew, killed by the Ustasha 1942, in camp – Sajmište-Zemun
4. KOEN, BJENVENIST, JOSIF, born in 1930, Jew, killed by the Germans 1942, in camp – Banjica-Beograd
5. ADIŽES, AVRAM, ILIJA, born in 1912, Jew, killed by the Germans 1942, in camp – Banjica-Beograd
6. KOEN, BJENVENIST, STELA, born in 1933, Jewess, killed by the Germans 1942, in camp – Banjica-Beograd
7. RUBEN, JOSIF, ALBERT, born in 1920. Jew, killed by the Germans 1942, in camp – Banjica-Beograd
8. RUBEN, JOSIF, EMANUEL, born in 1923. Jew, killed by the Germans 1942, in camp – Banjica-Beograd
9. RUBEN, AVRAM, MATILDA, born in 1904. Jewess, killed by the Germans 1942, in camp – Banjica-Beograd
10. ŠPIRO, MIHAJLO, JUDITA, born in 1938. Jewess, killed by the Germans 1944., in camp – Auschwitz

[34] The data from the data base "War Victims 1941-1945" The Museum of genocide victims; Project Revision of the Census "War Victims 1941-1945" of 1964.

11. ŠEKFELD, DAVID, JELENKA, born in 1900. Jewess, killed by the Germans 1944, in camp - Auschwitz
12. ŠEKFELD, DAVID, KORLON, born in 1910. Jew, killed 1942, in direct terror – Novi Sad
13. ŠEKFELD, HARION, DAVID, born in 1876. Jew 1944. godine, killed by the Germans in camp – Auschwitz
14. RUBEN, JOSIF, STELA, born in 1921. Jewess, killed by the Germans 1942, in camp – Banjica-Beograd
15. RUBEN, JOSIF, ZLATA, born in 1926. Jewess, killed by the Germans 1942, in camp – Banjica-Beograd
16. RUBEN, AVRAM, REGINA, born in 1909. Jewess, killed by the Germans 1942, in camp – Banjica-Beograd

Zvečan

1. RUBEN, BUHAR, VIDA, born in 1931. Jewess, killed by the Germans 1942, in camp – Banjica, Beograd
2. RUBEN, BUHAR, FLORA, born in 1934. Jewess, killed by the Germans 1942, in camp – Banjica, Beograd
3. RUBEN, BUHOR, REGINA, born in 1929. Jewess, killed by the Germans 1942, in camp – Banjica, Beograd

Žaža

1. PESAH, SADO, DŽENTILA, born in 1888. Jewess, kiled by the Ustasha 1942, in camp - Jasenovac
2. KAF, ARNOLD, daughter, born in 1905. Jewess, killed in 1941, in direct terror – Brčko
3. ZENTAJI, ŠTEFANIJA, Jewess 1944, killed by the Germans in camp – Auschwitz
4. KENIG ,ELZA, Jewess, killed in 1945, in camp
5. SAMAKOVLIJA, MIRJAMA, born in 1914, Jewess, killed in 1942, in camp – Đakovo
6. LEVI, BORE, MONIKA, born in 1903. Jewess, killed in 1941, in direct terror – Brčko
7. BRAJDIĆ, VILIM, son, born in 1939, Jew, killed by the Ustasha 1941, in camp – Jasenovac
8. NOŠIC, EMIL, son, Jew, killed by the Ustasha 1941, in direct terror – Brčko
9. KAF, ARNOLD, born in 1900. Jew, killed in 1941, in direct terror – Brč ko
10. ROZENŠTAK, ŠAMUEL, born in 1874. Jew, killed by the Germans 1944, in camp – Auschwitz

11.HOFFMAN, RIKA, Jewess, killed in 1941, in camp
12.GRUN, LAVOSLAV, LJUBICA,Jewess, killed in 1945, in camp
13.ŠTLER, JAKOB, born im 1884, Jew, killed by the Germans in 1944. godine, in camp – Auschwitz
14.CENFNER, unknown name, Jewess, killed by the Ustasha in 1941, in direct terror – Brčko
15.ROSENBERG, OSKAR, MIRA, Jewess, killed by the Germans 1944, in German camp

Novo brdo
Draganac

1. STERN, LEOPOLD, JULIO, born in 1897. Jew, – killed by the Ustasha in 1941, in camp Jasenovac
2. STERN, LEOPOLD, JOSIP, born in 1895. Jew, – killed by the Ustasha in 1941, in camp Jasenovac

Peć
Peć

1. BLAGOJEVIĆ, PEKO, VASILIJE, born in, Jew, killed in 1944, in direct terror

Priština
Priština

1. BIVAS, JAKOV, ORO, born in 1901, Jewess, killed by the Germans 1945, in German camp –
2. BERAHA, ĆELEBON, ILIJA, born in 1895. Jew, killed by the Germans in 1943, in camp – Auschwitz
3. BERAHA, MERKODO, born in 1895. Jew, killed by the Germans in 1943, in camp – Auschwitz
4. DAVID, DAVID, ARON, born in 1899. Jew, killed by the Germans in 1945, in camp – Sachsenhausen
5. BERAHA,ĆELEBON, RAHAMI, born in 1896. Jew, killed by the Germans in 1943, in camp – Auschwitz
6. DAVID, JAKO, AMADA, born in 1915. Jewess, killed by the Germans in 1945 in camp – Sachsenhausen
7. BIVAS,J OSIF, son, born in 1935. Jew, killed by the Germans in 1944, in camp – Bergen-Belsen
8. BIVAS, JOSIF, son, born in 1937. Jew, killed by the Germans in 1944. godine, in camp – Bergen-Belsen
9. BUKIĆ, BUKO, AVRAM, born in 1886. Jew, killed by the Germans in 1945, in camp – Bergen-Belsen

10.AVRAMOVIĆ, RAHAMIN, daugther, born in 1937. Jewess, killed by the Germans in 1944. in camp – Bergen-Belsen
11.BERAHA, MUŠON, VIDA, born in 1900. Jewess, killed by the Germans in 1943, in camp – Auschwitz
12.BAHAR, ARUN, HAIM, born in 1888. Jew, killed by the Germans in 1945, in camp – Bergen-Belsen
13.ĐOJA, AŠER, DAVID, born in 1918. Jew, killed in the partisans in 1945 – Tumori, Albanija
14.AŠAR, MOŠA, SALAMON, born in 1912. Jew, killed in 1944, in camp – Priština
15.AŠER, AŠERA, MOŠA, born in 1890, Jew, killed in 1943, in direct terror – Priština
16.AŠER, MOJE, SALAMON, born in 1910. Jew, killed in 1943, in direct terror – Priština
17.AŠEROVIĆ, AŠER, MUŠAN, born in 1880. Jew, killed in 1944, in direct terror – Priština
18.AŠEROVIĆ, MUŠAN, SALAMON, born in 1910. Jew, killed in 1944, in direct terror – Priština
19.ADIŽES, MENTO, AVRAM, born in 1880. Jew, died in 1945, in camp – Bergen-Belsen
20.ADIŽES, AVRAM, FLORA, born in 1918. Jewess, died (from the Germans) in 1945, in camp – Bergen-Belsen
21.BAHAR, ISAK, RAŠELA, born in 1912. Jewess, killed by the Germans in 1945, in camp – Bergen-Belsen
22.ADIŽES, HAJIM, RAJNA, born in 1888. Jewess, died (from the Germans) in 1945.godine, in camp – Bergen-Belsen
23.BARUH, TAMARA, born in 1892, Jewess, killed by the Germans in 1945, in camp – Bergen-Belsen
24.DAVID, DAVIDOVIĆ, ISAK, born in 1912. Jew, killed by the Germans in 1945, in camp – Sachsenhausen
25.BAHAR, RAHAMIN, born in 1900, Jew, killed by the Germans in 1945, in camp – Bergen-Belsen
26.BAHAR, RAHAMAN, SIDA, born in 1940, Jewess, killed by the Germans in 1945, in camp – Bergen-Belsen
27.BAHAR, HAIM, SOLOMAN, born in 1920, Jew, killed by the Germans in 1945, in camp – Bergen-Belsen
28.BAHAR, SOLOMAN, ZINBUL, born in 1900, Jewess, killed by the Germans in 1945, in camp – Bergen-Belsen
29.BARARON, AVRAM, ĐOJA, born in 1884, Jewess, killed by the Germans in 1941, in camp – Sajmište, Zemun
30.BARUH, ISAK, BARUH, born in 1915, Jew, killed in 1994, in the partisans – Danilovgrad
31.BARUH, MOŠO, ISAK, born in 1890, Jew, killed by the Germans in 1945, in camp Bergen-Belsen

32. BARUH, RAHELA, born in 1860, Jewess, killed by the Germans in 1944, in camp – Bergen-Belsen
33. ADIŽES, AVRAM, FORMOZA, born in 1895, Jewess, killed by the Germans in 1942, in camp – Banjica, Beograd
34. RUBEN, JOSIF, JOHANAN, born in 1880, Jew, killed by the Germans in 1942, in camp – Banjica, Beograd
35. KAMHI, KLARA, born in 1910, Jewess, killed by the Germans in 1943, in camp – Auschwitz
36. MENDIL, REBEKA, born in 1891, Jewess, killed by the Germans in 1945, in camp – Bergen-Belsen
37. NAVON, MOŠO, AVRAM, born in 1880, Jew, killed by the Germans in 1944, in camp – Bergen-Belsen
38. NAVON, AVRAM, DAVID, born in 1922. Jew, killed by the Germans in 1944, in camp – Bergen-Belsen
39. NAVON, ZAHARIJE,VIDA, born in 1896, Jewes, killed by the Germans in 1944, in camp – Bergen-Belsen
40. NAVON, AVRAM, ZAHARIJE, born in 1926. Jew, killed by the Germans in 1944, in camp – Bergen-Belsen
41. RUBEN, AVRAM, ĐOJA, born in 1910, killed by the Germans in 1942, in camp – Banjica, Beograd
42. RUBEN, JOHANAN, BUHOR, born in 1900, Jew, killed by Germans in 1942, in camp – Banjica, Beograd
43. MANDL, BENJAMIN, STELA, born in 1928, Jewess, killed by the Ustasha in 1942, in camp – Jasenovac
44. RUBEN, AVRAM, FLORA, born in 1906, Jewess, killed by the Germans in 1944, in camp – Bergen-Belsen
45. MANDL, SAMIL, BENJAMIN, born in 1898, Jew, killed by the Ustasha in 1942, in camp – Jasenovac
46. RUBEN, AVRAM, JOSIF, born in 1892, Jew, killed by the Germans in 1942, in camp – Banjica, Beograd
47. RUBEN, JUDA, daughter, born in 1932, Jewess, killed by the Germans in 1944, in camp – Bergen-Belsen
48. RUBEN, JUDA, daughter, born in 1936, Jewess, killed by the Germans in 1944, in camp – Bergen-Belsen
49. RUBEN, ZAHARIJA, MIRJANA, born in 1906, Jewess, killed by the Germans in 1942, in camp – Banjica, Beograd
50. RUBEN, JOHANAN, RAHAMIN, born in 1906. Jew, killed by the Germans in 1942, in camp – Banjica, Beograd
51. RUBEN, MANUEL, RAHELA, born in 1898, Jewess, killed by the Germans in 1942, in camp – Banjica, Beograd
52. RUBENOVIĆ, JAKOV, RAHAMIN,born in 1904, Jew, killed by the Germans in 1942, in camp – Banjica, Beograd
53. RUKULA, AVRAM, NEGRI, born in 1903, Jewess, killed by the Germans in 1943, in camp – Auschwitz

54. SAMUEL, MAJIR, RUBEN, born in 1903, Jew, killed by the Germans in 1944, in camp – Bergen-Belsen
55. RUBEN, AVRAM, BUKAS, born in 1870, Jewess, killed by the Germans in 1941, in camp – Sajmište, Zemun
56. KOEN, JOSIF, BENVENISTI, born in 1906, Jew, killed in 1942, in direct terror – Sajmište, Zemun
57. DAVID, ISAK, SONJA, born in 1934, Jewess, killed by the Germans in 1944, in camp – Germany
58. JUFIĆ, JUDE, INTA, born in 1906, Jew, killed by the Germans in 1944, in camp – Bergen-Belsen
59. MANDL, JOSIF, VIKTORIJA, born in 1904, Jewess, killed by the Ustasha in 1942, in camp – Jasenovac
60. KARNO, JAKOV, ALEGRA, born in 1906, Jewess, killed by the Germans in 1942, in camp – Banjica, Beograd
61. DAVID, HAIM, SANJA, born in 1874, Jewess, killed by the Germans in 1945, in camp – Sachsenhausen
62. KOEN, JOSIF, BJENVENIST, born in 1892, Jewess, killed by the Germans in 1942, in camp – Banjica, Beograd
63. KOEN, JOSIF, REJNA, born in 1910, Jewess, killed by the Germans in 1942, in camp – Banjica, Beograd
64. MANDIL, BENJAMIN, SAMOIL, born in 1924, Jew, killed by the Italians 1944, in camp, Albania
65. KONFORTI, ELIJAVU, SARA, born in 1918, Jewess, killed by the Germans in 1941 in camp – Sajmište, Zemun
66. MANDIL, SAMIL, BENJAMIN, born in 1898, Jew, killed by the Ustasha in 1942, in camp – Jasenovac
67. MANDIL,RAHAMID, DIVNA, born in 1905, Jewess, killed by the Italians in 1943, in prison – Albania
68. MANDIL, SOLOMIN, ELIJAVU, born in 1887, Jew, killed by the Germans in 1945, in camp – Bergen-Belsen
69. MANDIL, SAMON, RAHAMIN, born in 1870, Jew, killed by the Germans in 1943, in camp – Bergen-Belsen
70. KOEN, JOSIF, RENA, born in 1909, Jewess, killed in 1942, in direct terror – Sajmište, Zemun
71. KARLO, SAMOIL, AMADA, born in 1900, Jewess, killed by the Germans in 1942, in camp – Banjica, Beograd
72. MANDIL, JOSIF, VIKTORIJA, born in 1904, Jewess, killed by the Ustasha in 1942, in camp – Jasenovac

Prizren

Prizren

1. FIŠER, BELA, MIRKO, born in 1918, Jew, disappeared in 1943, during forced labour – Hungary

Unknown

1. ŠEFER, LIPOD, JULIJA, born in 1910, Jewess, killed by the Germans in 1944, in camp – Auschwitz,
2. ŠEFER, ROZALIJA, born in 1877, Jewess, killed by the Germans in 1944, in camp – Auschwitz
3. ERZA, ELA, JELENA, born in 1907, Jewess, killed by the Germans in 1942, at home, Beograd
4. FRIDMAN, EVA,born in 1940. Jewess, killed by the Germans in 1944, in camp – Auschwitz
5. GUTMAN, PAVLE, born in 1920, Jew, killed in 1941, in camp, in Beograd
6. ŠEFER, ERNEST, ANDRIJA, born in 1935, Jew, killed in 1944, in camp
7. FRIDMAN, GEZA, JELISAVETA, born in 1916. Jewess, killed by the Germans in 1944, in camp – Auschwitz

APPENDIX 2
The List of Jews born in Pristina who lost their lives during WWII in nazy concentration camp Bergen Belzen[35]

Priština
Priština

1. BIVAS, JOSIF, son, born in 1935, Jew, killed by the Germans in 1944
2. BIVAS, JOSIF, son, born in 1937, Jew, killed by the Germans in 1944
3. BUKIĆ, BUKO, AVRAM, born in 1886, Jew, killed by the Germans in 1945
4. AVRAMOVIĆ, RAHAMIN, daugther, born in 1937, Jewess, killed by the Germans in 1944
5. BAHAR, ARUN, HAIM, born in 1888, Jew, killed by the Germans in 1945
6. ADIŽES, MENTO, AVRAM, born in 1880, Jew, died in 1945
7. ADIŽES, AVRAM, FLORA, born in 1918, Jewess, died (from the Germans) in 1945
8. BAHAR, ISAK, RAŠELA, born in 1912, Jewess, killed by the Germans in 1945
9. ADIŽES, HAJIM, RAJNA, born in 1888, Jewess, died (from the Germans) in 1945
10. BARUH, TAMARA, born in 1892, Jewess, killed by the Germans in 1945
11. BAHAR, RAHAMIN, born in 1900, Jew, killed by the Germans in 1945
12. BAHAR, RAHAMAN, SIDA, born in 1940, Jewess, killed by the Germans in 1945
13. BAHAR, HAIM, SOLOMAN, born in 1920, Jew, killed by the Germans in 1945
14. BAHAR, SOLOMAN, ZINBUL, born in 1900, Jewess, killed by the Germans in 1945
15. BARUH, MOŠO, ISAK, born in 1890, Jew, killed by the Germans in 1945
16. BARUH, RAHELA, born in 1860, Jewess, killed by the Germans in 1944
17. MENDIL, REBEKA, born in 1891, Jewess, killed by the Germans in 1945
18. NAVON, MOŠO, AVRAM, born in 1880, Jew, killed by the Germans in 1944
19. NAVON, AVRAM, DAVID, born in 1922. Jew, killed by the Germans in 1944

[35] The data from the data base "War Victims 1941-1945" The Museum of genocide Victims, Project Revision of the Census "War Victims 1941-1945" of 1964.

20. NAVON, ZAHARIJE,VIDA, born in 1896, Jewes, killed by the Germans in 1944
21. NAVON, AVRAM, ZAHARIJE, born in 1926, Jew, killed by the Germans in 1944
22. RUBEN, AVRAM, FLORA, born in 1906, Jewess, killed by the Germans in 1944
23. RUBEN, JUDA, daughter, born in 1932, Jewess, killed by the Germans in 1944
24. RUBEN, JUDA, daughter, born in 1936, Jewess, killed by the Germans in 1944
25. SAMUEL, MAJIR, RUBEN, born in 1903, Jew, killed by the Germans in 1944
26. JUFIĆ, JUDE, INTA, born in 1906, Jew, killed by the Germans in 1944
27. MANDIL, SOLOMIN, ELIJAVU, born in 1887, Jew, killed by the Germans in 1945
28. MANDIL, SAMON, RAHAMIN, born in 1870, Jew, killed by the Germans in 1943

Протосинђел ЈОВАН (ЋУЛИБРК)
Одбор за Јасеновац
Српске православне цркве

УДК: 94(=411.16)(497.5)„1941/1945"(049.3)
341.485(=411.16)(497.5)„1941/1945"(049.3)
323.12(=411.16)(497.5 Загреб)(049.3)

ХОЛОКАУСТ У ЗАГРЕБУ ОД ИВЕ ГОЛДШТАЈНА У САРАДЊИ СА СЛАВКОМ ГОЛДШТАЈНОМ*

Прилог изучавању историографије о холокаусту у Југославији

Јошуа Нојштајн, израелско-амерички уметник и некадашњи шеф уметничке академије Бецалел на Универзитету у Јерусалиму, у септембру 2003. је најавио да ће те године „путовати у Загреб, у Хрватској, где је позван да изгради свој шести град од пепела у загребачком уметничком музеју."[1] Он је у свету савремене уметности постао познат по инсталацијама – тродимензионалним мапама градова оптерећених историјом начињеним од пепела, међу другима, Берлина и Варшаве. Припремајући нову инсталацију, он ће о хрватској престоници разговарати „са историчарима, библиотекарима, писцима и филмацијама који могу да му помогну да поново промисли историју."[2] По његовом мишљењу, уметност је повезана са историјом и одговорношћу: „Људи увек мисле да пепелни градови дају снажну поруку, све док на њих не дође ред. Послератна мапа Загреба коју планирам ће сигурно покренути нека за Хрватску осетљива питања."[3]

Иако Нојштајн сматра да „пепео нема ништа инхерентно јеврејско у себи"[4], на корицама књиге *Холокауст у Загребу*, хрватско-јеврејског историчара Иве Голдштајна, налази се пепељаста, црно-сива фотографија загребачке синагоге у данашњој Прашкој улици, која је уништена у зиму 1941/42. Уметнички директор књиге, Денис Станков, овде је употребио „мрежу кодова" типичних за уметност о холокаусту, како то описује Хауард Нидлер,[5] а Нојштајн и сам, *volens nolens*, прихвата: „Кад љу-

---

* Текст је настао за потребе постдипломског семинара *Пут ка 'Коначном решењу'* (*The Road to Final Solution*), у академској години 2003/2004, код проф. Давида Банкира на јерусалимском универзитету, и написан на енглеском језику. У српској верзији, која је, као и енглеска, допуњена и прерађена за овај *Зборник*, неки текстови из хрватске штампе су дати у преводу са енглеског, пошто више нису доступни на мрежи са које су били изворно коришћени.

[1] Halkin Talya, The Mapmaker, „The Jerusalem Post Up Front", 5. 12. 2003, 35.

[2] *Исто.*

[3] *Исто.*

[4] *Исто.*

[5] Needler Howard, „Red Fire upon Black Fire, Hebrew in Holocaust Novels of K. Tsetnik", у: Lang Berel (ур.), *Writing and the Holokaust,* New York-London, 1988, 240.

ди виде пепео, посебно у Немачкој или у Израелу, одмах помисле на холокауст.“[6] Уз то, фотографија на корици и синагога на њој су искидане, у даљем настојању да се „зазове одсуство, одсуство објекта ван слике, као и одсуство 'присуства' на слици“, како Ернст ван Алфен описује „ефекат холокауста“ у визуелним уметностима.[7]

„Одсуство“ којим ће Нојштајн морати да се бави, симболично представљено одсуством синагоге у загребачком пејзажу, јесте сложено. То је одсуство моралности у једном периоду у историји града, како је бивши градоначелник Загреба Милан Бандић рекао на промоцији Голдштајнове књиге у новембру 2001: „Тешко је схватити да савјест може потпуно одумријети, као што је то било за вријеме Другог свјетског рата.“[8] Ипак, основну претпоставку за бављење „осетљивим питањем“ које је Нојштајн прокламовао чини одсуство великог дела предратног становништва Загреба, а знатан део те „одсутне“ популације чине Јевреји, који су готово у потпуности нестали између 1941. и 1945. *Холокауст у Загребу* се бави баш њима.

Друга ствар коју је Нојштајн разумео, као што се види из његове изјаве о „послератној мапи“, јесте сложен положај историје и историографије на Балкану после распада Југославије. Очито је да је за њега уметност одговорна историји на начин на који је то изложио Натан Нучи, коме је „бављење холокаустом пружило радикалну тачку посматрања са које сам јасније могао да посматрам остатак културе“.[9] Десетогодишњи балкански рат деведесетих година XX века био је обележен злоупотребом историографије, посебно оне која се тицала геноцида и холокауста. На пример, покушаји да се изједначи учешће окупиране Србије и Независне Државе Хрватске у холокаусту ишли су дотле да је Славко Голдштајн (познати публициста и издавач – истовремено Ивин отац и коаутор *Холокауста у Загребу*) морао 1990. године да „направи јасну разлику ... између починилаца геноцида у Хрватској и оних у Србији, јер су у првој починиоци били домаћа фашистичка група, а у другој немачки нацисти.“[10]

Коначно, само Нојштајново присуство у Загребу истиче и трећу важну ствар. Наиме, када су 1986. објављена три тома докумената о концентрационом логору Јасеновац, које је сакупио и издао Антун Милетић

---

[6] Halkin Talya, *н. д.*, 35.

[7] Alphen Ernst van, „Deadly Historians: Boltanski's Intervention in Holocaust Historiography“, у: Zelizer Barbie (ур.), *Visual Culture and the Holocaust*, London 2001, 56.

[8] Predstavljen holokaust u Zagrebu, Bandić podržao izgradnju sinagoge, „HINA“, 6. novembar 2001.

[9] Nuchi Natan, у писму Матеју Бајгелу (Matthew Beigell) од 21. новембра 1995, цитираном у Бајгеловој књизи *Jewish-American Artists and the Holocaust*, New Brunswick 1997, 6.

[10] Goldstein Slavko, Što je rekao Serge Zweigenbaum, „Bilten“ (JOZ) 11 (1989), 1, 4; цитирано у: Gordiejew Paul Bewamin, *Voices of Yugoslav Jewry*, Albany 1999, 354.

– „темељно и незаобилазно дјело“ по *Холокаусту у Загребу*,[11] књизи је још увек био потребан предговор у старом комунистичком стилу. Након уводног цитата Јосипа Броза Тита о значају братства и јединства, прва реченица *Предговора* Јефте Шашића даје *Sitz im Leben* књиге – она, наиме, „показује и степен развитка југославенске хисториографије, која, из разноразних разлога, није била у довољној мјери окренута овоме значајном подручју *народноослободилачке борбе народа Југославије*“[12] (наш курзив). Иако се истребљење европских Јевреја спомиње у *Предговору*, реч „холокауст“ се у њему уопште не појављује, док „никад пре ... о Аушвицу није тако много дискутовано у Западној Немачкој као током 1986.“[13] Девет година пре објављивања Милетићеве књиге, говорећи о историографији холокауста, Јехуда Бауер је могао да каже да „немамо ни једну одговарајућу историју Јевреја Француске или Белгије, Румуније или Мађарске, Југославије или Грчке.“[14] Биће потребно двадесет четири године да се појави једна о судбини Јевреја у главном граду Независне Државе Хрватске, а двадесет седам да се у њему нађе један израелски уметник и суочи се са мучном прошлошћу Загреба и његових Јевреја у јасном оквиру холокауста.

Наш уметник, Џошуа Нојштајн, *de facto* је поново покренуо сва три питања која су означила контекст у коме је настао *Холокауст у Загребу*: прво – злочин учињен према Јевејима као живо и „почетно полазиште, само убиство“[15]; друго – неизбежни чвор недавног балканског рата и његова веза са историјом и историографијом, и треће – потреба да се догађај и књига сместе у оквир холокауста и историографије о холокаусту.

Овде ћемо оставити г. Нојштајна, уз пуно поштовање постмодерног тренда да „поредак дискурса постаје предмет општег такмичења“[16]; у том тренду је, како каже Саул Фридлендер, „уметничка представа прошлих догађаја ... довољно важна да је неки сматрају пресеком неког прихваћеног консензуса.“[17] Иако Фридлендерове речи никако не значе да неко уметничко дело може да се такмичи за коначну истину о холокаусту, препустићемо дебате о томе из осамдесетих година читаоцима, рецимо довољно дуге Иглстонове синтезе,[18] изаћи из уметности и вратити се историографији.

---

[11] Goldstein Ivo, *Holokaust u Zagrebu*, koautor Goldstein Slavko, Novi Liber i Židovska općina Zagreb, Zagreb 2001, 303.

[12] Šašić Jefto, „Predgovor“, у: Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945. Dokumenta*, Knjiga 1, Beograd-Jasenovac 1986.

[13] Friedländer Saul, „Historical Writing and Memory of Holocaust“, у: Lang Berel (ур.), Writing and the Holocaust, New York 1988, 66.

[14] Bauer Yehuda, Trends in Holokaust Research, „Yad Vashem Studies“, XII, 1977, 9.

[15] *Исто.*

[16] Raulet Gérard, Kraj 'uma u povijesti', „Republika“, 10-12/1985, 322.

[17] Friedländer Saul, *н. д.*, 67.

[18] Eaglestone Robert, *Postmodernism and Holocaust Denial*, Cambridge 2000.

2.

У нашем случају, историографија сигурно неће избећи чворове, чак и замршеније од балканских: „Зашто Израелци не би масовно емигрирали у Европу?“, цитирао је „Ha'aretz“ предлог Иве Голдштајна у вези с решењем арапско-израелског сукоба, који је он у зиму 2004. изнео на скупу јеврејских интелектуалаца из Европе и Израела у дворцу Де Канизи у Француској, где се расправљало о јеврејској будућности.[19] Износећи овај предлог, Голдштајн је упозорио да ће „у светлу ове опште жеље да се обнови стари савез између Јевреја и европског континента, ако до тога не дође, настати дубок јаз између Јевреја и Израелаца који би могао да угрози континуитет јеврејског живота у Европи.“[20] „Ко ће их штитити“, упитао је, „од вала антисемитизма који је запљуснуо Европу ... ко треба да помогне у борби против антисемитизма ако не Израелци?“[21]

У његовој родној Хрватској је 2003, када је најављено да ће Иво Голдштајн преузети оделење за хрватску историју XX века на Загребачком свеучилишту, у медијима избила огорчена свађа. Будући да је већ био шеф катедре за општу средњевековну историју, с магистратуром и докторатом из византологије, Иву Голдштајна су неки сматрали, у најмању руку, неодговарајућим за катедру која „показује које вредности су претежније у данашњој Хрватској“, како је нагласио хрватски недељник „Фокус“[22] (Чланак је ишао тако далеко да је бројао Голдштајнове радове. Према њему, од укупно 128, 40 припада општој историји средњег века, 37 хрватској историји средњег века, а 27 савременој хрватској историји.).

Увертира за ову полемику је почела годину дана раније, када је *Холокауст у Загребу* подстакао писање књиге *Брани ли Голдштајн Независну Државу Хрватску?*[23], коју је написао Јосип Печарић, члан Хрватске академије знаности и умјетности. На почетку књиге, Печарић, математичар који је постао локални десничарски стручњак за холокауст и геноцид, покушао је да поткопа веродостојност Голдштајна као научника. Он цитира мишљење историчара Невена Будака о Голдштајновој књизи о раном средњем веку у Хрватској и његов закључак да је књига чист промашај јер користи погрешну методологију. „Гдје нема извора [Голдштајн] измишља, а онда на темељу таквих фикција изводи даљње закључке“,

---

[19] Ben-Simon Daniel, The New Jewish Problem, „Ha'aretz“, 6. фебруар 2004, Б 5.

[20] *Исто.*

[21] *Исто.*

[22] Buzov Željko, Bitka za povijest, „Hrvatski tjednik Fokus“, 182, 7. новембар 2003. Од новембра 2002. до јануара 2003, „Фокус“ је у седам наставака објавио чланак Владимира Мркоција *Goldsteinova Hrvatska*, који је написан као рецензија Голдштајнове књиге *Croatia: A History*. У њему Мркоци покушава да дискредитује Голдштајна у маниру Јосипа Печарића и помоћу неких чињеница које је доставио Печарић.

[23] Josip Pečarić, *Brani li Goldstein NDH?*, Samobor 2002.

због чега је просто „склизнуо у подручје незнанственог“.[24] Међутим, Невен Будак, декан Филозофског факултета у Загребу, такође је учествовао на представљању *Холокауста у Загребу*, говорећи о Голдштајновом научном приступу нешто сасвим супротно, афирмативно, тј. да је „чињеница да је ова књига заснована на архивској грађи једна од неоспорних вриједности, и да ту књигу треба вредновати у том контексту.“[25]

По Печарићу, Голдштајнова основна методолошка грешка је што је докторирао на Одељењу за историју Византије Универзитета у Београду, „гдје је усисао све ставове који воде његов дискурс на свим разинама“, после чега се, „поткован том 'византолошком' методологијом враћа у Загреб да постане тужитељ и судац хрватској националној држави.“[26] Зато ће водећи хрватски екстремно десни политичар Младен Шварц почети свој интервју о *Холокаусту у Загребу* истом темом: „Чуо сам од стручњака како он [Иво Голдштајн] и није неки експерт за медиевалистику, него да се у том подручју нашао захваљујући јаким везама свога оца Славка.“ Тек тада ће закључити: „Та књига један је дебели памфлет који доприноси разграђивању хрватске државе и реконструкцији некакве надхрватске, наднационалне творевине.“[27]

Да завршимо речима из чланка у „Фокусу“, које се тичу промене Голдштајновог статуса на Свеучилишту, његови десничарски критичари „осуђују његову систематску квазиисторијску тезу о геноцидној природи хрватског народа.“[28] Оправдане или не, наведене оптужбе за методолошку и научну неверодостојност Иве и Славка Голдштајна су карактеристичне за њихове поменуте критичаре, али су изнете више да би отворили дебату и подвукле да су Голдштајни и *Холокауст у Загребу* непођудни за хрватско друштво и његову историографију, онако како их ови критичари виде. „Надам се да интерпретација новије хрватске историје Голдштајнових није опћи став свих Жидова у Хрватској“, додаје један други критичар, Јуре Кришто, у интервјуу за врло читани „Вечерњи лист“.[29]

„Зашто то раде?“, питао је новинар „Ферал Трибјуна“, водећег левичарског часописа у Хрватској, мислећи на критичаре *Холокауста у Загребу*. Иво Голдштајн је одговорио: „Зато што хоће да се историја види само онако како је они виде. Наша историографија је мала, неразвијена и

---

[24] Biondić Ivan, Matematičar raskrinkao Homo Frausa, „Dom i svijet“, br. 393, 11. јул 2002.

[25] Predstavljen holokaust u Zagrebu, Bandić podržao izgradnju sinagoge, „HINA“, 6. novembar 2001.

[26] Biondić Ivan, *н. д.*

[27] Bukovac Petar, Razgovor s prvim triumvirom – kameradom Mladenom Schwartzom, „Ultimatum“ br. 1, децембар 2001/јануар 2002.

[28] Buzov Željko, *н. д.*

[29] Krušelj Željko, Slavko i Ivo Goldstein prepisuju komunističku optužnicu protiv Stepinca, „Večernji list“, 14. јануар 2002.

занемарена, многе теме су још неистражене; током последњих деценија било је много манипулација у историографији, много прећуткивања и пропаганде, али данас, у либерално-демократском друштву би требало престати с таквом праксом.“[30]

То либерално наслеђе у Хрватској је обично симболизовано именом писца и енциклопедисте Мирослава Крлеже, на чије су се речи позивали рецензенти *Холокауста у Загребу*. Драго Пилсел је у књижевном часопису „Зарез“ цитирао Крлежине речи из 1945. године, да „'нам треба нови Шекспир' да би макар приближно разумјели дубину трагедије и тежину катастрофе која нас је снашла.“[31] У истом Крлежином енциклопедијском духу, Пилсел Голдштајнову књигу посматра као „повијест која је истовремено и филозофија и теологија и социологија и статистика, и комуникологија и књижевност“.[32] Он у својој рецензији даје кратак преглед књиге и процеса геноцида над Јеврејима, који је био „много хладнокрвнији и бескрупулознији него геноцид над Србима и Циганима.“[33] У целом чланку, он пореди легитимизацију злочина у Независној Држави Хрватској с ревизионизмом у Хрватској „у име политичких идеја“[34] током владавине покојног председника Фрање Туђмана и закључује: „Коначно, књигу би требало да прочита Иво Санадер и остали чланови ХДЗ који још у целини поштују лик и дело оснивача странке. Ако су заиста, као што кажу, спремни да се врате на власт, било би пожељно да са себе што пре сперу смрад усташких покоља.“[35]

„Туђман је, наиме, био политичар који је користио историју,“ рекао је Голдштајн оштро Јеврејској телеграфској агенцији када је први хрватски председник умро.[36] „Он је жртвовао сећање на усташке злочине“, додаје чланак, закључујући да је „склоност историјском ревизионизму и могућност да држава искористи јеврејску заједницу за своје политичке циљеве“[37] оно што највише брине Јевреје у Хрватској.

Шта се десило када је ХДЗ добила изборе 2003. године?

Судећи по посети Јад Вашему и интервјуима израелској штампи после само неколико месеци проведених на челу владе, чак и ако није прочитао књигу Голдштајнових, Иво Санадер је схватио нешто од потребе за прањем које је препоручио „Ферал Трибјун“. Санадер је признао да је „Израел имао са Фрањом Туђманом посебне рачуне због ставова које

[30] Daskalović Zoran, Crkva zatvara vrata Europe, „Feral Tribune“, 18. јануар 2002.
[31] Pilsel Drago, Monumentalni znanstveni pothvat, „Zarez“, br. 67, 8. новембар 2001.
[32] *Исто.*
[33] *Исто.*
[34] *Исто.*
[35] *Исто.*
[36] Gruber E. Ruth, Late Croatian Leader was nationalist who courted Jews and revised history, „Jewish Telegraph Agency“, 12. децембар 2001.
[37] *Исто.*

је овај изнео у својој књизи *Беспућа повијесне збиљности* у којој је негирао холокауст у Европи и посебно у Хрватској", а да је садашњи хрватски премијер потпуно свестан потребе за извињењем, што је касније учинио хрватски председник Стипе Месић.[38]

Али, корени ревизионизма су дубоки и разгранати. У својој рецензији *Холокауста у Загребу* за службени лист Римокатоличке цркве у Хрватској, „Глас концила", Јуре Кришто, из Хрватског института за повијест, бавио се само улогом надбискупа Степинца за време рата. Користећи терминологију америчког „поштеног Јеврејина" Нормана Г. Финкелштајна о „индустрији холокауста" (по његовим речима, зато што је та терминологија „изнета унутар јеврејског корпуса),[39] он је позвао Голдштајнове да се обуздају у светлу Финкелштајновог упозорења, јер „сами Голдштајнови су од промоције књиге направили политичку параду."[40]

Иво Голдштајн ће нас, међутим, упозорити да је други ниво Криштовог напада на *Холокауст у Загребу* много опаснији: Кришто је у ствари написао да је „наслов књиге вредан чуђења". Голдштајн се пита: „Да ли то значи да они (Кришто, директор новина Недељко Пинтарић и професор Адалберт Ребић) мисле да се холокауст није ни десио?"[41] У свом одговору на Криштову рецензију, у „Ферал Трибјуну", Виктор Иванчић је пробао да Криштово чуђење због „измишљања холокауста" развије до саморазарајућег сарказма: „Оно што *зачуђује* је да зли бели мишеви све то измишљају и шире ту измишљотину због урођене похлепе што је стара опсесивна теорија свих локалних историјских ревизиониста. Један од идеолога хрватског револуционарног патриотизма [Жељко Олујић] је чак у своје време тврдио да су Јевреји одговорни за холокауст јер су буквално натерали друге да их истребе, излудевши Хитлера и Павелића својом похлепом и израбљивањем других, тако да су концентрациони логори и крематорији били једино ефикасно средство да се успостави друштво социјалне правде и једнакости."[42]

Примећује се да су сви чланци којима смо се бавили објављени у магазинима и новинама. Према информацији добијеној од самог Голдштајна, једини чланак о *Холокаусту у Загребу* који се појавио у некој научној публикацији јесте Криштова даља експликација његових ставова у *Часо-*

---

[38] Shori Dalia, Im mishehu rak haya otzer et Milošević bazman [Шхори Далија, Да је неко само зауставио Милошевића на време], „Ha'aretz", 17. март 2004, Б4 (на ивриту).

[39] Krušelj Željko, *н. д.* Наравно, ради се о познатој књизи Нормана Финкелштајна *Индустрија холокауста* (Finkelstein G. Norman, *The Holocaust Industry – Refelctions on the Exploatation of Jewish Suffering*, London 2000), преведеној у добром броју земаља, а нарочито на Балкану, пре било које темељне студије холокауста.

[40] *Исто.*

[41] Daskalović Zoran, *н. д.*

[42] Ivančić Viktor, Niskoleteći Feniks – 'Glas koncila' i zloupotreba holokausta, „Feral Tribune", 12. јануар 2002. У истом листу је, 13. октобра 2001, објављена рецензија: Gruden Živko, Deseti krug pakla – knjiga Ive Goldsteina 'Holokaust u Zagrebu', kapitalno delo.

пису за сувремену повијест (у којем је и иначе, по Голдштајну, ревизионизам свио себи гнездо).[43] Исто важи за остатак бивше Југославије, с малим изузетком књиге Милана Булајића *Јасеновац – јеврејско-српски холокауст (улога Ватикана) у наци-усташкој Хрватској*,[44] која се делимично позива на Голдштајново дело.

Криштов чланак *Још једанпут о књизи Холокауст у Загребу* највише расправља о 37. поглављу књиге – *Католичка црква, надбискуп Степинац и Жидови.* Почињући фронталним нападом на ауторе дела о односу Римокатоличке цркве и холокауста, као што су Цукоти, Голдхаген, Фајер, Корнвел и „загребачки Жидов Раул Шпицер" (Менахем Шелах), који је „кривотворио све до чега је долазио, а тицало се НДХ, Католичке цркве и Хрвата општенито"[45], Кришто је покушао да прикаже потпуни недостатак „различитих перспектива (multiperspectivity)"[46] у књизи, што је изазвано „ретроградном" идеолошком позицијом Голдштајнових, чија књига „понавља просудбе новије хрватске повијести из времена послијератних идеолошки и политички мотивираних масовних комунистичких убијања".[47] Тако, по Кришту, књига Голдштајнових припада појавама које су Норман Финкелштајн и Рут Бетина Бирн с правом критиковали као „индустрију холокауста", али још више историографији бивше Југославије.

Стога морамо да закључимо: прво, да *Холокауст у Загребу* ни након седам година није добио достојан академски одговор, што нешто говори о заједници историчара који користе српскохрватски језик и/или се баве питањима холокауста и геноцида током Другог светског рата у Југославији; друго, пријем на који је *Холокауст у Загребу* наишао је готово искључиво политички, при чему, у целини узевши, политичко стајалиште одређује приступ књизи, што се односи једнако на негирање њене научне заснованости од стране припадника деснице и на неке некритичке похвале које долазе с левице. У том погледу, полемика која је пратила излазак књиге одражава и потврђује тезу обојице Голдштајна, да је хрватско друштво било снажно поларизовано током Другог светског рата, показујући да је та иста поларизација још увек важећа и актуелна. Очигледно, случај холокауста и геноцида је још увек у самом центру те поларизације, више од пола века касније, а *Холокауст у Загребу* на тај начин постаје лакмус савремене Хрватске.

---

[43] Прву рецензију је у истом часопису написала Љиљана Добровшак (*Holokaust u Zagrebu*, „Časopis za suvremenu povijest", 1/2002, 258-264). Њена рецензија је у својој једноставности детаљан опис књиге. Криштов чланак *Još jedanput o knjizi Holokaust u Zagrebu* је изашао у броју 3 за исту годину, стр. 961-985.

[44] Bulajić Milan, *Jasenovac – Jewish Serbian Holcaust (The Role of the Vatican) in Nazi-Ustasha Croatia*, Belgrade 2002.

[45] Krišto Jure, *Još jedanput o knjizi Holokaust u Zagrebu*, 964.

[46] *Исто*, 965.

[47] *Исто*, 980.

Но, ствар је скоро иста када је у питању шира академска заједница која се бави холокаустом у Југославији. Смрћу Менахема Шелаха 1994. године, та заједница је сасвим сигурно изгубила свог корифеја и да није Загрепчанина Дамира Мирковића, почасног професора Универзитета Брандон у Манитоби, вероватно би остала без релевантнијег приказа *Холокауста у Загребу* уопште. Један од ретких научника који је премостио језичку баријеру и у англофоним часописима редовно приказивао југословенске радове о холокаусту и геноциду, Мирковић је још 2003. године написао приказ *Холокауста у Загребу* на пет страна „Часописа за проучавање геноцида".[48]

Хвалећи књигу, која ће са „својим обиљем података бити јако цењена од оних академских кругова из друштвених наука који теже ка компаративним општим погледима",[49] Мирковић уочава два значајна елемента историографског оквира Голдштајнове књиге: први се тиче оквира збивања у НДХ, а други оквира којем *Холокауст у Загребу* покушава да припада – историографији холокауста. Наиме, иако Голдштајн повлачи паралелу са истовременим геноцидом над Србима, која нам открива да је холокауст у НДХ „рационалнији и систематичнији, развијајући се у неколико фаза: изопштавање, експропријација, концентрација и уништење,"[50] он чини грешку тиме што холокауст оштро издваја из целокупног вишеструког геноцидног процеса у НДХ.

Слично се, додуше, осећа када је у питању контекстуализовање холокауста у НДХ унутар целокупног процеса уништења европских Јевреја, јер Голдштајн често пропушта да то учини. Нпр, „иако се Конференција на Ванзеу из 1942. помиње на страницама 11 и 12, аутор пропушта да каже да записник са те конференције констатује да је „коначно решење" у НДХ извршено."[51]

По Мирковићу, „усташки геноцид не може се једноставно аналитички исећи на кришке (тј. геноцид над Јевејима, Србима, Ромима), јер анализа историјске стварности захтева дијалектички приступ који сагледа догађаје у њиховом тоталитету из кога ниједан важан аспекат или моменат не би требало да буде изостављен".[52]

---

[48] Mirković Damir, Holokaust u Zagrebu (Holocaust in Zagreb), „Journal of Genocide Studies", 4/2003, 636-640.

[49] *Исто*, 639.

[50] *Исто*, 638.

[51] *Исто*, 639.

[52] *Исто*, 638. Кратак приказ Лудвига Штајндорфа (Steindorff Ludwig, Ivo Goldstein, Holokaust u Zagrebu [Der Holocaust in Zagreb], „Historische Zeistschrift" 1-2003, 251-252) не мења много у овој слици, иако је и он нашао места да се поиграва са „стварним" и „симболичким" „одсуством".

3.

„Иако су до сада објављене тоне литературе о неким аспектима злочиначког антисемитизма у Независној Држави Хрватској (НДХ) – нпр. више од хиљаду књига о логору Јасеновац[53] – *Холокауст у Загребу* је импресивно дело и оно дефинитивно отвара нове путеве, како у покушају да се систематски бави темом и у отворености што се тиче извора 'обе стране', тако и у њиховој педантној анализи.“[54] Шта Живко Груден мисли под „систематским бављењем темом“, можемо видети из следеће реченице: „Уводно поглавље даје кратак преглед исхода и карактеристика холокауста у земљама под нацистичком влашћу, што скреће пажњу на неке чињенице које нису шире познате у Хрватској.“[55]

Тај преглед, под насловом *Шта је то – холокауст* (стр. 3-23), написао је Славко Голдштајн, а урадио га је на основу најчешће коришћених синтетичких дела, као што су Хилбергово *Уништење европских Јевреја*, Шајреров *Успон и пад Трећег Рајха* или једно тако славно дело као што је *Ајхман у Јерусалиму* (зачудо, иако је неколико његових чланака цитирано, изостављена је књига Менахема Шелаха о холокаусту у бившој Југославији). У уводном поглављу, „добар стил који књигу чини лако читљивом“, како рече Невен Будак,[56] нашкодио је теорији на тај начин што су многе чињенице, укључујући и основне термине, дате апроксимативно и на рубу журнализма. На пример, тврдња да „у свих 46 старозавјетних књига, између готово милијун ријечи, ријеч ШОА вјеројатно је најрјеђа и појављује се свега пет пута“,[57] звучи мало неозбиљно неком библисти, који зна да је за речи које се у Библији појављују *само једном* измишљен чак и термин „hapax legomenon“ (да не говоримо да је Уриел Тал у својој анализи Танаха, верзије Библије коју користи јудаизам, реч „шоа“ нашао на девет места).[58] Очито је дакле да је овај увод направљен за локалне потребе, намењен пре свега онима „који су током деведесетих често имали прилике да у новинама читају о пропорционално највећем броју преживелих Јевреја у НДХ“,[59] што су ревизионисти често понављали. У другом реду, увод је написан у намери да се постави оквир за историографију о холокаусту, а вероватно и да студентима и наставницима историје послужи као уџбеник.

---

[53] Види: Mirković Jovan, Objavljeni izvori i literatura o jasenovačkim logorima, Banja Luka-Beograd 2000.

[54] Gruden Živko, *н. д.*

[55] *Исто.*

[56] Predstavljen holokaust u Zagrebu, Bandić podržao izgradnju sinagoge, „HINA“, 6. novembar 2001.

[57] Goldstein Ivo, *Holokaust u Zagrebu*, 23.

[58] Tal Uriel, On the Study of the Holocaust and Genocide, „Yad Vashem Studies“, XIII/1979, 51.

[59] Gruden Živko, *н. д.*

У том аспекту, *Холокауст у Загребу* се у знатној мери ослања на књигу *Антисемитизам, холокауст, антифашизам*, збирку реферата са симпозијума одржаног поводом педесете годишњице антифашистичке победе у Другом светском рату, као и дискусија са округлог стола, коју су уредили Иво Голдштајн и Нарциса Ленгел-Кризман.[60] Поглавље *Холокауста у Загребу* насловљено *Антисемитизам у тридесетим годинама* (стр. 31-65) јесте измењена и прилагођена верзија Голдштајновог чланка *Антисемитизам у Хрватској* из наведене збирке; то је мање-више случај и с поглављем *У партизанима: спасавање живота и борба за људско достојанство* (стр. 516-527), које је написао Иво, а прерадио Славко Голдштајн према свом чланку *Јевреји Хрватске у антифашистичком покрету* из истог зборника. У збирци из 1995. се такође налази и један преглед холокауста аутора Мирка Мирковића (*Холокауст – најодвратнији злочин у историји света*), који је заснован на књизи Мартина Гилберта *Холокауст*, али је више усредсређен на то како је јеврејска заједница доживела холокауст, те је стога комплементаран с прегледом у *Холокаусту у Загребу*.

„Све је то познато из других земаља, није такво фалсифицирање повијести уопће хрватска специјалност, али је битно на њ свакако узвратити средством увјерљивим“, записао је Игор Ласић говорећи о потреби за таквом књигом и посебно за њеним уводом.[61] Занимљиво је да је у *Холокаусту у Загребу* коришћена само једна књига о ревизионизму уопште, Штерново *Порицање холокауста*.[62] Али, затварање историје холокауста унутар граница Југославије и њене историје је важна карактеристика југословенске историографије, а *Холокауст у Загребу* се труди да се тих граница ослободи. Књига Саула Фридлендера о Пију XII, која је овде такође коришћена, једна је од ретких књига о холокаусту која је штампана у бившој Југославији; чак ће и књига Брошата и Хорија *Хрватска усташка држава* бити преведена у Београду тек 1994. С друге стране, ненаучна дела о холокаусту, као и књижевност и филмови, у Југославији су били широко присутни у култури, од Ка-Цетникове *Куће лутака* до Ремаркове *Искре живота* и *Ноћног портира* Лилијане Кавани, па нико не би могао да тврди да Југословени нису имали озбиљну представу о холокаусту.[63]

---

[60] Српскохрватска верзија књиге се појавила 1996. под насловом *Antisemitizam, holokaust, antifašizam*, а енглески превод годину дана касније. Обе је штампала Загребачка Јеврејска општина.

[61] Lasić Igor, Knjiga istine i knjiga ubojica, „Aim“, Zagreb, 23. oktobar 2001.

[62] Stern S. Kenneth, *Holocaust Denial*, American Jewish Committee, 1993.

[63] На значајну разлику између Југославије и СССР-а у том погледу указао је Сергеј Лезов 1990. „Овде је важно приметити да је *Дневник Ане Франк*, који је у нашој земљи објављен 1960, постао једна од важних књига која је унутар моје генрације стварала представу о добру и злу. Од тада, колико ја знам, књига није поново објављивана у нашој земљи, а за савремену омладину име Ане Франк вероватно не значи много. Лёзов Сергей, „Анна Франк в Москве“, у: *Попы́тка понимания*, Москва-Санкт-Петербург 1999, 290).

Као што је Гордиејев приметио, чак и у оквиру комунистичке псевдоесхатолошке реторике и партијности, холокауст је у југословенском идентитету после Другог светског рата имао своје место.[64]

У том смислу, потреба обе књиге – *Холокауст у Загребу* и зборника *Антисемитизам...* – да за своје читаоце дефинишу холокауст *ab ovo* имплицира радикалну промену контекста. Тиме се имплицитно наглашава да се Хрватска разликује од бивше Југославије као целине – што изгледа да није став аутора и уредника – али експлицитно показује жељу да успостави историографију холокауста унутар контекста хрватске историографије, у којој су „многе теме још неистражене", по самом Иви Голдштајну, а холокауст је очито једна од њих. Тако, а судећи и по обилном коришћењу Хилбергове синтезе *Уништење европских Јевреја*, можемо закључити да *Холокауст у Загребу* види своје место и унутар историографије Хрватске и историографије холокауста – а њено место је унутар ове друге одређено речима Раула Хилберга, да „уништење европских Јевреја није било апсорбовано као историјски догађај".[65] На одређени начин, Голдштајнова књига жели да у једном тому буде проширење конкретног поглавља Хилбергове књиге, оног о *par excellence* сателиту нацистичке Немачке, Хрватској, а посебно онога што је тамо написано о њеном главном граду Загребу. Но, тек ће дотерана енглеска верзија, која је у припреми,[66] показати жељени однос између два историографска контекста.

4.

Четрдесет година је прошло између Хилбергове и Голдштајнове публикације, а током тог времена су се историјска наука уопште и историографија холокауста промениле. У својој рецензији последње Хилбергове књиге, *Извори за истраживање холокауста*, Дејвид Сезарани је направио списак онога што књига не садржи, иако је признао да „не би било

[64] Цртица Гордиејева описује припреме сарајевских Јевреја за четристоту годишњицу доласка Јевреја у Босну: „Пошто је највећи део њихових записа о прошлости уништен *или* је нестао током рата, ови Јевреји су решили да као припрему за прославу напишу своју историју и оставе писану представу о себи својим потомцима и *осталим Југословенима*. То представљање би укључило као најважнији материјал 'последње поглавље' о холокаусту и Народноослободилачкој борби, повест која је, како верују, достигла врхунац у социјалистичкој Југославији" (Gordiejew Paul Benjamin, *Voices of Yugoslav Jewry*, 164.)

[65] Hilberg Raul, *The Destruction of the European Jews*, Chicago-London 1961, V.

[66] Хрватско министарство културе је потпомогло The University of Wisconsin Press и Novi Liber са 5.000 долара намењених енглеском издању *Holokausta u Zagrebu*, што је највећа сума коју је Министарство дало као помоћ за превођење неке књиге у 2003. Ова књига се још није појавила, а по информацији добијеној од Иве Голдштајна, разлог је примедба рецензента да у истраживању нису коришћени италијански извори.

фер критиковати ову књигу због тога".[67] Шта он каже о Хилбергу? „Он се мало занима за тродимензионалне изворе као што су локације и артефакти; слеп је за визуелне записе и уметност; нема уво за музику и песму; а има завидљив поглед на прозну књижевност, поезију и драму – тамо где их уопште спомиње."[68] Овај недостатак „онога како је било онима на излазном крају 'машинерије уништења'"[69] је и сам Хилберг признао много раније: „Данас на овој конференцији ми је постало јасно, као никад раније, да чак и кад неко, као ја, пише о починиоцима, он пише са подстицајем који долази од жртава."[70] Већ смо одбацили „постмодерну" једнакост свих дискурса *per se*, али како *Холокауст у Загребу* одговара Сезаранијевим захтевима? Пошто је Хилберг под старе дане увидео „да би писао о холокаусту, човек би, чак и ако је можда историчар или писац фуснота, можда прво требало да зна како се пише прича",[71] а већ су Драго Пилсел и Живко Груден користили наративну структуру Голдштајнове књиге да би написали своје рецензије, можда би требало и ми да им се придружимо.

Холокауст у Загребу се састоји од шест делова и 43 поглавља. По напомени на почетку књиге, после трогодишњег истраживања, Иво Голдштајн је највећи део књиге написао пре јесени 2000. године. После тога, његов отац Славко је написао поглавља 1, 11, 20, 21, прву половину 39. поглавља, као и додатке поглављима 7, 13, 19, 33, 34 и 38.

Први део књиге носи наслов *Идеолошки и друштвени предувјети прогона* и састоји се од пет поглавља. Већ смо споменули прво (*Шта је то – холокауст*). Друго је кратак преглед историје Јевреја у Загребу (стр. 24-30), заснован на најуобичајенијим књигама, као и прво. Треће поглавље – о развоју антисемитизма између два светска рата, које је такође споменуто, углавном се заснива на савременој хрватској и југословенској штампи и на тај начин представља својеврсну студију случаја. Исти метод је примењен у *Беспомоћност загребачких Жидова* (глава 4, стр. 66-89), у којем Голдштајн описује положај загребачких Јевреја после 1933. године. Овде је анализирана углавном локална јеврејска штампа.

Чињеница је да је „међуратно доба било за загребачку, хрватску и југословенску жидовску заједницу златно доба",[72] док је прекретница уследила после анексије Аустрије 1938, када је већи број загребачких Јевреја приступио Римокатоличкој цркви. По Голдштајну, то је чисто „загребачка специјалност" јер су те године 74% конвертита са јудаизма на

[67] Cesarani David, The Politics of Holocaust Research, „Yad Vashem Studies", XXXI/ 2003, 431.

[68] *Исто*, 427.

[69] *Исто*.

[70] Roundtable Discussion, у: *Writing and the Holokaust*, 274.

[71] *Исто*, 273.

[72] *Goldstein Ivo, Holokaust u Zagrebu*, 29.

хришћанство у целој земљи били загребачки Јевреји.[73] Коначно, поглавље *Од ексклузивног хрватства до усташког антисемитизма* (стр. 89-101) прати последње фазе развоја хрватског антисемитизма, све до првих дана немачке окупације Југославије и почетка усташке власти.

Други део – *Пролеће-љето 1941: екскомуникација* – насловом сугерише примену класичног процеса *Endlösung*-а, у три фазе, на случај загребачких Јевреја. У првом поглављу овог дела, *Прогони почињу – јавна харанга, прва убојства и пљачке* (стр. 105-116), први пут чујемо лични глас историчара. „Генерација која је преживјела Холокауст, а била већ довољно зрела да схвати сав ужас тог догађања, није га имала потребе посебно доказивати“, каже Иво Голдштајн, прелазећи изненада, први и последњи пут, на *ich* форму нарације. „Припадам новој генерацији, рођен сам 13 година након завршетка Другога свјетског рата. Нужан је скрупулозан, професионалан хисторичарски приступ ослобођен патетике и приземних политичких примисли, максимално ослоњен на фактографију. Није довољно описати опће трендове. Да би се уопће могло схватити што се догађало, држао сам да морам приказати и судбине појединаца, што више тих судбина, како би се кроз појединачне трагедије разумјела стравична судбина свих.“[74] Касније ће један од рецензената, Живко Груден, искористити једну од тих личних прича, којима је цела књига прожета – завршну о Хилди Сингер – да започне свој приказ.

На овом месту Голдштајн почиње да користи усташку и штампу НДХ, као и архиве институција НДХ, сачуване углавном у Хрватском државном архиву. Сакупљена су лична сведочанства, а и архив Јеврејске општине у Загребу је понудио многе непознате податке, па се осећа да је Голдштајн стигао на своје поље. Наслови поглавља причају причу: *Законска дискриминација*: *Трећи Рајх као узор* (стр. 117-124). Следи *Обиљежавање жидовским знаком* (стр. 125-131; „Једина протужидовска мјера, која је у НДХ временски претходила исто таквој мјери у Трећем Рајху, било је ношење жидовског знака“).[75] Поглавље *Молбе за неношење знака и додјелу аријских права* (стр. 132-144) углавном наводи дирљиве личне приче преузете из усташких архива, о Јеврејима који су покушавали да стекну статус „почасних аријеваца“. Ово је био локални изум који је могао да спасе живот, па је чак 1944. године аташе немачке полиције у Загребу, Ханс Хелм, у завршном извештају о јеврејском питању „додао да је проблем почасних аријеваца, како се признаје, још нерешен.“[76] Поглавља *Оспорена егзистенција: отпуст из свих служби* (стр. 145-152) и *Управни апарат за проведбу прогона* баве се променама у државном апарату, подвлачећи улогу појединаца у веома хаотичном усташком систему.

[73] *Исто*, 84.
[74] *Исто*, 105.
[75] *Исто*, 125.
[76] Hilberg Raul, *н. д.*, 457.

Смена моћног Еугена Диде Кватерника с места шефа усташке партијске полиције, 1942. године, донела је чак и ублажавање покоља у Јасеновцу. Касније за живота, пре него што је погинуо у саобраћајној несрећи у Аргентини, Кватерник „се повремено појављивао са политичко-историјским есејима и чланцима који су били донекле покајнички".[77] Пошто је створен државни апарат НДХ, почела је присилна *Контрибуција* (стр. 162-172), а после ње *Пљачка имовине* (стр. 173-197). Најјаснији пример је уследио 8. августа, када је Матица хрватска (главна хрватска културна установа) затражила зграду која је припадала Манфреду Штернбергу, који се већ склонио у САД („ове некретнине савршено би одговарале нашим потребама", може се прочитати у факсимилу објављеном у *Холокаусту у Загребу*).[78] До 8. маја 1941. „сви СРБИ и ЖИДОВИ који станују на сјеверној страни"[79] од центра града морали су да се преселе на југ. Линија је у августу померена још јужније, што се види у поглављу *Избацивање („исељавање") из кућа и станова* (стр. 198-214) и на мапи на унутрашњој страни омота. *Спас за групу лијечника* (стр. 215-222) се односи на предлог др Анте Вулетића влади НДХ да јеврејске лекаре не шаље у концентрационе логоре, већ да их искористи у истребљењу ендемског сифилиса у муслиманским селима Босне (од њих 76, бар 58 се придружило партизанским јединицама у Босни; за неко време током 1942, од 73 партизанска лекара, њих 40 су били Јевреји). Поглавља *Попратни облици прогона* и *Дјелатност загребачке жидовске општине* описују живот загребачких Јевреја „у илузији да ће у тим околностима под усташком влашћу моћи одржати какав-такав друштвени и вјерски живот заједнице".[80]

Али нова фаза прогона је почела изненадно, уништивши сваку наду. Трећи део *Холокауста у Загребу* носи наслов *Љето-јесен 1941: концентрација и екстерминација* и описује ту фазу у осам поглавља: *Масовна хапшења и сабиралишта* (стр. 249-265), *Концентрациони логори, пријеки судови, таоци* (стр. 266-275), *Логори смрти на Велебиту и на отоку Пагу: геноцид* (стр. 276-301), *Круна терора: Јасеновац* (стр. 302-343), *На путу према губилишту: Лоборград и Ђаково* (стр. 344-362), *Нова врста кореспонденције: молбе за пуштање из логора* (стр. 363-377), *Мјешовити бракови и 'почасни аријевци'* (стр. 378-384) и *Скрб за логоре и за опстанак општине* (стр. 385-402).

У овом делу *Холокауст у Загребу* више него игде дели тему са Шелаховим докторатом са универзитета у Тел Авиву, који је касније постао основа за поглавље о НДХ у његовој књизи о Југославији. Био би потребан посебан компаративни рад о односу ове две синтезе, али је јасно да се обе снажно опиру ставу да је „уништење хрватских Јевреја у ствари био

[77] Goldstein Ivo, *Holokaust u Zagrebu*, 161.
[78] *Исто*, 193.
[79] *Исто*, 198.
[80] *Исто*, 239.

само нуспродукт уништавања Срба. Ова теза не објашњава журбу с којом су Хрвати почели припреме за оно што су назвали 'коначно решење јеврејског питања у Хрватској'".[81] Сем тога, у Шелаховој књизи можемо прочитати како „југословенски научници категорички тврде да је ликвидацији Јевреја дат највећи приоритет, а да су следили Срби, Цигани, и најзад, дисиденти."[82] Овај приоритет Шелах приписује немачком утицају, као што он иначе – више него Голдштајн – инсистира на немачкој улози у уништењу хрватских Јевреја. С друге стране, Славко Голдштајн ће у *Холокаусту у Загребу*, у својим поглављима о концентрационим логорима, закључити да се јеврејске жртве „не могу одвојити из општих прилика у тим логорима нити од судбина тамошњих српских, ромских, хрватских и других заточеника."[83]

5.

Испреплетаност судбина Срба, Јевреја и Цигана је само једна од карактеристика холокауста у НДХ: „Грозне методе масовног убијања примењиване у овом логору треба сврстати у најстрашније у људској историји",[84] каже Шелах о Јасеновцу, и додаје: „Колико ми знамо, ни један сличан логор није постојао у било којој сателитској земљи у окупираној Европи: Јасеновац је био јединствен феномен у аналима холокауста."[85] Због тога је Јасеновац после Другог светског рата постао „симбол страдања Срба, Јевреја и Цигана"[86] и „далеко најпосећенија комеморација у Југославији, на коју је 21. априла 1985. дошло 50.000 људи, а других година можда и више."[87] На другом месту смо расправљали о двосмислености између службеног и народног приступа сећању на Јасеновац, посебно у случају породица српских жртава.[88]

Током осамдесетих и деведесетих година XX века, Јасеновац је такође постао спорни симбол између Срба и Хрвата. С једне стране, број жртава које су усташе у логору побили је преувеличаван, све до једног милиона (књига Радомира Булатовића *Концентрациони логор Јасеновац с посебним освртом на Доњу Градину*),[89] а с друге је умањиван, чак на две

[81] Shelah Menahem, *Yugoslavia*, 1990, 140.
[82] *Исто*, 142.
[83] Goldstein Ivo, *Holokaust u Zagrebu*, 302-303.
[84] Shelah Menahem, *н. д.*, 189.
[85] *Исто*, 188.
[86] Gordiejew Paul Bewamin, *Voices of Yugoslav Jewry*, 351.
[87] *Исто*, 152.
[88] Јеромонах Јован (Ћулибрк), *Српска Православна Црква и Јасеновац*, „Видослов", 23/2003, стр. 23-29.
[89] Bulatović Radomir, *Koncentracioni logor Jasenovac s posebnim osvrtom na Donju Gradinu,* Sarajevo 1990.

до три хиљаде (Младен Ивезић, *Јасеновац-бројке*).[90] Као у случају ова два радикална, на срећу занемарена примера; може се само пожелети да Туђманови списи доживе исту судбину. Славко Голдштајн, који је у *Холокаусту у Загребу* написао и први део полемичког поглавља *О ревизионизму у историографији* (стр. 596-618), укључио се „у ту полемику кроз оно што је постало познато као 'афера Голдштајн'".[91] Наиме, он је 1989. године „написао предговор књизи једног хрватског аутора чија је процена броја жртава била виша од Туђманове бројке, али још увек далеко испод службених бројева којима су Срби били склони."[92] У последње време се појавило више дела о употреби и злоупотреби историографије и јасеновачких жртава у недавним балканским ратовима (нпр. Хајденово),[93] али у погледу чињеница, полемика ни после дванаест година није далеко одмакла, што признају и аутори *Холокауста у Загребу*: „Како истраживање и анализа укупног броја јасеновачких жртава прелази досеге ове књиге, аутори за сада, док нема новијих и прецизнијих резултата, прихваћају Жерјавићева истраживања [приближно 83.000 жртава] као најприближније полазиште."[94]

Мислећи на овај део, Милан Булајић, бивши директор Музеја жртава геноцида у Београду, критиковаће *Холокауст у Загребу*, иако признаје да је то „велика и добро документована књига".[95] У краткој и не превише селективној анализи демографских процена Владимира Жерјавића[96] и Богољуба Кочовића,[97] – књиге Јосипа Печарића су такође обу-

---

[90] Ivezić Mladen, *Jasenovac-brojke*, издање аутора, Zagreb 2002.

[91] Gordiejew Paul Benjamin, *н. д.*, 398. Гордиејев сматра да су се тиме што је Голдштајн узео учешће у дискусији југословенски Јевреји као целина укључили у полемику, можда зато што је Голдштајн у то време био председник загребачке јеврејске општине, иако је Славко Голдштајн истовремено био председник Хрватске социјално-либералне уније, партије која је имала намеру да буде прва некомунистичка странка у Хрватској. Водећи српски национални интелектуалци, као што су Милован Ђилас и Добрица Ћосић, у то време су поздравили Голдштајнову странку. Како је то његов син изразио у једном писму: „Пошто је Јасеновац сматрао симболичним узроком рата, сматрао је да расчишћавање тог питања може да допринесе помирењу."

[92] *Исто*, 398-399. С друге стране, оно што је вођству Савеза јеврејских општина Југославије у то време било важно јесте „чињеница да је процена броја јеврејских жртава била врло поуздана, а то је било довољно." *Исто*, 399.

[93] Hayden M. Robert, Balancing Discussion of Jasenovac and the Manipulation of History, „East European Politics and Societies" 6 (2), 1992, 207-212; „Recounting the Dead: The Rediscovery and Rdefinition of Wartime Massacres in Late- and Post-Communist Yugoslavia", у: Watson R. (ур.), *Memory, History and Opposition Under State Socialism*, Santa Fe 1994, 167-184.

[94] Goldstein Ivo, *Holokaust u Zagrebu*, 342.

[95] Bulajić Milan, *н. д.*, 330.

[96] Žerjavić Vladimir, *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb 1989 (Славко Голдштајн је за ову књигу написао предговор који је изазвао „аферу"). Ревидирано енглеско издање је изашло као *Population Losses in Yugoslavia 1941-1945*, Zagreb 1997.

[97] Kočović Bogoljub, *Žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, London 1985.

хваћене овим увидом – Булајић покушава да оспори њихов главни извор, тј. попис који је 1964. године спровео Савезни статистички завод СФРЈ. Као недовршено, некомплетно и под ембаргом до 1992. (*Холокауст у Загребу* тврди да су резултати постали доступни јавности тек 1998),[98] истраживање из 1964. је класичан пример начина на који је владајућа „нова класа“ Титове Југославије стварала историографске јазове као моћно средство манипулисања народима. Међутим, Славко Голдштајн такође мисли да би Жерјавићев број јеврејских жртава у Јасеновцу требало кориговати са 13.000 на 17.000, јер Жерјавић неке није избројао – „иако је број јеврејских жртава у Јасеновцу [у попису из 1964] био најнеспорнији“, како је написао Булајић.[99]

У највећој, вероватно и најозбиљнијој студији историографије о Јасеновцу, Јован Мирковић је две поменуте демографске студије супротставио књизи Животија Ђорђевића, која је „прва критика Жерјавића и Божовића на сличним методолошким основама“,[100] али која даје врло различит коначан резултат. Иако Јован Мирковић, бивши директор Споменподручја Јасеновац, сматра да текстуални део Ђорђевићевог рада, ван оквира статистичких и демографских чињеница, умањује вредност студије (исто као и дискусије Жерјавића и Кочовића) „и претвара се више у полемику актуелних националних и политичких набоја“, он наводи Ђорђевићев закључак, који је он дао „поштено и храбро, а сматрамо то и веома одговорно“[101] – комплетан списак имена је једини начин да се дође до стварног броја жртава.

Коначно, на пољу истраживања Јасеновца, драгоцен и неоспоран допринос *Холокауста у Загребу* је то што „анализом сведочења очевидаца, разних докумената и демографских статистика, могло се закључити да је у јасеновачком логорском комплексу од 1941. до 1945. године страдало око 4.000, а можда чак и 4.500 загребачких Жидова.“[102]

Са обзиром на то да је *Холокауст у Загребу* донео и њихове личне приче, имена и описе њихових судбина, од ове књиге се сигурно више није могло ни тражити.

6.

Четврти део *Холокауста у Загребу, 1942/43. година: према коначном уништењу*, у пет поглавља говори о континуитету прогона. Јаз између

[98] Goldstein Ivo, *Holokaust u Zagrebu*, 341.
[99] Bulajić Milan, *н. д.*, 53.
[100] Mirković Jovan, *н. д.*, 220; Ђорђевић Животије, *Губици становништва Југославије у Другом светском рату*, Београд 1997.
[101] Mirković Jovan, *н. д.*, 221.
[102] Goldstein Ivo, *Holokaust u Zagrebu*, 343.

масовних хапшења у јануару и у августу 1942. је очит: поглавље *У новој години: нови вал прогона* (стр. 405-423) почиње податком да је почетком 1942. већ страдала половина загребачких Јевреја. Пауза у масовним хапшењима и депортацијама, која је трајала наредних седам месеци, искоришћена је за појединачна хапшења, антисемитску пропаганду и ликвидацију концентрационог логора Ђаково и његових заточеника. Међутим, „нацистичке службе констатирају да усташке власти ипак нису биле довољно темељите,“[103] а поглавље *Депортација у коловозу 1942. године* (стр. 424-434) показује да је у четири транспорта послато у Аушвиц 4.972 Јевреја из НДХ, у исто време кад је вођена велика офанзива против партизана у северозападној Босни (Босанска Крајина). Обе операције су организовали, контролисали и извели Немци, а после њих је у Јасеновцу почео нови талас покоља. Поглавља *Спашавање дјеце, склањање у болнице* (стр. 435-444), *Агонија уочи посљедње депортације* (стр. 445-464) и *Коначно уништење: депортација у свибњу 1943. године* (стр. 465-476) говоре о уништавању остатака Јевреја у граду у време када је Хајнрих Химлер (5. маја 1943) посетио Загреб. „Власти НДХ су биле једина влада у Европи која је прихватила немачки захтев у погледу депортације Јевреја у логоре смрти у Пољској и Немачкој“, претерује овде рецензент „Ферал Трибјуна“, чак и ако је влада НДХ била можда најсервилнија у испуњавању основног Хитлеровог захтева – у прогањању Јевреја. Заиста, она је „понудила немачким нацистима исплату од по 30 рајхсмарака по депортованом Јеврејину.“[104]

Пети део, *Покушаји спашавања*, подељен је на пет поглавља, од којих свако обрађује различите могућности Јевреја да спасу главу. На почетку усташке државе, загребачки Јевреји су још увек мислили да их *Покрштавање* (стр. 479-491) може спасти смрти: „у 1941. години иступило из жидовске вјере 2.877 особа, односно готово трећина загребачке жидовске заједнице.“[105] Године 1945, у Загребу се 626 Јевреја вратило из Римокатоличке цркве јудаизму; али „знатан број њих није живео у Загребу 1941.“[106] *Остати код куће или бјежати?* (стр. 492-498) је била дилема која није дуго трајала: нпр. Лавослав Шик је почетком 1942. године накратко пуштен из Јасеновца, па је упозорио остале загребачке Јевреје на страшну судбину која их очекује, иако није био први који је то учинио. *Бијег* (стр. 499-515) је углавном водио у део Југославије који су окупирали Италијани, у којем је велики део Јевреја преживео. Друга могућност је била отићи у партизане, међу којима су дочекивани с добродошлицом, али испрва само као борци. Тек касније, када је ослобођена већа територија у Босанској Крајини, 1942, а посебно када су партизанске снаге оја-

[103] *Исто*, 424.
[104] Gruden Živko, *Tenth Circle of Hell.*
[105] Goldstein Ivo, *Holokaust u Zagrebu*, 480.
[106] *Исто*, 491.

чале (после капитулације Италије 1943. и прогласа југословенског краља Петра II, у коме је позвао на обједињавање снага отпора), „Жидови почели су се придруживати партизанима с цијелим обитељима, укључујући и малу дјецу.“[107] „Није познато да су их игдје у Хрватској или Босни одбили прихватити.“[108]

Овде можемо да очекујемо другу полемику, наслеђену из познокомунистичких југословенских времена: о националном аспекту партизанског покрета. Укратко, хрватски извори понекад имају тенденцију да све партизане с територије данашње Хрватске зову „хрватски партизани“, што такође чини и Славко Голдштајн. С друге стране, очито је да је партизански покрет постојао углавном у српским крајевима Хрватске и Босне и да су Срби давали далеко највећи број бораца; сами Срби, а и многи српски историчари, сматрају партизански покрет југословенским. Пошто су многи аспекти распада Југославије неопозиво следили ову међупартизанску полемику, слободни смо да за главни допринос овог поглавља сматрамо – непознате личне приче оних Јевреја који су се суочили с ригидним правилима позног партизанског покрета и због њих страдали. Тачно деведесет загребачких Јевреја су погинули као партизани.

Шести део Голдштајнове књиге је *miscellanea* различитих „наратива“, који настављају, прекидају или закључују главну причу о уништењу загребачких Јевреја на разне начине – неки од њих су много ширег обима него град Загреб. Пошто „од посљедњих масовних депортација у свибњу 1943. видљиво јењава интерес усташких власти да се Жидови проналазе, хапсе и депортирају,“[109] поглавље *Вегетирање остатака жидовске заједнице* (стр. 531-551) показује како су Немци наставили прогоне, сада углавном на индивидуалној основи. Остатак јеврејске заједнице је обновио своју активност: парадоксално, највећи број пакета с храном је у Јасеновац послат током 1944. *Старачки дом – од Максимирске до Брезовице* (стр. 552-558) је кратка студија случаја о судбини јеврејског старачког дома и његових станара. Преостали преживели из дома су избегли последњу масовну депортацију у мају 1943. захваљујући напорима Римокатоличке цркве, чиме се приближавамо завршној полемици коју је подстакао *Холокауст у Загребу*.

7.

„У својој завршној речи о улози Степинца и његовом ставу према цивилним властима НДХ, они [Голдштајнови] користе исте, готово идентичне аргументе из [комунистичке] оптужнице против Степинца, а њи-

[107] *Исто*, 519.
[108] *Исто*.
[109] *Исто*, 533.

хов историјски суд се ослања искључиво на њу",[110] оптужује Јуре Кришто ауторе *Холокауста у Загребу*. С друге стране, Драго Пилсел критикује Голдштајна што не користи књигу Жоржа Паселка и Бернара Сишецкија *Сакривена енциклика Пија XI. Једна пропуштена прилика Цркве против антисемитизма*,[111] која показује да је Степинац још 1938. „у Ватикану сматран за најбољег стручњака за нацистичке расистичке теорије".[112] Пије XI је лично послао у Загреб аутора никад објављене енциклике против нацизма – *Humanitas Generis Unitas*, с намером да је он припреми са Степинцем. Знајући то, „Голдштајн ће оклевати да велича савременог надбискупа Степинца",[113] јер надбискупу као стручњаку није требало много времена да препозна злочиначку природу усташког режима.

На почетку поглавља *Католичка црква, надбискуп Степинац и Жидови* (стр. 559-578) Голдштајн упозорава да је „о Католичкој цркви у НДХ и посебице о њену односу према злочинима литература нарасла готово до непрегледности".[114] Не само по овом питању, постоји веза између Пија XII и свеже беатификованог Степинца.[115] Како то Голдштајн каже: „Надбискуп Степинац могао је о неким проблемима одлучивати сукладно властитим ставовима и иницијативама, али је прије свега био вјеран представник и сљедбеник Ватикана."[116] А на челу Ватикана је био папа који је „сматрао да је Цркви непријатељ број један совјетски комунизам, а не нацизам или фашизам".[117] У случају Степинца, бившег добровољца југословенског корпуса придруженог српској војсци у Првом светском рату који је замрзио Југославију, ситуација је компликованија, јер је он оцјењивао да су оснивањем усташке државе „самим тим испуњене и неке од жеља Цркве".[118] Голдштајн сматра да је сва Степинчева амбивалентност концентрисана у једној реченици његовог писма министру унутрашњих послова Андрији Артуковићу од 22. маја 1941: „У вези с изложеним, молим Вас, господине Министре, да издате сходне налоге да се жидовски и остали слични закони (мјере против Срба и др.) проводе тако, да се у сваком човјеку поштује личност и човјечје достојанство."[119] Ову гротескну реченицу Голдштајн често понавља у различитим приликама.

---

[110] Krušelj Željko, *н. д.*

[111] Passelecq Georges, Suchecky Bernard, *L'encyclique cache de Pie XI: Une occasion manquee de L'Eglise face a l'antisemitisme*, La Decouverte, 1995.

[112] Pilsel Drago, *н. д.*

[113] *Исто.*

[114] Goldstein Ivo, *Holokaust u Zagrebu*, 559.

[115] За кратак преглед најновије продукције о односу римокатоличке цркве према холокаусту може се користити: Zwi Bacharach Walter, Anti-Semitism, Holocaust and the Holy See: An Appraisal of New Books About the Vatican and the Holokaust, „Yad Vashem studies", XXX/2003, 365-388.

[116] Goldstein Ivo, *Holokaust u Zagrebu*, 559.

[117] *Исто*, 560.

[118] *Исто*, 562.

[119] *Исто*, 567.

„Само 25 страна књиге од 725 страна говори о Степинцу, али је тај део књиге привукао далеко највећи део пажње“,[120] известила је Власта Ковач за ЈТА, па нећемо погрешити ако поклонимо пажњу Римокатоличкој цркви, која је Степинца прогласила свецем упркос свим контроверзама. Како рече Виктор Иванчић, Римокатоличка црква је „напротив, све време покушавала да спречи такву дискусију, покушавајући да упакује цео тај мрачни комплекс на 'леп и прикладан начин'.“[121] Али, чак је и Кришто, бивши доминикански свештеник, морао да призна да „Голдштајнови не крију било шта позитивно што је надбискуп Степинац урадио за поједине Јевреје и јеврејску заједницу у Загребу током Другог Светског рата“.[122]

Штавише, Голдштајн закључује, чак противно мишљењу Мирослава Крлеже, који је био присутан на Степинчевом суђењу, и био много оштрији према Степинцу: „Надбискуп Степинац је 1946. године изведен на суд с исконструисаним оптужбама да је био ратни злочинац, духовни подстрекач геноцидних прогона српског становништва у НДХ. У публицистичким радовима у Југославији каснијих десетљећа те су оптужбе чак и проширивале, па је надбискуп Степинац стигматизиран као главни идеолог усташтва и геноцида над Србима, што је наравно пропагандистичка лаж.“[123]

Иако ће Дамир Мирковић критички запазити да „читалац добија утисак да је аутор премекан у свом суду о сарадњи усташа и Католичке цркве у геноциду“ и замерити Голдштајну што није користио „монументални рад о хрватском клерофашизму“[124] Виктора Новака,[125] све је било узалуд – „Црква је протумачила књигу као да ова приписује одговорност за холокауст њој и надбискупу Степинцу.“[126]

Голдштајн се веома трудио да буде стрпљив. „Жао ми је због ове полемике о Степинцу која је настала из квази-рецензије у новинама Римокатоличке цркве, а која је потпуно погрешно заснована. Биће ми врло драго да разменим мишљења са квалификованим саговорником о томе шта је Степинац стварно радио али до сада смо наилазили само на априорно одбацивање, увреде и директне лажи“, рекао је у једном интервјуу у фе-

[120] Kovač Vlasta, *Croatians Rip Holocaust Book for Criticizing Archbishop*, Jewish Telegraph Agency, 5. март 2002.

[121] Ivančić Viktor, *The Low Flying Phenix*.

[122] Krušelj Željko, *н. д.*

[123] Goldstein Ivo, *Holokaust u Zagrebu*, 577-578.

[124] Mirković Damir, *н. д.*, 639. Лудвиг Штајндорф пак мисли да су аутори „достигли уравнотежен закључак о загребачком надбискупу Алојзију Степинцу“ (Ludwig Steindorff, *Ivo Goldstein, Holokaust u Zagrebu [Der Holocaust in Zagreb]*, op. cit, стр. 251).

[125] Novak Viktor, *Magnum Crimen – Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*, Zagreb 1948.

[126] Bulajić Milan, *н. д.*, 351; странице 351-354 ове књиге су посвећене полемици о улози Степинца и Римокатоличке цркве у НДХ и у злочинима.

бруару 2002.[127] Једноставно, *Холокаусту у Загребу* и у овом погледу недостаје прави академски одговор, и књига је постала жртва политике на онај исти начин који смо описали у другом поглављу овог рада. Због тога не чуди што је Голдштајн на крају упитао критичаре, одговарајући на њихове оптужбе, да ли они сматрају да се холокауст једноставно није ни догодио, и да ли би више волели да наслов књиге буде промењен нпр. у *Зимски одмор у Јасновцу*.[128]

8.

Поглавље *Тко је одговоран?* (стр. 579-595) је концентрисано на вође НДХ и усташког покрета, додајући неке детаље већ добро познатој слици о њиховој улози у геноциду. Голдштајн подвлачи да су високи функционери НДХ само у неколико случајева дали оставке на своје положаје због почињених злочина. Сем тога, усташка влада је била једина у Европи која није оклевала да своје Јевреје изручи Немачкој. Поглавље *О ревизионизму у хисториографији* (стр. 596-618, објављено као *Revisionism in Croatia: The Case of Frawo Tuđman*, у: „Eastern European Jewish Affairs", vol. 32, N° 1, London, Summer 2002, 52-64) бави се порицањем холокауста и геноцида искључиво у савременој хрватској историографији, смештеној у неизбежни оквир политичких борби осамдесетих година и распада Југославије. Тврдећи да је „у хрватском хисториографском ревизионизму кључна личност Фрањо Туђман",[129] књига је морала да побија не само Туђманове „изворе" већ и читав покрет који је настао пошто је Туђман као председник отворио врата ревизионизма. „Његова [Туђманова] је одговорност још већа као главног покровитеља кореспондирајућег ревизионизма у политици и јавноме животу."[130] Списак имена ревизиониста – Јареб, Бенигар, Цота, Јурчевић, Печарић, Кришто, Вучић – не садржи ниједног правог специјалисту из ове области, али оно што брине је њихов број. *Жидови у усташком покрету и државном апарату* (стр. 619-625) су после рата и на судовима и процесима против њих били „честа и омиљена теза припадника и симпатизера усташког режима",[131] који су тако доказивали да су били натерани да прогањају Јевреје. Голдштајн тврди да су такве тезе потпуно бесмислене, али ће Дамир Мирковић, свеједно, његов третман Туђмана описати као „опрезан" и подврћи критици полемику Голдштајнових са српским академиком Василијем

[127] Dojčinović Ratko, Desni ekstremizam uništava Hrvatsku, „Pravi odgovor" 24, 12. фебруар 2002.
[128] Daskalović Zoran, *н. д.*
[129] Goldstein Ivo, *Holokaust u Zagrebu*, 600.
[130] *Исто*, 608-609.
[131] *Исто*, 623.

Крестићем, коме је импутирано да износи тезу о геноцидности Хрвата: „Овај рецензент је фамилијаран са конкретним текстом као и са две друге Крестићеве књиге у којима нема такве референце.“[132] Коначно, троугао *Усташе, Хрвати и Жидови* (стр. 626-635) испитује углавном појединачне случајеве прогона и заштите, као и посматрача.

О броју жидовских жртава у Загребу (стр. 636-648) је први писао Давид Леви 1947. године. Он је број Јевреја у предратном Загребу проценио на 12.200, а број жртава на приближно 9.000, што чини 73-74% предратног становништва. Пројекат „Дотршчина“, чији је циљ био да утврди број становника Загреба који су страдали током Другог светског рата, прекинут је (што је уобичајена судбина пројеката те врсте) осамдесетих година XX века, али су 6.399 прикупљених имена препозната као Јевреји. „Скрупулозна знанствена истраживања још нису потврдила ове бројке,“ каже Голдштајн, али „док не буде прецизнијих истраживања, ова ће се бројка морати уважавати.“[133] У целом поглављу су испитивани и упоређивани различити извори, а као важан је означен и проблем јеврејских избеглица из окупиране Европе које су заробљене и/или убијене у НДХ. У намери да се покаже како различити извори могу дати различите резултате, међусобно су упоређени списак јасеновачких жртава урађен за југословенски Савезни завод за статиситку, *Списак жртава рата* за Загреб направљен 1964. и подаци из пројекта „Дотршчина“. Коначно, за 50% загребачких Јевреја је нађено да су убијени у Јасеновцу, 30% их је страдало у Аушвицу или неком другом логору ван Југославије, а 20% негде другде у НДХ.

На крају, *Нови почетак?* (стр. 649-656) описује мучан повратак у свакодневни живот, административне потребе повезане са осетљивим личним причама, потрагу за децом, бригу о сирочади. Чини се да је цело ово поглавље написано да би се ставила у перспективу лична димензија патње и да би се опет могао чути глас историчара: „Холокауст је оставио трајни биљег на њиховој повијести, садашњости и будућности. И млађи чланови заједница, рођени много година након завршетка рата, свјесни су што се догодило њиховим бакама и дједовима и њиховим обитељима.“[134]

9.

„Када је ова књига замишљена, требало је да буде прва реч о једном тешком питању“, написао је Раул Хилберг у *Захвалности* у свом *Уништењу европских Јевреја*,[135] књизи која се обилно цитира у *Холокаусту*

[132] Mirković Damir, *н. д.*, 639
[133] *Исто*, 637.
[134] *Исто*, 655.
[135] Hilberg Raul, *н. д.*, стр. VII.

у Загребу. Неке боје на Хилбергову синтетичку скицу је додао Менахем Шелах, а књига Иве Голдштајна *Холокауст у Загребу*, упркос чињеници да није толико енциклопедијска колико би неки њени рецензенти волели да буде, такође носи назив синтезе. Иако нешто од своје полиперспективности дугује постмодерној „дискурсивној грозници", *Холокауст у Загребу* је у већем делу само даље бојење и нијансирање једне одређене тачке Хилберговог цртежа – Загреба. Тамо где то ради, ова књига досеже врхунац.

Замишљена током недавних смутних времена на Балкану, а бавећи се ранијима, ова књига спада у више историографских светова истовремено: у југословенски и хрватски – по теми и контексту. Такође је велик напор уложен у то да се догађање холокауста у Загребу смести у историографију холокауста, иако књига није сасвим актуелна у својим теоретским основама; било би потребно посебно истраживање да се покаже однос југословенске гране истраживања холокауста (која је очито живела у паралелном свету) с његовим главним током. Иако изгледа да се Иво Голдштајн намерно концентрисао на архивски рад, *Холокауст у Загребу* би могао да има само користи од више општег знања и од дијалога с другим студијама ове врсте. Исто би се могло рећи, само у много већој мери, нпр. о њеном београдском парњаку, књизи Бранислава Божовића *Страдање Јевреја у окупираном Београду 1941-1944*, која је изашла 2004.[136] Будући аутор старије генерације, Божовић се концентрисао искључиво на апарат репресије и уништења, очито делећи основну намеру с Раулом Хилбергом: „Да је перспектива починиоца основни пут који треба следити је постало моја доктрина коју никад нисам напустио."[137]

И док је Голдштајн дао другачије увиде, укључујући и виђење жртава, Божовић је преузео Хилбергов став у потпуности – али обојица, и Божовић и Голдштајн, пишу студије случаја без жеље да их упореде, рецимо са студијом случаја Тиква Фатал-Кнанија о Јеврејима у Пинску, која је написана у исто време. Нацистичка окупација, *Aktion* у августу 1941, „борба заједнице да преживи после ове *Aktion*" и „активност Judenrat-а у корист јеврејског становништва"[138] у Пинску сигурно би и Голдштајну и Божовићу омогућили да уоче многе сличности и разлике између једног места у Белорусији и два града у Југославији, посебно у погледу „Vernichtungskrieg-а" у СССР и Вермахтових и усташких зверстава на Балкану.

Коначно, аутор *Холокауста у Загребу* је свестан да је „мењање историје већ променило многе основне судове о јеврејској историографији

[136] Божовић Бранислав, *Страдање Јевреја у окупираном Београду 1941-1944*, Београд 2004.

[137] Hilberg Raul, *The Politics of Memory*, Chicago 1996, 61-62.

[138] Fatal-Knaani Tikva, The Jews of Pinsk, 1939-1943, Through the Prism of New Dokumentation, „Yad Vashem Studies", XXIX/2001, 150.

које се тичу односа између јеврејске и опште историје.“[139] Биће потребно енглеско издање и да прође још неко време како би се добио прави академски одговор у све четири области – одговор који је овој књизи за сада ускраћен.

У међувремену, наш уметник с почетка овог реферата знаће одакле да почне да се среће с мучном прошлошћу Загреба.

[139] Yahil Leni, The Holocaust in Jewish Historiography, „Yad Vashem Studies“, VII/ 1968, 68.

Protosingel JOVAN (ĆULIBRK)
Jasenovac Committee of the Serbian Orthodox Church

THE HOLOCAUST IN ZAGREB OF IVO AND SLAVKO GOLDSTEIN*

A Contribution to the Research on the Holocaust Historiography in Yugoslavia

Joshua Neustein, an Israeli-American artist and the former head of the Bezalel Art Department in Jerusalem, announced in September 2003 that this year he "will be traveling to Zagreb, Croatia, where he has been invited to build his sixth ash city at the Zagreb Museum of Art."[1] He became well known in the world of contemporary art through installations composed of three-dimensional ash maps of cities burdened with history, including Berlin and Warsaw. Preparing the new installation, he will talk about the Croatian capital "with historians, librarians, writers, and filmmakers who can help him rethink its history."[2] The art in his opinion has something to do with history and responsibility: "People always think the ash cities make a profound statement until it's their turn. The postwar map of contemporary Zagreb that I am planning will undoubtedly touch on sensitive issues for Croatia."[3]

Although Neustein thinks that "ashes have nothing inherently Jewish about them,"[4] on the cover of the book of a Jewish-Croatian historian Ivo Goldstein *The Holocaust in Zagreb* is an ash black-gray photograph of the Zagreb synagogue in today's Praška street, destroyed during the winter of 1941/42. Art director of the book Denis Stankov used here "network of codes" specific for art dealing with the Shoah as described by Howard Needler[5] and *volens nolens* accepted by Neustein himself: "When people see ashes, especially in Germany or in Israel, they immediately think of the

---

* This text was written for graduate seminar *The Road to Final Solution* held by Prof. David Bankier at the Hebrew University of Jerusalem in Academic Year 2003/2004. This is reworked and enlarged version of original text.

[1] Talya Halkin, *The Mapmaker*, "The Jerusalem Post Up Front", December 5 2003, p. 35.

[2] Ibid.

[3] Ibid.

[4] Ibid.

[5] Howard Needler, *Red Fire upon Black Fire, Hebrew in the Holocaust Novels of K. Tsetnik*, in: *Writing and the Holocaust*, ed. by Berel Lang, Holmes & Meier, New York-London, 1988, r. 240.

Holocaust."[6] Moreover, the photograph on the cover and the synagogue on it are torn apart in a further attempt to "evoke absence, absence of a referent outside the image, as well as absence of 'presence' in the image," as Ernst van Alphen describes "Holocaust effect" in visual arts.[7]

The absence that Neustein will have to deal with, symbolically expressed by the absence of a synagogue in Zagreb landscape, is complex. It is the absence of the morality in one period of the history of the city, according to former Zagreb mayor Milan Bandić: "It is hard to understand that conscience can completely die out as was the case during the World War Two," he said on the presentation of Goldstein's book in November 2001.[8] Nevertheless, it is the absence of the great part of city's pre-WWII population that is basic a fact to deal with as a "sensitive issue" proclaimed by Neustain; and concerning the Jews who disappeared between 1941 and 1945 almost entirely, that is exactly what *The Holocaust in Zagreb* does.

The second thing Neustein understood, as seen in his statement about "the postwar map", is complicate position of the history and the historiography – and he obviously consider the art as responsible to history in a manner offered by Natan Nuchi for whom "dwelling on the Holocaust provided an extreme vantage point from which I could consider the rest of culture more clearly"[9] – in the Balkans after the dissolution of Yugoslavia. The ten years long Balkan war in the nineties was marked by the misuse of historiography, especially as related to genocide and the Holocaust. For example, attempts to equate the role of occupied Serbia and the so-called Independent State of Croatia during the Holocaust went so far that in 1990 Slavko Goldstein (well known publicist and publisher – both father of Ivo and co-author of *The Holocaust in Zagreb*) had to "make clearly the distinction... between the perpetrators of genocide in Croatia and those in Serbia, with the former being a domestic Fascist group and the latter of German Nazis."[10]

Finally, Neustein's very presence in Zagreb makes a third important point. Namely, in 1986 when three volumes of documents about concentration camp Jasenovac collected and edited by Antun Miletić – "basic

---

[6] Talya Halkin, *The Mapmaker*, op. cit. 35.

[7] Ernst van Alphen, *Deadly Historians: Boltanski's Intervention in Holocaust Historiography*, in: *Visual Culture and the Holocaust*, ed. by Barbie Zelizer, The Athlone Press, London, 2001, p. 56.

[8] *Predstavljen Holokaust u Zagrebu, Bandić podržao izgradnju sinagoge* [*The Holocaust in Zagreb Presented, Bandić Supported Building of a Synagogue*], HINA, November 6, 2001.

[9] On November 21, 1995 in his letter to Matthew Beigell, cited in Beigell's book *Jewish-American Artists and the Holocaust*, Rutgers University Press, New Brunswick, 1997, p. 6.

[10] Slavko Goldstein, *Što je rekao Serge Zweigenbaum* [*What Serge Zweigenbaum Said*], in: "Bilten" (JOZ) 11 (1989), P. 1, 4; cited in Paul Benjamin Gordiejew, *Voices of Yugoslav Jewry*, State University of New York Press, Albany, 1999, p. 354.

and unavoidable work" according to *The Holocaust in Zagreb*[11] – were published, still an old style communist foreword was needed. Spearheaded by Josip Broz Tito's quotation on the importance of brotherhood and unity, the very first sentence of *Foreword* written by Jefto Šašić gives Sitz im Leben of the book: it "shows also the level of development of Yugoslav historiography which for different reasons did not show enough attention for this important sphere of *the struggle of the Yugoslavian peoples for national liberation.*"[12] (Italic is ours) Although extermination of the European Jews is mentioned in the *Foreword*, the word "Holocaust" does not appear there at all. At the same time, "never before ... had Auschwitz been discussed so much in West Germany as during 1986."[13] If nine years before publishing Miletić's book Yehuda Bauer might say about Holocaust historiography that "we have no adequate history of Jews of France or Belgium, Rumania or Hungary, Yugoslavia or Greece,"[14] twenty four years would be needed for one on the fate of Jews in the Independent State of Croatia's capital, and twenty seven for an Israeli artist to come and confront the troubled past of Zagreb and its Jewry within the clear framework of the Holocaust.

The artist, Joshua Neustein, de facto resumed all three basic issues that marked the context in which *The Holocaust in Zagreb* came to life: 1. The crime done to the Jews in Zagreb as a living and "starting point, the murder itself."[15] 2. The unavoidable knot of the recent Balkan war and its relationship with history and historiography, and 3. The need to place the event and the book within the frame of the Holocaust and the Holocaust historiography.

Here we will leave Mr. Neustein, with full respect for the postmodern tendency that "order of the discourses becomes a general competition"[16] in which, as Saul Friedländer puts it, "artistic representation of past events... is significant enough to have been considered by many as the breakdown of some accepted consensus."[17] Even though those words by no means suggests that the truth of some artwork can compete for the final truth about

---

[11] Ivo Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, co-author Slavko Goldstein, Novi Liber & Židovska općina Zagreb, Zagreb, 2001, p. 303.

[12] Jefto Šašić, *Predgovor* [*Foreword*], in: Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945. Dokumenta, Knjiga 1* [*The Concentration Camp Jasenovac 1941-1945 Documents, Volume One*], Narodna knjiga-Spomen područje, Beograd-Jasenovac, 1986.

[13] Saul Friedländer, *Historical Writing and the Memory of Holocaust*, in: *Writing and the Holocaust*, ed. Berel Lang, Holmes & Meier, New York, 1988, p. 66.

[14] Yehuda Bauer, *Trends in Holocaust Research*, in: "Yad Vashem Studies" XII, 1977, p. 9.

[15] Ibid.

[16] Gérard Raulet, *Kraj "uma u povijesti"*, [*The End of "the Mind in the History"*], in: "Republika" 10-12/1985, p. 322.

[17] Saul Friedländer, *Historical Writing and the Memory of Holocaust*, in: *Writing and the Holocaust*, op. cit. 67.

Holocaust, we will leave those debates of the eighties to the readers of, let's say, Eaglestone's long-enough synthesis,[18] and then we will step out of the art and return to the historiography.

2.

In our case, the historiographer for sure will not avoid knots, even more tangled up then the Balkan one: "Why shouldn't the Israelis immigrate en masse to Europe?" "Ha'aretz" cited recently the proposal of Ivo Goldstein for the solution of the Arab-Israeli conflict, made in Chateau de Canisy in France,[19] where a large group of the Jewish European and Israeli intellectuals in the winter of 2004 debated about the Jewish future. He warned, in addition, "in light of this sweeping desire to renew the old alliance between the Jews and the continent of Europe, if this does not occur, there will be a profound rift between the Jews and the Israelis that could endanger the continuation of Jewish life in Europe."[20] "Who will protect them," he asked, "from the wave of anti-Semitism inundating Europe... who has to help in the fight against anti-Semitism, if not the Israelis?"[21]

In his domestic Croatia a fierce battle erupted in the media in 2003 when the possibility was announced for Ivo Goldstein to take over the Department of the Croatian history in the 20th century at the University of Zagreb. Already chief of the Department for general medieval history with an M.A. and Ph.D. in the field of Byzantine studies, Ivo Goldstein was considered by some at least unpropriate for the cathedra that „shows what values weigh more in today's Croatia," as the 'Croatian Weekly' "Fokus" emphasized.[22] (The article went as far as to count Goldstein's works: according to it, out of the sum of 128, 40 belong to general medieval history, 37 to Croatian medieval history and 27 to Croatian contemporary history.)

A prelude to this debate was made a year before, when *The Holocaust in Zagreb* encouraged the writing of the book *Does Goldstein defends the Independent State of Croatia?*[23] written by Josip Pečarić, a member of

[18] Robert Eaglestone, *Postmodernism and Holocaust Denial*, Icon Books Ltd, Cambridge, 2000.

[19] Daniel Ben-Simon, *The New Jewish Problem*, "Ha'aretz", February 6 2004, p. B 5.

[20] Ibid.

[21] Ibid.

[22] Željko Buzov, *Bitka za povijest* [*The Struggle for History*], in: "Hrvatski tjednik Fokus", 182, November 7 2003. From November 2002 to January 2003 "Fokus" in seven parts published the paper *Goldsteinova Hrvatska* [*Goldstein's Croatia*] by Vladimir Mrkoci written as a review of Goldstein's book *Croatia: A History* in which Mrkoci tries to discredit Goldstein in the manner of Josip Pečarić and with some of the facts that Pečarić provided.

[23] Josip Pečarić, *Brani li Goldstein NDH* [*Does Goldstein Defends the Independent State of Croatia?*], A. G. Matoš, Samobor, 2002.

the Croatian Academy of Sciences and Arts. At the beginning of this book, Pečarić – a matematician turned local right wing Holocaust and genocide specialist – tried to undermine Goldstein's credibility as a scientist by quoting the opinion of historian Neven Budak about Goldstein's book on the Croatian early Middle Age, where Budak concludes that the book is nothing but a failure because of the erroneous methodology: "where he does not have sources he fabricates, and then on the basis of those fictions he draws further conclusions", and therefore Goldstein simply "slipped into the non-scientific field."[24] But, Neven Budak, the dean of the Faculty of Philosophy in Zagreb, also spoke on the presentation of *The Holocaust in Zagreb*, saying something totally opposite and in favour of Goldstein's scientific approach, namely that „the fact that book is based on the archive material is one of its unavoidable values, and the book should be evaluated in that context".[25]

However, according to Pečarić, Goldstein's crucial methodical failure is that he made his Ph. D. at the Department of Byzantine studies of the University of Belgrade „where he absorbed all attitudes that determinates his discourse in all the levels" and "well versed in that 'byzantological' methodology he returns to Zagreb to become the prosecutor and the judge to the Croatian national state."[26] That's why the leading Croatian far right politician Mladen Schwartz will begin his interview about *The Holocaust in Zagreb* with the same subject: „I heard from the specialists that he (=Ivo Goldstein) is not some exrert in medievalistics, but he gained a place in the field thanks to the connections of his father, Slavko." Only then he will conclude: „That book [*The Holocaust in Zagreb*] is a thick pamphlet which contributes to the demolition of the Croatian state and to the reconstruction of the some kind of the supracroatian, supranational entity."[27]

To conclude with the words from the article in „Fokus" concerning the change of Goldstein's post at the University, his right wing critics "reproaches to his systemathic propaganda of the quasihistorical thesis of the genocidal nature of the Croatian nation."[28] Justified or not, charges of the methodology and scientific credibility of both Ivo and Slavko Glodstein described above are characteristic for their aforementioned critics, but those charges were used more to open the debate and to underline that Goldsteins' and *The Holocaust in Zagreb* are as unsuitable for Croatian so-

---

[24] Ivan Biondić, *Matematičar raskrinkao Homo Frausa* [*The Mathematician Unmasked Homo Fraus*], in: "Dom i svijet", Hrvatski informativni centar, No 393, July 11, 2002; on internet: www.hic.hr/dom/393/dom10.htm.

[25] *Predstavljen Holokaust u Zagrebu, Bandić podržao izgradnju sinagoge*, op. cit.

[26] Ivan Biondić, *Matematičar raskrinkao Homo Frausa*, op. cit.

[27] Petar Bukovac, *Razgovor s prvim triumvirom – kameradom Mladenom Schwartzom* [*A Talk With the First Triumvire – A Camarad Mladen Schwartz*], in: "Ultimatum" No 1, December 2001/January 2002.

[28] Željko Buzov, *Bitka za povijest*, op. cit.

ciety and its historiography as those critics perceive them. „I hope that the Goldsteins' interpretation of the Croatian recent past is not the common attitude of all the Jews in Croatia," adds another critic, Jure Krišto, in his interview for the widely read newspapers „Večernji list".[29]

„Why are they doing so?" was asked Ivo Goldstein about such critics of *The Holocaust in Zagreb* by a journalist from the „Feral Tribune", a leading left wing magazine in Croatia, and he replied: „Because they want history to be perceived only in the way they are doing it. Our historiography is small, undeveloped and neglected, many themes are still unexplored; during the last decades there were many manipulations in historiography, a lot of supressing and propaganda, but today in a liberal-democratic society such practices should come to an end."[30]

That liberal heritage in Croatia is usually symbolized by the name of the writer and encyclopedist Miroslav Krleža, whose words have been evoked in reviews of *The Holocaust in Zagreb*. Drago Pilsel in a journal of literature *Zarez* quotes Krleža's words from 1945 that "'we need a new Shakespeare' to understand just approximately the depth of the tragedy and the weight of the catastrophies that have befallen us."[31] In the same encyclopedic spirit of Krleža, Pilsel consider Goldstein's book as "the history which at the same time is philosophy, and theology, and sociology, and statistics, and communicology, and literature."[32] In his review he makes a brief overview of the book and of the process of the genocide against the Jews, which was "much more cold-blooded and unscrupulous than the genocide against the Serbs and Romas."[33] Throughout the article he compares the legitimization of the crimes in the Independent State of Croatia with the revisionism in Croatia "in the name of the political idea"[34] during the reign of the late president Tuđman, and concludes: „Finally, the book should be read by Ivo Sanader and the rest of the members of HDZ (Tuđman's party, J. Ć.) who still honour the person and the work of the founder of the party in total. If they really, as they say, feel ready to return to power, it will be desirable to wash themselves of the stink of the Ustaši slaughters as soon as it is possible."[35]

---

[29] Željko Krušelj, *Slavko i Ivo Goldstein prepisuju komunističku optužnicu protiv Stepinca* [*Slavko i Ivo Goldstein Are Coping the Communistic Charge Against Stepinac*], in: "Večernji list", January 14, 2002.

[30] Zoran Daskalović, *Crkva zatvara vrata Europe* [*The Church Closes the Doors of Europe*], in: "Feral Tribune", January 18, 2002; on internet: http://www.ex-yupress.com/feral/feral201.html.

[31] Drago Pilsel, *Monumentalni znanstveni pothvat* [*A Monumental Scientific Project*], in: "Zarez", N° 67 November 8, 2001.

[32] Ibid.

[33] Ibid.

[34] Ibid.

[35] Ibid.

"Tuđman," namely, "was a politician who was using history," Goldstein said sharply to the Jewish Telegraph Agency when the first Croatian president died.[36] He "sacrificed the memory of Ustaše atrocities," added the article, concluding that what worries the Jews in Croatia most is "the tendency toward historical revisionism and the potential for the state to exploit the Jewish community for its own political ends."[37]

What happened when HDZ in 2003 won the elections?

Judging by his visit to Yad Vashem and the interviews given to the Israeli press after just a few months as Croatian prime minister, even if he did not read the book, Ivo Sanader understood something of the need of the washing recommended by the „Feral Tribune". Sanader admitted that „Israel had with Franjo Tuđman a separate account for the attitude he maintained in his book *The Wastelands of Historical Reality* in which he denied the Holocaust in Europe in whole and in Croatia in particular," and the Croatian present prime minister is fully aware of the need for apology, made later by Croatian president Stipe Mesić.[38]

But, the roots of the revisionism are deep and branchy. In his review of *The Holocaust in Zagreb* for the official newspaper of the Roman-Catholic Church in Croatia, "Glas Koncila" ("The Voice of the Council"), Jure Krišto from the Croatian Institute for History would deal only with the issue of the role of the archbishop Alojzije Stepinac during the war. Using the terminology of the "American honest Jew" Norman G. Finkelstein on "the Holocaust Industry" (as he said, because that terminology "has been carried out within the Jewish corps"[39]) he challenged the Goldsteins to check themselves in the light of the Finkelstein's warning, because "Goldsteins themselves made a political parade out of the promotion of the book."[40]

But, Ivo Goldstein will warn us that the second level of Krišto's attack on *The Holocaust in Zagreb* is much more dangerous: Krišto wrote in fact „the title of the book is wonderous". Ivo Goldstein asked himself: „Does it mean that they (Krišto, director of the newspaper Nedjeljko Pintarić and professor Adalbert Rebić) think that the Holocaust did not happen?"[41]

---

[36] Ruth E. Gruber, *Late Croatian leader was nationalist who courted Jews and revised history*, JTA, December 12 2001.

[37] Ibid.

[38] Shori Dalia, Im mishehu rak haya otzer et Milošević bazman [Dalia Shori, *If Somebody Only Stopped Milošević on Time*, in: „Ha'aretz", Thursday, March 17, 2004, p. B 4].

[39] Željko Krušelj, *Slavko i Ivo Goldstein prepisuju komunističku optužnicu protiv Stepinca*, op. cit. It is of course well known book by Norman G. Finkelstein, *The Holocaust Industry – Reflections on the Exploatation of Jewish Suffering* (Verso, London, 2000), translated in number of countries – and especially in the Balkans – before any serious synthesis on the Holocaust.

[40] Ibid.

[41] Zoran Daskalović, *Church Closes Door to Europe*, op. cit.

In his answer to Krišto's review Viktor Ivančić in „Feral Tribune" tried to develop Krišto's wondering for „inventing Holocaust" into full self-destroying sarcasm: "what is *surprising* is that the evil white mice are making it up and disseminating this fabrication because of their inborn greed, which is the old obsessive theory of the local historical revisionists. One of the ideologues of the Croatian revolutionary patriotism [Željko Olujić] even at one time claimed that the Jews are responsible for the Holocaust because they literally forced others to exterminate them, by driving Hitler and Pavelić crazy with their greed and exploitation of others, so that concentration camps and crematoria were the only efficient way to establish the society of social justice and equality."[42]

To conclude, we have first to notice that all the articles we dealt with are from magazines and newspapers. According to the information provided by Dr. Goldstein himself, the only article about *The Holocaust in Zagreb* that appeared in some scientific publication is Krišto's further explication of his views in the Croatian "Journal for Contemporary History" (in which, according to Goldstein, revisionism found its place);[43] the same applies for the rest of the former Yugoslavia, with the slight exception of the book *Jasenovac – Jewish Serbian Holocaust (The Role of the Vatican) in Nazi-Ustasha Croatia* by Dr. Milan Bulajić,[44] which partly refers to the Goldsteins' work.

Krišto's article *Once Again about the Book 'The Holocaust in Zagreb'* is mostly discussing Chapter 37 of the book, *Catholic Church, Archbishop Stepinac and the Jews*. Beginning with a frontal assault on authors of works on the relationship of the Roman-Catholic Church and the Holocaust like Zuccotti, Goldhagen, Phayer, Cornwell and "Zagreb Jew Raul Špicer" (Menachem Shelah) who "faked everything he touched upon, concerning the Independent State of Croatia, Catholic Church and Croatians in general",[45] Krišto in general tried to show a lack of "different perspectives (*multiperspectivity)*"[46] in the book, caused by the "retro-guard" ideological position of Goldsteins who "repeated historical judgements of contemporary Cro-

[42] Viktor Ivančić, *The Low Flying Phoenix – 'Glas Koncila' and the Abuse of Holocaust*, in: "Feral Tribune", January 12 2002; on internet http://www.ex-yupress.com/feral/feral179.html. In the same magazine Živko Gruden published review *Tenth Circle of Hell*, October 13 2001, on internet http://www.ex-yupress.com/feral/feral189.html.

[43] First review was in fact written in the same journal by Ljiljana Dobrovšak (*Holokaust u Zagrebu*, "Časopis za suvremenu povijest", 1/2002, pp. 258-264). In its simplicity her review is detailed description of the book. Krišto's article *Još jedanput o knjizi Holokaust u Zagrebu* [*Once Again About the Book The Holocaust in Zagreb*] was published in the issue number 3 of the same year, pp. 961-985.

[44] Dr. Milan Bulajić, *Jasenovac – Jewish-Serbian Holocaust (The Role of the Vatican) in Nazi-Ustasha Croatia*, Fund for Genocide Research & Stručna knjiga d. p, Belgrade 2002.

[45] Jure Krišto, *Još jedanput o knjizi Holokaust u Zagrebu*, op. cit. 964.

[46] Ibid. 965.

atian history as they were given in the time of communist mass killings after the (Second World) War".[47] Thus, for Krišto the book of the Goldsteins belongs to the phenomena rightfully criticized by Norman Finkelstein and Ruth Bettina Birn, as "the Holocaust industry" but even more to the historiography of former Yugoslavia.

Therefore, we have to conclude: first, seven years after it was published, *The Holocaust in Zagreb* still misses adequate academic response; it says something about the community of historians who use the Serbo-Croatian language and/or deal with the issues of the Shoah and genocide in WWII in former Yugoslavia. Second, the response the book acquired is almost exclusively political and the political position in general determines approaches to *The Holocaust in Zarreb*, including usually denying the scientific foundation of the book by those who belong to the right wing and some uncritical praises by those who come from the left. In this aspect, the polemics that followed the publication of the book reflect and confirm the thesis of both Goldsteins, that the Croatian society was strongly polarized during WWII, and show that the same polarization is still valid and actual. Obviously, the event of the Holocaust and genocide is still in the very center of that polarization more than a half century later and *The Holocaust in Zagreb* in that way became a litmus of the contemporary Croatia.

But situation is almost identical concerning wider academic community dealing with the Holocaust in Yugoslavia: with the death of Menachem Shelach that community no doubt lost its coryphaeus, and without Zagreb-born Damir Mirković, a professor emeritus at the Brandon University in Manitoba, it will be probably still waiting for a relevant review of *The Holocaust in Zagreb*. Among the rare academics who bridged language barrier and published regularly Yugoslav works on the Holocaust and genocide in anglophone journals, Mirković wrote five pages long review of *The Holocaust in Zagreb* in „Journal for Genocide Research" already in 2003.[48]

While praising the book that „with its wealth of data will probably be much appreciated by those scietists who strive for comparative generalizations,"[49] Mirković underlines two important aspects of an historiographical frame of Goldstein's book: first concerning the NDH and the second concerning the historiographical frame that *The Holocaust in Zagreb* strive to belong, i.e. Holocaust historiography. Namely, although Goldstein is drawing a parallel with the contemporary genocide against the Serbs, showing us that the Holocaust in the NDH was „more rational and systematic, progressing through several stages: excommunication, expro-

[47] Ibid. 980.

[48] Damir Mirković, *Holokaust u Zagrebu (Holocaust in Zagreb)*, u: „Journal of Genocide Studies", 4/2003, pp. 636-640.

[49] Ibid. 639.

priation, concentration, and extermination",[50] he is making a mistake by severing the Holocaust clearly out of the wholeness of a multiple genocidal process in the NDH. It is similar when it goes word about contextualization of the Holocaust in the NDH within the wholeness of the process of the destruction of the European Jews, and Goldstein often misses to do it: for exoample, "although the 1942 Wansee conference is mentioned on pp 11-12, the author omits to say that the conference minutes recorded the 'final solution' as being completed in the NDH".[51] According to Mirković, „the Ustasha genocide can not be simply analytically sliced into segments (e.g. against Jews, Serbs, Roma), because the analysis of historical reality requires a dialectical approach which views events in their totality from which no important aspects or moments should be left out".[52]

3.

"Although tons of literature about certain aspects of criminal anti-Semitism in the Independent State of Croatia (ISC – NDH) have been published so far – for example, more than a thousand books about Jasenovac concentration camp[53] – *The Holocaust in Zagreb* is an impressive work and definitively breaks new ground, both in its attempt to systematically treat the subject, and in its openness regarding the sources on 'both sides' and their meticulous analysis."[54] What Živko Gruden means "to systematically treat the subject" we can see from the next sentence: "The introductory chapter gives a short overview of the outcome and characteristics of the Holocaust in the countries under Nazi dominance, which draws attention by some of the facts that are not widely known in Croatia."[55]

That overview, written by Slavko Goldstein under the title *What's that – the Holocaust?* (pp. 3-23), has been derived from most common synthetic works, such as Hilberg's *The Destruction of European Jews*, Shirer's *The Rise and Fall of Third Reich* or from one as famous as *Eichmann in Jerusalem* (Surprisingly enough, even if few of his articles in the Serbo-Croatian are quoted, Menachem Shelah's book on the Holocaust in former Yugoslavia is omitted). In this part, "the good style that makes a book an

[50] Ibid. 638.

[51] Ibid. 639.

[52] Ibid. 638. A short review by Ludwig Steindorff, *Ivo Goldstein, Holokaust u Zagrebu [Der Holocaust in Zagreb]*, in: „Historische Zeistschrift" 1-2003, pp. 251-252 does not change, the picture a lot, though he also findsplace to play with real and symbolical absence.

[53] See Jovan Mirković, *Objavljeni izvori i literatura o jasenovačkim logorima* [*The Published Sources and Literature on Jasenovac Camps*], Grafomark-Besjeda-Muzej žrtava genocida, Banja Luka-Beograd, 2000.

[54] Živko Gruden, *Tenth Circle of Hell*, op. cit.

[55] Ibid.

easy reading literature" as Neven Budak said,[56] affected theory in that way that many facts, including basic terms, are given approximately and on the edge of journalism. For example, the statement that "in all 46 books of the Old Testament, among almost a million words, the word Shoah is probably the rarest one and appears only five times"[57] may sound silly for the ear of a biblical scholar who knows that even the term "hapax legomenon" was produced for words that appear in the Bible *only once* (not to mention that Uriel Tal in his analysis found the word "Shoah" *nine* times in the Hebrew Bible[58]). So it is obvious that this introduction was made for the local needs in Croatia, in the first instance for "those who during the nineties had a chance to frequently read in the newspapers that proportionally the largest number of Jews survived in the NDH,"[59] as the revisionists in Croatia often repeated. In the second instance, the introduction was made to establish a frame for Holocaust historiography and probably as a textbook for the students of history and history teachers as well.

In that aspect, *The Holocaust in Zagreb* relies a lot on the book *Anti-Semitism, Holocaust, Anti-Fascism*, collected papers from the symposium and round-table discussion on the occasion of fiftieth anniversary of antifascist victory in WWII, edited by Ivo Goldstein and Narcisa Lengel-Krizman.[60] The chapter *Anti-Semitism in Thirties* in *The Holocaust in Zagreb* (pp. 31-65) is an adapted and revised version of Goldstein's article *Anti-Semitism in Croatia* from the collection; more or less the same goes for chapters *In Partisans: the Salvation of Lives and the Struggle for Human Dignity* (pp. 516-527) which has been written by Ivo but was reworked by Slavko Goldstein in the fashion of his article *The Jews of Croatia in the Anti-Fascist Resistance* from the collected papers. The collection also contains another overview of the Holocaust by Mirko Mirković (*The Holocaust – the Most Despicable Crime in World History*), based on Martin Gilbert's book *The Holocaust* and more concentrated on how the Jewish community experienced the Shoah, therefore complementary to the overview in *The Holocaust in Zagreb*.

"All that is known from the other countries, such a falsification of the history is not the Croatian specialty at all, but it is important to reply by convincing means," said Igor Lasić about the need for such a book and its introduction in particular.[61] Interesting enough, only one book on revi-

[56] *Predstavljen Holokaust u Zagrebu, Bandić podržao izgradnju sinagoge*, op. cit.

[57] Ivo Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, op. cit. 23.

[58] Uriel Tal, *On the Study of the Holocaust and Genocide*, in: "Yad Vashem Studies" XIII/1979, p. 51.

[59] Živko Gruden, *Tenth Circle of Hell*, op. cit.

[60] The Serbo-Croatian version of the book appeared as *Antisemitizam, Holokaust, antifašizam* in 1996, and its English translation a year later. The Zagreb Jewish Community published both of them.

[61] Igor Lasić, *Knjiga istine i knjiga ubojica* [*The Book of the Truth and the Book of the Murderers*], Aim, Zagreb, October 23 2001.

sionism in general had been used in *The Holocaust in Zagreb*, Stern's *Holocaust Denial*.[62] But, placing of Holocaust history within the country borders is an important characteristic of the Yugoslav historiography and *The Holocaust in Zagreb* is struggling to relieve itself from these borders. Saul Friedländer's book on Pius XII also used here is one of rare historic books on the Holocaust published in former Yugoslavia; even Broszat-Hory's book *Der Kroatische Ustascha-Staat* would be translated in Belgrade only in 1994. But, on the opposite, the Holocaust fiction, literature and movies were widely consumed, from K-Tzetnik's *House of Dolls* to Remarque's *Der Funke Leben* or *The Night Porter* of Liliana Cavani and by no means anyone could claim that the Holocaust was a closed book for Yugoslav.[63] As Gordiejew noticed, even within the frame of the communist pseudo-eschatological rhetoric and "partism" (*partijnost*), the Holocaust had its place in the Yugoslav post-WWII identity.[64]

In that sense, the need of both books – *The Holocaust in Zagreb* and *Anti-Semitism...* – to define the Holocaust *ab ovo* for their readers somehow implies a radical change of context. Implicitly, that means that Croatia differs from the former Yugoslavia as a whole – which doesn't seem to be an intention of the writers and editors – but explicitly shows an aim to establish Holocaust historiography within the context of the Croatian historiography, in which "many themes are still unexplored," according to Ivo Goldstein himself, and the Holocaust is obviously one of them. Thus, and judging by the broad use of *The Destruction of European Jews* as well, we can conclude that *The Holocaust in Zagreb* sees its place both within the Croatian and Holocaust historiography – and within the latter its place has been determined by the words of Raul Hilberg that "the destruction of the European Jews has not been absorbed as a historical event."[65] In a

[62] Kenneth S. Stern, *Holocaust Denial*, American Jewish Committee, 1993.

[63] An important fact of difference in that aspect between former Yugoslavia and USSR is provided in 1990 by Sergey Lezov: "Here is important to notice that *The Diary of Anna Frank*, published in our country in the year of 1960 became one of the important books that within my generation formed the idea of the good and evil. Since then, as far as I know, that book was not reprinted in our country and for contemporary youth the name of Anna Frank possibly doesn't mean much." (Сергей Лёзов, *Анна Франк в Москве* [*Anna Frank in Moscow*], in: *Попытка понимания* [*An Attempt to Understand*], Университетская книга, Moskva-Sankt-Peterburg, 1999, p. 290).

[64] His notice describes the preparation of the Sarajevo Jews for the 400 years anniversary of the Jewish arrival in Bosnia: "Since most of their recorded past had been destroyed or lost during the war, these Jews decided that in preparation for the celebration they would write their history and leave a written representation of themselves for their descendants and *for other Yugoslavs*. This representation would include as its most significant material the 'latest chapter' of the Holocaust and the National Struggle of Liberation, a history which they believed had found its culmination in socialist Yugoslavia." (Paul Benjamin Gordiejew, *Voices of Yugoslav Jewry*, op. cit. 164).

[65] Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews*, Quadrangle Books, Chicago-London, 1961, p. V.

manner of speaking, Goldstein's book aims to be an enlargement of a particular chapter of Hilberg's book about the Nazi-Germany *Satellite par Excellence* Croatia and especially its capital Zagreb into one volume. The revised English edition[66] will show the relationship between the two historiographic contexts as envisioned by the authors.

4.

Forty years have passed between the Hilberg and Goldstein publications and during that period the historical science in general and in the Holocaust historiography have also changed. In his review of Hilberg's latest book, *Sources of Holocaust Research*, David Cesarani made a list of what the book does not contain, although he admitted that "it would be unfair to criticise this book for it":[67] What does he say about Hilberg? "He has little interest in three-dimensional sources such as locations and artifacts; a blind spot concerning visual records and art; no ear for music or song; and a jaundiced view of fiction, poetry, and drama – where it is mentioned at all."[68] This lack of "what it was like for those at the recieving end of the 'machinery of destruction'"[69] Hilberg himself admitted openly much earlier: "today at this conference it became clear to me, as never before, that even when one writes as I did about the perpetrators, one does so with an impetus that comes from the victims."[70] We already rejected the "postmodern" equality of all discourses *per se*, but how does *The Holocaust in Zagreb* answer requests of Cesarani? Since Hilberg in his old days realised that "to write about the Holocaust one should perhaps first, even if one happens to be a historian or a footnote writer, know how to write a story"[71] and already both Drago Pilsel and Živko Gruden used the narrative structure of Goldstein's book to write their reviews, maybe we should join them.

The Holocaust in Zagreb is composed of six parts and 43 chapters. According to the notice at the beginning of the book, after three years long research Ivo Goldstein wrote its biggest part prior to the autumn of the

[66] The Croatian Ministry for Culture supported The University of Wisconsin Press and Novi Liber with 5000 $ for the English edition of *The Holocaust in Zagreb*, which is the largest sum of money given by the Ministry to support the translation of a Croatian book in 2003. The book did not appear yet, and according to the personal information by Ivo Goldstein, among the reasons is reviewer's objection about the lack of Italian sources being used in research.

[67] David Cesarani, *The Politics of Holocaust Research*, in: "Yad Vashem Studies" XXXI/2003, p. 431.

[68] Ibid. 427.

[69] Ibid.

[70] *Roundtable Discussion*, in: *Writing and the Holocaust*, op. cit. 274.

[71] Ibid. 273.

year 2000; afterwards, his father Slavko wrote chapters 1, 11, 20, 21, the first half of chapter 39 and made additions in chapters 7, 13, 19, 33, 34 and 38 as well.

The first part is entitled *The Ideological and Social Prerequisites of the Persecution* and it consists of five chapters. We already mentioned the first one (*What's that – the Holocaust?*); the second one is a short overview of Jewish history in Zagreb (pp. 24-30) based on the most common books, same as the first one. The third one – on the development of anti-Semitism between the two world wars, already mentioned as well, is based mainly on the contemporary Croatian and Yugoslavian press and thus represents a kind of case study. The same method is applied on *The Helplessness of Zagreb Jews* (chapter four, pp. 66-89), where Goldstein described the situation of Zagreb Jewry after 1933; the press analysed here is mainly the local Jewish one.

The fact that "the years between the two World Wars were for the Jewish community in Zagreb, Croatia and Yugoslavia – golden years"[72] reached a turning point after the annexation of Austria in 1938, when the Zagreb Jews joined the Roman-Catholic Church in large numbers; according to Goldstein it is a mere „Zagreb spaecificum" because out of all conversions from the Judaism to Christianity in the whole country in that year, 74% are the Jews from Zagreb.[73] Finally, chapter *From the Exclusive Croatianism to the Ustaši Anti-Semitism* (pp. 89-101) follows the final stages of the development of the Croatian anti-Semitism up to the first days of German occupation of Yugoslavia and the beginning of the Ustaši rule.

The second part – *Springtime-Summer 1941: Excommunication* – suggest by its name the implementatation of the classic three-steps process of Endlösung in the case of the Zagreb Jews. Here, in its first chapter, *The Persecutions Begins – the Public Harangue, First Murders and Plunder* (pp. 105-116), we hear the personal voice of the historian for the first time. "The generation that survived the Holocaust, already mature enough to understand all the horror of the event, did not need to prove it," says Ivo Goldstein and suddenly switches for the first and last time to ich-form of narration: "I belong to the new generation, I was born 13 years after the end of the World War Two. Necessary is a scrupulous and professional approach, freed from the pathos and loose political goals, as relying on the facts as much as it is possible. It is not enough to describe the general trends. For what happened to be understood, I thought I have to show fate of the individuals too, as many of them as it was possible; thus through the personal tragedies the horrible fate of all could be understood."[74] Later, Gruden

[72] Ivo Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, op. cit. 29.
[73] Ibid. 84.
[74] Ibid. 105.

would exploit one of these personal stories that the whole book is interwoven with – the concluding one of Hilda Singer – to begin his review.

Here Goldstein begins to use the Ustaši and NDH press, same as the archives of NDH institutions preserved mainly in the State Archive of Croatia. The personal testimonies are collected, and the archives of the Jewish community in Zagreb offered many unknown facts as well and one can feel that Goldstein reached his own field. The titles of the chapters are telling a story: *The Legal Discrimination: Third Reich as a Model* (pp. 117-124) is followed by *The Marking with a Jewish Sign* (pp. 125-131; "The only anti-Jewish measure which in the NDH preceded the same measure in the Third Reich was wearing of the Jewish sign"[75]). Chapter *The Requests for Non-wearing the Sign and gaining the Aryan Rights* (pp. 132-144) gives mostly the stirring personal stories from the Ustaši archives of Jews striving to gain the status of „honorary Arians", the local invention that sometimes could save a life, since even in 1944 the German Police Attache in Zagreb Hans Helm in the final report on the Jewish question "added that the problem of the honorary Aryans was admittedly unsolved."[76] The chapters *Denied Existence: Discharge from all the Public Services* (pp. 145-152) and *The Administrative Apparatus to Carry out the Persecution* deal with the changes in the state apparatus, underlining the role of individuals in the pretty chaotic Ustaši system. The dismissal of powerful Eugen Dido Kvaternik in 1942 from the position of the chief of Ustaši party police relaxed even the massacres in Jasenovac; later in his life, before he was killed in 1962 in a car-crash in Argentina, Kvaternik "used to appear periodically with the political-historical essays and articles that were sometimes penitential."[77] After the NDH state apparatus was formed, the forced *Contribution* (pp. 162-172) came, followed by *The Plunder of the Property* (pp. 173-197). Its most sound example came on the August 8, when Matica Hrvatska (the main Croatian cultural institution) asked for a building that belonged to Manfred Sternberg who had already found a shelter in the USA ("this real estate will be perfect for our needs" one reads in facsimile given in *The Holocaust in Zagseb*).[78] By the May 8, 1941 "all the SERBS and JEWS who are residing on the north side"[79] of the city center were ordered to move southward; the line went more to the south in August as the chapter *Throwing Out ("izseljavanje") of the Houses and Appartments* (pp. 198-214) and the map inside the cover shows. *The Salvation for the Group of Physicians* (pp. 215-222) came when dr. Ante Vuletić made a proposal to the NDH government not to send the Jewish physicians to the con-

[75] Ibid. 125.
[76] Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews*, op. cit. 457.
[77] Ivo Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, op. cit. 161.
[78] Ibid. 193.
[79] Ibid. 198.

centration camps but to use them to eradicate the endemic syphilis in the Muslim villages in Bosnia (out of 76 of those physicians, at least 58 joined the partisan units in Bosnia; in 1942, for a while, of 73 physicians among the partisans 40 were Jewish). The chapters *The Accompaying Forms of Terror* and *The Activity of the Zagreb Jewish Community* describe life "with the illusion that [the Zagreb Jews] under this circumstances of the Ustaši rule may maintain some kind of a social and religious life of the community."[80]

But then the new stage of persecution came suddenly, destroying any hope. The third part of *The Holocaust in Zagreb* is named *The Summer-Autumn of 1941: the Concentration and Execution* and describes that stage in eight chapters: *Mass Arrests and the Places of Concentration* (pp. 249-265), *The Concentration Camps, Courts-Martial, Hostages* (pp. 266-275), *The Death Camps on Velebit and the Island of Pag: the Genocide* (pp. 276-301), *The Crown of the Terror: Jasenovac* (pp. 302-343), *On the Road to the Scaffold: Loborgrad and Đakovo* (pp. 344-362), *A New Kind of Correspondence: the Requests for the Release from the Camps* (pp. 363-377), *Mixed Marriages and "Honorary Aryans"* (pp. 378-384) and *The Care for the Camps and the Survival of the Community* (pp. 385-402).

In this part *The Holocaust in Zagreb* more than anywhere else shares subject matter with Shelach's Ph. D. thesis at the University of Tel Aviv that later became a base for a chapter on the NDH in his book on Yugoslavia. A separate comparative paper on the relation between these two syntheses will be needed, but both of them heavily oppose the attitude "that the destruction of Croatian Jewry was actually a byproduct of the annihilation of the Serbs. This thesis fails to account for the haste with which the Croats commenced preparations for what they termed 'the final solution of the Jewish problem in Croatia.'"[81] Moreover, in Shelah's book we can find that "Yugoslav scholars state categorically that the liquidation of Jews was accorded first priority, followed by Serbs, Gypsies, and, finally, dissidents."[82]

That priority Shelah attributes to the German influence, same as in general he – more than Goldstein – insists on the German role in the destruction of the Croatian Jewry, notwithstanding the possibility that the crime was done only under the German pressure. On the other side, Slavko Goldstein in his chapters on the concentration camps in *The Holocaust in Zagreb* would conclude that Jewish victims "can not be separated from the general conditions in these camps or from the destiny of Serbian, Roma, Croatian and other prisoners in them."[83]

---

[80] Ibid. 239.
[81] Shelah Menahem, *Yugoslavia*, 1990, 140.
[82] Ibid. 142.
[83] Ivo Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, op. cit. 302-303.

5.

The interlaced fate of Serbs, Jews and Romas is just one of the characterics of the Holocaust in the NDH: „The horrific methods of mass murder practiced in this camp must be ranked as almost most appalling in human history,"[84] says Shelah about Jasenovac and adds: „To the best of our knowledge no similar camp existed in any of the other satellite states in Occupied Europe: Jasenovac was a unique phenomenon in the annals of the Holocaust."[85] Therefore, after the the Second World War Jasenovac became „a symbol of martyrdom for Serbs, Jews, and Gypsies"[86] and „by far the largest attended commemoration in Yugoslavia, attracting fifty thousand people on 21 April 1985, perhaps more in other years."[87] In another place we discussed the ambiguity between the official and people's approach to the memory of Jasenovac, especially in the case of the families of the Serbian victims.[88]

During the eighties and in the nineties, Jasenovac also became a contested symbol between the Serbs and Croats; on the one side the number of the victims murdered by Ustaši in the camp was exaggerated up to the one million (Radomir Bulatović's book *The Concentration Camp Jasenovac with Special Insight in Donja Gradina* published in 1990[89]) and on the other reduced to two or three thousand (Mladen Ivezić, *Jasenovac – Numbers*[90]) – as in this two radical and fortunately neglected examples; one can only wish that Tuđman's writings had the same fate. Slavko Goldstein, who also wrote the first part of the polemical chapter *On Revisionism in Historiography* (pp. 596-618) in *The Holocaust in Zagreb*, „entered this polemic through what was reffered to as the 'Goldstein affair'".[91] Namely, in 1989 he „contributed a foreword in a book by a Croatian author who estimated the losses above the Tuđman figure but still far below the official

[84] Shelah Menahem, op. cit. 189.

[85] Ibid. 188.

[86] Paul Benjamin Gordiejew, *Voices of Yugoslav Jewry*, op. cit. 351.

[87] Ibid. 152.

[88] Jeromonah Jovan (Ćulibrk), *Srpska Pravoslavna Crkva i Jasenovac* [*The Serbian Orthodox Church and Jasenovac*], in: "Vidoslov", 23/2003, pp. 23-29.

[89] Radomir Bulatović, *Koncentracioni logor Jasenovac s posebnim osvrtom na Donju Gradinu*, Svjetlost, Sarajevo, 1990.

[90] Mladen Ivezić, *Jasenovac-brojke* [*Jasenovac-The Numbers*], published by author, Zagreb, 2002.

[91] Paul Benjamin Gordiejew, *Voices of Yugoslav Jewry*, op. cit. 398; Gordiejew thinks that by Goldstein taking a part in the dialogue, Jews in Yugoslavia as whole entered the polemic, probably because Goldstein was the president of the Zagreb Jewish community at the time, although Slavko Goldstein at the same time was the president of The Croatian Social-Liberal Union, the party with intention to be the first one in Croatia of non-communist origin. The leading Serbian national intellectuals as Milovan Đilas i Dobrica Ćosić greeted Goldstein's party at the time. As his son puts in the letter: "Since he considered Jasenovac as the symbolic cause of the war, he thought that clearing up of that question can help reconciliation."

figures favored by Serbs."[92] Lately, there are many works on the use and misuse of historiography and Jasenovac victims in the recent Balkan wars (Hayden's for example[93]), but the polemic after almost two decades has not gone much further in the facts, as the authors of *The Holocaust in Zagreb* would admitt: „Since the research and analysis of the full number of victims in Jasenovac exceed the scope of this book and in the abscence of the latest and more precise results, the authors accept for the time being research of Žerjavić as the closest estimate"[94] (approximately 83,000 victims).

In this part Milan Bulajić, former director of the Museum of the Genocide Victims in Belgrade, will criticise *The Holocaust in Zagreb*, although „a big and well documented book" as he states.[95] In the short and not too selective analysis – the books of Josip Pečarić are also examined – of the demographical estimations of Vladimir Žerjavić[96] and Bogoljub Kočović,[97] Bulajić tries to undermine their basic source – the research conducted in 1964 by Federal Statistical Office of the SFRY. As unfinished, incomplete and under embargo until 1992 (*The Holocaust in Zagreb* states that the results were accessible to the public as late as in 1998[98]) the research from 1964 is the classic example how the ruling "new class" in Tito's Yugoslavia created historiographical gaps as a powerful tool to manipulate nations. However, Slavko Goldstein also thinks that Žerjavić's numbers concerning the Jewish victims at the Jasenovac should be corrected from 13,000 to 17,000 because some of them Žerjavić didn't count, "although [in the 1964 list] the number of Jewish victims at the Jasenovac camps was the least disputable" as Bulajić wrote.[99]

In the largest and probably most serious study on Jasenovac historiography Jovan Mirković confronted the two aforementioned demographic

---

[92] Ibid. 398-399. On the other side, what is important for the leaders of the Federation of Jewish Communities of Yugoslavia at the time was "the fact that the estimate of Jewish losses was quite reliable and that was sufficient" (Ibid. 399).

[93] Robert M. Hayden, *Balancing Discussion of Jasenovac and the Manipulation of History*, in: "East European Politics and Societies" 6 (2) 1992, pp. 207-212; *Recounting the Dead: The Rediscovery and Redefinition of Wartime Massacres in Late- and Post-Communist Yugoslavia*, in: *Memory, History, and Opposition Under State Socialism*, ed. R. Watson, School of American Research Press, Santa Fe, 1994, pp. 167-184.

[94] Ivo Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, op. cit. 342.

[95] Milan Bulajić, *Jasenovac – Jewish-Serbian Holocaust (The Role of the Vatican) in Nazi-Ustasha Croatia*, op. cit. 330.

[96] Vladimir Žerjavić, *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu*, Jugoslovensko viktimološko društvo, Zagreb, 1989. (for this book Slavko Goldstein wrote a foreword that caused 'affair'). English revised edition was published as *Population Losses in Yugoslavia 1941-1945*, Dom i svijet-Hrvatski institut za povijest, Zagreb 1997.

[97] Bogoljub Kočović, *Žrtve drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, Naše delo, London, 1985.

[98] Ivo Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, op. cit. 341.

[99] Milan Bulajić, *Jasenovac – Jewish-Serbian Holocaust (The Role of the Vatican) in Nazi-Ustasha Croatia*, op. cit. 53.

studies with the book of Životije Đorđević, „the first critique of Žerjavić and Kočović on the similar methodological basis,"[100] that gives significant difference in the final result. Although Mirković – former director of Jasenovac Memorial Centre – thinks that „Đorđević's textual part, out of the frame of statistic and demographic facts, disparages the value of the study (same as the discussions of Žerjavić and Kočović) and turns it into the actual national and political polemics", he quotes Đorđević's conclusion, „honest and brave, and we think very responsible also"[101]: a complete list of names is the only way to get the real number of victims.

Finally, in the field of Jasenovac research, precious and indisputable contribution of *The Holocaust in Zagreb* is that "by the analysis of the eyewitnesess, different documents and demographic statistics, it was possible to conclude that in Jasenovac camp complex between 1941 and 1945 approximately 4,000 and maybe 4,500 Jews from Zagreb were killed."[102] Including personal storirs, names and descriptions of their destiny, one can not ask for more.

6.

The fourth part of *The Holocaust in Zagreb, The Year 1942/43: Towards the Final Destruction*, in five chapters deals with the continuity of the persecution. The gap between the mass arrests in January and in August 1942 is visible: the chapter *In the New Year: the New Wave of Persecution* (pp. 405-423) starts with the fact that in the beginning of 1942 already one half of the Zagreb Jews had perished. The pause in mass arrests and deportations that occured for the next seven months was used for the personal arrests, anti-Semitic propaganda and liquidation of Đakovo concentration camp and its inmates. However, "Nazi services states that Ustaši authorities were not systematic enough"[103] and the chapter *The Deportation in August of 1942* (pp. 424-434) show how 4,972 Jews from the NDH were in four transports sent to Auschwitz at the same time when a large offansive was waged against the partisan forces in North-Western Bosnia (Bosanska Krajina). Both operations were organised, controlled and partly executed by Germans, and afterwards a new wave of massacres started in Jasenovac. The chapters *The Salvation of Children, Sheltering in Hospitals* (pp.

[100] Jovan Mirković, *Objavljeni izvori i literatura o jasenovačkim logorima*, op. cit. 220. Životije Đorđević, *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svetskom ratu* [Životije Đorđević, *The Losses of the Population of Yugoslavia in the Second World War*], ABC-Grafika, Beograd, 1997.

[101] Jovan Mirković, *Objavljeni izvori i literatura o jasenovačkim logorima*, op. cit. 221.

[102] Ivo Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, op. cit. 343.

[103] Ibid 424.

435-444), *The Agony on the Eve of the Last Deportation* (pp. 445-464) and *The Final Destruction: the Deportation in May 1943* (pp. 465-476) deal with the destruction of the Jewish remnants in the city at the time when on May 5, 1943 Heinrich Himmler visited Zagreb. "The authorities in the NDH were the only government in Europe that accepted the German demand regarding the deportation of Jews to the death camps in Poland and Germany," overstates here the reviewer for "Feral Tribune" even if the NDH government was probably the most servile one in the fulfillment of the basic Hitler's demand for the persecution of the Jews. Really, "they offered the German Nazis a payment of 30 Reichsmarks per deported Jew."[104]

Part five, named *The Attempts of Salvation*, is divided into four chapters, each one of them dealing with different possibility for a Jew to save his life. In the beginning of the Ustaši state the Zagreb Jews still thought that *The Conversion* (pp. 479-491) could save them from death: "in 1941 2,877 individuals converted, i.e. almost one third of the Jewish community of Zagreb."[105] In the year of 1945, in Zagreb 626 Jews returned from Roman-Catholic Church to Judaism; but, "an important number of them did not reside in Zagreb in 1941."[106] *To Stay Home or to Flee* (pp. 492-498) was a dilemma not for long: for example Lavoslav Šik was shortly released from Jasenovac in the beginning of 1942, and he warned the rest of the Jews in Zagreb of the terrible fate waiting for them, although he was not the first one to do it. *The Flight* (pp. 499-515) itself mainly led to the Italian-occupied part of Yugoslavia where the great deal of Jews survived. The second possibility was to join the partisans where they were welcomed but in the beginning only as fighters. Only later, when a larger territory in Bosanska Krajina was liberated in 1942 and especially when partisan forces strengthened (after the Italian capitulation in 1943 and the proclamation of Yugoslavian King Peter II calling for the unified resistance movement), "the Jews begin to join partisans with the whole families, including the little children."[107] "It is not documented that anywhere in Croatia or in Bosnia [the partisans] refused to accept them."[108]

Here we can expect another polemic, the one inherited from the late communis time of Yugoslavia: about the national aspect of the partisan movement. To cut a long story short, the Croatian sources sometimes tend to call all the partisans from the territory of today's Croatia 'the Croatian partisans' and Slavko Goldstein does the same. On the other side, it was obvious that the partisan movement existed mostly in the Serbian parts of Croatia and Bosnia and Serbs provided by far the biggest number

[104] Živko Gruden, *Tenth Circle of Hell*, op. cit.
[105] Ivo Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, op. cit. 482.
[106] Ibid. 491.
[107] Ibid. 519.
[108] Ibid.

of the fighters; the Serbs themselves, as with most of Serbian historians, consider the partisan movement as Yugoslav. Since many aspects of the disarray of Yugoslavia followed strictly this inter-partisan polemic, we are free to consider as the main contribution of this chapter – the unknown personal stories of those Jews who confronted rigid rules of the late partisan movement and suffered from it. Exactly ninety Zagreb Jews died as partisans.

The part six is *miscellanea* of the different "narratives" that continues, interrupts or concludes the main story of the destruction of the Zagreb Jews in different ways; some of them are of much wider scope then the city of Zagreb. Since "from the last mass deportations in May 1943 the interest of Ustaši authorities to find, arrest and deport the remnant Jews is obviously dying",[109] the chapter *The Vegetation of the Remnants of the Zagreb Jews* (pp. 531-551) show how the persecution was continued by Germans, now on mostly personal level. The remnant Jewish community renewed its activity: paradoxically enough, the biggest number of food packages was sent to Jasenovac during 1944. *The Home for the Aged – from Maksimirska Street to Brezovica* (pp. 552-558) is a short case study on the destiny of the Jewish home for the aged and its residents. The last surviving number of them was saved from the last mass deportation in May 1943 due to the efforts of the Roman-Catholic Church and here we approach the last polemics that was raised by *The Holocaust in Zagreb.*

7.

„In their final word of the role of Stepinac and his attitude towards the civil authorities in the NDH they [=Goldsteins] use the same, almost identical, arguments from the [communist] charge against Stepinac, and their historical judgement relies exclusively on it"[110] accuses Jure Krišto the authors of *The Holocaust in Zagreb.* On the other side, Drago Pilsel criticized Goldstein because he does not use the book of Georges Passelecq and Bernard Suchecky *L'encyclicae cachee de Pie XI. Une occasion manquee de L'Eglise face a l'antisemitisme*[111] where it is shown how Stepinac was already in 1938 "in Vatican considered as the one of the best experts in nazi-racist theories."[112] Pius XI personally sent an author of a never published encyclical *Humanitas Generis Unitas* against Nazism to Zagreb to pre-

[109] Ibid. 533.

[110] Željko Krušelj, *Slavko i Ivo Goldstein prepisuju komunističku optužnicu protiv Stepinca*, op. cit.

[111] Georges Passelecq, Bernard Suchecky, L'encyclique cache de Pie XI: Une occasion manquee de L'Eglise face a l'antisemitisme, La Decouverte, 1995.

[112] Drago Pilsel, *Monumentalni znanstveni pothvat*, op. cit.

pare it with Stepinac. Knowing this, Goldstein "would hesitate to praise contemporary archbishop Stepinac"[113] because the archbishop as an expert shouldn't have needed time to recognize the criminal nature of the Ustaši regime.

At the beginning of the chapter *The Roman-Catholic Church, Archbishop Stepinac and the Jews* (pp. 559-578) Goldstein warns that on this topic „the literature has grown up to almost immense level."[114] Not only in this aspect there is a connection between Pius XII and freshly beatificed Stepinac,[115] as Goldstein put it: „Archbishop Stepinac could decide according to his own attitudes and initiatives on some problems, but he was a true representative and follower of the Vatican in the first place."[116] And the head of the Vatican was a pope who „considered as its Enemy N° 1 – Communism, not Nazism or Fascism."[117] In the case of Stepinac, a former volunteer in the Yugoslavian corps attached to the Serbian Army in the First World War who turned to hate Yugoslavia, the situation is more complicated because he praised the foundation of Ustaši state as "the fulfillment of some of the wishes of the Church".[118] Goldstein thinks that whole ambiguity of Stepinac is concentrated in one sentence from his letter to the Minister of Interior Andrija Artuković from May 22, 1941: „Mr. Minister, I ask you to issue the necessary orders that Jewish and similar laws (the measures against the Serbs etc.) will be excecuted in the way to protect personality and human dignity in every man."[119] This grotesque sentence Goldstein often repeats on different occassions.

„Only 25 pages of the 725-page volume deal with Stepinac, but this part has drawn the lion's share of attention,"[120] reported Vlasta Kovač for JTA, and we will not be mistaken if that attention to the Roman-Catholic Church that made Stepinac a saint in spite of all the controversies; as Viktor Ivančić says, the Roman-Catholic Church „on the contrary, all this time forcefully tried to prevent such discussion, trying to package that whole somber complex in 'a nice and appropriate manner.'"[121]

But, even Krišto, a former Dominican priest, had to admit that "Goldsteins do not keep secret anything of the positive done by archbishop Ste-

---

[113] Ibid.

[114] Ivo Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, op. cit. 559.

[115] For a short overview of the latest production about the Roman-Catholic Church and Holocaust one can use Walter Zwi Bacharach, *Anti-Semitism, Holocaust and the Holy See: An Appraisal of New Books About the Vatican and the Holocaust*, in: "Yad Vashem Studies" XXXI/2003, pp. 365-388.

[116] Ivo Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, op. cit. 559.

[117] Ibid. 560.

[118] Ibid. 562.

[119] Ibid. 567.

[120] Vlasta Kovač, *Croatians Rip Holocaust Book for Criticizing Archbishop*, Jewish Telegraph Agency, March 5 2002.

[121] Viktor Ivančić, *The Low Flying Phoenix*, op. cit.

pinac for individual Jews and the Jewish community in Zagreb during the World War II."[122]

Moreover, Goldstein concludes even against the opinion of Miroslav Krleža, who was present at the Stepinac's trial: "In 1946, Archbishop Stepinac was tried on fabricated charges for war crimes, and spiritual incitement of genocidal persecution of the Serb population in the NDH. Later, the Yugoslav publicists extended those charges so that Archbishop Stepinac was stigmatized as the chief ideologue of the Ustaši movement and genocide against the Serbs, which is obviously a lie fabricated by the propagandists."[123]

Although Damir Mirković would criticize Goldstein, saying that "the reader is also left with an impression that the author is too mild in his judgment of the Ustashe and the Catholic Church's collaboration in genocide," and object because the author avoided to use "the monumental work on Croatian clero-fascism"[124] by Viktor Novak,[125] it was in vain: "the Church interpreted the book as attributing the responsibility for the holocaust to it and Archbishop Stepinac."[126]

Goldstein tried hard to be patient: "I am sorry that this polemics about Stepinac that emerged from the one quasi-review in the paper of the Roman-Catholic Church is totally wrongly founded. I will be very glad to exchange the opinions with a qualified collocutor about what Stepinac really was doing, but until now we met only rejections a priori, insults and direct lies" said Ivo in an interview in February of 2002.[127] Simply, *The Holocaust in Zagreb* in this aspect also lacks the proper academic response and became a victim of politics in the same manner we described in the second chapter of this paper.

Thus, it is not strange that Goldstein in reply to the accusations finally asked if the critics consider that the Holocaust simply didn't occur at all and if they would prefer the book's title to be changed into *The Winter Vacation in Jasenovac* for example.[128]

---

[122] Krušelj, *Slavko i Ivo Goldstein prepisuju komunističku optužnicu protiv Stepinca*, op. cit.

[123] Ivo Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, op. cit. 578-579.

[124] Damir Mirković, *Holocaust u Zagrebu (Holocaust in Zagreb)*, op. cit. 639. On the opposite, Ludwig Steindorff, think that aithors „reached a balanced judgment on Zagreb Archbishop Alojzije Stepinac" (Ludwig Steindorff, *Ivo Goldstein, Holokaust u Zagrebu [Der Holocaust in Zagreb]*, op. cit, p. 251).

[125] Viktor Novak, *Magnum Crimen – Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj* [*Magnum Crimen – Half Century of Clericalism in Croatia*], Nakladni zavod Hrvatske, Zagreb, 1948.

[126] Milan Bulajić, *Jasenovac – Jewish-Serbian Holocaust (The Role of the Vatican) in Nazi-Ustasha Croatia*, op. cit. 351; The pages 351-354 in this book are dedicated to this polemics.

[127] Ratko Dojčinović, *Desni ekstremizam uništava Hrvatsku* [*Right-Wing Extremism Destroys Croatia*], in: "Pravi odgovor", N° 24, February 12 2002.

[128] Zoran Daskalović, *Church Closes the Door to Europe*, op. cit.

8.

The chapter *Who is Guilty?* (pp. 579-595) is concetrated on the NDH leaders and Ustaši movement, adding some new details to the well-known picture of their role in genocide. Goldstein underlines that in just a few examples of high-ranking individuals in the NDH left their position because of the atrocities. Moreover, the Ustaši government was the first one in Europe that did not hesitate to deliver its Jews to Gemany. *On Revisionism in Historiography* (pp. 596-618. Published as *Revisionism in Croatia: The Case of Franjo Tuđman* in *Eastern European Jewish Affairs*, vol. 32, no. 1, London, Summer 2002, pp. 52-64) deal with the Holocaust and genocide denial exclusively in the Croatian contemporary historiography, settled within the unavoidable frame of the disarray of Yugoslavia and the political battles of the eighties. Stating that „in Croatian historiographic revisionism the key person is Franjo Tuđman,"[129] the book had to fight not only Tuđman's 'sources' but the whole movement that followed after Tuđman as the president opened the doors of revisionism also. „His [=Tuđman's] responsibility is even bigger due to his role of the main patron of the corresponding revisionism in the politics and public life."[130] The list of names of the revisionists – Jareb, Benigar, Cota, Jurčević, Pečarić, Krišto, Vučić – do not contain any really specialist in the field; the number worries. *The Jews in the Ustaši Movement and State Apparatus* (pp. 619-625) after the War and in the courts and procesess against Ustaši "were a frequent and favourite subject of the members or supporters of the Ustaši movement"[131] in order to prove their unwilling persecution of the Jews. Such thesies are totally senseless says Goldstein, but Mirković would describe Goldstein's treatment of Tuđman as „cautious" anyway and criticize authors' polemics with Serbian academician Vasilije Krestić whom they imputed a thesis of a genocidal nature of Croatians: „This reviewer is familiar with the particular text, as well as with two books of Krestic, in which there is no such reference present".[132] The Triangle *Ustaši, Croatians and the Jews* (pp. 626-635) examines mostly individual cases of persecution and protection, as well as the bystanders.

On the Number of the Jewish Victims in Zagreb (pp. 648) the first work has been done in 1947 by David Levi; he estimated the number of the Jews in pre-war Zagreb at 12,200 and the number of victims at approximately 9,000 – 73-74% of the pre-war Jewish population. Project "Dotrščina" with the goal to estimate the number of residents of Zagreb that perished in the Second World War was stopped (the usual fate of the pro-

[129] Ivo Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, op. cit. 606.
[130] Ibid. 608-609.
[131] Ibid. 623.
[132] Damir Mirković, *Holocaust u Zagrebu (Holocaust in Zagreb)*, op. cit. 639.

jects of that kind) in the eighties, but 6,399 of collected names are recognized as Jews. "The scrupulous scientific research still didn't confirm these numbers", says Goldstein, but „until more precise research will be done, this number will have to be appreciated."[133] The different sources are examined and compared throughout the chapter, and the problem of the Jewish refugees from occupied Europe that were captured and/or murdered in the NDH is marked as important. The comparison was made of the list of Jasenovac victims produced for the Yugoslavian Federal Bureau of Statistics, *The List of the War Victims* for Zagreb made in 1964 and *Project Dotrščina* in order to show how different sources may provide different results. Finally, 50% of the Zagreb Jews were found killed in Jasenovac, 30% in Auschwitz or in some other camp out of Yugoslavia and 20% in the NDH or somewhere else.

At the end, *The New Beginning?* (pp. 649-656) describes the troubled return to the everyday life, the administrative needs connected with sensitive personal stories, the search for children, providing for orphans. It seems that the whole chapter was written to put the perspective on the personal dimension of suffering, and for the personal voice of the historian could be heard here again: „The Holocaust left a lasting mark on their history, presence and future. And the younger members of communities, born many years after the end of the war, are aware of the fate of their grandmas and grandpas and their families."[134]

9.

"When this book was conceived, it intended to be the first word on a difficult subject" wrote Raoul Hilberg in *Acknowledgments* of his *The Destruction of the European Jewry*,[135] broadly quoted in *The Holocaust in Zagreb*. Some colours on Hilberg's synthetic sketch were added by Menachem Shelah; and despite the fact that *The Holocaust in Zagreb* is not as encyclopedic as some of its reviewers would like it to be, the book of Ivo Goldstein bears the title of synthesis too. Although it owes some of its polyperspectivity to the postmodern 'discourse fever', in its main body *The Holocaust in Zagreb* is just a further colouring and nuancing of the one particular spot of Hilberg's drawing – Zagreb. And when it does so, this book reaches its peaks.

Conceived during the recent tutbulent time in the Balkans, and dealing with the past one, the book belongs to a few historiographic worlds at the same time: to the Yugoslavian and Croatian – by the subject and by the

[133] Ibid. 637.
[134] Ibid. 655.
[135] Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews*, op. cit. VII.

context. The great effort is dedicated to settle the Holocaust event in Zagreb within the Holocaust historiography, albeit the book is not up to date in its theorethical foundations; it would need special research to show relationship of Yugoslav branch of the Holocaust historiography (that obviously lived in a kind of parallel world) with its mainstream. Although it seems that Ivo Goldstein purposedly concentrated on archive work, *The Holocaust in Zagreb* would only profit from more general knowledge and from dialogue with other studies of this kind. The same although on much wider scale could be said about the book of Branislav Božović, *Suffering of the Jews in Occupied Belgrade 1941-1944*, published in 2004.[136] Being author of older generation, Božović concentrated exclusively on the apparatus of oppression and destruction, obviously sharing basic intention with Raul Hilberg: „That the perpetrator's perspective was the primary path to be followed became a doctrine for me, which I never abandoned".[137] While Goldstein gave different insights, including view of victims, Božović took Hilberg's attitude to its extreme – but both Goldstein and Božović are writing case studies without will to compare it with, for example, case study of Tikva Fatal-Knaani on Jews of Pinsk, written in the same time. Nazi occupation, *Aktion* in August 1941, „community's struggle to survive after this *Aktion*" and „Judenrat's activity on behalf of the Jewish population"[138] in Pinsk would for sure enable both Goldstein and Božović to draw many similarities and disimilarities between a place in Belarus and two cities in Yugoslavia, especially in consideration to 'Vernichtungskrieg' in USSR and Wehrmacht and Ustaše atrocities in the Balkans.

Finally, author of *The Holocaust in Zagreb* is aware that "changing history has already altered a number of basic evaluations of Jewish historiography concerning the relationship between Jewish history and general history."[139] The English edition and some more time will be needed for a proper academic response in all four fields – the response that the book has lacked for the time being. But, in the meantime, our artist from the beginning of this paper will know from where to begin to meet the troubled past of Zagreb.

---

[136] Branislav Božović, *Stradanje Jevreja u okupiranom Beogradu 1941-1944*, Srpska školska knjiga, Beograd, 2004.

[137] Raul Hilberg, *The Politics of Memory*, Ivan R. Dee, Chicago, 1996, p. 61-62.

[138] Tikva Fatal-Knaani, *The Jews of Pinsk, 1939-1943, Through the Prism of New Documentation*, in: "Yad Vashem Studies" XXIX/2001, p. 150.

[139] Leni Yahil, *The Holocaust in Jewish Historiography*, in: "Yad Vashem Studies" VII/1968, p. 68.

ИЗРАЕЛСКО-СРПСКА НАУЧНА РАЗМЕНА У ПРОУЧАВАЊУ ХОЛОКАУСТА
Зборник радова с научног скупа, Јерусалим – Јад Вашем, 15-20. јун 2006.

ISRAELI-SERBIAN ACADEMIC EXCHANGE IN HOLOCAUST RESEARCH
Collection of papers from the academic conference, Jerusalem – Yad Vashem 15-20. june 2006.

Издавач:
Музеј жртава геноцида, Београд, Трг Николе Пашића 11/III
Тел/факс: ++381 11 339 88 83; E-mail: yumg@bitsyu.net

За издавача:
Ненад Ђорђевић

Редакциони одбор:
Др Кринка Видаковић Петров
Протосинђел Јован (Ћулибрк)
Силвана Хаџи-Ђокић
Јован Мирковић

Уредник:
Јован Мирковић

Превод са српског на енглески и са енглеског на српски:
Др Зоран Јањетовић

Лектор за српски језик и коректор:
Раша Станисављевић

Графичко уређење:
Велимир Бранковић

Корице:
Лука Тадић

Штампа:
„Жиг“, Београд, Булевар Арсенија Чарнојевића 213/32
Тел/факс: ++ 11 37 30 106

Тираж:
500 примерака

ISBN 978-86-906329-7-8

Copyright© 2008, by Музеј жртава геноцида

Публиковано уз финансијску помоћ
Министарства културе Републике Србије

Београд, 2008.

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна Библиотека Србије, Београд

341.485(=411.16)(497.1)"1941/1945"(082)
341.485(=163.41)(497.1)"1941/1945"(082)
94(4)"1941/1945"(082)

ИЗРАЕЛСКО-српска научна размена у проучавању холокауста : зборник радова са научног скупа, Јерусалим – Јад Вашем, 15-20. јун 2006. = Israeli-Serbian Academic Excange in Holocaust Research : collection of papers from the academic conference, Jerusalem – Yad Vashem 15-20 June 2006. /[уредник Јован Мирковић ; превод са српског на енглески и с енглеског на српски Зоран Јањетовић]. – Београд : Музеј жртава геноцида, 2008 (Београд : Жиг). – 477 стр. ; 25 cm. – (Годишњак Музеја жртава геноцида; тематски број)

Радови упоредо на срп. и енгл. језику. – Тираж 500. – Реч уредника: стр. 9-10. – Напомене и библиографске референце уз текст.

ISBN 978-86-906329-7-8

а) Јевреји – Геноцид – Југославија – 1941-1945 – Зборници б) Срби – Геноцид – Југославија – 1941-1945 – Зборници ц) Холокауст – Други светски рат 1939-1945 – Зборници

COBISS.SR-ID 154024460